

विषयसूचिका.

स्वास्थ्यः

धातव	पुस्तकपा	धातव	पुस्तकपा
पुन अभिपद्य	१	शृणु वृद्धो	३५
पिन् यन्वने	४	अह व्याप्तो	३६
शिञ् निशाने	६	दध वातने पालने च	,
डु मित्रं प्रक्षेपणे	,	चमु भक्षणे	"
चिन् चयन	८	रिक्षि चिरि जिरि दाश द्रु	
स्तृञ् आच्छादने	११	हिंसायाम्	३७
कृञ् हिंसायाम्	१२		
वृन् वरुणे	१३		
धुञ् कम्पने	१७	तुदादयः	
डु डु उपतापे	१९	तुद व्यथन	३८
हि गतो वृद्धो च	,	शुद प्रेणे	३९
पृ प्रीतो	२२	दिश अतिसर्जने	४०
स्पृ प्रीतिपालनयो		मस्ज पाके	४२
आप्ल् व्याप्तो	२३	क्षिप प्रेरणे	४५
शम्ल् शक्तौ	२५	कृष विलेखने	४६
गञ् माध ससिद्धौ	२६	श्रुयी गतो	४८
अञ् व्याप्तौ महान्त च	२७	श्रुयी प्रीतिसेवनयो	४९
ष्टिञ् श्रीरुन्दने	३१	आ विर्जो भयचलनयो	५०
तिक निग च	,	ओ लजो ओ लज्जो प्रीडे	५१
पघ हिंसायाम्	३२	ओ मध छेदने	५२
ञि वृषा प्रागभ्य	,	व्यच व्याजीकरणे	५४
दम्भु दम्भे	३४	उच्छि उच्छे	५५
		उच्छी धिवासे	"

धातव	पुटमङ्गला	धातव	पुटमङ्गला
क्रुञ्च गतिप्रलयेन्द्रियमूर्ति-		पुञ्ज कर्मणि शुभे	६९
भावेपु	५५	मुञ्ज प्रतिज्ञाने	७०
मिञ्च उत्कृष्टे	५६	कुञ्ज शब्दोपक्रमयो	१
जञ्ज चर्वञ्ज परिभाषणसन्त-		शुञ्ज गतो	१
जंनयो	५७	दुञ्ज हिंसागनिकादित्यपु	१
त्यञ्च सधरणे	१	घुञ्ज घूर्णभ्रमणे	७१
क्रुञ्च स्तुती	५८	पुञ्ज ऐश्वर्यदीप्त्यो	१
उञ्ज आर्जवे	५९	शुञ्ज शब्दे	७२
उञ्ज उत्सर्ग	६०	शुञ्ज हेदने	१
लुञ्ज विमोहने	६१	मुञ्ज परिवर्तने	७
रिञ्ज कथनयुद्धनिन्दतेहिंसादा		शुञ्ज विलेखने	१
नेपु	१	शुञ्ज भीमार्थशब्दयो	१
तुफ तुम्फ तृती	६२	पुञ्ज अग्रगमने	१
तुप तुम्प तुफ तुम्फ हिंसा-		शुञ्ज उद्यमने	७४
याम्	६३	तुञ्ज स्तुञ्ज तुञ्ज हिंसार्था	७५
दुफ दुम्फ उत्कृष्टे	१	इप इच्छायाम्	७६
क्रुफ क्रुम्फ हिंसायाम्	६४	मिप स्पर्धायाम्	७७
शुफ शुम्फ ग्रन्थे	१	किल भ्रष्टे	७८
उभ उम्भ पूरणे	१	तिल स्नेहने	१
शुभ शुम्भ शोभार्थ	६६	निल निधसने	१
दशी ग्रन्थे	१	चल विलसने	७९
चृती हिंसाग्रन्थनयो	१	इल स्वप्रक्षेपणयो	१
विध विधाने	६७	चिल सचरणे	१
लुड गतो	१	विल भेदने	८०
मृड सुपने	६८	णिल गहने	१
पृड च	१	हिल नायकरण	१
पृण प्रीणने	१	शिल पिल उन्ने	१
मृण हिंसायाम्	६९	मिल श्लेषणे	१
तुण फाट्टिये	१	लिख अक्षराविन्यासे	८१

धातव	पुटमञ्जरा	धातव	
कुट कोटिल्ये	८२	पृट् आयामे	
पुट सश्लेषणे	८४	मृट् प्राणत्यागे	
कुच संकोचने	"	रि पि गतो	९०
गुज. शब्दे	८५	वि धारणे	९८
गुड रक्षायाम्	"	क्षि निवामगत्यो.	" "
डिप श्रेय	"	पृ प्रेरणे	९९
छुर छेदने	८६	कृ विक्षेपे	१०१
स्फुट विकसने	"	गृ निगरणे	१०५
मुड आक्षेपप्रमर्दनयो		हृट् आहारे	१०८
वुट छेदने	"	धृट् अवस्थाने	१०९
वुट कलहकर्मणि	८७	प्रच्छ डीप्सायाम्	"
पुट गुट छेदने	"	खज विमर्गे	१११
छुड बन्धने	"	टु मस्जो शुद्धौ	११३
कड मदे च	"	कजो भङ्गे	११८
छुड सश्लेषणे	"	भुजो कौटिल्ये	११६
छुड घनत्वे	८८	रुप स्पर्शे	"
कुड बाल्ये	"	रश रिश हिंसायाम्	११७
पुड उत्सर्गे	"	लिश गतो.	"
घुट प्रतिघाते	"	स्पृश सस्पर्शे	"
तुड तोडने	८९	विच्छ गतो	११९
धुड स्फुट सघरणे	"	विश प्रवेशने	१२०
स्फुर स्फुल सञ्चलने	९०	मृश आमर्शने	१२१
स्फुड छुड छुड सवरणे	९०	गुट प्रेरणे	"
गुरी उद्यमने	९१	पट् विशरणगत्यवसादनेषु	"
णू स्तम्भने	९२	शङ् शतने	१२२
धू विधूने	९३	मिल सङ्गमने	"
गु पुरीपोत्सर्गे	९४	मुञ् मोक्षणे	"
धु गतिस्थैर्ययो	"	छुट् छेदने	१२४
कुट् शब्दे	९४		

धातव	पुत्रसङ्ख्या	धातव	पुत्रसङ्ख्या
विद् लभे	१०४	अङ् व्यक्तिसङ्क्षणकान्तिग	
लिप् उपदेहे	१०७	तिषु	१५५
पिच क्षरणे	,	तङ् सङ्कोचने	१५७
वृत्ती छेदने	१०९	ओ विजा भयन्नलनयो	१५८
खिद परिघाते	,	वृज्जी वजने	१५९
पिश अवयवे	१३०	पृथ्वी सम्पर्क	"

• न्धादयः.

तनादयः.

रधिर् आघरणे	१३२	तनु विस्तारे	१६१
भिदिर् विदारणे	१३४	पणु दाने	१६२
छिदिर् द्वेधीकरणे	१३६	क्षण हिंसायाम्	१६५
रिचिर् विरेचने	१३७	क्षिणु च	१६६
मिजिर् पृथग्भावे	१३८	रुणु गती	१६७
शुदिर् सम्पेपणे		वृणु अदने	१६९
युजिर् योने	१३९	वृणु दीप्तौ	१७०
उ छिदिर् दीप्तिदेयनया	१४१	वसु याचने	
उ वृदिर् हिंसाऽनादृत्यो	१४३	मनु अवयोधने	१७१
वृत्ती घेष्टन		उ वृ करणे	,
मि इन्धो दीप्ता	१४४		
खिद दैन्य	१४५		
विद विचारणे			
शिप् विशेषणे	१४६		
पिप् सञ्चूर्णन	१४७		
भञ्जा आमर्दने			
भुज पालनाभ्यवहारया	१४९		
गृह हिंसायाम्	१५१		
हिसि हिंसायाम्	१५२		
उम्दी इन्धन	१५३		

ब्रयादयः

इ भिज उप्यधिनिमय	१८९
ग्रीज नर्पणे कान्ता च	१९१
ग्रीज पावे	१९२
ग्रीज हिंसायाम्	,
पिज् वन्धने	१९३
स्वुज् आप्ररणे	
युज् वन्धन	१९५
श्रज् शान्	

भातव.	पुटसङ्ख्या.	धातव	पुटसङ्ख्या.
द्रुञ् हिंसायाम्	१९६	श्री मये	२१३
पुञ् पचने	"	क्षीप् हिंसायाम्	"
लृञ् छेदने	१९७	शा अथवोधने	"
स्वृञ् आच्छादने	"	बन्ध वन्धने	२१६
कुञ् हिंसायाम्	१९९	वृड् सम्भक्ती	२१८
घृञ् वर्णने	"	धन्य विमोचनप्रतिहरणयोः	"
धृञ् कम्पने	२००	मन्य विन्दोदने	२२०
बृड् छेदने	२०१	प्रन्य मन्दर्भे	"
नृञ् अनपूरणयोः	२०४	कुन्य संश्लेषणे	"
हृष्ट हिंसायाम्	"	मृड आदे	२२१
धृ वर्णने	२०५	मृड च	"
भृञ् भर्त्सने	"	गुथ रोदे	२२२
सृ हिंसायाम्	"	कुप निष्कारे	"
हृ विदारणे	२०६	श्रुभ मञ्जयेने	२२३
जृ ययाहानी	"	णभ तुभ हिंसायाम्	२२४
नृ नये	२०७	हिंस्र विवाधने	"
कु हिंसायाम्	"	अश भोजने	२०४
गृ गती	"	उ धम उड्डे	२२६
गृ शब्दे	२०८	इष आभीक्ष्ये	२०७
ज्या ययोहानी	२०९	विण विप्रयोगे	२०८
गी गतिरेपणयोः	२१०	प्रुप गुप अहनभेषनभेष-	
ली क्लेषणे	२११	नेपु	२२०
ली चरणे	"	पुप पुष्टे	"
ली गती	२१२	गुप स्नेये	"
मी चरणे	"	सञ्च भूतप्रादुर्भावे	२१०
		गृह उपादाने	२३१
		चुरादयः.	
		चुर स्नेये	२३६

नातव . .	पुस्तकसंख्या.	धातव .	पुस्तकसंख्या
चित्ति स्मृत्याम्	२३९	पित्त गतो	२४७
यति सक्तोचने	२३९	पान्त्व सामप्रयोगे	"
स्फुडि परिहासे	२४०	श्वल्क घन्क परिभाषणे	"
लक्ष दर्शनाङ्कनैको.	"	प्णिह झेहने	२४८
कुट्टि अनृतभाषणे	"	स्मिट अनादरे	"
लड उपसेवायाम्	२४१	त्रिप रंरणे	"
मिदि झेहने	"	पति गतो	"
ओलडि उत्क्षेपणे	"	पिच्छ कुट्टने	२४९
जल अपवारणे	"	छदि सवरणे	"
पीड अधगाहने	२४२	अण दाने	"
नट अवस्पर्शने	"	तड आघाते	"
अथ प्रयते	"	खड खडि काडि भेदने	"
वध सयमने	२४३	कुडि रक्षणे	२५०
पू पूरणे	"	गुडि घेष्टने.	"
ऊर्ज वलप्राणनया	"	गुडि मण्डने	"
पञ परिग्रहे	२४४	बडि विभाजने	"
घर्ण चूर्ण प्रेरणे	"	मडि भूयायां हर्ष च	२५१
प्रथ प्रख्याने	"	भाडि वत्याणे	"
पृथ प्रक्षेपे	"	छर्द वमने	"
पम्ब सम्यन्धने	"	पुस्त युस्त आदराना-	"
मल अदने	२४५	दरयो	"
छेदनभर्त्सना	"	चुद सञ्चोदने	"
चुट अल्पीभावे	"	नफ धक् नाशने	२५०
जट पुट अनादरे	२४६	चक् चुक् व्यथने	"
लुण्ट स्तेये	"	क्षल शञ्चकर्मणि	"
शठ श्वठ धमस्कार-	"	तल प्रतिष्ठायाम्	"
गतयो.	"	तुल उन्मान	"
तुजि पिजि हिमाधला-	"	दुल उत्क्षेपे	२५३
दाननिर्वृत्तनेषु	२४७	पुट महत्त्वे	"

धातव	पुटसङ्ख्या	धातव	पुटसङ्ख्या.
चुल समुच्छाये	२५३	पृल मक्षते	२६२
मूल रोहणे	२५४	पुम अभिवर्धने	"
कल विल क्षेपे	"	टकि बन्धने	२६३
विल भेदने	"	धृस कान्तिकरणे	"
तिल झेदने	"	कीट वर्णे	"
चल भूतो	"	चूर्ण सङ्कोचने	"
पाल रक्षणे	२५५	पूज पूजायाम्	"
लप हिंसायाम्	"	अर्क स्तवने	२६४
शुल्य माने	"	शुठ आलस्ये	"
चुट छेदने	"	शुठि शोषणे	"
मुट सचूर्णने	"	जुड प्रेरणे	"
पडि पसि नाशने	"	गज मार्ज शब्दार्थी	"
व्रज मार्गसम्कारगत्योः	२५६	वृ प्रम्ववणे	२६५
शुल्क अतिमर्जने	"	पचि विस्तारवचने	"
चपि गत्याम्	"	तिज निशातने	"
क्षपि क्षान्त्याम्	"	कृत संशब्दने	"
क्षजि कृच्छ्रजीवने	...	वर्ध छेदनपूरणयोः	२६७
श्वर्त गत्याम्	२५७	कुवि छादने	...
श्वस्र च	"	लुवि तुवि अदर्शने	"
हप मिच	"	हप व्यक्तायां चाचि	"
यम, च परिवेषणे	२५९	चुटि छेदने	"
चह परिकल्कने	२६०	इल प्रेरणे	२६८
रह त्यागे	"	म्रक्ष स्लेच्छने	"
बल प्राणने	२६१	स्लेच्छ अव्यक्तायां चाचि	"
चिम् चयने	"	वृस बर्ह हिंसायाम्	...
घट चलने	...	गुर्द पूर्वनिर्गतने	२६९
अस्त संघाते	२६२	जसि रक्षणे	"
एट सवरणे	"	ईड गतो	"
यट स्फिट चुवि हिंसायाम्	"	जसु हिंसायाम्	"

धातव ,	पुटसङ्ख्या.	धातवः.	पुटसङ्ख्या.
अहं पूजायाम्	२८५	भृशि रशि रुसि शी-	
ज्ञा नियोगे	.. "	क नट पुटि जुसि	
भज विश्राणने	.. "	रघि अहि रहि महि ...	२९३
शुधु प्रसहने	... २८६	पूरी आप्यायने	.. २९५
यत निकारोपस्कारयोः	.. "	रज हिंसायाम्	.. "
वस स्नेहनच्छेदनापह-		प्यद आस्वादने	.. "
रणेषु	.. "	युज पृच संयमने	.. "
चर संशये	२८७	अर्च पूजायाम्	... २९६
च्यु सहने	.. "	पह मर्पणे	.. "
भुवो कल्कने	.. "	ईर क्षेपे	.. "
रक लग आस्वादने	२८८	ली द्रवीकरणे	.. "
अञ्जु विशेषणे	.. "	घृजी वर्जने	... २९७
लिगि चित्रीकरणे	.. "	घृज् आवरणे	.. "
मुद ससर्गे	.. "	जु वयोहानो	.. "
अस धारणे	.. "	रिच वियोजनसपर्यनयो.	२९८
उ ध्रस उच्छे	२८९	शिप असर्चोपयोगे	... "
मुच प्रमोचने	.. "	तप दाहे	.. "
अस ग्रहणे	२९०	तृप तुप्तो	.. "
पुप धारणे	.. "	छृदी मन्दीपने	२९९
दल विदारणे	.. "	हमी ग्रन्थे	.. "
पट पुट लुट तुजि मिजि		हम सन्दर्भे	.. "
पिजि लुजि भजि लघि		थय मोक्षणे	.. ३००
असि पिसि कुसि दसि		मी गतौ	... "
कुशि घट घटि वृहि वर्ह		पन्य वन्धने	.. "
वल्ह गुप धूप विच्छ		शोरु मर्पणे	.. "
चीव पुथ लोठु लेचृ		चीरु च	.. ३०१
णद कुप तर्क घृनु		अर्द हिंसायाम्	.. "
वृधु भाषार्याः	.. "	दिसि हिंसायाम्	.. "
रट लजि अजि दसि		आहः पद. पद्ये	.. "

धातवः	पुटसङ्ख्या.	धातवः	पुटसङ्ख्या.
शुन्ध शौचकर्मणि	.. ३०२	रुच प्रतियत्ते	.. ३१०
छद् अपवारणे	... "	कल गतौ संख्याने च	.. "
जुप परितर्कणे	.. "	चह परिकल्कने	.. "
धून् कम्पने	.. "	मह पूजायाम्	.. ३११
प्रीन् तर्पणे	... ३०३	सार रूप ध्रुव दीर्घल्ये	.. "
श्रन्ध ग्रन्थ सन्दर्भे	.. "	स्पृह ईप्सायाम्	.. "
आप्ल लम्भने	.. "	भाम क्रोधे	... "
तलु अक्षोपकरणयोः	.. "	सूच पैशुन्ये	.. "
वद् सन्देशवचने	.. ३०४	सेट भक्षणे	.. ३१२
घच्च परिभाषणे	.. "	क्षोट क्षेपे	... "
मान पूजायाम्	.. "	गोम उपलेपने	.. "
भू प्राप्ती आत्मनेपदी	.. ३०५	कुमार क्रीडायाम्	... "
गर्ह निन्दने	... "	शील उपधारणे	... "
मार्ग अन्येपणे	.. "	साम सान्त्वप्रयोगे	.. "
कठि शोके	... "	बेल कालोपदेशे	.. ३१३
मृज् शौचालङ्कारयोः	.. "	पल्पूल लघनपयनयोः	... "
मृप तितिक्षायाम्	... "	धात सुखसेवयोः	... "
धूप प्रसहने	.. "	गवेप मार्गणे	.. "
कथ वाक्यप्रवन्धे	.. ३०७	वास उपसेवायाम्	... "
घर ईप्सायाम्	.. "	निवास आच्छादने	... "
गण संख्याने	.. "	भाज पृथक्कर्मणि	.. ३१४
शठ श्वट सम्यगवभा-		सभाज प्रीतिदर्शनयोः	... "
पणे	... ३०८	ऊन परिहाणे	.. "
पट घट ग्रन्थे	.. "	ध्वन शब्दे	.. "
रह त्यागे	.. "	कूट परिहासे	... "
स्तनगदी देवशब्दे	.. "	सङ्केत ग्राम कुण गुण	
पत गतौ वा	.. ३०९	चामन्त्रणे	.. ३१५
पप अनुपसर्गात्	... ३१०	स्नेन चौर्ध्वे	.. "
स्वर आक्षेपे	... "	पद गतौ	... "

धातवः.	पुटसङ्ख्या.	धातवः.	पुटसङ्ख्या.
गृह ग्रहणे	... ३१५	व्यय विससमुत्सर्गे	.. ३२३
मृग अन्वेपणे	... ३१६	रूप रूपक्रियायाम्	.. "
कुह विस्मापने	... "	छेद द्वैधीकरणे	... ३२४
शूर घोर विक्रान्तौ	.. "	लाम प्रेरणे	.. "
स्थूल परिग्रहणे	.. "	व्रण गात्रविचूर्णने	.. "
अर्थ उपयाच्यायां	.. "	वर्ण वर्णक्रियाविस्तार-	
सत्र सन्तानक्रियायाम्	.. ३१७	गुणवचनेषु	.. ३२४
गर्व माने	... "	पर्ण हरितभावे	... "
सुत्र वेष्टने	.. "	चिष्क दर्शने	... "
मूत्र प्रस्त्रवणे	.. "	क्षप प्रेरणे	.. ३२५
रुक्ष पारुष्ये	.. "	धस निवासे	... "
पार तीर कर्मसमाप्तौ	.. "	तुत्थ आवरणे	.. "
पुट संसर्गे	... "		
कत्र शैथिल्ये	.. ३१८	कण्ठादयः.	
चष्क दर्शने	.. ३२०	कण्डून् गात्रविघर्षणे	.. ३२९
चित्र चित्रकरणे	... "	मन्तु अपराधे	.. ३३०
अंस समाघाते	.. "	वल्गु पूजामाधुर्ययोः	.. "
घट विभाजने	.. "	असु मनस् एतावुप-	
जल प्रकाशे	.. "	तापे	.. "
मिश्र सम्पर्के	.. ३२१	लेह लोह धौत्ये पूर्व-	
संग्राम युद्धे	.. "	भावे स्वप्ने च	.. "
स्तोम श्लाघायाम्	... ३२२	इरु ईर्ष्यायाम्	... ३३१
छिद्र कर्णभेदने	.. "	इयस् ऐश्वर्ये	.. "
अन्ध दृष्ट्युपघाते	.. "	उपस् प्रमातमावे	.. "
दण्ड दण्डनिपातने	.. "	वेद धौत्ये स्वप्ने प्र-	
अङ्ग पदे लक्षणे च	.. "	भाते च	.. "
अङ्ग च	.. ३२३	मेघा आशुग्रहणे	... ३३२
सुख दुःख तत्क्रियायाम्	.. "	कुपुम क्षेपे	.. "
रस आस्वादननिहनयोः	.. "	मगध परिवेष्टने	... "

धातवः.	पुटसङ्ख्या.	धातवः	पुटसङ्ख्या.
ओढ ३४७	ककुम् ३५०
एत "	अर्घ्य "
अश्य "	परिवृद् "
दधि "	विलम्ब "
मधु "	अङ्ग "
कुमार ३४८	सृङ्ग "
घधु "	त्वत् "
अर "	मत् "
है "	अतित्वत् "
गो "	अतिमत् ३५१
है "	उञ्छ ३५३
ग्लौ "	मध्य "
श्वलिह् "	मृध् "
गोबुह् "	घाच् "
मित्रदुह् "	अद् "
उपानह् "	मरुत् "
अनडुह् "	शक् "
पुर ३४९	लुप् "
खय "	दिश् "
दिष् "	पुप् "
चतुद् "	पयस् "
गोर् "	पुत्र ३५४
फल "	त्वत् "
यल् "	मत् "
इदम् "	युष्मद् "
प्राण "	अस्मद् "
यजन् "	आग्नि ३५६
अहर "	उपयद् "
उज्झ ३५०		

धातवः	पुटसङ्ख्या.	धातवः.	पुटसङ्ख्या
याक् ३५५	त्वत् ३५८
पयस् "	मत् "
यशस् "	युष्मद् "
स्पर् "	अस्मद् "
शी "	कुमारी ३६०
सर्पिस् "	हरिणी "
धनुस् "	गौरी "
उच्चैस् "	गुर्घी "
गीर् "	सपत्नी ३६१
पुस् "	युयती ३६१
प्रासाद ३५६	पद्मिनी "
त्वत् "	पाचिका "
मत् "	मद्रिका "
युष्मत् "	चतुर्थी "
अस्मत् "	स्त्री "
अतित्वत्...	.. ३५७	यावती "
अतिमत् "	काण्डलावी "
अतियुष्मद् "	कापायी ३६४
अत्यस्मद् "	खादिरी "
इयेन ३५८	धैर्याकरणी "
काक "	दीर्घकेशी "
ओजस् "	मृदङ्गो "
अप्सरस् "	करिणी "
पयस् "	औपगवी...	... "
यशस् "	इडविद् "
अर्घिस् "	दरद् "
सर्पिस् "	कठी "
हंस "	भृश ३६५
सारस "		

धातवः.	पुटसङ्ख्या.	धातवः.	पुटसङ्ख्या.
शीघ्र ३६५	शब्द ३६९
चपल "	वैर "
मन्द "	कलह "
पण्डित "	अभ्र "
रंहत् "	कण्व "
तृप "	मेघ "
वेहत् "	सुदिन "
ओजस् ३६६	दुर्दिन "
घर्चस् "	नीहार "
रोहम् "	सुख "
दुर्मनस् "	नमस् ३७०
सुमनस् "	परिचस् "
उत्सुक "	चित्र(इ)	.. "
अभिमनस्	... "	पुच्छ "
शण्ड "	भाण्ड "
वृहत् "	चीवर "
उन्मनस्...	.. "	णिजन्तधातूनां नामानि.	
स्वमनस्...	.. "		
लोहित ३६७	मुण्ड ३७१
पटपट "	मिश्र "
निद्रा "	ऋक्ष्ण "
करुणा "	लवण "
चर्मन् "	घत "
काष्ट ३६८	यस्त्र ३७२
मघ्र "	हल ३७३
रोमन्ध "	कल "
तपस् "	कृत "
घाप्प "	तूस्त "
ऊष्म "		.. "

धातवः.	शुटसङ्ख्या.	धातवः .	पुटसङ्ख्या.
सत्य ३७४	हर्तु ३८४
अर्थ "	दोग्धृ "
वेद "	पितृ "
पाश "	त्वाम् ३८५
रूप "	माम् "
वीणा "	युवाम् "
तूल "	आधाम् "
श्लोक "	श्वन् ३८६
सेना "	चिद्वन् ३८९
लोम "	उदञ्च् ३९०
त्वच "	प्रत्यञ्च् "
घर्म "	सम्यञ्च् "
घर्ण "	तिर्यङ् "
चूर्ण "	सध्र्यङ्...	.. ३९१
पनी ३७६	विष्वङ् ३९२
हरिणी "	विष्वद्र्यङ्	... "
लोहिनी "	देवद्र्यङ्	... "
कुमारी "	सर्वद्र्यङ्	... "
हडयिङ् "	अद्र्यङ् "
वरह् "	त्यद्र्यङ्	.. ३९३
पृथु ३७८	मद्र्यङ्	.. "
मृदु ३८०	युष्मद्र्यङ्	.. "
भृश "	अस्मद्र्यङ्	.. "
शृश "	आतित्वदङ्	.. ३९४
रुढ "	अतिमदङ्	.. "
शृढ "	कम् "
पटु "		
ऊढ ३८४		
कर्तु "		

धातवः.	पुटसङ्ख्या.	धातवः.	पुटसङ्ख्या.
अम् ३९४	मेधाविन् .	.. ४०१
इम् ३९	वसुमान् ३९
उम् ३९	पयस्विन् ३९
अरम् ३९	यशस्विन्	.. ३९
अलम् ३९	आयुष्मन् ३९
पू ३९	रजस्विन् .	.. ३९
लू ३९	कुमुदान् ४०२
भू ३९	नडान् ३९
जू ३९	चेतस्वान् ३९
झू ३९७	युवन् ४०३
श्री ३९	अल्प ३९
हे ३९	अन्तिक ३९
गो ३९	याद ३९
ई ३९	प्रदास्य ३९
नौ ३९	वृद्ध ४०४
स्थश्च ३९	प्रिय ३९
स्थर् ३९८	स्थिर ३९
यहु ३९	उरु ३९
स्थूल ४००	बहुल ३९
दूर ३९	गुरु ३९
युव ३९	वृद्ध ३९
हस्य ३९	तृप् ३९
क्षिप्र ३९	दीर्घ ३९
भुद्र ३९	वृन्दारक...	... ३९
अग्निन् ३९	व्याकरणस्य सूत्र	... ४०५
गोमत् ३९	कंसवध ४०७
मायाविन्	... ४०१	मृगरमण...	... ४१०

धातव	पुनर्महत्वा	माता	पुनर्महत्वा
आरात्रिचिवास	४११	अधू	४१७
सूर्योद्गमन	"	अधू	"
पुण्ययोग	४१२	पितृ	४१८
अवगल्भ	४१४	नृ	"
ह्रीय	"	भू	४१९
होइ	"	पा	"
अश्व	"	पृ	"
क	४१५	गम्ल	४२०
अ	"	न	"
माला	"	ल	"
ना	"	परमहा	"
आ	"	एकार	"
कवि	"	ओकार	"
वि	"	परमै	"
इ	४१६	परमनी	४२१
लक्ष्मी	"	य	"
श्री	"	घौ	"
ई	"	फल्	"
विधु	४१७	इदम	"
कु	"	यङ्	"
उ	"	अण्	"

अथ स्वादयः.

पुञ् अभिपवे ॥ १ ॥

प्राग्वृत्त एतदादयोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः ।

अभिपवस्त्वनपनीडनस्त्रानमुरासन्धानादिः । तत्र स्त्रानेऽय-
मकर्मकः ॥

सुनोति । सुनुतः । सुन्वन्ति । सुनोपि । सुनोमि ।
सुन्वः, सुनुवः—‘स्वादिभ्यः श्नुः’ शपोऽपवादः । ‘हुश्नुवो-
स्तावधातुके’ इत्यनादावगुणवियये श्चोरुकारस्य यण् ‘लोपश्चा-
स्यान्यतरस्यां श्वोः’ इति वकारमकारादावसंयोगपूर्वत्वात्पक्षे उकारलोपः ।
सुनोमीत्यत्र तु परत्वाद्गुणे उकाराभावाच्चायं लोपः । अभिपुणो-
ति—‘उपसर्गात्सुनोति’ इति पत्वम् ॥

सुपाय । सुपुवतुः । सुपोथ, सुपुविथ । सुपुवथुः ।
सुपुव । सुपाव, सुपव । सुपुविव । क्रादिनियमादिद् ।
पालि ‘तु मारद्धाननियमाद्विकल्पः । उवङ्गुणवृद्धिविषये । अभि-
सुपाव—‘स्थादिष्वभ्यासेन’ इति नियमादभ्यासस्य न षत्वम् ।
प्रकृतेस्तु ‘आदेशप्रत्यययोः’ इति पत्वम् ॥

सोता । सोप्यति । अभिसोप्यतीत्यत्र 'सुनोतेस्स्यसनोः' इति 'उपसर्गात्' इति पत्यं निषिच्यते ॥

सुनोतु । सुनुतात्—तातडो दित्वाञ्च गुणः । सुनुताम् । सुन्यन्तु । सुनु—'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्' इति हेतुक् । सुनुतात् । सुनुताम् । सुनुत । सुनवानि—आदि पित्वादिदित्वा-
दिषां चापित्वा परत्वाद्गुणः ॥

असुनोत् । असुनुताम् । असुन्यन् । असुनोः । असुन-
ताम् । असुन्य, असुनुच—पूर्ववद्व्यकारलोपः पशे । अभ्यपु-
णोत्—'प्राप्तितादद्व्ययायेऽपि' इति पत्यम् ॥

सुनुयात् । सुनुयाताम् । सुनुयुः—'जुति ण' इति
गुणः 'साधेधातुफगपित्' इति दित्वाश्चयप्रतिषेधं येननामाप्ति-
न्योयेन बाधते; न तु यासुटो दित्वाश्चयगपीति नात्र गुणः ।
सुनुयाः । सुनुयाम् ॥ आशिषि—नृयात् । नृयास्ताम्—
'अंष्टरसर्गात्तुल्ययोः' इति दीर्घः ॥

असावीत् । असाविष्टाम् । असावीः । असाविषं 'स्तु-
मुन्म्यः परस्मैपदेषु' इति परस्मैपदेषु सिच इदं ॥

सुनुते । सुनुवाते । सुनुवते । सुनुषे । सुनुये । सु-
नुवते, सुनुवते—पूर्वाण्युत्तरात्तेषां ॥ सुनुषे । सुनुविषे । सुनु-
वेदे, सुनुविष्ये—'सिमापेट' । सुनुषे । सुनुविष्ये । सोता ।
नेप्यते । सुनुताम् । सुनुयाताम् । सुनुयताम् । सुनुय ।

सुनवे । सुनवावहै । असुनुत । असुन्वाताम् । असु-
न्वत । असुनुथाः । असुन्वि । असुन्वहि, असुनुवाहि ।
सुन्वीत । सुन्वीयाताम् । आशिपि—सोपीष्ट । सोपीया
स्ताम् । सोपीद्वम्—‘इणप्पीध्वम्’ इति मूर्धन्यः । असोष्ट ।
असोपाताम् । असोष्ठाः, असोपि ॥

सुसूपति, सुसूपते—‘स्तौतिण्योरेव’ इति नियमान्न पत्वम् ॥
अभिसुसूपतीत्यत्र ‘उपसर्गात्’ इत्यभ्यासस्य पत्वं स्थादिनियमेन
बाध्यते । एवं तर्हि ‘सुनोतेस्स्यसनोः’ इति सनि पत्वनिषे-
धस्य किमुदाहरणम्? इदं—सुसूपतेरप्रत्यये ‘अतो लोपे
सुसूः’ इति । अत्र हि सनः पत्वस्यासिद्धत्वात्सस्य रुत्वे, विसर्जनीये,
कृतपत्वम्य सनोऽभावात् ‘स्तौतिण्योरेव’ इति न प्रवर्तते ।
एकदेशविकृतन्यायेनास्ति सन्परत्वमिति ‘सुनोतेस्स्यसनोः’ इति
निषेधस्तु प्रवर्तते ॥

सोसूपते । सोपवीति, सोपोति । सोपुतः ‘उपस-
र्गात्’ इति पत्वम् । ‘सुनोतेस्स्यसनोः’ इति निषेधश्च शितपा
निर्देशान्न प्रवर्तते । अभिसोपोति । अभिसोपविप्याति ॥

सोपवीः इति यद्गुणन्तात्सनीटि गुणावादेशयोः अभाविग्रत्य-
येऽनो लोपे पूर्ववत्पत्वस्यासिद्धत्वात्सत्वाद्वत्वे ‘बोरुपधायाः’ इति
दीर्घः ॥

सावयति । असूपवत् । सुपावधिपति । ण्यन्तात्सनि
‘स्तौतिण्योः’ इति पत्वम् ॥

धातुवृत्तौ.

सुन्वन् । सुन्वानः—शतृज्ञानचो ॥

राजसूयः—‘कर्मण्यधिकरणे वा ‘राजसूय’ इति क्वपि
नेपात्यते ॥

आसाव्यम्—‘आसुयुवपि’ इति ण्यति वृद्धौ ‘घातोस्तन्नि-
मित्तस्थैव’ इत्यावादेशः ॥

सोमं सुतवान् सोममुत्—‘सोमे सुजः’ इति भूते क्तिप् ॥

सुत्वा । सुत्वानौ—‘सुयजोर्द्विनिप्’ इति भूते द्विनिप् ।
स्त्रियां सुत्वरौ—‘वनो र च’ इति ङीष्प्रो ॥

सुन्वन् । सुन्वन्तौ—‘सुजो यज्ञसंयोगे’ इति शता ; अयं
अलङ्कारः । यजमान उच्यते ॥

सुत्या—‘संज्ञायां समज’ इत्यादिना स्त्रियां क्वप् ॥

आमुतीबलः—यज्वा, शोण्डिकश्च । क्तिञ्चन्तात् ‘रजः कृप्या
मुति’ इति प्रत्ययार्थेयि बलचि ‘बले’ इति दीर्घः ॥

सुरा—‘सुसूय’ इति क्त् ॥

सुरकः अहिमिशेषः—स्थूलादिषु ‘सुराया अहो’ इति पाठात्
कनि ‘केऽणः’ इति ह्रस्वः ॥

पिञ् वन्धने ॥ २ ॥

सिनोति । सिनोपि । सिनोमि । सिन्वः, सिनुवः ॥
सिपाय । सिप्यतुः । सिपयिध, सिपेध । सिपाय, सि-

पय । सिप्यिव । अत्र गुणबुद्धिविषयेऽनादौ 'एरनेकाचः'
इति यण् । सेता । सेति । सिनोतु । सिनु । सि-
नवानि । असिनोत् । सिनुयात् । आशिपि—सीयात् ।
असैपत् । असैष्टाम् ।

सिनुते । सिनुपे । सिन्वे । सिन्वहे । सिनुवहे । सिप्ये ।
सिप्यिपे । सिप्यिवहे । सेता । सेप्यते । सिनुताम् । सिनुष्व ।
सिनवै । असिनुत । असिनुथाः । असिन्वि । असिन्वहि । अ-
सिनुवहि । सिन्वीत । सेपीष्ट । असेष्ट । असेपाताम् ॥

सिसीपति, सिसीपते । सेपीयते । सेपयीति, सेपेति ॥

साययति । असीपयत् ॥

सितः । सितवान् ॥

सिनो आसस्त्वयमेव—'सिनेतिर्ग्रासकर्मकर्तृकस्येतिवक्तव्यम्' इति
निष्ठानस्त्वम् । यदा बध्यमानः पिण्डीक्रियमाणो आसो दध्यादि-
वशेन कर्त्रानुकूल्यं प्रतिपद्यते तदा कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामयं
प्रयोग इति न्यासपदमज्यादीं । अनेकार्थत्वाद्भातोः भक्षणमर्थ
इत्यात्रेयः ॥

केशेषु प्रसितः केशैरिति वा—'प्रसितोत्सुकाम्यां तृतीया
च' इति तृतीयासप्तम्यौ ॥

सयः—अच् ॥

परिपितः परिपयः—'परिनिविभ्यः' इत्यादिना सितसयश-
ब्दयोप्यत्वम् । एवं निविभ्यामपि ॥

सेरुः—‘दाधेद् सिशद्’ इति रुः ॥

सेत्रम्—‘दाम्री’ इत्यादिना घृन् ॥

सितो वर्णः—‘अजिघृसिभ्यः कः’ इति संज्ञायां कः ॥

सितिमा, मैत्यम्—‘वर्णदृढादिभ्यप्यञ्च’ इति प्यञ्जिम-
निचौ भावकमेणोः ॥

सिता शर्करा । न सिता असिता इत्यत्र ‘वर्णादनुदा-
त्तात्’ इति ङीष्कारयोः ‘असितपलितयोः भतिषेधः’ इति
निषेधः । ‘छन्दसि क्रमेके’ ‘भाषायामपीप्यते’ इति—असि-
क्रीति क्तादेशङीषावपि पक्षे भवतः ॥

सेतुः—‘सितनिगमि’ इति तुन् ॥

सीरो लाङ्गलं—‘शुपिचिमिनां दीर्घश्च’ इति कनि दीर्घः ।
सीरस्येदं तद्वहति वा सैरिकः—‘हलसीराट्ठक्’ इति तस्येदंवि-
पये तद्वहतीतिविषये च ठक् ॥

अयं कचादावपि ॥

शिञ् निशाने ॥ ३ ॥

तालव्यादिरयम् । निशानं तन्मूकुरणम् ॥

शिनोति । शिनुते । शिशाय । शिश्ये । शेता ।
शेप्यतीत्यादि पूर्ववत् ॥

डु मिञ् प्रक्षेपणे ॥ ४ ॥

• मिनोति । मिनुते । ममौ । मिम्यतुः । ममाथ, ममिथ ।
मिम्यथुः । मिम्य । ममौ । मिम्यिव । 'मीनातिमिनोति-
दीष्टां ह्यपि च' इत्येज्विषये ह्यपि च प्रागेर प्रत्ययोत्पत्तेरा-
त्वम् । तस्य चानैमित्तिकत्वान्न 'द्विर्वचनेऽपि' इति स्थानिवत्त्वम् ।
थलीदृशे 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः । मिम्ये ।
मिम्यिपे । मिम्ये । मिम्यिवहे ॥

माता । मास्याते । मास्यते । मिनोतु । मिनु । मि-
नवानि । मिनुताम् । मिनुष्व । मिनुर्व । अमिनोत् ।
अमिनुताम् । मिनुयात् । मिन्वीत् । आशिषि, मीयात् । मा-
सीष्ट । यासुटि कित्वादनात् 'अकृत्सार्वधतुकयोः' इति दीर्घः ।
अमासीत् । अमामिष्टाम् । आत्वे 'यमरमनमात्राम्' इति
सगिटौ परस्मैपदे । अन्यत्र अमास्त । अमासाताम् ॥

मित्सति—'इको झल्' इति सनः कित्वात् 'अज्जन' इति
दीर्घे, 'सनिभीम' इतीस्भावे 'सन्त्यार्धधातुके' इति सस्य तत्वम् ।
'अत्र लोपः' इत्यभ्यासलोपः ॥

मेमीथते । मेमेति । मिनोतीति शिषा निर्देशाच्चात्वम् । मा-
पयति । अमीमपत्—आत्वे पुक् ॥

प्रमाय—'ह्यपि च' इत्यात्वम् ॥

प्रमयः, ईषत्प्रमयः, दुष्प्रमयः,—'निमिमीलियां खलचोः प्र-
तिषेधः' इत्यात्वनिषेधः ॥

मित्रिमम्—'द्वितः क्रिः' 'कर्मभ्रित्यम्' इति मप् ॥

मीरः—‘शुषिचिमिना दीर्घश्च’ इति क्रन्दीर्घौ ॥

मयत इति शपि । मातीति लुकि । मिमात इति श्लो ।
मीयत इति श्यनि ॥

चिञ् चयने ॥ ५ ॥

चिनोति । चिनुते । चिकाय । चिकयतुः । चिकयिथ, चिकेथ ।
चिकययुः । चिक्कयव । ‘विमाषा चे’ इति तन्त्रिद्यो परयो
अभ्यासात्परस्य वा कृतम् । अन्यथा—चिचायेत्यादि । चिच्ये,
चिच्ये इत्यादि ॥

चेता । चेप्यति । चेप्यते । चिनोतु । चिनुताम् ।
अचिनोत् । अचिनुत । चिनुयात् । चिन्वीति । चीयात् ।
चेपीष्ट । अचपीत् । अचेष्ट ॥

चिचीपति, चिकीपति । णिष्टि कृत्यधिकृत्य । चेचीयते ।
चेचेति । चाययति, चापयति । ‘निरहुरोर्णो’ इत्यात्पक्षे
पृक् । मणिचिनोति—‘नेर्गङ्’ इति णत्वम् ॥

निकाय्य—‘वाच्यसाग्राह्यनिराग्य’ इति निशामे प्यदाणा-
देशावादिण्यत्वं च निशत्यन ॥

सद्यसः क्रतु । पान्चान्यः मि, उपचान्यश्च । ‘पने
शुद्धवाच्यसञ्ज्ञायो’ ‘अग्रे दग्धियापोपवाच्यसङ्ज्ञा’ इति ण्य
दावादेशयोर्निराहणे । निशमादिभ्योऽयत्र यति चिच्येयमित्यादि ॥

चित्तः अग्निः । अग्निचित्ता वर्तते—‘चित्ताग्निचित्ते च’
इति कर्मणि भावे च यथाक्रमं निपात्येते । तत्राद्यस्य यति
तुक् । अन्यस्य ये तुक् । तेनान्तोदात्तत्वं भवति । अयं
स्वभावात्स्त्रीलिङ्गः ॥

अग्निचित्—‘अग्नी चेः’ इति कर्मण्युपपदे भूते क्तिप् ॥

इयेनश्चीयते इयेनचित् । इयेनशब्दस्तत्सट्शेषकाचय उप-
चारेण वर्तते । ‘कर्मण्यग्न्याख्यायाम्’ इति कर्मण्युपपदे तस्मि-
न्नेवार्थे अग्न्याख्यायां त्रैकालिकः क्तिप् । आख्याग्रहणं रूढच-
र्यम् । तेनाग्न्यर्धेष्टकाचयइयेनचिच्छब्देनोच्यते ॥

निश्चयः—‘ग्रहवृष्टिनिश्चिगमश्च’ इति निश्चेरप् अचोऽपवादः ॥

एकस्तण्डुलनिश्चा+यः—‘परिमाणाख्यायां सर्वम्यः’ इति घञ् ।
कथं ‘एकोऽपि तन निश्चयः’ इति ? । पदसंस्कारेणेति भागवृत्तिः ॥

पुष्पप्रचायः—‘हस्तादाने चरस्तेये’ इति घञ् । हस्तादान-
ग्रहणेन प्रत्यासत्तिर्लक्ष्यते । अन्यत्र वृक्षशिखरे फलप्रचयं
करोतीत्येव भवति । अस्तेय इति वचनात् चौर्ये प्रत्यासत्ता-
वप्यनेव पुष्पप्रचयश्चौर्येणेति ॥

निचीयन्तेऽस्मिन्निति निकायो ग्रामगृहादिः । आचीयन्तेऽस्मि-
न्निष्टका इति आकायोऽग्निः । चीयन्तेऽस्मिन्नख्यादीनीति कायः
शरीरम् । गोमयानामेकत्रा करणं गोमयनिकायः—‘निवास-
चितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः’ इति वञ्चादिकत्वं च । निव-

सन्त्यस्मिन्निति निवासः । चीयतेऽसौ चितिः । शरीरं पाण्यादि-
समुदायः । उपसमाधानं राशीकरणम् । असौ घातुर्थः । अन्यानि-
प्रत्ययार्थस्य कारकस्योपाधिभूतानि । काष्ठनिचय इत्यत्र बहुत्व-
मात्रं विवक्षितं नोपसमाधानमित्यनेव भवति ॥

भित्तुनिकायः—‘सद्वे चानौत्तराधये’ इति घनादिकत्वं च ।
प्राणिनां समूहः सद्भः, स च द्वेधा भवति एकधर्मसमावेशेनौ-
त्तराधयेण च । तत्र ‘अनौत्तराधये’ इति पर्युदासादितरो गृह्यते
इत्यौत्तराधयेऽनेव सूकरनिचय इति । सद्भस्य प्राणिसमुदायल-
क्षणत्वात्, प्रमाणाप्रमाणसमुच्चय इत्यत्राप्यनेव ॥

चितिः—किन् । द्विचितीकः—‘शेषाद्विभाषा’ इति कप् ।
‘चितेः कपि’ इति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥

आचितं सम्भवत्यवहरति वा आचितीनः । आचितिकः ।
‘आदकाचितपात्रात्स्वोऽन्यतरस्याम्’ इति खठञौ ॥

द्वयाचितिकः, द्वयाचितः, द्वयाचितीनः—‘द्विगोष्ठश्च’
इति सम्भवत्यादिषु ठन्, चकारात्स्वश्च । पकारो दीपर्थः । अन्य-
तरस्याङ्गहाणानुवृत्त्या च ‘अध्यर्धपूर्वद्विगोः’ इति ठञो लुकि
‘द्विगोः’ इति दीपः ‘अपरिमाणविस्ताचित’ इति निषेधः ।
ठन्खञोर्विधानसामर्थ्यान्न लुक् । ‘शाकट्ये भार आचितः’* ॥

चित्रः—औणादिकः कः ॥

• चित्रीयते—‘नमो वरिवश्चित्रदः क्यच्’ इति क्यच् ।
चित्रद् आश्चर्य इति वृत्तिः । ङित्त्वात्तद् ॥

स्तृञ् आच्छादने ॥ ६ ॥

स्तृणोति स्तृणुतः स्तृण्वन्ति । स्तृणोपि स्तृणोमि स्तृ-
णुवः स्तृण्वः । स्तृणुते स्तृणुपे स्तृण्वे ॥

तस्तार तस्तरनुः तस्तरुः । तस्तर्थ तस्तर तस्तार
तस्तरिव । तस्तरे तस्तराते तस्तरिपे तस्तरिध्वे तस्तरिद्वे
तस्तरे तस्तरिवहे । ऋादिनियमादिट् । थलि ‘अचस्तास्वत्’
इति निषेधः ऋकारान्तत्वान्नित्यः । ‘ऋतश्च संयोगादेर्गुणः’ इति
लिटि गुणः । वृद्धिषिष्ये तु पूर्वविप्रतिषेधेन सेव । कृते वा
गुणे ‘अत उपधायाः’ इति वृद्धिः ॥

स्तर्ता । स्तरिप्यति । स्तरिप्यते—‘ऋद्धनोस्त्ये’ इतीट् ।
स्तृणोतु, स्तृणु, स्तृण्वानि, स्तृणुतां स्तृणुव स्तृण्वे ।
अस्तृणोत् अस्तृणुत स्तृणुयात् स्तृण्वीत् । आशिपि—स्त-
र्यात् संयोगाद्यृकारान्तधातुत्वात् ‘गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः’ इति शय-
कोः यकारादावार्धधातुके लिटि गुणः । शस्त्वस्य न सम्भवति ॥

स्तृपीष्ट । स्तरिपीष्ट—‘लिङ्गिचोरात्मनेपदेषु’ इत्यधिकृत्य
‘ऋद्धतश्च संयोगादेः’ इतीड्ङिक्लृप् । तत्रेडमावे ‘उश्च’ इति
लिङ्गिचोः कित्त्वान्न गुणः । अस्तार्पीत् । अस्तार्पी । अस्तृत
अस्तृपातां अस्तरिष्ट अस्तरिपाताम् । लिङ्गुत्तडीङ्ङिक्लृपो
झलादावगुणत्वं च ॥

इति वा इट् । वृत इति दीर्घस्य 'न लिङि' इति निषेधः ।
इडभावे 'उश्च' इति लिङ्गिचो कित्त्वान्न गुणः ॥

अवारीत् अवारिष्टाम् । 'वृतो वा' इति दीर्घस्य 'सिचि
च परस्मैपदेषु' इति निषेधः ॥

अवृत अवृपाताम् । अवरिष्ट अवरिपाता अवरीष्ट अव
रीपाता—'लिङ्गिचो' इतीदृशे 'वृत' इति वा दीर्घः । ध्वन्य-
निदृशे नित्यो मूर्धन्य, इटि तु विकल्पेन दीर्घश्च वेति पञ्च-
रूपाणि—अवृद्धं, अवरिद्धं, अवरीद्धम्, अवरिध्वम्, अव-
रीध्वम् । कर्तृवत्कर्मणि । ते तु चिण्वशेष अवारि इति ।
कर्मकर्तरि तु 'अच कर्मकर्तरि' इति चिणो विकल्पनात्सिजपि,
तत्र च कर्तृवद्वा इट्, तस्य चेटो दीर्घविकल्पः । पक्षे चिण्वदिट् ।
प्रकृतस्येटो दीर्घविधागादस्य दीर्घो नेति अवारि, अवृत, अव-
रिष्ट, अवरीष्ट, अवारीष्ट इति पञ्च रूपाणि । द्विचानौ
चिण्वद्धर्जं चातुरूप्यम् । ध्वमि तु कर्तृवत्पञ्च रूपाणि । चिण्व
दिटि च मूर्धन्यविकल्पेन अवारिवं अवारिद्धमिति द्वे इति
सप्त रूपाणि ॥

वुवूर्पति, विवरिपति, विवरीपति—'वृत' इति 'इट् सनि वा'
इति वेट् । तस्य च वा दीर्घः । अनिट्पक्षे 'उक्को शङ्'
इति सन कित्त्वे 'अज्जनगमाम्' इति दीर्घः, 'उदोष्ट्यपूर्वस्य'
इत्युत्वे रपरे 'हलि च' इत्युपवादीर्घः ॥

वेनीयते—'रीडत' इति रीड् । वर्धतीत्यादि ॥

चारयति यवेभ्यो गाः । अवीवरत्—‘वारणार्थोनामीप्सितः’
इत्याप्तुमिष्यमाणस्यापादानत्वम् । प्रवृत्तिविधातो वारणम् । क-
ण्टकैः परिवारयति वृक्षम् । परिवारयन्ते कण्टका वृक्षं स्वय-
मेव—‘करणेन तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद्वहुळम्’ इति ण्यन्ते
करणस्यात्र कर्मवद्भावः । यकिणौ तु ‘णिश्रन्धि’ इति निषे-
धान्न भवतः ॥

वृक्षः—‘एतिस्तु’ इत्यादिना क्यप् । ‘वार्या ऋत्विजः’
इति क्रेयादिकस्य ण्यति । क्यव्विधो हि वृक्षो ग्रहणमिष्यते ॥

पतिवरा कन्या—‘संज्ञायां भृतृवृजि’ इति खचि मुमागमः ॥

नीवारः—‘नौ वृधान्ये’ इति घञ् । ‘उपसर्गस्य घञि’
इति दीर्घः । अधान्ये निवारः । ‘ग्रहवृष्टनिश्चिगमश्च’ इत्यप् ।
स्त्रियामपि बाहुळकात्कितनं बाधित्वाऽयमप् भवतीति हरदत्तः । तेन
निवारा कन्या इति भवति । लिङ्गकारिकायां अबन्तस्य पुंस्त्व-
शातनं प्रायिकमिति न्यासः । खच्प्रभृतयोऽमी त्रयः प्रत्ययाः
‘क्रेयादिकस्यापीति तस्यापि समानं रूपम् ॥

प्रावारः प्रवरः उत्तरासङ्गः—‘वृणोतेराच्छादने’ इति प्रोप-
सृष्टाद्ध्वजौ । घञि ‘उपसर्गस्य’ इति दीर्घः । आच्छादना-
दन्यत्रावेव । अन्यत्रापि बाहुळकात् क्तिन्विषयेऽभवतीति हरदत्तः
प्रवरा गौः इति ॥

‘अवद्यपण्य’ इत्यादौ वर्धेति निपातनं क्रेयादिकस्येति स्थित-
मितीह नोदाहृतम् ॥

वर्मा—मनिन् । वर्मा व्रीहादिः ॥

वर्मिणोऽपत्यं वार्मिकायणिः—भाकिनादिषु ‘चर्मिर्मिणोर्नलो-
पश्च’ इति पाठात् फिञ्, कुगागमो, नलोपश्च ॥

वर्मणा सन्नहति संवर्मयति—‘सत्यापपाश’ इत्यादिना णिच् ।
अभिधानशक्तिस्वभावाढ्यं सन्नहतीत्यर्थे ॥

अपहारवर्मणोऽपत्य अपहारवर्मण—‘नमपूर्वोऽपत्ये वर्मणः’
इति प्रकृतिभावनपेधस्तत्रैव अवर्मण इति पर्युदासान्न भवतीति
‘अन्’ इति प्रकृतिभाव एव भवति ॥

वरुधो रथगुप्तिः—‘जृवृञ ऊधन्’ इत्यूधन् ॥

वर्षम्—‘वृत्’ इत्यादिना सः ॥

वर्णः—ऋजेन्द्रादौ रन्प्रत्यये, तद्रेफस्य णत्वे निपात्यते* ॥

वर्णा ब्रह्मचारी—‘वर्णाद्ब्रह्मचारिणि’ इति मत्वर्थीय इनिः ॥

ब्राह्मणवर्णी—‘वर्मशीलवर्णान्ताच्च’ इति मत्वर्थीय इनिः ।
इन्विधान ठनो निवृत्त्यर्थम् ॥

वरुणः—‘कृवृदारिम्य ऊनन्’ इत्युनन् ॥

वरुणानी—‘इन्द्रवरुण’ इति ङीपानुको पुयोगे ॥

*ऋजेन्द्रेतिसूत्रे वर्णशब्दस्य पाठो नार्थः, ‘कृत्स्नसिद्धयन्मिस्त्रिभ्यो निन्’ इति
नप्रत्ययेन सिद्धत्वादित्युज्ज्वलदत्तः । ‘सुरगश्रेष्ठैर्भैरवैस्तमुक्तुःकृतान्नवर्णैरा
मालाः’ इति रन्प्रत्यये तद्रेफस्य णत्वं निपात्यते । इति मुद्रितकोशे.

मित्रावरुणो देवताऽस्य मैत्रावरुणः—‘देवताद्वन्द्वे च’ इत्या-
नद् पूर्वपदस्य । ‘साऽस्य देवता’ इत्यण् । ‘देवताद्वन्द्वे च’
इत्युभयपदवृद्धिः ‘दीर्घाच्च वरुणस्य’ इति निषेध्यते ॥

वरुणदत्तो नाम कश्चित् अनुकम्पितोऽसौ वरुणिकः वरुणियः
वरुणिलः वरुणदत्तः—‘बह्वचो मनुष्यनाम्रघञ्वा’ ‘वनिलचोः
च’ इत्यनुकम्पायां ठच् वनिलचो वा विधीयन्ते ॥

‘शेवलमुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात्’ इति टजादौ
च प्रत्यये तृतीयादच ऊर्ध्वं लुप्यते वर्णः इति लोपः ॥

वर्णुः—‘अनिवृरीम्यो नित्’ इति नुप्रत्ययः ॥

वरत्रा—‘वृञश्चित्’ इत्यत्रन्प्रत्ययः ॥

वृञ् संभक्ताविति ऋचादौ । तथा दीर्घान्तो भिदभिच्च वर-
णार्थः । तत्र वृञ् आवरणे इति चुरादौ ॥

धुञ् कम्पने ॥ ९ ॥

अनुदात्तः । धुनोति, धुनुते । दुधाव । दुधोध, दुध-
विध । दुधुवे । दुधुविषे । धोता । धोप्यति, धोप्यते ।
धुनोतु । धुनुताम् । अधुनोत् । अधुनुत । धुनुयात् । धुन्वीत् ।
आशिपि—धूयात् । धोपीष्ट । अधोपीत् । अधोष्ट ॥

दुधूपति, दुधूपते । दोधूपते । दोधोति । धावयति
‘अदूधवत् ॥

धुत्वा, धुतः, धुतवान् ॥

धुनी—बाहुलकात् निप्रत्ययो नित्किञ्च ॥ तथा च भोजो-
मुसूत्रत् 'धृमृधृवृषिष्ठिञ्चिवरित्वरिभ्यः कित्' इति । अत्र स्वामी
ह्रस्वान्तममुं पठित्वा मयोगादीर्घान्तमप्याह । शिवस्वामिकाश्यपो
तु दीर्घान्तमाहतुः । उभयमपि चान्द्रा इति सुधाकरः । दीर्घा-
न्तस्य तेनैव मयोगोऽपि दर्शितः—'ऊर्ध्वं धूनोति वायुर्विधृत-
शिवशिरश्श्रेणिकुञ्जेषु' इति । तत्र दीर्घान्तपाठे स्वरत्यादिसू-
त्रेणैकिकल्पः । कित्सनोस्तु पुरस्तात्प्रतिपेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् धूत्वा
धुतः दुधूपतीत्यादौ 'श्रचुकः किति' इति 'सनि ग्रहगुहोश्च' इती-
ण्णिपेधो भवति । किति लिटि त्वमुं त्रिपेधं बाधित्या क्रादि-
नियमान्नित्यमिद् । न च क्रादिनियमस्य स्वरत्यादिविकल्पः परत्वा-
द्बाधक इति मन्तव्यं, तस्य 'श्रचुकः किति' इत्यनेन पुनरपि
बाधप्रसङ्गात् ॥

धूनोति, धूनुते । दुधावेत्यादि ह्रस्वान्तवत् । धोता, धविता ।
धोप्यति, धविप्यति । धोप्यते, धविप्यते । धूनोतु धूनुताम् ।
अधूनोत् अधूनुत । धूनुयात् धून्वीत् । धूयात् धोपीष्ट धवि-
वीष्ट । अधावीत् । अधाविष्टां अधोष्ट अधविष्ट । 'स्तुमुधूञ्च.'
इति परस्मैपदे सिचो नित्यमिद् । अन्यत्र सर्वत्र स्वरत्यादिने-
द्विकल्पः ॥

धूनयति—'धुञ्जीबोर्नुग्वक्तव्यः' इति णौ नुक् ॥

दीर्घान्तः क्रयादौ युजादौ च । धू विधूनन इति अभिन्
तुदादौ । स्वादय उभयतोभाषाः वृज्वर्जमनुदात्ताः । तस्यानुदा-
त्तमध्ये पाठ ऋकारान्तोभयतोभाषानुरोधेन ॥ ॥

उभयतोभाषानिट्प्रकरणाद्धुञ्जमुक्त्वा, तदनुरोधेनोकारान्तमनिटं पर-
स्मैपदिनमाह—

टु टु उपतापे ॥ १० ॥

टुनोतीत्यादि धुनोतिवत् ॥

दावः—‘दुन्योरनुपसर्गे’ इति कर्तरि णः । दव इति मौ-
षादिकादचि । तस्य नात्र ग्रह इति तत्रैवोक्तम् । ‘समियुद्बुदुवः’
इति घञ्विधौ द्रुसाहचर्यानिरनुबन्धकत्वाच्च दवतेरेव ग्रह इत्य-
स्यावेव—सन्दव इति ॥

दवथुः—‘द्वितोऽपुच्’ ॥

दुत्वा, दुतः, दुतवान् । स्वादौ ‘दुम्बोर्दीर्घश्च’ इति । अत्र
यदुक्तं न्यासे टु टु उपताप इति तदसत् । यदाह हरदत्तः—दुद्बु-
गतावित्यस्य दोर्महणं ; न तु टु टु उपताप इत्यस्य, सानुबन्धक-
त्वात् । तथा च माधः—‘मृदुतया दुतया’ इति ॥

• हि गतौ वृद्धौ च ॥ ११ ॥

प्रहिणोति—‘हिनुमीना’ इत्थुपसर्गस्थानिमित्तादुत्तरस्य हिनु-
नकारस्याद्धचवायेऽपि णत्वम् । तच्च प्रहिणु इत्यादौ हिनुशब्दे
सावकाशमप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् विकृतेऽपीह भवति ॥

जिघाय । जिघ्र्यतुः । जिघ्र्युः । जिघ्रियथ, जिघ्रेथ
जिघ्र्य । जिघ्रियव—‘कुहोश्चुः’ इत्यभ्यासस्य चुत्वं सकारः ।

तस्य 'अभ्यासे चर्च' इति जश्त्वं जकारः । परस्य 'हेर-
चडि' इति कुत्वं चकारः ॥

हेता । हेप्यति । प्रहिणोतु । प्राहिणोत् । प्रहिणु-
यात् । हीयात् । अहीपीत् ॥

जिघीपति । जेघीयते । जेघेति ॥

हाययति । अजीहयत्—'अचडि' इति वचनान्न कुत्वम् ।
'इदमेव 'अचडि' इति वचनं चडोऽन्यत्र ण्यधिकस्यापि कुत्वे
ज्ञापकम् । तेन प्रजिघाययिपतीत्यत्रापि कुत्वं भवति ॥

सहितम्, संहितम्—'समो वा हितततयोः' इति मलोप-
विकल्पः । प्यञि समो नित्यं मलोपस्येप्यमाणत्वात्—साहित्य-
मित्येव भवतीत्यत्रियः ॥

देवदत्ताय हितं भूयात्, देवदत्तस्येति वा—'चतुर्थी
चाशिपि' इत्यादिना पठोचतुर्थ्यौ । 'चतुर्थी तदर्थावलिहित-
मुख' इति समासविधौ केचदे 'चतुर्थी चाशिपि' इति हित-
योगे या चतुर्थी तदन्तस्य समासो न भवति । समासादाशिपौऽ-
नवगमादिति केचिदाहुरिति ॥

अरोचकिने हितं अरोचकिहितम्—'हितयोगे चतुर्थी वक्त-
व्या' इति चतुर्थी । 'चतुर्थी तदर्थ' इति पक्षे समासः ।
मुधाकरस्तु—चान्द्रानुसारेणानाशिप्यपि पठोचतुर्थ्यौ द्वे भवत इत्याह ।
तद्धृतिकारस्य नेष्टम् । यदाह—'हितं भक्ताः' इत्यत्र, ननु च

हितयोगे चतुर्थ्या भवितव्यम् । तत्र कथं षष्ठ्यर्थे प्रत्ययो विधीयते? एवं तर्हि सामर्थ्याद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यतीति । भाष्यमपि—हितं भक्षा इति चतुर्थीनिर्देशः कर्तव्यः । इतरथा ह्यनिर्देशो भवति, हितशब्देन योगे चतुर्थी विधीयते । सा प्राप्नोति । स तर्हि चतुर्थीनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । एवं वक्ष्यामि 'हितं भक्षा' तदस्मै, ततः दीयते नियुक्तं, तदस्मा इति' इति । केयटोऽपि—इतरथा हीति । यदि चतुर्थी न निर्विश्यते तदा प्रकृतायाः अस्थेतिषष्ठ्याः सम्बन्धायोगात् इहानुपस्थानात्प्रत्ययार्थोऽनिर्दिष्टस्यादित्यर्थ इति ॥

संहितोरुः—'संहितशफलक्षणवामादेश्च' इत्यूरूत्तरपदात्संहिताद्यादेरुद्भूत्ययस्त्रियाम् ॥

संहितोरु —'सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम्' इत्युद् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् सूत्रेणैव सिद्धे वचनमिदं, हितेन सह वर्तते सहितं इति सहितशब्दव्युत्पत्तावूढर्थम् । भाग्येतत्सर्वमुक्तम् ॥

हरः—पचाद्यच् ॥

हयी—गौरादित्वात् ङीप् ॥

हेतिः—'उतियुति' इत्यादिना क्तिनि निपात्यते ॥

हेतुः—'कमिमनि' इत्यादिना तु ॥

अन्नेन हेतुना वसति, अन्नाय हेतवे, अन्नाद्धेतोः, अन्नस्य हेतोः, अन्ने हेतौ, इति वा—'निमित्तकारणहेतुषु सर्वा-

सां प्रायदर्शनम्' इति सर्वा विभक्तयः । प्रायग्रहणादसर्वनामः
प्रथमाद्वितीये न स्तः, सर्वनामस्तु सर्वा इति 'अइउण्'
इत्यत्र कैयटे स्थितम् ॥

पृ प्रीतौ ॥ १२ ॥

पृणोति । पपार । पप्रतुः । पपर्य । पप्र । पप्रिव ।
पर्ता । परिप्यति । पृणोतु । अपृणोत् । पृणुयात् ।
प्रियात् । अपार्पोत् ॥

पुपूर्पति । पेप्रीयते । पपति ॥

पारयति । अपीपरत् ॥

प्रियत इत्यादि श्यनि गतम् । पिपतीति श्छी ॥

स्पृ प्रीतिपालनयोः ॥ १३ ॥

प्रीतिर्बलं, पालनं जीवनमिति स्वामी ॥

स्पृणोति । पस्पार । पस्पर्य । खयशेषः । 'कृतश्च
संयोगादेः' इति किति लिटि गुः ॥

स्पर्तेसादि । स्पृ इत्येके । स्पृणोतीत्यादि । 'अत्स्मृद-
त्वर' इत्यत्र वृत्तो स्मृ चिन्तायाभित्युपादानादस्येत्त्वमेव भवति,
असिस्मरदिति ॥

स्पृणोतिस्मृणोती इमौ छान्दसाविति पारायणे । इमौ पृणो-
तिश्च त्रयदछान्दसा इति स्वामिकाश्रयो ॥

आप् व्याप्तौ ॥ १४ ॥

'आप्नोति । आप्नुतः । आप्नुवन्ति, आप्नोपि । आप्नोमि । आप्नुवः—'लोपश्चास्य' इत्युकारलोपसंयोगपूर्वत्वान्न भवति । 'हुश्रुवोः' इति यणप्यसंयोगपूर्वस्येत्यजादौ 'अचि-श्रुधातु' इत्यादिनोवङ् ॥

आप । आपतुः । आपिथ । आपिव । क्वादिनियमादिद् । 'उपदेशोऽत्यतः' इत्यत्र 'अत्यतः' इति तपरकरणान्नास्य थलीणिपेधः । यत्रार्थ निपेधस्तत्र भारद्वाजनियम इति विकल्पोऽपि न भवति ॥

आप्ता । आप्स्यति । आप्नोतु । आप्नुहि—'उतश्च प्रत्ययात्' इति हेर्लुक्संयोगपूर्वत्वान्न भवति । आप्नवानि । आप्नोत् । आप्नुयात् । आशिपि—आप्स्यात् ॥

आपत् । आपताम्—लृदित्वाच्चेरङ् ॥

• ईप्सति—'आब्दवृधामीत्' इतीत्वम् । अम्यासलोपः ॥

आपयति । मा भवानापयित् । कृते णौ चङि ह्रस्वे, पश्चात् द्वितीयैकाचः पिशब्दस्य द्विर्वचनम् ॥

प्रापय्य, प्राप्य—ण्यन्तात् क्तो ल्यपि 'विभाषापः' इति णेः पक्षयोदेशः, अन्यदा लोपः ॥

आप्यम्—ण्यत् । 'पोरदुपधात्' इत्यत्र तपरकरणान्न यत् ॥

आप्तिः—'क्तिन्नावादिभ्यः' इति क्तिन् ॥

जीविकां प्राप्तः, प्राप्तजीविकः, जीविकां प्राप्तः, इति वा 'द्वितीयाश्रित' इत्यादिना 'प्राप्तापन्ने न द्वितीयया' इति च समासः । 'प्राप्तापन्ने च' इत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्ताशब्दस्य समासेऽपि प्राप्तजीविक इति भवति । तत्र ह्यकारः प्रस्थिप्यते 'प्राप्तापन्ने, अ च' इति । अश्रान्तादेशः । सौत्रत्वान्न प्रकृतिभावः । एतत्पद्यतावप्युक्तम् ॥

आपः—'आमेतेर्ह्रस्वश्च' इति कौ ह्रस्वः । 'अप्तृन्' इत्यादिना सर्वनामस्थाने दीर्घः । अद्भिः—'अपो भि' इति भकारादौ तकारे जश्त्वम् । 'अङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च' इति दीर्घत्वतत्वे तदन्तेऽपि भवतः—स्वापः, स्वाद्भिरिति ॥

द्विधा गताः अन्तर्गताः परिगता वा आपो यस्मिन् द्वीपम् । अन्तरीपम् । परीपम्—'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योप ईत्' इत्यप आवेरीकारः । 'शक्पूरम्भूः' इत्यकारस्समासान्तः । 'ईत्वमनवर्णान्तात्' इत्युक्तत्वात् प्रापमित्यादौ न भवति । समापं नाम देवयजनं इत्यत्र 'समाप ईत्वप्रतिषेधः' इतीत्याभावः । अत एव निर्देशात् 'अन्येषामपि दृश्यते' इति वा दीर्घः । 'अन्ययं विभक्तिसमीप' इति निर्देशात्समीपमित्यपि भवति । यद्वा—समाप-शब्दः समा आपो अस्मिन्निति समशब्देन व्युत्पाद्यः ॥

अनूपम्—'ऊदनोर्देशे' इत्यप आदेरुच्चारः । अदेशे तु अन्वीपम् ॥

समुद्रे यद्दीपं तत्र भवति द्वैप्यम्—'द्वीपादन्तुतुदं यन्' इति शेषिको यञ् । अनुसमुद्रमिति सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः । 'यञ-

• योश्च ' इत्यत्रापत्ययञो ग्रहणादस्य बहुषु लुङोऽभावात्—द्वैप्या इति भवति । अनुसमुद्गमित्युक्तत्वात् अन्यत्राणि द्वैप इति भवति ॥

• द्वैपायनः—व्यासः नदादित्यात्फक् । द्वीपशब्देन द्वीपस्थो मुनिरुच्यते । अनन्तरापत्येऽप्यस्मिन् गोत्रत्वमारोपात् ॥

‘त्रिषु द्वे आप्यमम्मपम्’ इति मयड्ये आप्यशब्दो दृश्यते । तथाऽपां कारणेऽप्याप्याः परमाणव इति अत्र प्रत्ययो न दृश्यते । तथा च स्वामी—आप्यं तु लक्ष्यादिति । परिपूर्वोऽयं रक्षणेऽपि । तथा च भवभूतिः ‘पर्यामोतु सुरुतं महाभागः’ इति ॥

अयं युजादौ च ॥

शक् शक्तौ ॥ १५ ॥

शक्नोति । शक्नुवन्ति । शक्नोतु । शक्नुहि । अशक्नोत् । अशक्नुवम् । शक्नुयात् । शेषं शक्यतिवत् लुङि लृदित्वादङ्—अशक्न् इति ॥

विद्यायु सिद्धते—‘शितेर्निज्ञासायाम्’ इति तङ् । विद्याविपये ज्ञाने शक्तौ भवितुमिच्छतीत्यर्थः ॥

शक्तो यट् कर्तुः शक्ति इति वा । ‘सौनागाः कर्मणि निष्ठायां शक्नेरियमिच्छन्ति विकल्पेन’ इतीदृक्कल्पः । ‘विभाषा भावादिकर्मणोः’ इत्यत्र हरदत्तः—यद्यपि शक्तिः केवलोऽकर्मकः । तथाऽपि तुमुनन्तवाच्यक्रियाविषयत्वे सकर्मकोपि

भवति । तथा च कर्मणि लादयोपि दृश्यन्ते । अयं योग-
शक्यो वक्तुमितीति ॥

शक्यं—‘शकिसहोश्च’ इति गत् ॥

शकलं—‘शकिशम्योर्निदित्’ इति कलप्रत्ययः ॥

शक्तः—‘स्फायितश्चि’ इत्यादिना रक् ॥

शक्तः—प्रियंवदः । ‘मूशक्त्यश्मिन्यः ऋः’ इति ऊहितः ऋः ॥

राध साध संसिद्धौ ॥ १६-१७ ॥

राधोति । राध्वन्ति । राधुवः । राधोतु । राधुहि ।
अराधोत् । राधुयान् । रोषं राध्यनिवन् । हितार्थत्वे हि
‘राधो हितायाम्’ इति रिति रिटि थलि च सेटि एत्या-
म्यासलोपो । अपरेधतुः । अपरेधुः । अपरेधियेत्यादि ।
तथा सम्पपि ‘राधो हितयां सम्पञ्च इत्यक्तव्यः’ इति अण
इस्मादे अम्यासलोपे ‘रयोः’ इति सलोपे—प्रतिरिस्तति ॥

साधोति । ससाध । ससाधतुः । ससाधिय । स-
साधिय । प्रादिनियमादिदिवन्धो न भवति, तस्य त्वगन्त-
विषयत्वात् ॥

साद्धा । सात्स्पति । साधोतु । असाधोत् । साधु-
यान् । साध्यान् । असात्सीन् । असाद्याम् ॥

सिपात्सति—‘आदेशप्रत्यययोः’ इति पत्वम् ॥

सासाध्यते । सासाद्धि । साभयति । असीपधत् ।
कालपास्तुरपोपदेशं पठन्ति । तत्पोपदेशलक्षणविरुद्धम् ॥

साधनः—‘अयन्ताद्यन्धादित्वाल्ल्यु’ ॥

साधुः—‘रुपावाजि’ इत्युण् । मातरि साधुः—‘साध्व-
साधुप्रयोगे सप्तमी वक्तव्या’ इति सप्तमी । अनर्थार्थमिदं वार्तिकम् ।
अर्चायां तु ‘साधुनिपुणाम्यामर्चयाम्’ इत्येव सिद्धम् । तद-
स्मादर्चाग्रहणं निपुणार्थं सम्पद्यते । साधुमृत्यो राज्ञ इत्यत्र मृ-
त्यापेक्षया पृथी न साध्वपेक्षयेति वास्त्यर्थज्ञा आहुरिति मैत्रेयकैय-
टादौ प्रतिपादितम् । अप्रतेरिति यचनात् साधुर्देवदत्तो मातरं प्रती-
त्यत्र न भगि । ‘अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम्’ इति वार्तिकम् ।
तत्रादिग्रहणेन ‘लक्षणेत्थंभूः’ इत्या प्रतिना सहोपात्तयोः पर्य-
न्वोर्ग्रह । दुनोतिप्रभृतयोऽनुदात्ता परस्मैपदिनः ॥

अथ सेट आह—

‘अशू व्याप्तौ संघाते च ॥ १८ ॥

अश्नुते । अश्नुवाते । अश्नुवते । अश्नुपे । अश्नुध्वे ।
अश्नुवे । अश्नुवहे । ‘शाः’ इति तवर्गस्य श्रुत्वनिपेयः ॥

आनमे । आनशाते । आनशिपे, आनसे । आनशिध्वे,
आनइद्धे । आनशिवहे, आनश्वहे । आनशिमहे, आनश्महे—

श्वश्रूः—‘श्वश्रुरस्योकाराकारयोर्लोपश्च’ इत्युकाराकारयोर्लोप ऊहप्रत्यश्च ॥

श्वश्रूश्च श्वश्रुरश्च श्वश्रुरौ, श्वश्रूश्चश्रुरौ इति वा । ‘श्वश्रुरश्चश्रू’ इति पक्षे श्वश्रुरस्य शेषः ॥

अक्षरम्—‘अशेत्सरन्’ इति सरन् ॥

अष्टन्—‘सप्यशूभां तुट् च’ इति कनिन् तुङ्गागमः । अष्टौ, अष्टाभिः । अष्टाभ्यः । अष्टानां । अष्टासु । ‘अष्टन आ विमक्तौ’ इति पक्षे आकारः । ‘अष्टाम्य औश्’ इति जश्शसोरोशभावः । अत्र लघ्वर्थमष्टन इति वक्तव्ये ‘अष्टाम्य’ इति निर्देशात् अष्टन आत्वपक्षे एवोशभावः । अयमेव निर्देश आत्वविकल्पे लिङ्गम् । तेनात्वाभावे जश्शसोः ‘पङ्म्यो लुक्’ इति लुकि अष्ट इति भवति, अङ्गाधिकारे ‘तस्य च तदुत्तरपदस्य च’ इति वचनात् परमाष्टौ इत्यादावप्यौश्वं भवति । अत्रापि पूर्ववदात्वपक्ष एवोश्वम् । तेनानात्वे परमाष्टेति भवति । आत्वमप्याङ्गिकमिति तत्रापि तदन्तविधिर्द्रष्टव्यः ॥

अष्टावक्रः—‘अष्टनस्मंज्ञायाम्’ इत्युत्तरपदे दीर्घः । अष्टभिर्गोभिर्युक्तं शकटं अष्टागवं—‘गवि च युक्ते । भाषायामष्टनो दीर्घः’ इति दीर्घः ॥

अष्टाविंशतिः—‘अष्टनस्सङ्ख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः’ इत्यशीतिवर्जिते सङ्ख्यायामुत्तरपदे दीर्घः ‘बहुव्रीहो’ इति वचनादष्टनवा इत्यत्र न भवति, ‘प्राक्शतात्’ इति वचनादष्टशतमित्यादावपि न भवति ॥

अष्टमो भागः—आष्टमः, अष्टमः—‘पछाष्टमाम्यां न च’
इति भागे विवक्षिते अप्रत्ययः । चकारादंश ॥

अश्वः—‘अशुवृषी’ इति कन् ॥

अश्वानां समूहः अश्वीयम्—‘केशाश्वाम्याम्’ इति छः ।
अन्यतरस्याङ्गुहणात् अणि—आश्वम् ॥

अश्वारय निमित्तं संयोग उत्पातो वा आश्विकः—‘आर्हात्’
इति ठञ् । ‘गोद्वचः’ इति द्वचञ्छ्रुणो यद् तत्रैव
सह्यापरिमाणाश्वादीना पयुंदासान्न भवति ॥

अश्वेनैकाहेन गम्यते आश्वीनम्—‘अश्वस्यैकाहगमः’ इति
खञ् ॥

अश्वस्यापत्यं आश्वायनः—‘अश्वदिभ्यः कन्’ इति कञ् ॥

गवाश्वं—‘गवाश्वप्रमृतीनि च’ इति नित्यमेकवद्भावः । पूर्व-
पदस्यानङ् ॥

अश्वस्यति वहवा—मेधुनमिच्छतीत्यर्थः । क्वचि परतो
‘अश्वक्षीर’ इत्यसुक् । तत्र हि ‘अश्ववृषयोर्मेधुनेच्छायाम्’ इति
पठ्यते । अन्यत्र अश्वीयति ॥

अश्वतरः—गर्दमादश्वायामुत्पन्न उच्यते ॥ यस्य बैसर इति
नाम । ‘कत्तोदाश्वर्पेभ्यश्च तनुत्वे’ इति णश्च । अश्वश-
न्दार्पस्य व्यक्तेस्तनुत्वं प्रवृत्तिनिमित्तनातिद्वारकम् । प्रवृत्तिनिमित्तं
च इह अश्वान्यस्मिन् तत्सदृशे जात्यन्तरयोगिनि आरोप्यत
इति गौणत्वेन तनु । णश्चाष्टित्वात् स्त्रियां—अश्वतरी ॥

० अक्षः—‘अशेर्देवने’ इति सप्तत्ययः ॥

अक्षपरि—अक्षेण न तथा पतितं यथा जय इत्यर्थः । ‘अक्षंशलाकासङ्ख्याः परिणा’ इति तृतीयान्तस्याव्ययभावः । किं तव व्यवहारे चायं समाप्त इष्यते ॥

अक्षि—‘अशेर्नित्’ इति सिप्रत्ययः । अयमक्षतौ च व्युत्पादितः । वक्तव्यं चात्र तत्रैवोक्तम् ॥

ष्टिघ आस्कन्दने ॥ १९ ॥

स्तिघ्नते । तिष्टिघे । स्तेघिता । स्तेघिष्यते । स्तिघ्नताम् । अस्तिघ्नत । स्तिघ्नवीत । आशिपि—स्तेघिपीष्ट । अस्तेघिष्ट ॥

तिष्टेघिपते, तिष्टिघिपते । स्तिघित्वा, स्तेघित्वा । ‘रलो व्युपधात्’ इति कित्त्वविरुत्पः ॥

तेष्टिघ्यते । तेष्टिघि ॥

स्तेघयति । अतिष्टिघत् । सयश्शेषः ॥

स्तिघितः । स्तिघितवान् ॥

अशिस्तिघी उदात्तावनुदात्तेभौ ॥

तिक तिग च ॥ २०-२१ ॥

चरारादास्कन्दन इत्यनुकृष्यते । तिक्रोति । तितेक । तिते-
 किथ । तितिकिच । तेकिता । तेकिप्यति । तिक्रोतु ।
 अतिक्रोत् । तिक्नुयात् । तिक्न्यात् । अतेकीत् ॥

तितेकिपति, तितेकिपति । तेतिक्न्यते । तेतेक्ति ॥

तेकयति । अतीतिकत् ॥

तिकः—इगुपघलक्षणः कः ॥

तैकायनिः—‘तिकादिभ्यः क्तिञ्’ इत्यपत्ये क्तिञ् ॥

तैकायनयश्च कैतवायनयश्च तिककितवाः—‘तिकाकितवादि-
 म्यो ङन्ते’ इति बहुषु कृत् ॥

तिश्रोतीत्यादि तिकिबत् ॥

पघ हिंसायाम् ॥ २२ ॥

सघ्नोति । ससाघ । सेघनुः । सेघिय । सेघिय ।
 सघिता । सघिप्यति । सघ्नोतु । असघ्नोत् । सघ्न्यात् ।
 सघ्यात् । असघीत्, असापीत्—‘अतो हलादेश्योः’ इति
 या वृद्धिः ॥

सिसाधिपति—‘स्नोनिष्योरेय’ इति न पत्यम् ॥

सासघ्यते । सासघीनि ॥

साघयति । असीपघत् ॥

जि धृपा प्रागल्भ्ये ॥ २३ ॥

धृष्णोति । दधर्ष । दधृषतुः । दधार्षय । दधृषिव ।
धर्षिता । धर्षयति । धृष्णोतु । अधृष्णोत् । धृष्णुयात् ।
आशिपि—धृष्यात् । अधर्षात् ॥

दिधर्षयति । दरीधृष्यते । दधर्षणीत्यादि ॥

धर्षयति । अदीधृषत् अदधर्षत्—‘उद्गा’ ॥

धृष्यः—‘अद्गुपधात्’ इति वषप् ॥

दधृक् । दधृषो—‘अत्तिर्’ इत्यादौ निपातनात्किञ्चिद्विभक्तं
पदान्ते कृत्वं च ॥

धृष्णुः—‘असिगृधि’ इति कृः । धृष्णक् । धृष्णर्ज—
‘धृपेश्च’ इति वक्तव्यालजिह्व ॥

दुर्धर्षणः—‘भाषाया आसिगृधि’ इत्यादिना युच् ॥

धर्षित्वा—‘न क्त्वा सेट्’ इत्यकिच्चाट्टणः ॥

धृष्टो धृषलः—‘धृषशस्त्री वैयाले’ इत्यनिङ्त्वम् । ‘आदि-
तश्च’ इत्यनिङ्त्वे सिद्धे वचनमिदं नियमाधेम् । तेन वैयात्या-
दन्यत्र धर्षित इतीद्भवति । भावादिकर्मणोः वैयाले न धृषिरस्तीति
तत्र नित्यनिषेधार्थं न भवति, वैयात्यादन्यत्र भावादिकर्मणोः
विकल्प एव भवति ॥

धृष्टं, धर्षितम् । प्रधृष्टः, प्रधर्षितः । तत्रेदृशे ‘निद्राशीद्’
इत्यादिना कित्वाभावाट्टणः । निस्त्वं वर्तमाने कर्षम् ॥

धूप प्रसहन इति युजादौ ॥

दम्भु दम्भे ॥ २४ ॥

दम्भो लोकरजनार्थमेक*कर्मोनुष्ठानम् ॥

दम्भोति—'अनिदिताम्' इति नलोपः ॥

ददम्भ । देभतुः । देभुः । ददम्भिय । देभिव ।
'श्रन्थिग्रन्थिदन्मिस्वर्जनामिति यक्तव्यम्' इति अपितो लिटः कित्ना-
दनुनासिकलोपः । 'दम्भेऽथेति यक्तव्यम्' इत्येतन्मासलोपो ।
'अत एक हल्मध्ये' इति तु न सिध्यति, 'असिद्धवदत्रापात्' इत्य-
नुनासिकलोपस्यासिद्धत्वात् । इदं च कित्त्वं श्रन्थ्यादीनां अपिदर्थं
पिदर्थं चेति सुधाकरः । आत्रेयमैत्रेयादयस्तु—अपिदर्थमिति । न्यासका-
रस्याप्ययमेव पक्षः, यदाह—श्रन्थिग्रन्थिप्रभृतीनां संयोगान्ताना-
मपि लिटः कित्त्वमिति । अपिदन्तानामेवोदाहरणादृत्तिकारस्याप्ययमेव
पक्षोऽभिमतः प्रतीयते । एरदत्तस्तु—निमिदं पिदर्थं उतापिदर्थं
येति सन्दिह्यार्थवत्त्वं देवो ज्ञातुमर्हतीत्याह । केचित् 'श्रन्थि-
ग्रन्थिदन्मिस्वर्जनां वा' इति पठन्तः कित्त्वं विकल्पयन्ति ।
वन्मते ददम्भतुः इत्याद्यपि भवति ॥

दम्भिता । दम्भिप्यति । दम्भोन् । अदम्भोन् । दम्भु-
यात् । दम्भ्यात् । अदम्भीन् ॥

दिदम्भिप्यति—'मनोवन्' इतीदिदन्त्यः । इदमपि—पिप्यति ।

धीप्रति—‘दन्म इच्च’ इत्यकारस्य इकार ईकारश्च । ‘हलन्ताच्च’
इति सनः क्तिच्चादनुनासिकलोपः । अत्र हल्ग्रहणेन जातिराश्रीयते ।
‘एकाचः’ इति भम्भावेन दन्तारस्य धकारः । ‘सरि च’
इति चत्वं भकारस्य पकारः । ‘अत्र लोपः’ इत्यम्यासलोपः ।
अत्रेक्समीपाद्धलः परस्सन् भवति । हल्गतिराश्रयाणाञ्जातेस्सर्मापत्वं
सनः पूर्वत्वं च व्यक्तिद्वारेण । तथा च वार्तिकं ‘दन्भेर्हल्ग्रह-
णस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धम्’ इति ॥

दादभ्यते । दादम्भि ॥

दम्भयति । अददम्भत् ॥

दम्भित्वा, दब्ध्वा—उदित्वादिद्विकल्पः ॥

दब्धः । दब्धवान्—‘यस्य विभाषा’ इत्यनिट्त्वम् ॥

दब्धिः—‘तितुत्र’ इतीणिणिवेधः ॥

दभिरिति सौत्रो धातुः । तस्मात् ‘आसुयुवापि’ इत्यादौ
चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् ‘पोरदुपधात्’ इति यतोपवादे
प्यति—दाभ्यः ॥

ऋधु वृद्धौ ॥ २५ ॥

ऋधोति । ऋधोतु । आर्धोत् । शेषं ऋध्यतिवत् । अय-
मकर्मकस्मकर्मकश्च । अत्र तृप प्रीणने इत्यात्रेयादय पठन्तः तृमो-
तीत्याद्युदाहरन्ति । अमुं न्यामसारादयोऽत्र नेच्छन्ति । यदाहुः—भुम्नादिषु
तृमोतीति व्यत्ययेन श्रुरिति । ‘तृप्यतिदृप्यती मृषि’ इत्यनिट्का-

रिकायां श्रयना निर्देशव्यावर्त्यत्वेन 'तृदादिषु यौ तृपट्ठपो द्वौ उदात्तौ' इति वृत्तिकारेणामिधानात् सोऽप्यमुं नेच्छतीति प्रतीयते । पुरुषकारेऽप्येवं प्रतिपादितम् ॥

छन्दसि ॥

आगणान्ताच्छन्दसात्यर्थः । अन्यस्तु 'छन्दस्यह व्याप्तौ' इति पठित्वा छन्दोग्रहणमहोतिशेषं मन्यते । तच्छाकटायनाग्रेयमन्त्रे-
यादयो न सहन्ते ॥

अह व्याप्तौ ॥ २६ ॥

अहोतीत्यादि ॥

दध घातने पालने च ॥ २७ ॥

दधोतीत्यादि । 'धाराधरा एव धराधराणां निदाघदाघौषधि-
घातदक्षाः' इति ॥

दध घातन इति स्वादिः । ततो दध्यतेऽनेनेति कृत्वा निदाघ-
स्ताधुरिति पारायणिका इति मुधाकरः । तदपाणिनीयं, संज्ञा-
यामर्षमेवनिदाघावदाघा इति न्यङ्कादौ पठित्वा, दह्स्तर्यञि व्यु-
त्पादनान् । तथा च तत्र वृत्तिः—अवपूर्वस्य निपूर्वस्य च
दहेरिति ॥

चमु भक्षणे ॥ २८ ॥

चमोतीत्यादि ॥

• रे क्षि चिरि जिरि दाश द्रु हिंसायाम् ॥
२९-३४ ॥

रिणोति । क्षिणोति । अगं भाषागामपीत्यात्रेयमैत्रेगादयः ।
प्रयुज्यते च 'इमां हृदि व्यायतपातमद्गोत्' 'न तद्यशशस्त्र-
भृतां क्षिणोति' 'पञ्चचाणः क्षिणोति' इति । शारुटायनादयस्तु
छान्दसत्यमेवाहुः । केचित्तु—कसीत्येकमजादिं च मन्यन्ते ॥

चिरिणोति, जिरिणोति, दाशोति, द्रुणोति । केचिदत्र
द्रुडमपि पठन्ति—दुनुत इति । यदाह दुर्गः—'तिरुतिगपिय-
मक्षिचिरिजिरिदाशद्रुद्व हिंसायम् । छान्दसाश्रामी' इति ॥

वृत् ॥

स्वादयो वृत्ता इत्यर्थः ॥

इति श्रीपूर्वपश्चिमदक्षिणसमुद्राधीश्वरकम्परानुसृतसद्गममहाराज-
महामन्त्रिणा मायगमुतेन माधवसहोदरेण विरचि-
तायां माधवीयायां धातुवृत्तौ स्वादयस्सम्पूर्णाः.

अथ श्रुचिकरणम्.

तुद व्यथने ॥ १ ॥

तुदति । तुदतः । तुदन्ति । तुदसि । तुदथः ।
तुदथ । तुदामि । तुदावः । तुदामः । 'तुदादिभ्यश्शः'
इति शब्विषये शः ॥

तुदती, तुदन्ती स्त्री । तुदती कुले, तुदन्ती कुले—
'आच्छीनद्योर्नुम्' इति शत्रन्तस्य शीनद्योर्नुम्बिकल्पः ॥

तुदते । तुदेते । तुदन्ते । तुदसे । तुदध्वे । तुदे ।
तुदावहे ॥

तुतोद । तुतुदतुः । तुतुदुः, तुतोदिथ । तुतुद, तुतो-
द । तुतुदिष । तुतुदे । तुतुदाते । तुतुदिरे । तुतुदिपे ।
तुतुदाथे । तुतुदिध्वे । तुतुदे । तुतुदिवहे—क्रादिनियमादिद् ॥

तोत्ता । तोत्स्यति । तोत्स्यते । तुदतु, तुदतात् ।
तुदताम् । तुदन्तु । तुद, तुदतात् । तुदतम् तुदत । तुदानि ।
तुदाव ॥

तुदताम् । तुदेताम् । तुदन्ताम् । तुदस्त्र । तुदेथाम् ।
तुदध्वम् । तुदे । तुदावहे । अतुदत् । अतुद- । अतुदम् ।
अतुदत । अतुदयाः । अतुदे । तुदेत् । तुदेताम् । तु-
देयुः । तुदेः । तुदेयम् । तुदेत । तुदेयाताम् । तुदे-

रन् । तुदेयाः । तुदेय । तुदेवहि । आशिपि—तुद्यात् ।
 तुद्यास्ताम् । तुत्सीष्ट । तुत्सीयास्ताम् । 'लिङ्गिचावात्मनेपदे-
 पु' इति क्त्वाच्च गुणः । अतोत्सीत् । अतोत्ताम् । अ-
 तोत्सुः । अतोत्सीः । अतोत्सम्—'वद्वज्र' इति वृद्धिः,
 'झलो झलि' इति सिचो लोपः । अतुत्त । अतुत्साताम् ॥

तुतुत्सति । तुतुत्सते । 'हल्न्ताच्च' इति सनः क्त्वम् ॥

तोतुद्यते । तोतुदीति । 'नाभ्यस्तस्याचि पिति' इति
 न गुणः । तोतोत्ति—लघूपधगुणः ॥

तोदयति । अतूतुदत् ॥

तिलंतुदः—'वातशुनी' इत्यादिना लुक् ॥

विधुंतुदः । अरुंतुदः—'विध्वरूपोस्तुदः' इति सञ् ।
 'अरुद्धिपदजन्तस्य' इति मुम् । 'संयोगान्तस्य' इत्यरूपस्तलोपः ॥

तोन्नम्—'दाग्नि' इत्यादिना करणे घृन् ॥

मतोदः—'हलश्च' इति संज्ञायां करणे वञ् ॥

तुत्वा । तुन्नः, तुन्नवान्—'रदाम्याम्' इति नत्वम् ॥

तुत्थम्—'पातुतुदि' इति थक् ॥

णुद प्रेरणे ॥ २ ॥

प्रणुदते । प्रणुदतीत्यादि तुदिक्त् । 'उपसर्गादसमासेऽपि' ।
इति णत्वम् ॥

नुत्वा । नुत्तः, नुन्नः । नुत्तवान्, नुन्नवान्—'नुदविद्'
इति नत्वविकल्प ॥

काकुर्जिद्वा, साऽस्मिन्नुद्यत इति काकुटं तातु—'धजर्थे'
कविधानम्' इति क, ष्टपोद्गरादित्वाजलोप, पररूप च ॥

शोकापनुदः—'तुन्दशोरयो परिमृजापनुदो' इत्यनयो कर्म-
णोरुपपदयो परिमृजापनुदो कर्मण्यगोऽनवाव क । अयं च
शोकमपनुद्य सुखस्याहर्तरि 'आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम्'
इति वचनात् । यस्तु शोकमपनुदति, सुखं नाहरति तत्राणि
शोकापनुद इति ॥

अयं भाषाया परस्मैपद्येवेति वर्धमान । स्वाम्यपि तथा
परस्मैपद्येवामु पपाठ । तदुभयमात्रेयमत्रेयाद्यनेकव्याख्यातृविरुद्धम्;
यदाहु—उभयपदिषु पठितस्यास्य पुनः परस्मैपदिषु पाठः कर्त्रभि-
प्रेक्ष्य परस्मैपदार्थ इति ॥

दिश अतिसर्जने ॥ ३ ॥

दिशति । दिशते । दिदेश । दिदेशिष्य, दिदिशिष्य ।
दिदिशे । दिदिशिषे । दिदिशे । दिदिशिषहे । देष्टा ।
ति, देक्ष्यते । अश्वादिना पत्ये 'पद्मो कस्मि' इति
॥ ॥

तु, दिशताम् । अदिशत्, अदिशत । दिशेत्,
 । आशिषि—दिश्यान् । दिशीष्ट । अदिशत् ।
 अदिशन् । अदिशः । अदिशम् ।
 अदिशत । अदिशाताम् । अदिशन्त । अदिश्याः ।
 अदिशि । अदिशावहि—‘शब्द इगुपवान्’ इति कसः,
 कसस्याचि’ इत्यष्टोपः ॥

दिदिशति । दिदिशते—‘दृष्टन्ताच्च’ इति मनः कित्वम् ॥

देदिश्यते । देदिशीति, देदिष्टि । देदयति । अर्दीदिशन् ॥

दिक्, दिशां, दिशः—‘नचिर्’ इत्यादिना किनि, ‘किन्नत्य-
 यस्य कुः’ इति कुञ्चं द्वितीयः; पदान्ते तस्य नञ्त्वं गमरः ।
 ‘वाऽवसाने’ इति चञ्चं ककारः । न च कुलस्य नञ्त्वे पूर्ववा-
 सिद्धिः; ‘दिगादिभ्यो यन्’ इति निर्देशान् । नापि कृत्वं
 ग्रश्वादिना पञ्चे अस्तिदम्; पत्वापवादत्वात्तस्य ॥

प्रतिदिशम्—वापसायामव्ययीभावः । ‘अव्ययीभावे शरत्तमभू-
 तिभ्यः’ इति टच्समामान् ॥

दिशा—‘आपं चापि दृष्टन्तानाम्’ इति वागुरित्यनाद्यात् ॥

दिशि भवं दिश्यम्—‘दिगादिभ्यो यन्’ इति यन् ॥

नामादेशं युज्यते—‘नाम्यान्निशप्रतोः’ इति द्वितीयान्ते
 नाम्न्युपपदे आदिशे वातुसम्बन्धे णमृट् । वाक्यं समासो वाऽ-
 स्तु । ‘तृतीयाप्रमृतीनि’ इति समासो विकल्प्यते । नाना-

दिश्य युध्यत इति क्ताऽपि भवति । उक्त हि—‘तृतीयाप्रभृतीनि’
इत्यत्र वृत्तौ सर्वस्मिन्नेवात्र षगुःप्रकरणे क्रियाभेदे राति वास-
रूपविधिना क्ताऽपीति ॥

दिष्टं—क्तः ॥

दैष्टिकः—‘अस्तिनास्ति दिष्टं मतिः’ इत्यस्त्यादिभ्यो मत्पु-
पाधिकेभ्योऽप्येत्यर्थे ठक् । ‘प्रमाणानुपातिनी यस्य मतिरस्ति स
दैष्टिकः’ इति वृत्तिः । एतच्चाभिवानस्तभावाल्लब्धम् ॥

दिष्टिः—संज्ञायां क्तिच् ॥

दिशति तमिति देशः—‘अकर्तरि च कारके’ इति क-
र्मणि घञ् ॥

भादेशः—‘हलश्च’ इति संज्ञायां करणे घञ् । ‘उपम-
र्गस्य घञि’ इति दीर्घः ॥

प्रदेशिनी—णिनिः ॥

भ्ररज पाके ॥ ४ ॥

भृजति । भृज्जभि । भृज्जाणि । भृज्जते । भृज्जमे ।
भृज्जे । शस्य ‘भार्वेयानुभवि’ इति द्वित्वात् ‘अहिङ्गा’
इत्यादिना सम्प्रसारणे परस्परं च, ‘अल नदञ्जि’ इति सकारस्य
दकारे तस्य श्रुत्वं नकार । न च श्रुत्वे दत्तमभिद्धम् । ‘भृ-
ज्जतीनाम्’ इति निर्देशादिति व्याख्यातारः । यद्य—नश्त्वस्या-

सिद्धत्वात् मकारस्यैव श्रुत्वे शकारे तत्त्वं 'अल्ग नश् सशि' इति जश्त्वेन नकारेऽपि रूपं सेत्स्यति ॥

वभर्ज । वभर्जतु । वभर्जु । वभर्जिथ, वभर्ष्टु । वभर्जथु । वभर्जित्र । वभर्जे । वभर्जाते । वभर्जिरे । वभर्जिपे इत्यादि । कादिनियमादि । यलि भारद्वाजनिममाद्विवक्ष्य । 'भस्तो रोपायो रमन्यतरस्याम्' इत्यार्धधातुके रेफोपधयोर्निवृत्तिः, रमागमश्च निरुत्पेन । आगमेऽन्तर उच्चारणार्थः । अन्यथा—वभ्रज वभ्रजतु । वभ्रजु । वभ्रष्टु, वभ्रजिथ । वभ्रजथु । वभ्रज । वभ्रजिथ । वभ्रजे । वभ्रजाते । वभ्रजिरे । वभ्रजिपे इत्यादि ॥

भ्रष्टा, भर्ष्टा—रमभावे सकारस्य 'स्फो' इति लोपः । व्रश्चादिनोभयत्र जकारस्य पत्वे एत्वम् ॥

भर्क्षति । भर्क्षते—रमभावे 'स्फो' इति सलोपः । सत्र व्रश्चादिना पत्वे 'पटो कसि' इति कत्वम् ॥

भृजतु, भृजनाम् । अभृजत्, अभृजत । भृजेत् । भृजेताम् । भृजेयु । भृजेत । भृजेयाताम् । भृजेरन् ॥

आशिपि—भृज्यात् । भृज्यास्ताम् । यासुट् किञ्चात्प्रसारणम् । रमागमस्त्वनेन पूर्वविप्रतिषेधेन ग्राह्ये ॥

भर्क्षीष्ट, भर्क्षीयास्ताम् । भ्रक्षीष्ट भ्रक्षीयास्तामित्यादि । रमागमनदभादयोऽसद्योमादि पूर्वम् ॥

अभार्क्षीत् । अभार्ष्टम् । अभार्क्षु । अभार्क्षी । अभार्ष्टम् । अभार्ष्ट । अभार्क्षम् । अभार्क्ष्व । अभ्राक्षीत् । अभ्राष्टम् । अभ्राष्टुः इत्यादि । 'वद्भ्रज' इति वृद्धि । झलि सिचो लोपे सकारस्याभावात् 'पदो रस्ति' इति न भवति ॥

अभर्ष्ट । अभर्क्षताम् । अभर्क्षत । अभर्ष्टाः । अभर्क्षताम् । अभर्ष्टम् । अभर्क्ष । अभर्क्ष्वहि । अभ्रष्ट । अभ्रक्षातामित्यादि । पूर्ववद्यथायोग सत्तेष्वन्वयत्वानि । यत्र न सिचो लोप तत्र कात्परत्वात् 'आदेशप्रत्यययो' इति पत्यम् ॥

विभर्क्षति । विभर्क्षिपति । विभ्रक्षति, विभ्रक्षिपति । 'सनीवन्त' इत्यादिनेद्विकल्प । तद्वचपि—विभर्क्षत इत्यादि चातूरूप्यम् ॥

वरीभृज्जयते । आशीर्लिङ्गदन्वापि रोपधलोपात्पूर्वविप्रतिषेधेन प्रसारणेव भवति । अम्पासस्योरद्वये 'रीगृत्वत' इति रीक् । 'भ्रजो रोपधयो' इति लोपोऽम्पासस्य न भवति, तत्रोपदेशग्रहणानुवृत्ते । चाभ्रष्टीत्यादि । अत्र यदो लुका लुप्तत्वात् शितपा निर्देशाद्वा न सम्प्रसारणम् । अत एव लुका लुप्तत्वादाधेधातुकपरत्वाभावात् रोपधयोर्लोपोऽपि न भवति ॥

भर्जयति । अवभर्जत् । भ्रजयति । अवभ्रजत् ॥

भर्ग्यः, भ्रद्ग्यः । ण्यति रोपधलोपे 'चनो कुघिण्यतो' इति कृतम् । लोपाभावे तु जश्वात्पूर्वं 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति 'चनो' इति वृत्तेन नकारस्य गकारे पश्चात्सकारस्य जश्त्व दकार ॥

भर्गः, भद्रः—वञ् पूर्ववत्प्रक्रिया ॥

भर्गस्यापत्यं भार्गयिणः—‘भर्गात्रैगर्तं’ इति फञ् । त्रैगर्ता-
दन्यत्र अत इति—भार्गिः ॥

भृष्टः । भृष्टवान् ॥

भृगुः—‘प्रथिन्नदिभ्रस्मां सम्प्रसारणं सलोपश्च’ इत्युप्रत्ययः,
प्रसारणसलोपो च । ‘न्यङ्कादीनां च’ इति कुत्वम् ॥

भृगोरपत्यं भार्गवः—‘ऋष्यन्धरुवृष्णि’ इत्यण् । बहुव्रीहि—
भृगवः ‘अत्रिभृगु’ इत्यादिनाणो लुक् ॥

भ्राष्ट्रम्—‘भ्रस्तिजगमि’ इत्यादिना एत्, वृद्धिश्च ॥

भर्जत इति शपि ॥

क्षिप प्रेरणे ॥ ५ ॥

क्षिपति । क्षिपते । अभिक्षिपति । प्रक्षिपति । अतिक्षिपति ।
‘अभिप्रत्यतिभ्यः लिप्’ इति २ क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वेऽपि पर-
स्मैपदम् । इदं च शुद्धे कर्तरि । कर्मकर्तरि तद् भवति,
अभिक्षिप्यत इति ॥

चिक्षेप । चिक्षेपिथ । चिक्षिपिव । चिक्षिपे । चिक्षि-
पिपे ॥

क्षेप्ता । क्षेप्स्यति, क्षेप्स्यते । क्षिपतु, क्षिपताम् । अक्षिपत् ।
अक्षिपत । क्षिपेत्, क्षिपेत । क्षिप्यात्, क्षिप्सीष्ट । अक्षेप्सीत् ।

अक्षैप्ताम् । अक्षिप्त, अक्षिप्ताताम् । ‘लिङ्ङिचावात्मनेपदेषु’
इति कित्त्वान् गुण ॥

चिक्षिप्सति । चिक्षिप्सत—‘हल्न्ताच्च’ इति सन
कित्त्वम् ॥

चेक्षिप्यते । चेक्षिपीति । चेक्षेति । क्षेपयति । अचिक्षिपत् ॥
कृत क्षिप्यातिरक्षेया ॥

कृप विलेखने ॥ ६ ॥

कृपाति । कृपते । चर्क्य । चकृपतु । चकृपिथ । च-
र्क्य । चकृपिथ, चकृपे । चकृपाते । चकृपिपे इत्यादि ॥

कर्षा, कृषा । कर्षयति, रक्षयति । कर्ष्यते क्रक्ष्यते ।
सत्यकिति ‘अनुदात्तस्य चर्दुषस्य’ इति पाक्षिवे अमागमे
यणादेश ॥

कृपतु, कृपताम् । अकृपत्, अकृपत । कृपेत् । कृपेताम् ।
कृपेत । कृपेयाताम् । आशिपि—कृप्यात् । कृषीष्ट—‘लि
ङ्ङिचावात्मनेपदेषु’ इति कित्त्वान्तामागमो नापि गुण ॥

अकृषत् । अकृषताम् । अकृषन् । अकृषत । अकृषाताम् ।
अकृषन्त । ‘कमस्यात्रि’ इत्यछोपोऽमादा । ‘शल इगुपधादनिट
त्तम्’ । अकृषीत् । अकृषीम् । अकार्षु । अनासीत् ।
अनाष्टाम् । अनाबुः । अकृष्ट । अकृषाताम् । अकृषत—

• 'सृशमशरूप' इति पथे मित्र । ज्ञानि तस्य लोप ।
'पदवन' इति परस्मपदे वृद्धि । पूर्व्यदमागमिद्वल्प । आत्म-
नेपदे तु 'लिङ्गिचो' अति विद्यानामागम , अन एव न गुण ॥

चिकृक्षति—'हन्ताञ्च' इति सन विद्यानामागमो नापि
गुण ॥

चरीकृष्यते । चरीकॉष्ट, चरीकृष्टीत्यादि । कर्षयति ।
अचीकृषत्, अचर्षत्—'उट्ठा' ॥

कपिः—'इष्ट्यादिभ्य' इतोक् ॥

कृषीकृत्—'रज कृष्यासुति' इति मत्वर्थ एव, 'रजे'
इति दीर्घ ॥

सङ्कर्षणः—नन्दादित्वात्सु ॥

कृषकः—'हुन् शिरिपसङ्गयो' इति हुन् । 'सप्तम्या
' नोपपीड' इत्यत्र कर्ष इति कर्षतेरिदं अरणम्, न कृषतेरिति
वृत्तिः । आनेयस्तु—व्याख्यानमात्रमेतद्विशेषभावादिनि । हरद-
त्तस्तु विशेषमाह—यद्यप्युभयोरपि लिखने पाठ । तथाऽपि
तौदादिकस्य क्षेत्रादिपदे विगने वृत्ति । तेन क्षेत्रे उपर्य-
एतेनोपटय इति तौदादितान् कृषप्रत्यय एव भारी, न कृषु
लिङ्गि । व्यासकारोऽपि तर्प इति शेषा निर्देशाद्धौवदिकस्य
नन्दादित्वात् ॥

तुदादयोऽनुदात्तास्त्वङ्गितेन ॥

पान्तप्रसङ्गात्सेट् परस्मैपदिनमाह—

ऋपो गतौ ॥ ७ ॥

ऋपति । मार्षति—‘उपसर्गादिति’ इति वृद्धिः ॥

आनर्प । आनृपतु । आनृपु । आनर्पिथ । आनृपिव ।
अभ्यासस्योरदत्वे हलादिशेषे ‘अत आदे’ इति दीर्घः । ‘त
स्मान्नुद्धिहल’ इति नुट् ॥

अर्पिता । अर्पिष्यति । ऋपतु । आर्पत् । ‘आटश्च’
इति वृद्धिः । ऋपेत् । ऋप्यात् । मा भवानर्पीत् । ‘नेटि’
इति न वृद्धिः । आर्पिषिपति—परत्वाद्गुणे रुते द्वितीयस्येकाचो
द्विर्वचन ‘नन्द्वा’ इति रेफस्य न भवति ॥

अर्पयति । आर्पिपत् ॥

अर्पित्वा—‘न क्त्वा सेट्’ इत्यकित्त्वम् ॥

ऋष्ट, ऋष्टान्—ईदिच्छादनित्त्वम् ॥

ऋपभ—‘ऋषिपृषिम्या णिप्’ इत्यभच् ॥

आर्पभ्यो यस्म—‘ऋपभोषानहोर्ज्य’ इति विट्प्रतिगतिनि
ऋपभशब्दात् विट्प्रत्ययाया प्रष्टनो ज्य । अत्र ऋपभास्त्वा
विट्प्रति, तत्सारथा प्रष्टति ॥

ऋपभतरः—भारतरणे मन्दशक्तिराद्वान् । ‘वत्गोश’ इत्या
दिना एरञ्च । अत्र तनुत्वेन भारवहनाशक्तिरुच्यते ॥

ऋसम्—‘स्तुगृथिक्तपिम्यः’ इति कसः । उदात्त उदात्तेत् ॥

पान्तसेडीदित्सद्भात् तादृशमात्मनेपदिनमाह—

जुपी प्रीतिसेवनयोः ॥ ८ ॥

जुपते । जुजुपे । जुजुपिपे । जोपिता । जोपिप्यते ।
जुपताम् । अजुपत् । जुपेत । आशिपि—जोपिपीष्ट । अ-
जोपिष्ट । अजोपिपाताम् ॥

जुजुपिपते, जुजोपिपते । जुपित्वा, जोपित्वा—‘रलो
व्युपधात्’ इति कित्यविकल्पः ॥

जोहुप्यते । जोजोष्टि । जोपयति । अनूजुपत् ॥

जुप्यः—‘एतिस्तु’ इत्यादिना क्यप् ॥

जुष्टः, जुष्टवान्—ईदित्त्वादनिङ्त्वम् ॥

सजूः । सजुपौ । सजुपः । सम्पदादित्यात्किप्, क्तिवन्तस्य सहश-
ब्देन बहुव्रीहौ ‘बोपसर्जनस्य’ इति समावः । ‘ससजुपोरुः’
इति पदान्ते रुत्वे ‘बोरुपधाया दीर्घः’ इति दीर्घः । विद्य-
मानप्रीतिरित्यर्थः । यस्तु सहार्थे रूढः सजुश्शब्दः तस्य ‘स-
जुसहार्थे’ इत्यूयादिपाठाद्गतिनिपातत्वयोः ‘कृगतिप्रादयः’
इति समासे ल्यपि—सजूःकृत्येति भवति । सजुरित्येकवचनान्तस्य
पाठात् द्विवचनबहुवचनान्तयोर्न भवति गतित्वम्, नापि निपात-
त्वमित्यात्रेयः । द्विवचनबहुवचनान्तयोस्सहार्थे कृत्यमाषादेव गतित्वं

निपातत्वं च न भविष्यतीति यत्किञ्चिदेतत् । रूढत्वादेव ह्यमोघान्यासे
सजुःकृत्य सहकृत्येत्यर्थ इत्युक्त्वा जुपतेर्नृरतेर्वा क्तिपि समानस्य
सभावः इति व्युत्पत्तेरनिमयो दर्शितः ।

जोषमिति स्वरादिपाठादुचि मान्तत्वं, स्वभावाक्रियाविषयः ॥

ओ विजो भयचलनयोः ॥ ९ ॥

प्रायेणायमुत्पूर्वः । उद्विजते । उद्विजिजे । उद्विजिजिषे । उ-
द्विजिता । उद्विजिष्यते 'विज इट्' इतीडादेः अङ्गितः
प्रत्ययस्य हित्त्वान्न गुणः । उद्विजताम् । उदविजत । उ-
द्विजेत । उद्विजिषीष्ट । उदविजिष्ट ॥

उद्विजिष्यते । उद्विजित्वा—क्त्वा सनोः 'रलो व्युपधात्'
इति कित्त्वस्य पाक्षिकत्वेऽप्यस्ति 'विज इट्' इति हित्त्वमिति
न गुणः ॥

उद्वेज्यते । उद्वेजिजति, उद्वेजेक्ति ॥

उद्वेजयति । उद्वीविजत् ॥

उद्विग्नः । उद्विग्नवान्—ईदित्वादनिरुत्वम् । चोः कुत्वे ओदि-
त्वान्निष्ठानत्वम् । वेगित इति घञन्तात् वेगशब्दादितचि । उद्वेजित-
मिति ण्यन्तस्य निष्ठायामिति ॥

वेवेक्ति । वेवेक्ते इति जुहोत्यादौ ष्यग्भावे ॥

ओ लजी ओ लस्जी ब्रीडे ॥ १०-११ ॥

लजते । लेजे । लेजिपे । लजिता । लजिप्यते । लज-
ताम् । अलजत । लजेत, लजिपीष्ट लिङौ । अलजिष्ट ॥

लिलजिपते । लालज्यते । लालजीति; लालक्ति ।
लाजयति । अलीलजत् ॥

लजित्वा । लग्नः, लग्नवान्—ईदित्त्वादनित्त्वम् । ओदि-
त्त्वान्निष्ठानत्वम् । अयं तवर्गपञ्चमादिरिति चान्द्राः । तन्मतेन
नम्रनम्रिकाशब्दव्युत्पत्तो तवर्गाद्यादिरयं स्वामिना पठितः । न तु
स्वमतेन । यदाह—‘ओ नजी ओ नस्जी ब्रीड इति चान्द्राः’
इति । आग्नेयैर्मेत्रेयस्वामिसम्भवाकारशाकटायनादयस्सर्वे यणादिमेवाहुः ।
नम्रशब्दस्तु पृषोदरादित्वाद्ब्रह्मचत्येनेति मेत्रेयः ॥

लज्जते । ललज्जे । लज्जिता । लज्जिप्यते । लज्जताम्,
अलज्जत । लज्जेत । लज्जिपीष्ट । अलज्जिष्ट । अलज्जिपाताम् ।
अलज्जिपत ॥

लिलज्जिपते । लालज्ज्यते । भ्रस्जिवज्जश्वश्रुत्वे । लालजीति,
लालक्ति—‘स्कोः’ इति सलोपः ॥

लज्जयति । अललज्जत् ॥

लज्जित्वा । लग्नः, लग्नवान्—निष्ठानत्वस्यासिद्धत्वात् ‘स्कोः’
इति सलोपः ॥

लज्जा—‘गुरोश्च हलः’ इत्यकारः ॥

लज्जित इतीति । शप्यनयोरपाठस्वरार्थः । शपि 'तास्य-
नुदात्तेत्' इत्यादिना लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पित्वादनुदात्तत्वे
धातुस्वरेण पदमाद्युदात्तं स्यात् । शे तु प्रत्ययस्वरेण मध्यो-
दात्तं भवति ॥

लभति । लाजति । लज्जति । लाजतीति चत्वारश्शपि भर्त्सने ।
जुपादय उवात्ता उदात्तेत ॥

ओदिदुदात्तसोपधप्रसङ्गात्ताडशं परस्मैपदिनमाह—

ओ ब्रश्चू छेदने ॥ १२ ॥

वृश्चति—'ग्रहि ज्या' इत्यादिना प्रसारणे परपूर्वत्वं 'स्तो-
श्रुना श्रुः' इति सकारस्य शकारः ॥

वग्रश्च । वग्रश्चतुः । वग्रश्चः । वग्रश्चिथ, वग्रष्ठ, वग्र-
श्चिव । संयोगान्तत्वेन लिटः कित्वाभावात् ग्रहिज्यादिना सम्प्र-
सारणं न भवति । अभ्यासस्य 'लिटचभ्यासस्य' इति प्रसा-
रणम् । तच्च तत्रोभयेषांग्रहणसामर्थ्यात् हलादिशेषात्पूर्वं 'प्रवर्त-
मानं सम्प्रसारणं 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति पूर्वस्य
निषेधात् रेफस्य भवति । कृते तु तस्मिन्नुरदत्वे हलादि-
शेषः । न चेदानीं न सम्प्रसारणपरत्वमिति वकारस्य प्रसारणप्रसङ्गः ।
उरदत्वस्याङ्गत्वाद्ङ्गासिप्तप्रत्ययेन परनिमित्तत्वात् 'अच पर-
स्मिन्' इति स्थानिवत्त्वेन प्रसारणपरत्वात् । ऋदित्वात्तार्वाद्भेदिकल्पः ।
क्रादिनियमः प्रतिषिद्धविषय इति यस्यापि विकल्प एव भवति ।

• तत्रेडमाये क्षल्परत्वात् 'स्कोः' इति सलोपे ब्रश्चादिना पत्वे
प्लुत्वम् ॥

• ब्रष्टा, ब्रश्चिता । ब्रक्ष्यति, ब्रश्चिष्यति । अनिटि सलो-
पपत्ययोः 'पदोः कस्ति' इति कत्वम् ॥

बृश्चतु । अबृश्चत् । बृश्चेत् । बृश्चेताम् । आशिपि—बृ-
श्चयात् । अबृश्चीत् । अबृश्चिष्टाम् । अबृश्चिषुः । अबृश्चीः ।
अबृश्चिष्टम् । अबृश्चिष्ट । अबृश्चिषम् । 'नेटि' इति न वृद्धिः ।
अनिटि तु—अब्राक्षीत् । पूर्ववत्सलोपपत्ययोः कृत्वम् । अब्रा-
ष्टाम्—'ब्रलो ब्रलि' इति सिचो लोपे प्रत्ययलक्षणेन 'पदोः
कस्ति' इति न भवति, तस्य वर्णाश्रयत्वात्, वर्णाश्रये च
प्रत्ययलक्षणाभावात् ॥

विब्रश्चिषति, विब्रक्षति । वरीवृश्चयते—'रीष्टत्वतः' इति
रीक् । वाम्राष्टि । वाम्राष्टः । ब्रश्चतीति शितपा निर्देशात् द्वि-
चनेषु न संप्रसारणम् ॥

ब्रक्ष्यति । अब्रश्चत् ॥

ब्रश्चित्वा—'जृव्रश्च्योः क्ति' इति नित्यमिद् । 'नक्का
सेद्' इत्यकित्त्वान्न संप्रसारणम् ॥

बृक्वणः, बृक्वणवान्—'यस्य विमापा' इत्यनिष्टत्वम् । ओदि-
च्चालिष्ठानत्वम् । तस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाज्जल्परत्वेन 'स्कोः' इति
सलोपः । 'चोः कुः' इति कुत्वं च । 'निष्ठादेशप्त्वस्व-

रप्रत्ययेङिधिषु सिद्धो वक्तव्यः' इति व्रश्चादिषत्वे निष्ठादेशस्य सिद्धत्वाज्झलपरत्वाभावाच्च पत्वम् ॥

व्रस्वयः, व्रस्कः—अयद्वजो । 'चजोः कुघिण्यतोः' इति कुत्वम् । अझलपरत्वात्सलोपो न भवति । व्रश्चेत्यादौ वकार-
स्योपदेशसामर्थ्याद्रेफे बलि परतो लोपो न भवति । न च
वृश्चतीत्यादौ प्रसारणे वल्परत्वाभावात् श्रवणमुपदेशस्य प्रयोजनम् ।
तत्रापि प्रसारणस्य विहत्प्रत्ययापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वादस्ति
बलि लोपप्रसङ्ग इति ॥

वृक्षः—'स्तुवृश्चि' इति सप्रत्यये पत्वे कत्वं, 'स्कोः'
इति सलोपश्च ॥

व्यच व्याजीकरणे ॥ १३ ॥

विचति । ग्रहिज्यादिना द्धितोः प्रसारणम् ॥

विव्याच । विविचतुः । विव्यचिथ । विविचयुः । वि-
चिच । विव्याच, विव्यच । विविचिथ । अपितो लिटः
किञ्चात्प्रसारणे द्विवचनम् । पिति तु 'लिट्प्रभासस्य' इत्यव्या-
सस्य । 'व्यवेः कुटादित्यमनसि' इत्याङ्गित्प्रत्यये विधीयमानं
द्वित्वं 'अनासि' इति पर्युदासेन तत्सदृशे कृतीति हरदत्ता-
दयः । तेन धत्तुत्तमे णलि च णित्त्वाभावपक्षे नास्ति द्वित्वं
नापि किञ्चम्, पिछिद्वत्वादिति न प्रसारणम् । अन्ये तु—
प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रयन्ते, तेनात्रापि द्वित्वमस्तीति प्रसारणं मन्य-
न्ते । प्रसज्यमतिषेधमाश्रयणे प्रमाणं नृग्यम्; वाक्यभेदमसङ्गात् ॥

व्यचिता । व्यचिष्यति । विचतु । अविचत् । विचेत् ।
विच्यात् । अव्याचीत् । अन्याचिष्टाम् । अव्यचीत् ।
अव्यचिष्टाम्—‘अतो हलादेः’ इति वा वृद्धिः ॥

विन्यचिपति—तासिस्त्वसिचां सनश्चाकृत्वान्न द्वित्वमिति न
सम्प्रसारणं, प्रसज्यप्रतिषेधवादिनामत्रापि द्वित्वात्प्रसारणेन भाव्यम् ॥

वेविच्यते । वाव्यचीति, वाव्यक्ति—शित्वा निर्देशात्
प्रसारणम् ॥

व्याचयति । अविन्यचत् ॥

विचित्वा—‘न क्त्वा सेद्’ इत्यकित्वेऽपि क्तुः कृत्वात् ‘व्यचेः
कुटादित्त्वमनसि’ इति द्वित्वेन प्रसारणं गुणाभावश्च ॥

विचितः, उरुव्यचाः—‘गतिकारकपूर्वस्यापि’ इत्यमुन् ।
‘अनसि’ इति पर्युदासान्न द्वित्वम् ॥

उच्छि उच्छे ॥ १४ ॥

उच्छी विवासे ॥ १५ ॥

उच्छति, उच्छतीत्यादि भूवादौ व्याख्यातौ ॥

ऋच्छ गतिप्रलयेन्द्रियमूर्तिभावेपु ॥ १६ ॥

ऋच्छति—‘छे च’ इति तुक् । तुकि यद्वक्तव्यं तत्सर्वं
भूवादावुच्छतो द्रष्टव्यम् ॥

आनर्छ । आनर्छतुः । आनर्छुः । आनर्छिथ । आनर्छिथ—
‘अर्छत्युताम्’ इति लिटि गुणः । ‘तस्मान्नृद्धिहलः’ इत्यत्र
द्विहलप्रहणमनेकहलपक्षणमिति नुडागम इति हरदत्तादयः ॥

अर्छिता । अर्छिष्यति । अर्छतु । आर्छत् । अर्छेत् ।
अर्छयात् । मा भवानृच्छीत् । आर्छिष्याम् ॥

अर्चिच्छपति—अभ्यासे खयरशेषः ॥

अर्छयति—मा भवानृच्छीत् । ‘समोगमृच्छि’ इति
सम्पूर्वादकर्मकात् अस्मात्तद्—समृच्छते । समानर्छे । समृ-
च्छिता । समृच्छिष्यते । समृच्छताम् । समार्छत् । समृ-
च्छेत् । समृच्छिषीष्ट । समार्छिष्ट ॥

अर्छित्वा, अर्छितः ॥

अर्छाश्चकारेति ‘गुरोश्च हलः’ इत्यकारप्रत्ययान्ताद्वर्छाश-
ब्दात्कर्मणि द्वितीयान्तात् । न त्वामि, यतः ‘अनृच्छः’
इत्यामिपिष्यते ॥

मिच्छ उत्क्लेशे ॥ १७ ॥

उत्क्लेशः पीडा । मिच्छति । मिमिच्छ । मिमिच्छतुः ।
मिच्छिता । मिच्छिष्यति । मिच्छतु । अमिच्छत् । मि-
च्छेत् । मिच्छयात् । अमिच्छीत् । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं तुकि
न लघुपक्षगुणः । वृद्धिस्तु ‘नेटि’ इति निषिध्यते ॥

मिमिच्छपति । मेमिच्छयते । मेमिच्छति, मेमेष्ट ।
मिच्छयति । अमिमिच्छत् ॥

जर्ज चर्च झर्झ परिभाषणसन्तर्जनयोः ॥

॥ १८-२० ॥

जर्जति । जर्जर्ज ॥

चर्चति ॥

चर्चिका—संज्ञायां कृन् ॥

झर्झति ॥

जर्जरः । झर्झरः—बाहुलकात् अरन्तौ ॥

आद्यन्तावपि चान्तावित्येके । चर्चतिझर्झत्योः शपि पाठस्त्वरार्थे
इत्युक्तम् ॥

त्वच संवरणे ॥ २१ ॥

त्वचति । तत्वाच । त्वचिता । त्वचिष्यति । त्वचतु ।
अत्वचत् । त्वचेत् । त्वच्यात् । अत्वचीत्, अत्वाचीत्—
'अतो हलादेः' इति वा वृद्धिः ॥

तित्वचिपति । तात्वच्यते । तात्वचीति, तात्वक्ति ॥

स्वाचयति । अतित्वचत् ॥

त्वचः—पचाद्यच् ॥

त्वचं गृह्णाति त्वचयति—'मत्यापन्नश्च' इत्यादिना णिच् ।
अत्र णिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । अतित्वचत् इत्यत्र
vol. ii—8

अग्लोपित्वादभ्यासस्य नेत्तम् ॥

त्वरू—‘अन्येभ्योपि दृश्यते’ इति क्तिप् ॥

वाक्चम्—‘द्वन्द्वान्मुदपहान्तात्’ इति टच् ॥

ऋच स्तुतौ ॥ २२ ॥

ऋचनीत्यादि ऋच्छतिषन् ॥

अर्च्यम्—ऋति ‘यनगापरन्’ इति गृत्विनिषेधः । अत्र
एत गृत्विनिषेधाज्जापरादुपपत्त्या न भवति ॥

ऋरू—क्तिप् ॥

उब्ज आर्जवे ॥ २३ ॥

अयमुपध्मानीयोपन इति केचित् । तथा च 'हयवरट्' इत्यत्र वार्तिकं—'अयोगवाहानामनु णत्वं शर्षु जशभावपत्वे' इति । अत्र भाष्यम्—शर्षु चोपदेशः कर्तव्यः । किं प्रयोजनं? जशभावपत्वे । उब्जिरयभुपध्मानीयोपधः पठ्यते, तस्य जशत्वे कृते उब्जिता उब्जितुमिति यथा स्यादिति । शर्षु जशभाव इत्यस्यायमभिप्रायः—शर्षूपदेशाज्जलत्वाज्जशत्वमिति । पुनश्च भाष्यम्—यद्युपध्मानीयोपधः पठ्यते तस्य जशत्वे कृते उब्जिपतीत्युपध्मानीयादेर्द्विर्वचनं प्राप्नोतीति । जशत्वस्यासिद्धत्वादुपध्मानीयादेर्द्विर्वचने जशत्वेनोपध्मानीयस्य बत्वे उब्जिपतीति स्यादिति भावः । तथा च कैयटेऽपि द्विर्वचने पूर्वत्र जशत्वमसिद्धं, अथापि 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इति सिद्धं सर्वथोविब्जिपतीति । किञ्च अम्युद्रस्समुद्र इति च न सिध्यतः । यद्यपि गमेरुपसर्गादे सिध्यतः, अस्माद्वचि कृते उपध्मानीयस्य च जशत्वे अम्युब्जस्समुब्ज इत्यपि स्याताम् । तदर्थं 'उपध्मानीयस्य च' इति वार्तिकेन कवर्गे परतः उपध्मानीयस्य सरारो विधेयस्स्यात् । तस्मिन् हि जशत्वेन दत्तं भविष्यति । तस्मादयं दोषधः पठितव्यः । उक्तं च भाष्ये—यद्ययं दोषधः का रूपसिद्धिः उब्जिता उब्जितुमिति । असिद्धे भ उब्जेः । इदमस्ति 'स्तो-श्रुना श्रुः' इति । ततो वक्ष्यामि भ उब्जेः । उब्जेश्च श्रुना सान्निपाते भो भवतीति । ततश्च 'नन्द्राः' इति निषेधे भत्वस्यासिद्धत्वाद्देकारवर्ज्यस्य द्विर्वचने पश्चाद्वत्वे उब्जिपतीतीष्टसिद्धिः । न

साध्यं—ऋफित्वा । ऋम्फित्वा । अर्फित्वेति । एतच्च सत्य-
सति च नोपधग्रहणे भवत्येव । सति तावन्नोपधस्य 'न क्त्वा
सेट्' इति प्रतिषेधे सति अर्फित्वेति भवति । नोपधस्यास्मिन्
विकल्पे ऋफित्वा ऋम्फित्वेति । असत्यपि नोपधग्रहणे सर्वस्मिन्वि-
कल्पे प्रवृत्तेऽपीदमेव रूपत्रयं भवति ॥

'रिहेति द्रमिडाः' इति स्वामी । अनिट्कारिकासु वामनश्च—
रिहिलुही धातुषु न पठ्येते, कैश्चिदभ्युपगम्येते इति । अत्र
न्यासे कैश्चिदित्यापिशलिप्रभृतिभिरिति । तस्मात्तावपि स्तः ।
प्रयुज्यते च—'शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति'* इति ॥

तृप तृप्फ तृप्तौ ॥ २७ ॥

आद्यः प्रथमान्त इति वामनः । यदाह—'तृप्यतिदृप्यती
सृपिम्' इत्यनिट्कारिकायां श्यना निर्देशस्य व्यावर्त्यं दर्शयन् तुदा-
दिषु यौ तृपिदृषी द्वाबुदात्ताविति । आत्रेयमैत्रेयादयस्तु द्विती-
यान्तं पठित्वा प्रथमान्तं वामनः पठतीत्याहुः ॥

तृपति । तर्प । तर्पिता । तर्पिष्यति । तृपतु । अतृ-
पत् । तृपेत् । तृप्यात् । अतर्पिात् । 'सृशमृश' इत्या-
दिना सिचो विकल्पनमदपवाद इति पौषादिकस्येवेति ॥

तितर्पिपति । तर्तृप्यते । तर्तीप्ति ॥

तर्पयति । अतीतृपन्, अततर्पत्—'उरूहा ॥

तर्पित्वा । तृपितः ॥

तृप्त्वा तृप्त इति तृप्यतेः ।

तृम्फति—शस्यङित्वात् ‘अनिदिताम्’ इति नलोपे ‘शे
तृम्फादीनाम्’ इति नुमागमः । येऽत्र सानुपङ्गाः पठ्यन्ते
ते तृफादय इति वृत्तिः । प्रकारवाच्यादिशब्दः । प्रकारस्सा-
दृश्यं, तच्च नकारानुपक्तयेति हरदत्तः ॥

ततृम्फ । तृम्फिता । तृम्फिष्यति । तृम्फतु । अतृम्फत् ।
तृम्फेत् । तृम्फ्यात्—यासुटः कित्त्वान्न लोपः । अतृम्फीत् ॥

तितृम्फिपति । तरीतृम्फ्यते । ‘रीगृत्वतः’ इति रीक् ॥

तृम्फयति । अततृम्फत् ॥

तृफित्वा । तृम्फित्वा । तृम्फितः । क्त्वायां ‘नोपधात्थ-
फान्ताद्वा’ इति क्तिञ्चविकल्पनात्पक्षे नलोपः ॥

तुप तुम्प तुफ तुम्फ हिंसायाम् ॥

॥ २८-३१ ॥

तुपति । तुम्पति । तुफति । तुम्फतीत्यादि पूर्ववत् ।
एपां भूवादौ पाठस्वरार्थः इति तत्रैवोक्तम् ॥

दृफ दृम्फ उत्क्लेशे ॥ ३२-३३ ॥

प्रथमः प्रथमान्त इति वामनः । तत् वृष्यताषुपपादितम् ।
अन्ये द्वितीयान्त इति । दृफति । दृम्फतीत्यादि ॥

ऋफ ऋम्फ हिंसायाम् ॥ ३४-३५ ॥

ऋफति । आनर्क, आनृफतुः । ऋम्फति । ऋम्फाञ्चकार ॥

अर्पिफिपति—सनि गुणे 'नन्द्रा' इति रेफवर्जितस्य द्वि-
वचनम् । ऋम्पिफिपतीत्यत्राप्यनुस्वारपरसवर्णयोरसिद्धत्वात् नका-
रवर्ज्यस्य द्विवचनम् ॥

अर्फित्वा ऋम्फित्वेत्यादि पूर्ववत् ॥

गुफ गुम्फ ग्रन्थे ॥ ३६-३७ ॥

गुफति । जुगोफ । गुम्फति । जुगुम्फेत्यादि ॥

उभ उम्भ पूरणे ॥ ३८-३९ ॥

उभति । उवोभ, उभतुः । 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति
गुणविषये उवद् । अन्यत्र सवर्णदीर्घः । उम्भति । उम्भा-
ञ्चकारेत्यादि ॥

उभौ—इगुपपलक्षणः कः । नित्यं द्विवचनान्तः । सर्वादि-
त्वात्मवर्णनाम् । तत्कार्योणि 'सर्वेनाम्रस्तृतीया च' इत्यादिरिति तथा-
सम्भवं नेयानि ॥

- उभावयववावस्य उभयो मणिरित्यत्र 'सहचाया अवयवे तयप्' इति तयप् । तस्य 'उमादुवात्तो नित्यम्' इत्ययनादेश उदात्तः ॥

उभाञलि, उभयाञलि । उमाहस्ति, उभयाहस्ति । उभापाणि, उभयापाणि । उमावाहु, उभयावाहु—'द्विदण्ड्यादिभ्यश्च' इति बहुव्रीहाविचप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । उमावाहूमयावाहु इत्यत्रैव निर्देशादिचो लोपः । प्रत्ययलक्षणेनेजन्तत्वादव्यधीभावत्वादव्ययत्वमिति न्यासे । द्विदण्ड्यादिगणपाठादेवैषां साधुत्वे सिद्धे 'द्विदण्ड्यादिभ्यश्च' इति सूत्रमिजन्तताविज्ञानार्थम् । तस्य च प्रयोजनमव्यधीभावसंज्ञेति हरदत्तादयः । तिष्ठद्गुममृत्तिपिजिति पठ्यते । एते च समुदायनिपातनात्तदर्थविशेष एवावतिष्ठन्ते । तथा च वृत्तिः—द्विदण्डिं प्रहरति, द्विमुसलिं प्रहरति । एवमुभाञल्यादीनामपि प्रहारोऽन्यपदार्थः ॥

केनोभ्यत इति कुम्भः—कर्मणि घञ् ॥

अयस्कुम्भः—'अतः रुमि' इत्यादिना विसर्जनीयस्य सः । अत एव कुम्भेति निर्देशात्कशब्दाकारस्य लोपः, पररूपं वा ॥

कुम्भी—गौरादित्वात् 'जातेरस्त्री' इति ङीप् ॥

अयस्कुम्भी—लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सत्वम् ॥

कुम्भीव नासिकाऽस्य कुम्भीनसः—'अञ् नासिकायास्तंज्ञायाम्' इत्यादिना नासिकाया नसादेशः, अच्यत्ययश्च ॥

शुभ शुम्भ शोभार्थे ॥ ४०-४१ ॥

शुभति, शुम्भतीत्यादि ॥

दृभी ग्रन्थे ॥ ४२ ॥

दृभतीत्यादि । ईदिच्चाग्निसायामनिद्वत्त्वम् ॥

दृब्धः ॥

अयमनिदिच्चुरादौ ॥

चृती हिंसाग्रन्थनयोः ॥ ४३ ॥

चृतति । चर्त । चृततुः । चर्तिप । चर्तिता ।
चर्तिप्यति । चर्त्स्यति । चृततु । अचृतत् । चृतेत् ।
चृत्तात् । अचर्तीत् ॥

चिचृत्सति । चिचर्तिपति—‘से सिचि’ इत्यादिना सिचोऽ-
न्यस्य सादेरिडिकल्पः ॥

चरीचृतते । चरीचर्ति । चरीचृतः ॥

चर्तयति । अचर्तत् । अचीचृतत् । ‘उरृद्धा’ ॥

चृतः, चृतयान्—‘यस्य विभाषा’ इत्यनिद्वत्त्वे सिद्धे ईदि-
चेन तस्यानित्यत्वज्ञापनान् धाविन इति सिद्ध इति मनेषः ।
स्यामिराशयौ तु ईद्विभं चरीचृतः, चरीचृतयान् इति
पदुगन्ताग्निसायामनिद्वत्त्वार्थमिति ॥

विध विधाने ॥ ४४ ॥

विधति । विवेध । वेधिता । वेधिष्यति । विधतु ।
अविधत् । विधेत् । विध्यात् । अवेधीत् । अवेधिष्यत् ॥

विविधिपति, विवेधिपति । विधित्वा, वेधित्वा ॥

वेविध्यते । वेवेद्धि । वेधयति । अवीविधत्—‘रछे
व्युपधात्’ इति क्तासनोः कित्त्वविकल्पः । विधिशब्दमस्मान्मेत्रेण
आह । समर्थसूत्रे भाष्यम्—‘विधिरिति कोऽयं शब्दः? विपूर्वा-
द्धाञः कर्मसाधन इकारे’ इति । अत्र कैयटे—‘विध विधाने
इत्यस्योणादिकेन्मत्ययान्तस्य निवृत्त्यर्थः विपूर्वाद्धाञः’ इत्युक्तम् ।
स्वरे चानयोर्भेदः इन्मत्ययान्तस्याद्युदात्तत्वात्किप्रत्ययान्तस्यान्तोदा-
त्तत्वात्तस्यैव प्रयोगार्थमेवमुक्तमिति ॥

जुड गतौ ॥ ४५ ॥

तवर्गपञ्चमान्तमेके पठन्ति । दृश्यते च ‘वृष्टि ये विभ्वे
मरुतो जुनन्ति’* इति । जुडति । जुजोड । जोडिता । जोडि-
ष्यति । जुडतु । अजुडत् । जुडेत् । जुड्यात् । अजोडीत् ॥

जुजुडिपति । जुजोडिपति । जुडित्वा, जोडित्वा ॥

जोजुड्यते । जोजोडि ॥

जुडितः ॥

अयं बन्धने डिच्चार्य कुटादौ ' पठिष्यते, प्रेरणे चुरादौ ॥'

मृड सुखने ॥ ४६ ॥

मृडति । मर्द । मर्दिता । मर्दिष्यति । मृडतु ।
अमृडत् । मृडेत् । मृड्यात् । अमर्दोत् ॥

मिमर्दिषति । मरीमृड्यते । मरीमर्दि ॥

मर्दयति । अमीमृडत्, अममर्दत्—'उरुद्धा' ॥

मृडित्वा, मृडितः—'मृडस्य' इति क्ताया कित्त्वम् ॥

मृडः—इगुपधलक्षणः कः ॥

मृडानी—'इन्द्रवरुण' इति ङीपानुक्तौ ॥

मृडीकं सुखं—मृडे वीक्त् ॥

अयं कथादौ च ॥

पृड च ॥ ४७ ॥

पृडतीत्यादि मृडिवन् ॥

पृण प्रीणने ॥ ४८ ॥

पृणति । पर्ण । इत्यादि ॥

• लोकपृणः—मूलविभुजादित्वात्क । 'लोकस्य पृणे' इति मुम् । पृण इति दन्त्योष्ठादिरप्यत्र पाठितव्यः । तथा च भाष्यम्—'धात्वन्तरं वृणिपृणी' इति । 'धात्वन्तरमिति तौदादिकावित्यर्थः' इति कैयटे ॥

मृण हिंसायाम् ॥ ४९ ॥

मृणाति । ममर्ण । मर्णितेत्यादि ॥

मृणाळम्—बाहुळकादाळच्, गुणाभावश्च ॥

तुण कौटिल्ये ॥ ५० ॥

तुणाति । तुतोण । तोणितेत्यादि ॥

तूण पूरणे इति दीर्घोपघ आकुस्मीयः ॥

पुण कर्मणि शुभे ॥ ५१ ॥

पुणंतीसादि ॥

निपुणः—इगुपधलक्षणः कः ॥

पितरि निपुणः—'साधुनिपुणाम्यामर्चाणां सप्तम्यप्रतेः' इति तद्युक्तात्सप्तमी । 'अप्रतीत्यपनीयाप्रत्यादियोगे' इति वक्तव्यमित्युक्तम् । प्रत्यादयश्च प्रतिपर्यनवः इति भाष्येऽप्युक्तम् । तेन तैर्योगे द्वितीयैव पितरं प्रति निपुण इत्यादि ॥

आचारनिपुणः—‘पूर्वसदृश’ इत्यादिना तृतीयासमासः ॥

नैपुण्यम्—ब्राह्मणादित्वात् प्यह् । नैपुणी—पित्तवान्डीप् ।

‘हलस्ताद्धितस्य’ इति यलोपः ॥

नैपुणम्—युवादित्वादण् ॥

अनिपुणः—तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा । तस्येदं अनैपुणम्—‘नञ-
श्शुचि’ इत्यादिना पूर्वपदस्य वा वृद्धिः । उत्तरपदस्य तु
नित्या ॥

मुण प्रतिज्ञाने ॥ ५२ ॥

कुण शब्दोपकरणयोः ॥ ५३ ॥

मुणति । कुणतीत्यादि ॥

कोणः—वीणादिवादनम् । ‘हलश्च’ इति घह् ॥

आमन्त्रणेऽयं कथादिः दीर्घोपधः । सङ्कोचन आकुस्मीयः ॥

शुन गतौ ॥ ५४ ॥

शुनतीत्यादि ॥

शुनकः—औणादिकः कृन् ॥

द्रुण हिंसागतिकौटिल्येषु ॥ ५५ ॥

द्रुणति ॥

• द्रुणः खर्जूर — इगुपधात्क ॥

द्रुणी कच्छपी—गौरादित्वान्दीप् ॥

द्रोणः—पचाद्यच् ॥

द्रोणी—पूर्ववन्दीप् ॥

द्रोणस्य गोत्रापत्य द्रौणिः द्रोणायनः—‘द्रोणपर्वतजीव-
न्तादन्यतरस्याम्’ इति फगिञो ॥

द्रोण पचति द्रौणी । द्रौणिकी—‘तत्पचति द्रोणादश्च’
इत्यञ्ठकौ ॥

द्विद्रोणेन धान्य क्रीणाति—‘तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उप-
सङ्गच्ञानम्’ इति तृतीया । अत्रापि द्वितीया प्राप्नोतीति कैयटे ॥

द्वयोर्द्रोणयोस्तमाहार द्विद्रोणम्—पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभाव ॥

घुण घूर्ण भ्रमणे ॥ ५६-५७ ॥

घुणाति, घूर्णतीत्यादि ॥

घोणते, घूर्णते इत्यादि शपि ॥

पुर ऐश्वर्यदाप्त्योः ॥ ५८ ॥

सुरति । सुपोर, सुपुरत्त । ‘आदेशप्रत्यययो’ इति
प्रकृतेः पत्वम् ॥

सोरिता । सोरिष्यति । सुख । असुख । सुखे ।
सूर्यात् । 'हलि च' इति दीर्घः । असोरीत् ॥

सुसुरिपति—'स्तौतिण्योरेव' इत्यपत्वम् ॥

सोपूर्यते । सोपोरिति ॥

सोरयति । असूपुरत् ॥

सुरन्तीति सुराः—इगुपधलक्षणः कः ॥

कुर शब्दे ॥ ५९ ॥

कुरतीत्यादि । कूर्यादित्यत्र 'हलि च' इति दीर्घस्य
'नभकुर्छुराम्' इति न निषेधः, करोतेस्तत्र ग्रहणमिति व्याख्या-
तभिरभिधानात् ॥

खुर छेदने ॥ ६० ॥

खिलण्डने चेति मैत्रेयः । खुरति ॥

खुरम्—इगुपधलक्षणः कः ॥

कल्याणखुरा—'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्' इति ङीपो 'भ क्रो-
डादियङ्गचः' इति निषेधः ॥

खुरणाः—'खुरखुराभ्यां नस्वक्तव्यः' इति नासिकाया न-
स्मावः । 'अङ्गासिकायाः' इत्येव सिद्धे वार्तिकमत्रो निवृत्त्य-
र्थम् । पक्षेऽच्यप्रत्ययोऽपीष्यत इति वृत्तिः । तेन खुरणस इत्यपि
भवति ॥

मुर परिवेष्टने ॥ ६१ ॥

मुरति ॥

मुरः—पूर्ववत्कः ॥

मुरी—गौरादित्वात् ङीप् ॥

क्षुर विलेखने ॥ ६२ ॥

क्षुरति ॥

क्षुरम्—पूर्ववत्कः ॥

घुर भीमार्थशब्दयोः ॥ ६३ ॥

घुरति ॥

घोरम्—पचाद्यच् । ‘अकर्तरि च कारके’ इति घञ्वा ॥

घुर्धुरः—पूर्ववत्कः । ‘कृष्णादीनां के द्वे भवतः’ इति द्वित्वम्, ष्टोदरादित्वात् हलादिशेषः ॥

पुर अगूगमने ॥ ६४ ॥

पुरति ॥

पुरम्—पूर्ववत्कः ॥

पुरी—गौरादित्वाङ्हीप् ॥

वृहू उद्यमने ॥ ६५ ॥

दन्त्योष्ठ्यादिरयम् । तथाहि—‘मूलमस्यावर्हिः’ ‘सवध्या
वृहत्’* ‘मा मे बलं विवृहः’ । इति प्रयुज्यते । अन्ये तु
वकारादि पठन्ति ॥

वृद्धति । ववर्ह, ववृहत् । ववर्हिथ, ववर्द्ध—ऊदित्वादि
द्विकल्पः । झलि ‘होदः’ ‘सपस्तथोर्दोषः’ । ‘छुना छुः’ ।
‘डो डे लोपः’ ॥

वर्हिता, वर्द्धा । वर्हिष्यति, वर्द्ध्यति—‘पदोः कस्ति’
इति कत्वम् ॥

वृहत् । अवृहत् । वृहेत् । वृह्यात् । अवर्हीत् । अव-
र्हिष्यात् । अनिदपक्षे ‘शल इगुपधादनिटः कसः’—अवृक्षत् ।
अवृक्षताम् ॥

विवर्हिपति, विवृक्षति । झलि सनः कित्त्वान्न गुणः ॥

वरीवृक्षते । वरीवृहीति, वरीवर्द्ध इत्यादि ॥

वर्हपति । अवीवृहत्, अववर्हत्—उरृद्धा ॥

वर्हित्वा, वृद्धा—‘न क्त्वा सेट्’ इत्यकिञ्चमपि ॥

वृद्धः, वृद्धवान्—‘यस्य विभाषा’ इत्यनिट्त्वम् । ‘दूलोपे’
इति दीर्घः पूर्वाण इत्यत्र न भवति ॥

बर्हति बृंहतीति वृद्धौ शपि । बर्हत इति तत्रैव प्राधान्ये ।
त्रय एते ओष्ठचादयः ॥

तृहू स्तृहू तृंहू हिंसार्थाः ॥ ६६-६८ ॥

तृहति । तर्ह ॥

स्तृहति । तस्तर्ह । 'शर्पूर्वाः खयः' । तर्हिता, तर्हा ।
स्तर्हिता, स्तर्हत्यादि बृहतिषत् ॥

तरीष्टते । तरीष्टोँ—'आदेशप्रत्यययोः' इति प्रकृतेऽप्यत्वम् ॥

तिस्तर्हिपति । तिस्तृक्षतीत्यत्र तु 'स्तोतिष्योरेव' इति
नियमान्न पत्वम् ॥

तृहति—शस्य ङित्वात् 'अनिदिताम्' इति नलोपः ॥

तर्ह । तर्हतुः । तर्हिथ, तर्हृद—द्वयधत्वष्ट्वदलोपेषु
नकारस्य 'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वारे परसवर्णो णकारः ॥

तृहिता । तृह्णा । तृहिष्यति, तृहस्यति । तृहत् ।
अतृहत् । तृहत् । तृह्यात्—यामुटः किञ्चाम्नलोपः

अतृहीत् । अतृहिष्टाम् । अनिट्पक्षेऽप्यनिगुणधत्वात् कसो
नास्तीति सिचि द्वयधत्वयोस्सिचप्लवं, नकारस्यानुस्वारे परसवर्णे
'वदग्रज' इति वृद्धौ—अताड्हादित्यादि । मलदो सिचो लोपे
पूर्ववद्वयधत्वष्ट्वदलोपानुस्वारपरसवर्णवृद्धिषु—अनाड्हामित्यादि ॥

तिवृंहिपनि, तिवृक्षति—अनिटि 'हृन्तात्' इत्यत्र ह्रस्व-
ह्रणस्य जातिवाचकत्वान् सन. किञ्चाक्षन्नेष. ॥

तरीवृक्षते । तरीवृंहिती, तरीवृन्दीत्यादि ॥

वृंहयति । अतवृंहत् ॥

वृंहित्वा, वृद्वा—इटि 'न क्वा सेद्' इत्यपित्त्यम् ॥

वृद्धः, वृद्धवान् ॥

अत्र सानुपद्वन्नुर्धन्यादि चतुर्थमपि 'हृप्' इति धातु पेटि
स्पर्शन्ति । आश्रेयमैत्रेयादिभिरय न पठ्यते । वृद्धः हिमार्थ
कृष्णार्थौ ॥

इच्छति । इच्छेत्—‘इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने’ इति लिङ्लिटौ ॥

इयेष । ईपतुः । पिति परत्वाद्गुणे कृते ‘अभ्यासस्यास-
वर्णे’ इतीयद् । अन्यत्र सवर्गदीर्घः ॥

एपिता, एष्टा । एपिप्याति । इच्छतु । ऐच्छत् ।
इप्यात् । ऐपीत् ॥

इच्छा—‘इच्छा’ इति शप्तत्ययो यगभावश्च निपात्यते ।
इष्टिरिति बाहुलकात् क्तिन् । ‘तितुत्र’ इतीणिषेधः ॥

एपणी—ररणे एगुद् ॥

इच्छुः—‘विन्दुरिच्छुः’ इत्युप्रत्ययान्तो निपात्यते ॥

एपित्वा, इष्ट्वा—‘तीपसह’ इतीङ्गिकल्पः; ‘न क्त्वा सेद्’
इति सेटोऽकिञ्चम् ॥

इष्टः । इष्टवान्—‘यस्य विभाषा’ इत्यनिङ्त्वम् ॥

इप्यतीति श्यनि गतम् ॥

मिप स्पर्धायाम् ॥ ७० ॥

मिपति । मिपेप । मेपिता । मेपिप्यति । मिपतु ।
अमिपत् । मिपेत् । मिप्यात् । अमेपीत् । अमेपिष्टाम् ॥

मिमिपिपति, मिमेपिपति ॥

मिपित्वा, मेपित्वा । क्त्वासनोः कित्त्वविकल्पः ॥

मेमिप्यते । मेमेष्टि ॥

मेपयति । अभीमिपत् ॥

मेप — मिपेः पचाद्यच् ॥

मेपी — गातिलक्षगो ङीप् ॥

निमेपः — घञ् ॥

किल श्वेत्ये ॥ ७१ ॥

श्वेत्यक्रीडनयोरिति भैत्रेय । किलति । चिकेलत्यादि मिप-
तिवत् ॥

किल्बिष — ' किलेर्बुक् ' इति टिपचि वुगागमः ॥

तिल स्नेहने ॥ ७२ ॥

तिलति । तितेलेत्यादि ॥

तेलतीति गतौ शपि ॥

चिल निवसने ॥ ७३ ॥

चिलतीत्यादि ॥

चेलतीति शपि ॥

चल विलसने ॥ ७४ ॥

चलतीत्यादि । चलयतीति कम्पने घटादित्वात् । ज्वलादिपठि-
तस्यापीह पाठे प्रयोजनमुञ्छादिवत्स्वरः । तत्र पाठः कर्तरि ण-
विकल्पार्थः—चलश्चाल इति । आत्रेयस्तु तिलादित्रयमिह न पठति ॥

इल स्वप्नक्षेपणयोः ॥ ७५ ॥

इलति । इयेल । ईलतुः । गुणविषये ‘अभ्यासस्या-
सवर्णे’ इतीयद् ॥

एलिता । एलिप्यति । इलतु । ऐलत् । इलेत् । इल्यात् ।
ऐलीत् । ऐलिष्टाम् । एलिलिपति । गुणे कृते द्वितीयस्यै-
काचो द्विर्वचनम् ॥

इला पृथिवी—इगुपचलक्षणः कः, टाप् ॥

इल प्रेरणे इति चुरादौ ॥

विल संवरणे ॥ ७६ ॥

दन्त्योष्ठ्यादिः । विलति । आविलम् ॥

वेलतीति वेलेश्चापि गतम् ॥

कल विल क्षेपे इति चुरादौ ॥

विल भेदने ॥ ७७ ॥

विलानि । विलं—कः ॥

वेडनीति शपि । अयं घुरादौ चेत्यात्रेयः । मंत्रेयस्यैष
पपाठ नान्यत्र । ओष्ठचादिरपम् ॥

णिल गहने ॥ ७८ ॥

प्रणिलानि—‘दृपतर्गादमपानेऽपि’ इति णम् ॥

निनेन । नेलिनित्यादि ॥

हिल भावकरणे ॥ ७९ ॥

भगवत्परममभिप्रायमुक्तम् । हिलिति । निहंसेत्यादि ॥

शिल पिल उञ्छे ॥ ८०-८१ ॥

- मिलत इति स्वरितेदग्रे भविष्यति । तस्येह पाठे प्रयोननं कर्त्रभिप्राये क्रियाफले परस्मैपदम् ॥

लिख अक्षरविन्यासे ॥ ८३ ॥

लिखति । लिलेख । लेखिता । लेखिष्यति । लिखतु ।
अलिखत् । लिखेत् । लिख्यात् । अलेखीत् ॥

लिलेखिपति, लिलिखिपति ॥

लिखित्वा । लेखित्वा । लिखितः । लिखितवान् ॥

लेखनः । लेखनी—टिच्चात् ङीप् ॥

लेखा, रेखा—भिदादिपाठदृष्टि गुणे लकारस्य वा रेफः ॥

हृल्लेखः—कर्मण्यण् । 'हृदयस्य हृल्लेख' इति हृद्भावः ।

लेख इत्यणन्तग्रहणाद्धनन्ते लेखे उत्तरपदे हृद्भावे सिद्धे पुनर्लेखोपादानं उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणपरिभाषा न व्याप्तिरिति ज्ञापनार्थं, न तु घञन्तस्यापि ग्रहणार्थं इति प्रागप्युक्तम् ॥

दन्तलेखकः—'नित्यं क्रीडानीविकयोः' इति समासः ।
अत्र केचित्—'गाङ्गुटादिभ्यः' इत्यत्र कुटस्यादिः, कुट आदि-
र्थेणामित्येकदेशानुच्या बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्द्वयोरप्याश्रयात् 'लिखितुं
विश्वमृजोऽपि शक्तिहानिः' 'स्वमेव लिखिष्यते' इति समर्थ-
यन्ते । तेषां लेखितेत्यादौ* सर्वग्राज्जित्प्रत्यये गुणामावात् लिखि-
तेत्यादि स्यात् । तत्र 'रलो व्युपचान्' 'ईश्वरे तोमुक्क-
मुनौ' इत्यत्र वृत्तौ 'लिखित्वा । लेखित्वा । लिलिखिपति,

लिखेतिपति, 'लेखितुं' इति दर्शनात् 'अपाचतुप्पाच्छकुनि-
 प्वालेखने' इति निर्देशाच्चायुक्तम् । हरदत्तश्च तत्पुरुषपक्षस्य
 दूषणत्वेन क्लृप्तसंनोर्गुणदर्शनं 'आलेखने' इति निर्देशं चाह । वर्धमानोपि
 'आलेखने' इति निर्देशात् तत्पुरुषपक्षो दुष्ट इत्याह । अत
 एव वृत्त्यादिविरोधात् 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति लिखिते-
 त्यादौ सर्वत्र कैश्चिद्गुणाभावस्य कथनमयुक्तम् । किञ्च—लिखितुं
 लिखिष्यते इति ह्येव प्रयोगौ प्रस्तुत्य यद्यवश्यमुपपादयितव्यं
 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति गुणो न भविष्यतीति हरदत्ते-
 नाभिधानाच्च । अत्रात्रेयः—'अर्थवेदसत्यानामापुक्' इति दीर्घो-
 च्चारणादन्यत्रापि भवतीति केचिदिति । तेन लिखमाकष्टे लिखा-
 पयतीति भवति ॥

कुट कौटिल्ये ॥ ८४ ॥

कुटति । चुकोट । चुकुटतुः । चुकुटिथ । चुकोटः
 चुकुट । चुकुटिव । 'गाङ्कुटादिभ्योऽङ्गिण्डित्' इत्यङ्गितः प्रत्य-
 यस्य द्वित्वाच्च गुणः । उत्तमे णलि णित्त्वविकल्पनात् पक्षे
 द्वित्वादगुणत्वम् ॥

कुटिता । कुटिष्यति । कुटतु । अकुटत् । कुटेत् ।
 आशिपि—कुट्यात् । अकुटीत् । अकुटिष्टाम् ॥

चुकुटिपति । कुटित्वा—'रलो व्युपधात्' इति कित्त्वविक-
 ल्पनात् पूर्वविमतिषेधेन कुटादिद्वित्वमिष्यते । तस्य ज्ञापकं 'सर्वत्र
 सन्नन्तादात्मनेपदप्रतिषेधः' इति वार्तिकम् । सर्वेषु पक्षेषु सन्नन्ता-
 दात्मनेपदं मामोति । उच्चुकुटिषतीति 'दितः' इत्यात्मनेपदं

- प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इति भाष्यं न । यदि किञ्चं स्यात्किमनेनात्मनेपदप्रतिषेधवचनेन ! । तथा 'अनुदात्तहितः' इत्यवोपदेशानुवर्तनं च द्वित्वस्य पूर्वविप्रतिषेधे प्रमाणम् । तस्य ह्यातिदेशिकद्वित्वाच्चुकुटिपादि व्यावर्त्यम् । किञ्च—द्वित्वं कुटादिमङ्गितं प्रत्ययमपेक्षते, किञ्चं तु रलन्तव्युपधाद्बलादेः परं सेटं समपेक्षत इति बहुपेक्षम् । तस्मादल्पापेक्षं द्वित्वमन्तरङ्गम् ॥

चोकुटयते । चोकोरटि । गणेन निर्देशाच्च द्वित्वं यष्टुकि ॥

कोटयति । अचूकुटत्—णिचो णित्त्रान्न द्वित्वम् ॥

कोटः । कोट्यः—ण्यघञोरङ्गितत्वादादित्वम् ॥

कुटपः—परिमाणम् । 'इषिकुपिदलिखच्चिलनिम्यः कपन्' इति कपन् ॥

कुटरुः बन्धकी, पक्षी च—'कुटः किञ्च' इत्यरुः । कुटादित्वात् द्वित्वादेव कित्फले सिद्धे किञ्चनं तस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन ध्रुवतेरित्रप्रत्यये धवित्रमिति गुणो भवतीत्याहुः ॥

कुटमलम्—'कुटिकुविम्यां कमलन्' इति कमलच् ॥

कुटरः मन्धाविष्कम्भः—बाहुलकादरः ॥

कोटरः । कोटरावणं 'वनगिर्योस्संज्ञायां कोटर' इति दीर्घः । 'वनं पुरगा' इत्यादिना णत्वम् । अत्रैव कोटरोति निर्देशादरप्रत्यये गुणः ॥

कुटिलम्—बाहुलकादिलन् ॥

•कुटिलिका कर्मराणां संदंशनी—संज्ञायां कन् ॥

कुटिलिकयाऽङ्गारान् हरति कौटिलिकः कर्मरः—‘अण्कुटिलिकायाः’ इत्यण् ॥

कुटी—इत्तन्तात् ‘कृदिकारादक्तिनः’ इति ङीप् ॥

अल्पा कुटी कुटीरः—‘कुटीशमीशुण्डाम्ब्यो रः’ इति रप्रत्ययः ॥

कुट प्रतापन इत्याकुस्मीयः । कूट दाह इति कथादिः दीर्घोपधः । अथमपि ह्रस्वोपध इत्यत्रियः ॥

पुट संश्लेषणे ॥ ८५ ॥

पुटतीत्यादि कुटियत् । पुटा । पुटिका ॥

अल्पः पुटः पुटिका । महांस्तु पुटः । ‘कृतापकृतादीनामुपसहचानम्’ इति समानाधिकरणसमासः । ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति दीर्घः । प्रतिपत्राद्यपेक्षमेकस्याल्पत्वमहत्त्वे ॥

अयं भाषार्थश्चुरादौ । संसर्गार्थस्तु कथादौ ॥

कुच सङ्कोचने ॥ ८६ ॥

अत एव निर्देशाल्ल्युटि गुण इति काश्यपः । कुचति । कुचितेत्यादि ॥

• सङ्कोचः—‘न क्रादेः’ इत्यकुत्वम् ॥

कोचतीति शप् ॥

गुज शब्दे ॥ ८७ ॥

अव्यक्ते शब्द इत्यात्रेयः । गुजतीत्यादि ॥

गोजः—‘न क्रादेः’ इत्यकुत्वम्, घञ् ॥

गुञ्जतीति शप् ॥

गुड रक्षायाम् ॥ ८८ ॥

गुडतीत्यादि ॥

गुडः इक्षुविकारः सन्नाहः—इगुपधलक्षणः कः । ‘घञर्थे कः’
इति वा ॥

गुडितो हस्ती, सञ्जातसन्नाह इत्यर्थः । तारकादित्वादितच् ॥

गुडा स्नुही—टाप् । तत्प्रायाः केशाः अस्य गुडाकेशः ॥

डिप क्षेपे ॥ ८९ ॥

डिपति । डिपितेयादि ॥

डिप्यतीति श्यनि ॥

चुर छेदने ॥ ९० ॥

चुरति । चुछोर । चुरिता इत्यादि । चुर्यादित्यत्र 'हलि च'
इति दीर्घो न भवति 'नभ कुर्क्षुराम्' इति निषेधात् ॥

चुरिका—'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' इति कुन् ॥

आचचुरितकम्—निष्ठान्तात्संज्ञायां कन् ॥

स्फुट विकसने ॥ ९१ ॥

स्फुटति । पुस्फोट । 'शपूर्वाः' इति खयशेषः ॥

स्फोटतीति शपि ॥

मुट आक्षेपप्रमर्दनयोः ॥ ९२ ॥

मुटति । मुटितेयादि ॥

मोटतीति प्रमर्दने शपि ॥

त्रुट छेदने ॥ ९३ ॥

त्रुटति । त्रुटितेयादि ॥

'वा भ्राश' इति शपि विषये वा श्यन् ॥

त्रुटयति । त्रुटयत् । अत्रुटयत् । त्रुटयेत् ॥

त्रोटिः—ण्यन्तादच इः ॥

तुट कलहकर्मणि ॥ ९४ ॥

तुटतीत्यादि ॥

तुटिः—‘ इकरृष्यादिभ्य ’ इतीगित्यात्रेय ॥

पुट छुट छेदने ॥ ९५-९६ ॥

पुटति, छुटतीत्यादि ॥

पुण्डति, चोडतीति शपि ॥

जुड बन्धने ॥ ९७ ॥

प्रेरणे चुरादि । जुडति । जुजोड । जुडितेसादि ॥

कड मदे च ॥ ९८ ॥

कडति । चकाड । कडितेसादि । अस्य ङित्कार्यस्या-
भावादिह पाठो ङकारान्तमात्रानुरोधेन । कृदादिभ्योऽन्यत्रापि शक्यते
पठितुम् ॥

अय भूवादौ च । पुन पाठफलमुञ्छतिवन् ॥

वण्डत इति शपि ॥

लुठ* संश्लेषणे ॥ ९९ ॥

लुठति । लुलोठ । लुठिता । इत्यादि ॥

आलस्ये लुठयतीति श्यनि । उपघाते लोठतीति शपि ।
प्रतिघाते लोठत इति द्युतादौ । गतो लुण्ठतीति शपि ।* लुड
इत्येके । अयमपि शपि गतो ॥

कृड घनत्वे ॥ १०० ॥

घनत्वं सान्द्रता । घसने इत्येके ॥

कृडति । चकर्ड । कृडितेत्यादि ॥

कुड वाल्ये ॥ १०१ ॥

कुडतीत्यादि ॥

पुड उत्सर्गे ॥ १०२ ॥

पुडतीत्यादि । मुड इत्याग्नेयः ॥

घुट प्रतिघाते ॥ १०३ ॥

अयं प्रथमान्त । घुटतीत्यादि ॥

घोटक — ण्वल् ॥

घोटः — वम् ॥

अयं द्युतादायात्मनेपदो गतः ॥

*मु. लुण्ठतीत्यालस्यमनिपातयोश्चापि । लोडितलुण्ठयतीति विलोडने शपि
श्यनि च । प्रतिघाते लोठत इति द्युतादा । लुण्ठतीति स्तेये शपि ।
गतावपि लुण्ठतीति शपि ॥

तुड तोडने ॥ १०४ ॥

अयं तृतीयान्तः । प्रथमान्तः कलहार्थः पूर्वत्र पठितः ।
तोडनं भेदः । तुडतीखादि ॥

तुण्डते, तोडतीति शपि ॥

थुड स्फुड संवरणे ॥ १०५-१०६ ॥

थुडति । तुथोड । थुडिता इत्यादि ॥

स्फुडति । पुस्फोड । शर्पूर्वाः खयश्शेषः । स्फुडितेत्यादि ।
खुड छुड इत्येके । अत्र कुड सङ्घात इत्यात्रेयः । बाल्ये पठि-
तस्येह पुनःपाठोऽर्थभेदादिति तस्याभिप्रायो द्रष्टव्यः । अप-
ठतां मैत्रेयादीनां धातूनामनेकार्थत्वादत्रापि वृत्तिर्भविष्यतीत्यभिप्रायः ॥

स्फुर स्फुल सञ्चलने ॥ १०७-१०८ ॥

‘स्फुरतिस्फुल्लयोः’ इत्यत्र न्यासे ‘स्फुर स्फुल चलने’ इत्य-
नुपसृष्टं पठ्यते । अत्र केनलं शब्दो भिन्नः अर्थस्त्वेक एव ।
आत्रेयस्तु ‘स्फुर स्फुरणे । स्फुल सञ्चलने’ इति पृथग्भि-
न्नार्थं च पपाठ ॥

स्फुरति, निस्फुरति, निष्फुरति । विस्फुरति, विष्फुरति,
‘स्फुरतिस्फुल्लयोर्निर्विभ्यः’ इति वा पत्वम् । निर्निंसोस्ताधार-
णमुक्तमुदाहरणम् ॥

पुस्फोर । स्फुरिता । स्फुरिष्यति । स्फुरतु । अस्फुरत् ।
स्फुरेत् । स्फूर्यात्—‘हलि च’ इति दीर्घः ॥

अपुस्फुरीत् । पुस्फुरिषात्—सेट्त्वात् ‘हलि च’ इति
न भवति । कुटादित्वात् ‘रलो व्युपभात्’ इत्यपि न भवति ॥

पोस्फूर्यते । पोस्फोर्ति—दीर्घस्यासिद्धत्वाद्गुणः । पोस्फूर्तः ॥

स्फोरयति, स्फारयति । ‘निस्फुरोर्णौ’ इत्यात्वं वा ।
अपस्फुरत् । अपस्फुरत् । आत्वपक्षे ‘णौ कृतमभ्यासे स्यानिवत्’
इत्यभ्यासस्योकारान्तत्वे ‘ह्रस्वः’ इत्युकारः । ‘ओः पुयञि’
इतीत्वं न भवति सकारेण पवर्गपरत्वस्य व्यवधानात् । एवं
प्यन्तात्सन्ध्यापि—पुस्फारयिषति पुस्फोरयिषतीति भवतः । मे-
त्रेयस्तु स्फुर स्फुरण इति वृथक्पठित्वा ‘स्फर इत्येके अट्पठः’
स्फरति । पस्फार’ इत्यादि ॥

स्फुलतीत्यादि स्फुरतिवत् । णावात्वमस्य न भवति । तथा
‘हलि च’ इति दीर्घत्वमपि न भवत्यरेफान्तत्वात् ॥

स्फुड चुड ब्रुड संवरणे ॥१०९-१११॥

मेत्रेयेणैते न पठन्ते । आत्रेयादयस्तु पठन्ति ॥

स्फुडति । पुस्फोड । खयशेषः ॥

चुडति । चुचोड ॥

ब्रुडति । ब्रुब्रोड । इत्यादि ॥

अत्र कुड भृङ* निमज्जन इत्येक इत्यात्रेयः । मंत्रेषस्तु कुडं पठित्वा, रुड इत्यप्येके इत्याह ॥

कुडति ॥

क्रोडम्—वच् ॥

क्रोडा—अश्वानामुरः । टाबन्तोऽयं स्वभावतो विशेषविषयः । कल्याणी क्रोडाऽस्याः कल्याणक्रोडा—बहुव्रीहिवुपसर्जनद्वयत्वे 'न क्रोडादिबहुचः' इति स्वाङ्गलक्षणो ङीप्निषिध्यते । क्रोडादिषु टाबन्तस्य पाठात् भुजान्तरमात्रवचनस्य क्रोडशब्दस्य बहुव्रीहौ स्वाङ्गलक्षणो ङीप्विकल्प एव भवति—कल्याणक्रोडी, कल्याणक्रोडा मयूरी इति ॥

भृङ्गीत्यादि ॥

व्रश्चादय उदात्ता उदात्तेतः ॥

सेटमात्मनेपदिनमाह.

गुरी उद्यमने ॥ ११२ ॥

गुरते । जुगुरे । जुगुरिपे । गुरिता । गुरिष्यते । गुरताम् । अगुरत । गुरीत । गुरिपीष्ट । अगुरिष्टं । अगुरिपाताम् ॥

जुगुरिपते । जोगूर्यते । जोगोर्ति । गोरयति । अजू-
गुस्त् । खड्गापगारं युध्यन्ते, खड्गापगोरं वा त्वरया खड्ग-
मुद्यम्य युद्धयन्त इत्यर्थः । 'द्वितीयायां च' इति परीप्सायां
णमुल् । 'अपगुरो णमुलि' इति वात्वम् ॥

गूर्णः, गूर्णवान्—ईदित्त्वादनिट्त्वम् ॥

गूर्तिः*—'तितुन्न' इतीणिपेधः ॥

दीर्घोपधोऽयं कुरादौ । हिंसागत्योर्दिवादौ ईदिदुदात्तः अनुदात्तेत् ॥

निष्ठायामनिट्त्वसाम्यात्पुनः परस्मैपदिनः प्रस्तावः—

णू स्तवने ॥ ११३ ॥

ह्रस्वान्तमात्रेयमेत्रेयादयः पठन्ति । यथा तु भाष्यं तथा
दीर्घान्तः । यदाह कुट्यादिसूत्रे—तस्मिन् नूत्वा धूत्वा इत्येव
भवितव्यमिति ॥

नुवति । नुनाव । नुनुवतुः । नुनुविथ । नुविता ।
नुविप्यति—दित्वेन गुणनिषेधादुवद् । नुवतु । अनुवत् ।
नुवेत् । नूपात् । अनुवीत् ॥

नुनूपति—'सनि ग्रहगुहोश्च' इतीणिपेधः ॥

नोनूपते । नोनोति ॥

नूत्वा । नूतः । नूतवान्—'अच्युक्तः किति' इतीणिपेधः ॥

धू विधूनने ॥ ११४ ॥

अय पूर्वश्च उदात्त उदात्तेत् । ध्रुवतीत्यादि नुवतिवत् ॥

धवित्रं—अजनम् । 'आर्तिटू' इति करणे इत्र
'कुटे किञ्च' इत्यादिज्ञापकात्कुटादित्वस्यानित्यत्वादृण इति केचि
दिति कुन्तावुक्तम् । 'विदिभिदि' इति सूत्रे हरदत्तस्तु द्वित्य-
मेवेच्छन् धुवित्रमित्युवहमेवाह । 'प्राणा वे धवित्राणि'* इति
छान्दसमिति च ॥

कुटाद्युवर्णान्तपरस्मैपदिनिष्ठानिट्प्रस्तावादाह—

गु पुरिपोत्सर्गे ॥ ११५ ॥

गुवति । जुगाय । जुगुवतुः । जुगुविथ, जुगुथ । जुगु-
विव । तासां नित्यानिट्त्वाद्धारढानियमाच्च थलीद्विकल्प ।
अन्यत्र ऋादिनियमान्नित्यमिट् । गुता । गुप्यति । गुयतु । अ
गुवत् । गुवेत् । आशिपि—गृयात् । अगुपीत् । अगुताम् ।
अगुपुः । अगुपम् । यलि 'दस्वादङ्गात्' इति सिचो लोप ॥

जुगृपतीत्यादि । 'अज्यन' इति दीर्घ ॥

गूनः । गूनान् । 'दुग्धोर्दीर्घश्च' इति निष्ठान्त दीर्घश्च ॥

ध्रु गतिस्थैर्ययोः ॥ ११६ ॥

ध्रुवतीत्यादि गुवतिवत् ॥

ध्रुवः—पचाद्यच् । अत्र स्वाम्यादयः ध्रुव इति वकारान्तं पठन्ति । उक्तं च 'ध्रुवमपाये' इत्यत्र हरदत्तेन । ध्रु गतिस्त्वेर्ययो एतस्मात्कुटादे पचाद्यच् । ये ध्रुव गतिस्त्वेर्ययोरिति पठन्ति तेषा 'इगुपधलक्षण. कः' इति । अत्र पक्षे सेट् ॥

ध्रुवति । दुध्राव । दुध्रवतुः । दुध्रुविध । ध्रुविता । ध्रुविष्यति । ध्रुवतु । अध्रुवन् । ध्रुवेत् । ध्रुव्यात् । अध्रुवीत् । अध्रुविष्टाम् ॥

दुध्रुविपति । दोध्रूयते । अयः गुवतिश्चानुदात्ताबुदात्तेतौ । ध्रुवतिर्गान्तवादिना सेट् ॥

कुड् शब्दे ॥ ११७ ॥

केचिद्दीर्घान्नममु पठन्तीत्यात्रेयमेत्रेयो । एव स्वामिकाश्यपसुधाकरधनपालसम्मताकारा अपि । शाकटायनस्तु 'कुड्, कूड्' इत्युभय पपाठ । तत्र ह्रस्वान्तो न्यासकारस्यापीष्ट ; यदाह 'इको झल्' इत्यत्र—चुकूपत इत्यत्र दीर्घवचनमर्थवत् तत्र गाङ्कुटादिसूत्रेण डित्वे गुणो न प्रवर्तत इति । तन्मते कुवत इत्यादि गुवतिवत् । हरदत्तस्य तु दीर्घान्त एवेष्ट, यदाह—कुटादिसूत्रे आकृतमिति दर्शनान् दीर्घान्त इति । पुनस्त एव 'इको झल्' इत्यत्र कुड् शब्दे, कुटादि चुकूपत इति दीर्घस्यावकाश दीर्घान्तोऽयमित्यवोचामेति । अत्र वेयटेऽपि—न च दीर्घविधानस्य कुड् शब्द इति धातुस्वकाश चुकूपत इति । यस्मात्कूड् शब्द इति पाठः । तत्र कुटादित्वान्दिङ्त्वे सति गुणाभावादीर्घस्य श्रवण

सिद्धम् । लोकवेदयोश्चाकूतशब्दस्य प्रयोगो दृश्यत इति । अत्र पक्षेऽयं सेट् । कुचते इत्यादि नुवतिवत् ॥

वृत् ॥

कुटादयो वृत्ता इत्यर्थः ॥

डित्ससङ्गादाह—

पृङ् आयामे ॥ ११८ ॥

ओष्ठचादिः । प्रायेणार्यं व्याङ्पूर्वं । व्याप्रियते । ‘रिङ्शय-
ग्लिङ्’ इति रिङादेशः ; तस्येयङादेशः ॥

व्यापमे । व्यापमिपे—यणादेशः ॥

व्यापर्ता । व्यापरिप्यते—‘ऋद्धनोस्त्ये’ इतीद् ॥

व्याप्रियताम् । व्याप्रियत । व्याप्रियेत । व्यापृपीष्ट ।
व्यापृपीयास्ताम् । व्यापृत । व्यापृपाताम् । झलि ‘ह्रस्वा-
दङ्गात्’ इति सिचो लोपः , ‘उश्च’ इति लिङ्सिचोः
कित्त्वान्न गुणः ॥

व्यापुर्पुर्पते—‘इको झल्’ इति सनः कित्त्वात् ‘अङ्गन-
गमाम्’ इति दीर्घः । ‘ऊदोष्ठ्यपूर्वस्य’ इत्यृत्वे रपरत्वे ‘हलि
च’ इति दीर्घः ॥

व्यापेमियते—‘रीढतः’ इति रीङ् । व्यापर्पतांत्यादि—
‘ऋतश्च’ इति रुभिग्रीकः ॥

मेघ्रियते—'रीडूत' इति रीडू । मर्मर्तात्यादि ॥

मारयति । अमीभरत् ॥

मृत्वा । मृतः । मृतवान् ॥

न म्रियत इत्यमृतः—'मनिबुद्धि' इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमु-
च्चयार्थत्वाद्भर्तमाने क्त ॥

मरः—अन् । अमरो नद्समास ॥

मृत्युः—'भुजिमृद्भ्या युत्युक्ौ' इति युक् ॥

अनुदात्तावात्मनेभाषो ॥

रेफवदनिट्प्रकरणादाह—

रि पि गतौ ॥ १२०-१२१ ॥

रियति । तद्रूपघगुणादन्तरङ्गत्वादियडादेश ॥

रिराय । रिर्यतु—'एरनोकाच' इति यण् । रिरिथ, रिरि-
यिथ । रिरियव—ऋदिनियमादिट् । थलि 'अचस्तास्वत्' इति
निषेधात्प्रारब्धाननियमाच्च विकल्प । रिर्यतुरित्यादो यणो बहि-
रङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वाद्देफस्य हल्परत्वाभावात् 'उपधाया च' इति
न दीर्घ ॥

रेता । रेप्यति । रियतु । अरियत् । रियेत् । आशिपि
रीयात्—'अठ्त्सार्वधातुवयो' इति दीर्घ ॥

अरपीत्, अरैष्टाम् ॥

रिरीपति—सन कित्वात् 'अज्जनगम' इति दीर्घ ॥

रेरीयते । रेरीयति । रेरेति । राययति । अरीरयत् ॥
पियति इत्यादि रियतिवत् ॥

धि धारणे ॥ १२२ ॥

धियति । दिधाय । दिध्यतुः । दिधेथ ; दिधयिथ ।
धेतेत्यादि ॥

क्षि निवासगत्योः ॥ १२३ ॥

क्षियति । चिक्षाय । चिक्षियतु । चिक्षयिथ, विक्षेप—
सयोगपूर्वत्वान्न यणादेश इतीयद् ॥

क्षेतेत्यादि रियतिवत् ॥

प्रक्षीय—'क्षीय' इति ल्यपि दीर्घ ॥

क्षीणो देवदत्तः—अकर्मत्वाद्गत्यर्थत्वाद्वा कर्तरि क्त, 'नि-
ष्ठायामण्यद्वे' इति दीर्घ । ण्यदर्थो भावकर्मणी । 'क्षियो दी-
घात्' इति निष्ठानत्वम् । इदमेपा क्षीणं—'क्तेऽधिकरणे च'
इति ध्रुव्यार्थत्वाद्वा अधिकरणे क्त । दीर्घनत्वे पूर्ववत् । भावे तु
सितं—ण्यदर्थत्वेन दीर्घाभावान्न निष्ठानत्वम् ॥

क्षीणायुष्टपलः । क्षितायु टपल । क्षीणरु । सितरुः ।
कान्तादनुपम्माया वन् । 'वा क्लेशोदन्ययो' इति दीर्घविकल्प
पूर्ववद्दीर्घ नत्वम् ॥

० क्षयी—‘जिह्वाक्षि’ इत्यादिना इनिः ॥

रियत्यादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः ॥

क्षयतीति गतं शपि ॥

प्रकारवत्परस्मैपदप्रसङ्गात्तादृशं सेटमाह—

पू प्रेरणे ॥ १२४ ॥

सुवति । सुवतः । सुवन्ति । सुवसि । सुवामि ॥

सुपुवति—‘उपसर्गात्सुनोतिसुवति’ इति पत्वम् ॥

सुपाव । सुपुवतुः । सुपविष्य । सुपुविव—अभ्यासा-
त्परस्य ‘आदेशप्रत्यययोः’ इति पत्वम् ॥

सुसुपाव, विमुपाव—‘उपसर्गात्’ इति पत्वं अभ्यासस्य
‘स्थादिष्वभ्यासे न चाभ्यासस्य’ इति नियमान्न भवति ॥

सविता । सविप्यति । सुवतु । असुवत् । अभ्यपुवत्,
‘प्राक्सितादद्भ्यवायेऽपि’ इति पत्वम् । सुवेत् । सूयात् ।
असायीत् । असाविष्टाम् । अभ्यपावीत् । लङ्पत्वम् ॥

सुसूपति—‘स्तौतिण्योरेव’ इति न पत्वम् । अभिसुसू-
पति—पूर्वपदभ्यासस्य स्थादिनियमान्न पत्वम् । प्रकृतेश्च ‘स्तौ-
तिण्योः’ इति नियमात् ‘सनि ग्रहगुहोश्च’ इत्यनिदृत्वात् ‘इको
सलृ’ इति सनः कित्त्वम् ॥

सोपूयते । सोपोति ॥

सावयति । असूपवत् ॥

सूत्वा । सूतः ॥

सूर्यः—‘राजमूय’ इत्यादिना क्यपि रुडागमः । सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या—‘सूर्यादेवतायां चान्वक्तव्यः’ इति चाप् पुं-योगहीपोऽपवादः । अदेवतायां तु हीपेव भवति—सूरी मानुपीति; ‘सूर्यतिप्य’ इति तद्धिते ईति च भसंज्ञानिमित्ते यलोपः । सूर्यस्येदं सौर्यमित्यत्र ‘सूर्यस्य छेव ह्र्यां च’ इति नियमान्न यलोपः । यद्यप्यत्र ‘यस्येति च’ इत्यहोपस्य ‘यलोपविधिं प्रति न स्थानिवत्’ इति स्थानिवत्त्वनिषेधात् यकारो नोपधा; तथाऽपि ‘आसिद्धवदत्राभात्’ इत्यसिद्धत्वादुपधात्वादस्ति लोपप्रसङ्गः । ‘सौरी बलाका’ * इत्यत्र तु ‘तेनैकदिक्’ इत्यणि हीप्यणो यस्येति-लोपस्य पूर्ववदसिद्धत्वात् उपधा यकार इति तस्य लोप ईकार-परत्वात् । न चाणि यो यस्येति लोपस्तस्याप्यसिद्धत्वादन्युपधात्वमिति शङ्क्यम् । अन्ययं लोपः यलोपस्त्वौतीति व्याश्रयत्वेनासिद्धत्वा-प्रसङ्गात् । न च स्थानिवद्भावेनोपधात्वप्रसङ्गः, यलोपविधौ तस्य निषेधात् । नन्वेवमपि यकारस्सूर्यस्योपधा न भवति किन्त्वणन्तस्येति लोपो न स्यात् । नेपदोपः । नात्र सूर्यादिभिरुपधां विशेषयिष्यामः । किन्तु भसंज्ञकेन भस्योपधाया यकारो वस्तुतस्सूर्यादिसम्बन्धीति । एवं च सौरीयमित्यत्राप्यणन्ताच्छे पूर्ववत् यलोपस्तिद्धयति । ‘सौर्यं हिम-पतदशृङ्गे’ इत्यत्र पूर्ववत् ‘नपुंसकान्ध’ इति शीभावे पूर्ववदीति प्राप्तो यलोपो ह्र्यामितीकारस्य विशेषणान्न भवति । सौरो मन्त्रः इति प्रयोगस्तु मूरशब्दादणि द्रष्टव्यः ॥

प्रसवी—‘जिह्वसि’ इत्यादिना इनिः ॥

सचित्रम्—‘अर्तिलूधूमू’ इत्यादिना इत्रः ॥

सूरः—‘सुमूधागृधिम्यः क्रन्’ इति क्रन् ॥

सूरितु पूह उक्तः ॥

सूते सूयते इति लुक्श्यनोः ॥

कृ विक्षेपे ॥ १२५ ॥

किरति । किरतः—‘अत इडातोः’ इतीत्वम् ॥

चकार । चक्ररतुः । चकारिथ । चकार । चकर ।
चकरिच—‘अच्छत्युताम्’ इति लिटि गुणः । न च पूर्व-
विप्रतिषेधेन ‘अशोऽणिता’ इति वृद्धिः । कृते वा गुणे
‘अत उपधायाः’ इति वृद्धिः । करिता, करीता । करि-
प्यति, करीप्यति—‘वृतो वा’ इतीटो वा दीर्घः ॥

किरतु । अकिरत् । किरत् । कीर्यात् । इत्ये ‘हलि
च’ इति दीर्घः । अकारीत् । अकारिष्टाम् । सिचि वृद्धिः
‘गृतो वा’ इति दीर्घस्य ‘सिचि परस्मैपदेषु’ इति निषेधः ॥

चिकरिपति—‘सनि ग्रहगृहोश्च’ इति चशब्दान् उगन्तलक्षण
इण्णिपेधे प्राप्तं तदपवादः । ‘इट् सनि वा’ इति विकल्पे च प्राप्ते
‘किरश्च पञ्चम्यः’ इति नित्यमिद् । अस्य दीर्घत्वं नेच्छन्तीति
वामनः । हरदत्तोऽपीष्टिरेवेयमिति । भागवृत्तौ तत्रापि दीर्घत्व-
दृश्यते ॥

चेकीर्यते—परत्वादित्वादौ द्विर्वचनम् । चाकर्ति—अभ्यासस्य
ह्रस्वोरदत्वहलादिशेषेषु । ‘दीर्घोक्तिः’ इति दीर्घः । ‘ऋतश्च’
इत्यभ्यासस्य ऋगादिविधौ तपरकरणसामर्थ्यात् ऋकारान्तस्याङ्गस्य
योऽभ्यास इति सूत्रार्थव्यवस्थानात् अत्राभ्यासस्य ह्रस्वत्वेन ऋका-
रान्तत्वेऽपि तदाश्रयो रुगादिर्न भवति अङ्गस्य दीर्घान्तत्वात् । एवं
तरत्यादावपि प्रतिपादितम् ॥

कीरयति । अचीकिरत् ॥

अवकिरते हस्ती स्वयमेव । अवाकीर्ष्टे हस्ती स्वयमेव,
‘भूपाकर्मकिरादिसनां चोपसहचानम्’ इति यत्किणोर्निषेधः ।
हस्तिनं कश्चित्पांस्पादिनाऽवकिरते । तत्र सौकार्यातिशयाद्धस्तिकर्ष्ट-
कत्वेन विवक्ष्यत इति कैयटे । अत्र ‘लिङ्गिचावात्मनेपदेषु’
इतीङ्गिकल्पः । इदृशे सिचः कित्वाभावाद्गुणः । अवाकिरिष्टे-
त्यादि । ‘वृत्तः’ इतीदो दीर्घत्वपक्षे अवाकिरिष्टेत्यादि । लिङि
‘न लिङि’ इति दीर्घनिषेधात् ‘लिङ्गिचोरात्मनेपदेषु’ इतीदो
भावाभावाभ्यां द्वैरूप्यं, अवकिरिपीष्ट, अवकीर्पिष्टेति । अनि-
दृशे लिङ्गिचोः ‘उश्च’ इति कित्वान्न गुणः । ‘ऋतः’ इतीत्यं-
अवस्किरते वृषो हृष्टः । अवस्किरते कुकुटो भक्षार्थी । अव-
स्किरते श्वा आश्रयार्थी—‘किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु’
इति तद् । ‘अवाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेरणे’ इत्यवात्किरतो परे
कात्पूर्वस्मृद् । अत्रापि ‘किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु’ इति
पठ्यते । तत्र किरत्यर्पस्य हर्षा हेतुत्वेन विपगः, इतरे कल-
त्वेनेति व्याख्यातारः । तत्र दृष्टत्वाद्दृपभो विलिख्य विक्षिपती

त्यर्थः । इतरत्रापि कुकुटश्वां च जीविकायै कुलायकरणाय
विलिख्य विक्षिपतीत्यर्थः ॥

अव चस्करे । अवास्किरत्—‘अडम्यासव्यवायेऽपि’ इति
मुट् । लुङि तु कर्मकर्तरि चेद्दीर्घत्वयोर्विकल्पनात् ञ्रूप्यम्—
अवास्कीष्टे । अवास्किरिष्ट । अवास्किरीष्टेति । आशीलिङ्गचपि
‘लिङ्गिचोः’ इतीदो विकल्पेन ‘लिङ्गि’ इति दीर्घनिषेधे च
कर्मकर्तृबद्धेरूप्यम्—अवस्किरिपीष्ट । अवस्कीपीष्टेति । अनि-
द्वस्ते पूर्ववत् ‘उश्च’ इति लिङ्गिचोः कित्वादि । अवस्किरिता ।
अवस्किरीतेत्यादि ॥

अवचिष्करिपते—‘किरश्च’ इतीट् ‘इङ्गिनि वा’ इति
विरूपं नाघते । अस्य सेटो न दीर्घ इत्युक्तम् । अवचे-
स्कीर्यते । अवचाकर्ति—‘किरतो’ इति शितपा निर्देशादत्र
मुष्णभवति ॥

अवस्कारयति । अवाचिस्किरत्—अडम्यासाम्यामुभाम्यां व्यवधानेऽ
पि मुट्भवति । उपस्किरति श्वापदः । प्रतिष्किरति—‘हिंसायां प्रतेश्च’
इति किरतेः कात्पूर्वमुट् । चकारेणोपस्समुच्चायते । यथा विक्षिपति
तथा हिंसासु यन्नातीत्यर्थः । प्रतेस्सुट् उपसर्गादित्यादिना पत्वम् । उप-
स्कारं काश्मीरा लुनन्ति विक्षिप्य लुनन्तीत्यर्थः—‘किरतो
लवने’ इति मुट् । णमुल्लप्यत्रेप्यते । तथा च वृत्तिः—णमुल्लप्यत्र
वक्तव्य इति ॥

उपस्करः—‘ऋदोरप्’ । वातादिना भाण्डादिभ्यो

यन्मलमपकृष्य विक्षिप्यते तदुच्यते । तद्योगादेशोऽपि 'वर्षस्केऽवस्करः' इति सुणिष्ठात्पते । अन्यत्र अवस्करः । अवस्करः—पूर्ववदप् । 'अवस्करो रथाङ्गम्' इति सुट् । विप्किरः, विकिरः—'इगुपघज्ञाप्रोकिरः क.' । 'विप्किरश्शकुनिर्विकिरो वा' इति मुद्धिवल्पः । उत्कारो धान्यस्य, निकारो धान्यस्य—'कृधान्ये' इत्युन्नचोत्तरपदयोर्वञ् । अन्यत्र उत्करः । निकरः इत्यनेव ॥

कीर्णः, कीर्णवान्—'अच्युक्तः किति' इतीणिषेधात् इत्वरपरत्वदीर्घेषु निष्ठानत्वम् ॥

कीर्णः—'तितुन्न' इत्यनिट्त्वम् । 'ऋत्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावत्' इति नत्वम् । अन एव निष्ठावद्भावाद्भाऽनिट्त्वम् ॥

अवकीर्णमेनेन अवकीर्णी—'इष्टादिभ्यश्च' इति तृतीयार्थे प्रथमान्तादिनिः । अवकीर्णं स्त्रियां ब्रह्मचारिणा रेतसो विशेषः ॥

कुरुः—'कृमोरुच' इत्युप्रत्ययः । धातोश्चोकारः ॥

कौरवः—प्राग्दीप्यतोऽण् अपत्यादन्यत्र । अपत्ये तु 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' इति ण्प्रत्ययः । अत्राक्षत्रियकुरोर्ग्रहणम्, तेनास्यानद्राजत्वाद्बहुषु लुङ् भवति । क्षत्रियस्य तु 'कुरुनादिभ्यो ण्यः' इति ण्यः । तस्य 'ते तद्राजा' इति तद्राजत्वात् 'तद्राजस्य बहुषु तेनेवास्त्रियाम्' इति बहुषु लुकि—कुरवः इति भवति । 'कौरव्याः पशवः' इति भट्टनारायणप्रयोगश्चिन्त्यः । ब्राह्मणत्वारोपान्न लुगिति समर्थनेऽर्थो न पुष्यति ॥

स्त्रियां कुरुः—‘स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुम्यश्च’ इति तद्राजस्य लुक् । ‘गोत्रं च धरणेस्सह’ इति जातित्वात् ‘ऊहुतः’ इत्यूह् । अत्रातद्राजस्य ‘कौरव्यमण्डूकाम्यां च’ इति स्त्रियां फे पित्वाण्डोपि—कौरव्यायणी । अस्मात्कौरव्यशब्दाद्यदा युवप्रत्यय इञ् तस्य ‘ष्यक्षत्रियार्पभितो यूनि लुगणिजोः’ इति लुकि पिता पुत्रश्च—कौरव्य । अयमप्यक्षत्रियकौरव्यस्य । क्षत्रियस्य तु तिकादिपाठात्किञ्चा माव्य—कौरव्यायणिरिति । तत्र ह्योरसशब्देन क्षत्रियवचनेन साहचर्यात् कौरव्यशब्दोऽपि तादृशो गृह्यते । यस्तु जनपदवाची कुरुशब्दस्तस्यापि ‘क्छादिभ्यश्च’ इति भवादिशेषिकोऽण् जनपदबुभोऽपवाद कौरवो गोः इति । भगवो मनुष्ये तत्स्थे वा क्छादिभ्यो ‘मनुष्यतस्थयोर्नुन्’ इति वुञ्विधानात् कौरवको मनुष्य, कौरवकं हसितमिति ॥
कृणातीति क्चादौ । करोतीति तनादौ * ॥

गृ निगरणे ॥ १२६ ॥

गिरति, गिलति—‘अचि विभाषा’ इत्यजादौ सर्वत्र धा लुत्वम् ॥

जगार ; जगाल । जगरिथ ; जगलिथ ॥

गरिता, गलिता । गरिता, गलीता ॥

गरिष्यति, गलिष्यति । गरीष्यति, गलीष्यति—‘वृत्तो वा’

इत्यलिटो धा दीर्घः ॥

* कृणातीति श्री इति मुद्रितपुस्तके अधिक पाठः .

गिरत्, गिलत् । अगिरत्, अगिलत् । गिरेत्, गिलेत् ।
गीर्यात्, गील्यात् । 'किदाशिषि' इति कित्वादिच्चे 'हलि
च' इति दीर्घत्वम् । अगारीत् । अगारिष्टाम् । अगालीत् ।
अगालिष्टाम् । 'सिचि परस्मैपदेषु' इतीटा निषेधः ॥

जिगरिपति, जिगलिपति—'किरश्च पञ्चम्यः' इतीट् । अस्य
दीर्घोष्कल्पो नेति किरतायुक्तम् ॥

जोगिल्यते—'लुपसङ्' इत्यादिना भावगर्हायां यङ् । इस्वर-
परत्वयोः 'हलि च' इति दीर्घात्पूर्वं 'पूर्वत्रासिद्धम्', इति 'ओ-
यङि' इति लृत्वे नेदानीं रेफान्त इति विहतनिमित्तत्वाच्च दीर्घः ॥

जागर्ति । जागर्तः । गारयति, गालयति । अजीगरत्,
अजीगलत् । 'निगरणचलन' इति निश्चं परस्मैपदम् ॥

गार्यते, गाल्यते । अन्तरङ्गत्वाणिगिलोपात्पूर्वं अजाद्यपेक्षे ल-
त्वधिकृतेप्युते वा तस्मिन् स्थानिवच्चेनाजादिपरत्वाद्गविष्यति । न
च 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति । 'तस्य दोषस्संयोगादिलोप-
लत्वणत्वदत्वेषु' इत्युक्तत्वात् ॥

गिरते ग्रासरस्वयमेव । अगारिष्ट, अगरीष्ट, अगीर्ष्ट ग्रासस्वयमेव-
'भूपाकर्मकिरादिसनाम्' इति किरादित्वाद्यकिणोर्निषेधः । 'लिङि-
चोरात्मनेपदेषु' इति वा इट् । तस्य पूर्ववत्पक्षे दीर्घः । अग-
लिष्ट, अगलीष्टेति इटि लृत्वं चोदाहार्यम् । अनिटि 'उश्च'
इति कित्वादित्तरपरत्वे । अवगिरते । अवजगरे । अवजग-

रिपे—‘अलिटि’ इत्यनुवर्तनात् न ‘वृत्’ इनीटो दीर्घः ।
अग्रगिरितासे । अग्रगरिष्यते । अग्रगिरताम् । अग्रगिरतः ।
अग्रगिरेत । अग्रगिरिपीठः । अग्रगीर्षीष्टः । ‘गिडिचोरात्मनेप
देषु’ इति वा इट् । ‘न गिडि’ इति दीर्घनिषेधः । इड-
भावे ‘उश्र’ इति निच्चेत्वरपरत्वदीर्घः । अग्रगीर्षीष्टः । अग्र
गरिष्टः, अग्रगरीष्टः—गिडित्प्रतिया । अग्रगिन्त इत्यादि सर्वत्राजादौ
एत्वमुदाहार्यम् । इटो दीर्घत्वञ्च लिङ्गिणो वर्जयित्वा । ‘अ-
वाह’ इति सर्वत्र तद् ॥

निरा शब्दं सङ्गिरते वैयाकरणः—‘सप्त प्रतिज्ञाने’ इति
तद् ॥

मुद गिरतीति मुद्गरः—पचाद्यच् ॥

गलः प्राण्यङ्गम् । गरो रिप—अचि व्यनस्विनभिभाषया
लत्वम् ॥

निगार । उद्गार—‘उन्नचोर्ग्रह’ इति घञ् ॥

तिमिङ्गिलः—मूलविभुजादित्वाक् एत्वम् । ‘गिले अगिलस्य’
इति मुष् । ‘अगिलस्य’ इति वचनात् गिगिल इत्यत्र न भवति ॥

गुरु—‘टग्रोरुच’ इत्युग्रत्ययः, घातोश्चोच्चारः । गृणाणे
वोऽयं शब्दार्थात् ॥

गरिष्टः, गरिमा, गरीयान्—‘प्रियास्थिर’ इत्यादिना गुरु
शब्दस्य गरादेशः । इष्टमेयस्सु पृथ्वादिपाठादिमानि च । तद-

भावे 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यणि—गौरवम् ।

गारयति—'णाविष्ठवत्' इति गरादेशः ॥

गर्भः—'अर्तिगृम्यां भर्' इति भर् ॥

गर्भिणी—इन्नन्तान्डीप् । गौर्गर्भिणी 'चतुष्पादो गर्भिण्या' इति तत्पुरुषः । गर्भिणीनां समूहो गर्भिणम्—भित्तादित्वादण् । 'भस्या-
डे तद्धिते' इति पुंवद्भावे 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावः ।
गर्भिणी भार्या यस्य गर्भिभार्यः—'स्त्रियाः पुंवत्' इति पुंवद्भावः ।
ननु स्त्रियामनवयवभूतगर्भसम्बन्धः प्रवृत्तिनिमित्तम् । पुंसि त्ववयवभू-
तगर्भसम्बन्धः यथा गर्भो ब्रीहिरिति । तेन समानायामाकृतौ
मापितपुंस्त्वभावात्कथं पुंवद्भावः ? नैष दोषः, अन्तर्वस्तुसम्ब-
न्धमात्रस्येह प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् ॥

अयं शब्दार्थः कचादो, ज्ञानार्थश्चुरादौ । गच्छति शपि गतम् ।
किरतिगिरती उदात्ताबुदात्तेतौ ॥

दृङ् आदरे ॥ १२७ ॥

आद्रियते—'रिङ्गयग्लिङ्शु' इति रिङ् ॥

आदरे । आद्रिपे । आदर्ता । आद्रिप्यते—'दृङ्-
नोस्त्ये' इतीट् ॥

आद्रियताम् । आद्रियत । आद्रियेत । आदृपीष्ट । आ-
दृत । आदृपातां—'उश्र' इति लिङ्गितोः कित्त्वम् । शलि-
सितो लोपः ॥

आदिदरिपते—‘किरश्च पञ्चम्यः’ इतीद् ॥

देद्रीयते—‘रीडृतः’ इति रीड् । दर्धर्ति । दारयति ।
अदीदरत् ॥

आद्रियते स्वयमेव । आदृत स्वयमेव । किरादित्वात् यविच-
णानिवेधः ॥

आदृत्यः—‘एतिस्तु’ इत्यादिना क्यप् ॥

आदरी—‘जिहृक्षि’ इतीनिः ॥

आदरः—‘ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च’ इत्यप् ॥

केचिङ्गये दरतीति घटादिपाठादाहुः ॥

दृणातीति दारणे ॥

धृङ् अवस्थाने ॥ ३२८ ॥

ध्रियते इत्यादि ध्रियतिवत् ॥

आधारः—‘अध्यायन्याय’ इत्यादिनाऽधिकरणे घञ् ॥

धर्मम्—मनिन् । अत्र वक्तव्यं रुगादावुक्तम् ॥

धरते धरतीति शपि । ध्रियतिध्रियती अनुदात्तात्मात्मनेभाषो ॥

अतः परे शद्रृङ् इत्यन्ता अनुदात्ता उदात्ततः ॥

प्रच्छ जीप्सायाम् ॥ ३२९ ॥

पृच्छति—‘ छे च ’ इति तुकि ‘ स्तोश्रुना श्रुः ’ इति श्रुत्वम् ।
 ग्रहिण्यादिना संप्रसारणं क्लृप्तोः । पप्रच्छ । पप्रच्छतुः । पप्रष्ठ ।
 पप्रच्छिथ । पप्रच्छिव—क्रादिनियमादिद् । थलि तु ‘ उपदेशेत्वतः ’ इति
 निषेधाद्धारद्वाजनियमाच्च विकल्पः । अनिटि व्रश्चादिना पत्वे ‘ घुना घुः ’
 इति थकारस्य ठकारः । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं तुकि संयोगात्परत्वा-
 छिटः किञ्चाभावाच्च प्रसारणम् ॥

प्रष्टा । प्रक्ष्याति—‘ पठोः कस्ति ’ इति कत्वम् ॥

पृच्छतु । अपृच्छत् । पृच्छेत् । पृच्छयात् ॥

अप्राक्षीत् । अप्राष्टाम्—झलि सिचो लोपः, ‘ वद्वन ’
 इति वृद्धिः ॥

पिपृच्छपनि—‘ किरश्च पञ्चम्यः ’ इतीद् । ‘ रुदविद ’ इत्या-
 दिना सनः किञ्चात्प्रसारणम् ॥

परीपृच्छयते । ‘ रीगृत्वतः ’ इति रीक् । पामष्टि । पापृष्ट
 इत्यादि । पृच्छतीति शितपा निर्देशाच्च प्रसारणम् ॥

प्रच्छपति । अपप्रच्छत् ॥

सम्पृच्छते—‘ समोगमृच्छि ’ इत्यकर्मकात्सम्पूर्वात्तद् । सम्प्रच्छे ।
 सम्प्रच्छिपे । सम्प्रष्टा । सम्प्रस्यते । सम्पृच्छताम् । सम्पृ-
 च्छत । सम्पृच्छेत् । सम्पृच्छिषीष्ट । सम्प्रष्ट । सम्प्रक्षा-
 ताम् । झलि सिचो लोपे घुत्वम् । अन्यत्र कत्वम् ॥

आपृच्छते गुरुम्—‘ आहि नुपृच्छचोरुपसह्वयानम् ’ इति तद् ॥

• प्रश्नः—‘गगगाच’ इति नट । ‘घोरशूद्र’ इति सागुरस्य शतारः । ‘शान्’ इति श्रुत्यनैषः । ‘प्रश्ने च’ इति निर्देशाच्च सधनगारणम् ॥

पृच्छतीति प्राट् । शब्दं. पृच्छन्तीति शब्दप्राट् । शब्दप्राटी ‘फिज्याणि’ इत्यादिना सोपपदाक्षिरूपपदाच्च क्विप् क्षिर्गः अप्रमाणं च । ‘घोरशूद्र’ इति छकारस्य शतारः । प्रश्नादिना तस्य पदान्ते षताम् । जद्वयने च ॥

पृच्छा—भिरुदेसकृतिगगतारदित्याश्रयः ॥

पृष्ठा, पृष्ठः, पृष्ठान् । अयं द्विकर्मकः तत्र ‘अप्रधाने दुराशेनाम्’ इति न्यारयोऽप्रधाने भवन्ति । माणयकः पृच्छयते पन्थानम् । मुमच्छः प्रष्टव्यः पृष्ट इति । अग्नयि द्विकर्मकाधारणं नाथत्याशे मभिविने तत एवावधारयम् ॥

• वृत् ॥

किरादयो वृत्ताः ॥

सृज विसर्गे ॥ १३० ॥

सृजति । ससर्ज । समृजनुः । ममाजिय, सम्यष्ट—‘विभाषा सृजितशोः’ इति धर्मद्विरूपः । इदमेव कृताद्यदिनस्ताम् ‘सृजितशोमेत्यनक्तिनि’ इत्यनागतः यगादेशः । प्रश्नादिना पत्वे छुत्त्वम् ॥

स्रष्टा । स्रक्ष्यति । सृजतु । असृजत् । सृजेत् । सृज्यात् ।
अस्राक्षीत् । अस्राष्टाम् । अमागमे यणि 'वद्व्रज' इति वृद्धि,
झलि सिचो लोपः ॥

सिसृक्षति—'हलन्ताच्च' इति सनः क्तिच्चात्तन्नामागमः, नापि
गुणः ॥

सरसृज्यते—रीगागमः । सरीस्राष्टि । सरसृष्टुः इत्यादि ॥

सर्जयति । असीसृजत्, अससर्जत्—'उनाद्धा' ॥

सृज्यते मालाम्, असर्जि मालाम्—अश्नया निष्पादयति
निष्पादितवानिति चार्थः । 'सृजियुज्योश्श्वस्तु' 'सृजियुज्योस्स-
कर्मकयोः कर्ता बहुलं कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । 'सृजेश्श्रद्धो-
पपन्ने कर्तरि' इति भाष्ये वचनात् सकर्मकस्यापि कर्मवद्भावः ।
श्यनाऽपि योगेव बाध्यते, न तु चिणिति कैयटे । तदयं कर्म-
वद्भावश्चिणात्मनेपदार्थो भवति ॥

सृज्यम्—'ऋदुपधात्' इति क्यप् ॥

पाणिभ्यां सृज्यते पाणिसर्ग्या रज्जुः—'पाणौ सृजेर्ष्य-
द्वक्तव्यः' 'समवपूर्वाच्च' इति ण्यति कुत्वम् ॥

सृजन्ति तामिति स्रक्—'ऋत्विक्' इत्यादिना कर्मणि क्तिन् ।
अमागमः कृत्वं च ॥

संसर्गी—संष्टनादिना घिनुण् ॥

रज्जुः—'सृजेरसु च' इत्युप्रत्यये सलोपः, असुमागमश्च ।

तन सकारस्य जडत्वे चुत्वम् ॥

स्रग्धी—‘अस्मायामेधास्त्रजो विनि’ इति मत्वर्थे विनि ॥

स्रजिष्टः । स्रजीयान् ॥

स्रजयति—‘विन्मतोलुक्’ ‘णाविष्ठवत्’ इति धेष्टेभेयस्मु
णिचि विनो लुक् ॥

सृज्यत इति श्यनि ॥

टु मरुजो शुद्धौ ॥ १३१ ॥

मज्जति—‘जग जश्’ इति सवारस्य दकार । तस्य
चुत्व अकार ॥

ममज्ज । ममज्जतु । ममज्जिथ, ममज्जु । ममज्जिव—
क्रादिनियमादिद् । यलि ‘उपदेशेऽजत’ इति निषेधाद्भारद्वाज-
नियमाच्च विगल्प । अनिट्टे ‘मस्मिनशोभेलि’ इति नुप् ।
स च ‘मस्मेरन्त्यात्पूर्वं नुममिच्छन्त्यनुपङ्गसयोगादिलोपार्थम्’ इति
अन्त्यात्पूर्वं नुमि ‘स्मोस्सयोगाद्यो’ इति सलोप । जकारस्य
‘चो कु’ इति कुत्वे ‘खरि च’ इति चत्वे । नकारस्य ‘न-
श्चापदान्तस्य’ इत्यनुस्वारे परसवर्ण ॥

मज्जा । मज्जयति । मज्जतु । अमज्जत् । मज्जेत् । मज्ज्यात् ।
लिङौ ॥

अमाह्वीत् । अमाह्वीप् । अमाह्वी । 'वदन्न' इति वृद्धि ।
झलि सिचो लोप ॥

मिमज्जति । मामज्जयते । मामज्जि ॥

मज्जयति । अममज्जत् ॥

मज्जथुः—द्वितोऽधुच् ॥

मज्जत्वा । मज्जत्वा—'जान्तनशा विभाषा' इति जान्त-
त्वात् कृपा वाऽनुनासिकलोप ॥

मम्र, मम्रवान्—नुमि 'अनिदिताम्' इति तस्य लोप सलो
पकृत्वे च । 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वम् ॥

मद्वच, मद्व—ग्यति वञि च 'चञो कु घिण्यतो' इति
कृत्वे 'अला जश्' इति सकारस्य दवार ॥

महुः—'भृमृशि' इत्यादिना उपत्ययेन्यङ्कादित्वात्कृत्वे पूर्व
सकारस्य दवार ॥

महुरः—बाहुक् कुरच् कृत्व च ॥

मज्जा । मज्जानां—'श्वन्नुक्षन्' इति कनिनन्तो निपात्यते ॥

रुजो भङ्गे ॥ १३२ ॥

चोरस्य रुजति रोगः—'रुनार्पाना भाववरानानामज्जरे' इति
धातुर्थस्य भावकर्तृकत्वे तर्माणि शेषे पटी । अत्र भावो धातुर्थ ।

वचनशब्दश्च कर्तृवचनः । अत्र केचित्—रुजाशब्दस्य व्याधौ
रूढत्वाद्वावचनानामित्यस्य प्रत्युदाहरणं श्लेष्मा पुरुषं रुजतीति
रुनेव्याध्यर्थत्वं एवाहुः । श्लेष्मा पुरुषं रुजतीति व्याधिना योजयतीति
ह्यत्रार्थः । वृत्तिभाष्ययोस्तु रुजां भङ्गमाश्रित्य नदीकूलानि
रुजतीति प्रत्युदाहृतम् अशेषविवक्षायामपि कर्मणि नित्यं द्वितीयेव
चोरं रुजतीति ॥

रुरोज । रुरुजतुः । रुरोजिथ । रुरुजिव ॥

रोक्ता । रोक्ष्यति । रुजतु । अरुजत् । रुजेत् । रुज्यात् ॥

अरौक्षीत् । अरौक्ताम् । अरौक्षुः । अलि सिचो लोपः ।

‘चोः कुः’ इति कुः ॥

रुरुक्षति । रोरुज्यते । रोरोक्ति । रोजयति । अरुरुजत् ॥

निष्पूर्वोऽयं व्याधिप्रशमने, नीरुजति मिताशीति ॥

कूलमुद्गुजा ‘उदिकूले रुजिवहोः’ इति खश् ॥

रोगः—‘पदरुज’ इति घञ् कर्तरि । हृद्रोगः, हृदयरोगः—

‘वा शोकप्यञ्जरोमेपु’ इति ह्रस्वावविकल्पः ॥

रुक्—किप् ॥

रुग्णः, रुग्णवान्—ईदित्त्वान्नत्वम् ॥

लुप्तं जीर्णवत्त्वम्—‘कपिलकादीनां संज्ञाच्छब्दसोः’ इति लत्वम् ॥

रुजा—भिदादेराकृतिगणत्वादह् ॥

हिंसार्थोऽयं चुरादौ ॥

भुजो कौटिल्ये ॥ १३३ ॥

भुजतीत्यादि रुजिवत् ॥

मूलविभुजो रयः—‘मूलविभुजादीनामुपसहचानम्’ इत्यणोऽप-
वादः कः । ‘भुजोऽनवने’ इत्यत्र संयोगवद्विप्रयोगस्यापि विशेष-
स्थितिहेतुत्वात् ‘अवत्सा धेनुरानीयतां’ इमिति वदवनप्रतिषेधेन सम्भवद-
वनसम्बन्धो रौघादिक एव गृह्यते । उक्तं च तत्र भाष्ये—
‘अनवनकौटिल्ययोरिति वक्तव्यम्’ इति । तस्मान्नास्मात्तद् ॥

छुप स्पर्शे ॥ १३४ ॥

द्वितीयादिरयम् । केचित्प्रथमार्दि पठन्ति । ते भाष्यविरोधाद्दु-
पेक्षयाः । तथाहि—‘दीर्योऽकितः’ इत्यत्र चेच्छिद्यते चोच्छ्रुप्यते
इत्यत्र ‘छे च’ इति तुकि गुणो न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य, परत्वा
द्रुणे पश्चात्तुमिति समर्थितम् । हरदत्तोपि परत्वाद्वुणे कृते
तुमित्याह ॥

छुपति । चुच्छोप । चुच्छुपतुः । चुच्छोपिथ । चुच्छु-
पिव । छोप्ता । छोप्स्यति । छुपतु । अच्छुपत् । छुपेत् ।
चुप्त्वात् । लिटौ । अच्छौप्सीत् । अच्छौप्ताम् ॥

चुच्छुप्सति । चोच्छ्रुप्यते । चोच्छोप्ति ॥

छोपयति । अचुच्छुपत् ॥

छुप्त्वा । छुप्तः ॥

रुश रिश हिंसायाम् ॥ १३५-१३६ ॥

रुशति । रुरोक्ष । रुरोक्षिथ । रुरुक्षिव । रोष्टा ।
रोक्षयति । रुशतु । अरुशत् । रुगेत् । रुश्यात् । अरुक्षत् ।
'शल इगुपधादनिट् कस' ॥

रुरुक्षति । रोरुक्ष्यते । रोरोष्टि ॥

रोक्षयति । अरुरुशत् ॥

रिशति । रिरेश । रिरोक्षिथ । रेष्टा । रेक्षयति ।
रिशतु । अरिशत् । रिशेत् । रिश्यात् । अरिगत् ॥

रिरिक्षति । रेरिश्यते । रेरेष्टि ॥

रेक्षयति । अरीरिशत् ॥

लिश गतौ ॥ १३७ ॥

लिंशतीत्यादि रिशतिवत् ॥

लिश्यन् इति देवादिकस्य ॥

स्पृश संस्पर्शे ॥ १३८ ॥

स्पृशति । पस्पर्श । पस्पृशतुः । पस्पर्शिथ । पस्पृगिथ ।
स्वयदेशेपः ॥

स्पष्टा । स्पष्टयति । स्पृष्टा । स्पृष्टयति—‘अनुदात्तस्य च’ इत्यादिना झल्यकिति वामागमः । तत्र यणादेशः । अन्यदा गुणः ॥

स्पृशतु । अस्पृशत् । स्पृशेत् । स्पृश्यात् ॥

अस्पाक्षीत् । अस्पाष्टीम् । अस्पाक्षुः । अस्पाक्षीत् । अस्पाष्टाम् । अस्पाक्षुः । ‘स्पृशस्पृश’ इति पक्षे सिचि पूर्ववदङ्गिकल्पः । अन्यथा क्से—अस्पृक्षदित्यादि ॥

पिस्पृक्षति—उरदत्वे ‘सन्त्यतः’ इतीत्वम् ॥

परीस्पृश्यते । परीस्पर्ष्ट । रुग्णिकोरप्युदाहार्यम् । अपरी-
स्पर्गित्यत्र ‘किन्प्रत्ययस्य कुः पदान्ते’ इतीत्त्वं ‘रात्सरय’ इति
नियमान्न संयोगान्तलोपः । इह किनि दृष्टो धातुः किन्प्रत्यय
उच्यते । अस्ति चास्य किनो विधानं ‘स्पृशोऽनुदके किन्’
इति ॥

मन्त्रेण स्पृशतीति मन्त्रस्पृक्—‘स्पृशोऽनुदके किन्’ इति सु-
बन्तमात्र उपपदे किन् । उदकं स्पृशतीत्यत्र कर्मण्यणां उदक-
स्पर्श इति ॥

दृदिस्पृक् । दिविस्पृगित्यत्र ‘दृदुचभ्यां डेरुपसदृचानम्’
इत्यलुक् ॥

स्पर्शो रोगः—‘पदरुज’ इति घञ् । तत्र वार्तिकं—स्पृश
उपताड इति । स्पर्शवानप्यर्शआद्यश्चा स्पर्श उच्यते ॥

विच्छ गतौ ॥ १३९ ॥

उदात्त उदात्तेत् ।

विच्छायति । 'छे च' इति तुक् । 'गुपूधूपविच्छि' इत्यायः सार्वधातुके नित्यः ॥

विच्छायांचकार । विविच्छ । विविच्छतुः । विविच्छिथ विविच्छिव—'आयादय आर्धधातुके वा' इत्यार्धधातुके भाविन्या-योत्पत्तिविकल्पः । निवृत्तिविकल्पे प्रत्ययलक्षणेनायान्तत्वादांश्चात् विच्छांचकारेति ॥

विच्छायिता, विच्छिता । विच्छायिष्यति, विच्छिष्यति । विच्छायतु । अविच्छायत् । विच्छायेत् । आशिपि—विच्छाय्यात्, विच्छयात् । अविच्छायीत् । अविच्छायिष्टाम् । अविच्छीत् । अविच्छिष्टाम् ॥

विविच्छायिषति, विविच्छिषति । विविच्छयते—यङो लुको विवक्षायां तेनार्धधातुकस्य विषयत्वस्यैवापहारात् आयोत्पत्तिविकल्पो निति प्रागेवोपपादितत्वात् यङुदास्ति ॥

विच्छयति । अविविच्छत् । विच्छाययति । अविविच्छयत् ॥

विश्रः—'यजयाच' इत्यादिना नङ् । 'छोश्शूट्' इति शः । 'नेद्दृशि दृति' इतीणिणपेधः ॥

विच्छित्वा । विच्छितः ॥

शट् शातने ॥ १४४ ॥

पाद्यादिना शिति शीतेयोदेशः । शीय इत्यादि । अन्यत्र शशाद-
गतेत्यादि सर्व भोवादिकवत् । 'शदेरिशत' इति शिद्विपये
तडो विधानात् नास्य शताऽस्तीति नुम्बिकल्पस्य प्रयोजनस्याभा-
वात्पुनः पाठे प्रयोजनं पूर्ववत्स्वरभेदः ॥

पृच्छत्यादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः । विच्छिरेकस्तेट् ॥

अथोभयपदिन आह—

मिल सङ्गमने ॥ १४५ ॥

मिल संश्लेषण इति पठितस्य इह पुनः पाठः कर्त्रभिप्राये
तदर्थ इत्यात्रेय । अयं ह्युदात्तस्वरितेत् । मिलतीत्यादि परस्मैपदं पूर्व-
वत् ॥

मिलते । मिमिले । मिलिता । मिलिष्यते । मिलताम् ।
अमिलत । मिलेत । मेलिषीष्ट । अमेलिष्ट ॥

भिमिलिषते । भिमेलिषते ॥

मुच्लृ मोक्षणे ॥ १४६ ॥

मुञ्चति । 'शेमुचादीनाम्' इति नुप् ॥

मुमोच । मुमुचतुः । मुमोचिथ । मुमुचिब ॥

मोक्ता । मोक्ष्याति । मुञ्चतु । अमुञ्चत् । मुञ्चेत् ।
मुच्यात् । अमुचत् । लृदिच्चादह परस्मैपदेषु ॥

मुञ्चते । मुञ्चे । मुञ्चिषे । मोक्ता । मोक्ष्यते । मुञ्च-
ताम् । अमुञ्चत । मुञ्चेत । मुञ्चीष्ट । अमुक्त, अमुक्ताताम् ।
इलि सिचो लोपः । 'चोः कुः' ॥

मुमुक्षति, मुमुक्षते वत्सम् । वर्मरुतारि मोक्षणे वा वत्स-
रस्यमेवेत्यपि भवति । 'मुचोऽरुमरुस्य मुणो वा' इति पक्षे
गुणः । सनन्तस्य 'अत्र लोपः' इत्यम्यासस्य लोपः । यच्चिणोः
'भूपाकर्मकिरादिसनाम्' इति निषेधः ॥

मोमुच्यते । गोमोक्ति ॥

मोचयति । अमृमुचन् ॥

मोक्षः—सनन्ताद्धभि पूर्व्वरुद्रुणाम्यासलोपो ॥

निर्मुच्यत इति निर्मोक्षः—अनि 'चनोः कु विप्रयतोः' इति
कुत्वम् । 'अमोच्यमश्वं यदि मन्यसे' इत्यादावावश्यरे ण्यनि
'ण्य आवश्यके' इति कुत्वनिषेधः ॥

नरमुचानि धनृषि—मूलविभुनादित्वात्कर्तरि कः । मुष्टेर्नाहिर्भुना-
नीत्यर्थः ॥

जलमुक्, जलमुचौ—किप् ॥

मुक्तिः । मुक्ता—'किञ्चिन्ने च संज्ञायाम्' इति सं-
ज्ञायां क्त् ॥

मुक्तैव मौक्तिकम्—'विनयादिभ्यश्च' इति स्तार्थे टक् ॥

नमुचिः—'इगुपधात्किञ्च' इतीन् । नित्त्वं च 'न भ्राट्'
इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः ॥

चक्रमुक्तः—‘अपेक्षापोन’ इति पञ्चमीसमासः ॥

प्रमोचनेऽयं चुरादिः । मुञ्चते, मुञ्चतीति कल्कने शपि गतम् ॥

लुप्तृ छेदने ॥ १४७ ॥

लुम्पति । लुम्पते इत्यादि मुञ्चतिषत् ॥

लोलुप्यते—‘लुपसद्’ इति भावगर्हायामेव यङ् । लुप्तनि-
र्दिष्ट इत्यत्र अपूर्वकालस्यापि लुप्तशब्दस्य प्राप्यकारप्रयोगात्पूर्व-
निपातः ॥

लोपयति । अलूलुपत्, अलुलोपत्—‘काण्यादीनां च’ इति
ह्रस्वविकल्पः ॥

विट् लाभे ॥ १४८ ॥

अयं सेढपि मुनादिकार्यार्थमिह पठितः ॥

विन्दते । विन्दति । विन्दतः—‘विदो लटो वा’ इत्यत्र
लादेशोऽस्मन्भावानन्तर्यस्य आदादिकस्यैव ग्रह इति विरुद्धेन व्य-
वहितानन्तर्यात् अस्मात्परेषां तिङां णलादयो न भवन्ति । अत
एव हेतोः ‘विदेशतुर्वमुः’ इत्यत्राप्यादादिक एव गृह्यत इति विन्दान्ति-
त्यत्र क्त्वादेशो न भवति ॥

विवेद । विविदतुः । विवेदिथ । विविदिव । वेदिता ।
वेदिष्यति । विन्दितु । अविन्दत्—‘सिञ्जम्यस्तविदिम्यः’ इत्यत्रा-

पि पूर्ववत्सम्भवानन्तर्यस्य आदादिकस्येव ग्रह इत्यविन्दन्निति गुप्तं भवति ॥

विन्देत् । आशिपि—विद्यात् । ‘समोगमृच्छि’ इत्यत्र गम्यादिभिस्साहचर्यात् परस्मैपदिन एव विदेर्ग्रह इत्यस्य नियमाभावात् कर्माविवक्षायामपि संविन्दति संविन्दते इत्युभयं भवति ॥

अविदत् । अविदताम्—लृदित्त्वादङ् ॥

विन्दते । विविदे । वेदिता । वेदिष्यते । विन्दताम् । अविन्दत् । विन्देत् । वेदिषीष्ट । अवेदिष्ट—‘उपविद’ इत्यत्र उपजागृभ्यां परस्मैपदिभ्यामादादिकेन जागर्तिना साहचर्यात्परस्मैपदिन आदादिकस्य ज्ञानार्थस्येव ग्रह इत्यात्मनेपदिनोऽनादादिकस्यात्र भवति ॥

विविदिपति, विवेदिपति । विदित्वा, वेदित्वा—‘रलो व्युपधात्’ इति वा कित्त्वम् । ‘रुदविद’ इत्यत्राकारस्य विवक्षितत्वादस्य न ग्रहः । अत एव तत्र न्यासे ‘विद ज्ञाने’ इत्युपात्तम् । तत्र ‘सत्सूक्ष्मि’ इत्यत्र वृत्तिः—विद ज्ञाने, विद सत्तायां, विद विचारण इति त्रयाणां ग्रहणम् ; न लभार्थस्याकारस्य विवक्षितत्वादिति ॥

वेदिष्यते । वेवेत्ति ॥

वेदयति । अवीविदत् ॥

विन्दतीति विन्दः—‘अनुपसर्गाद्धिप्’ इति शः । विक-

रणस्यास्य चेत्तादेश । गोविन्दः । इतिन् इत्यादौ 'गम-
रिपु रिन्देस्मदायाम्' इति श ॥

प्राग्वणवेदं भोजयति—'वर्मणि हशिपिदोस्मान्न्ये' इति
साङ्ख्यविशिष्टे र्मणि णमुल् । यय प्राग्वणं लभते तत्र भोज-
यतीत्यर्थः । अत्र सत्तार्थस्यैव न ग्रहस्मरणमन्वयात् ॥

यावद्वेदं भोजयति—यावच्छभने तावज्जनयतीत्यर्थः । 'यागति
विन्दनीवो' इति णमुल् । 'विदिभिदिच्छेदे घुरच्' इत्यत्र
ज्ञानार्थस्य ग्रहण, न लभार्थस्य; स्वभावादिति वृत्तिः । 'विन्दुरि-
च्छु' इत्यापि स्वभावात्ज्ञानार्थस्य ग्रह इति न्यासे । 'सज्ञाया
ममज' इत्यापि ज्ञानार्थ एव न्यासे गृहीतः । विद्वन् धनं वित्तं
प्रसिद्धं, 'वित्तो भोगप्रत्यययो' इति निदानत्वनिषेधः । मुख्यतः
इति भोगो धनम् । प्रतीयत इति प्रत्ययः प्रसिद्धम् । अन्यत्र
विद्वन्—'विभाषा गमहनविद्विषाम्' इति ङसाविद्विकल्पनान्
'यस्य विभाषा' इत्यनित्त्वम् । कातन्त्रे त्वयमनिदुक्तः । तन्मते
वेत्ता वेत्स्यतीत्यादि । इदं च व्याघ्रभूतेर्नाभिमतम् । तथाहि—
'विद्यति विन्त इत्यपि' इति श्यना श्रमा च निर्दिश्य दैवादिकस्य
रौपादिकस्य शानिदृत्वं तेनोक्तं, नान्यस्य । तथा वृत्तिकारोपि
विद्यति विन्त इति निर्देशात् ज्ञानलाभयोरित्यमाह—वेदिता विद्यानाम्
वेदिता धनस्येति । परिवेत्तृशब्दस्तु विद्यतिविन्त्योरन्यतरस्य परि-
पूर्वस्यार्थान्तरे वृत्तस्य द्रष्टव्यः । तृन्तोऽप्ययं स्वभावादनूदेऽग्रजे
पूर्वमूदेऽवरजे वर्तते । 'असृन्' इत्यादौ नष्त्रादीनां सज्ञाशब्दानामप्या
मेव दीर्घ इति नियमार्थम्, न तु सज्ञाशब्दमात्रस्येति उद्गा-
तारावित्यदौ दीर्घो न भवति ॥

लिप उपदेहे ॥ १४९ ॥

लिम्पति । लिप्ते । लिलेपिव । लिलेपिव । लेप्ता ।
 लेप्स्यति । लिम्पतु । अलिम्पत् । लिम्पेत् । लिप्पात् ।
 अलिपत्—‘लिपिसिचिद्धश्च’ इत्यद्वरस्मैपदे । अन्यनात्मनेपदेपु
 ‘आत्मनेपदेप्वन्यतरस्याम्’ इति पक्षे सिच् । अलिपत् । अलि-
 पेताम् । अलिपन्त । अलिप्त । अलिप्साताम् । अलिप्सत ।
 इत्युभय भवति ॥

लिम्पते । लिलिपे । इत्यादि ॥

लिलिप्सति । लिलिप्सते । लेलिप्यते । लेलेप्ति ॥

लेपयति । अलीलिपत् ॥

लिम्पः—‘अनुपसर्गाद्धिम्प’ इति श ॥

निलिम्पाः देवा—‘नौ लिम्प’ इति श ॥

लिप्तवासितमित्यत्र राजदन्तादिषु पाठात् पूर्वकलास्यापि परनिपात ॥

लिपिः । लिपिः—‘इगुपधान् किञ्च’ इतीन्प्रत्यय ।
 ‘दिवाविभा’ इत्यादौ लिपिलिनीति निर्देशात् पक्षे पकारस्य वकार ॥

पिच क्षरणे ॥ १५० ॥

सिञ्चति । सिपेच । सिपिचतुः । मिपेचिथ । सिपि-
 चिव—क्रादिनियमादिट् । ‘आदेशप्रत्यययो’ इति प्रकृतेपत्वम् ।

सेक्ता । सेक्ष्यति । सिञ्चतु । असिञ्चत् । सिञ्चेत् ।
सिञ्च्यात् । असिञ्चत् । असिञ्चताम्—‘लिपि सिञ्चि द्वश्च’ इत्यङ्ग-
सम्पदे । अन्यत्र ‘आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्’ इत्यङ्गिकल्पः । असि-
क्त । असिक्षाताम् । असिक्षत । असिञ्चेत्तामित्यादि । सिञ्चते ।
सिपिचे इत्यादि ॥

सिसिक्षति—‘स्तौतिष्योरेव’ इति नियमान्न पत्वम् ॥

सेसिञ्चते—‘सिचो यङि’ इति न पत्वम् ॥

सेपेक्ति । सेचयति । असीपिचत् । अत्र स्वामी पत्वं
नेच्छति ॥

अभिपिञ्चति । अभिपिपेच—‘उपसर्गात्’ इत्यादिना पत्वम् ॥

अभ्यपिञ्चत्—‘प्राक्सितादङ्गुचवायेऽपि’ इति पत्वम् ॥

अभिपिपिञ्चति—‘स्तौतिष्योरेव’ इति नियमं बाधित्वा ‘स्था-
दिष्वभ्यासे नञ्बाभ्यासस्य’ इति पत्वम् ॥

अभिसेसिञ्चते—इत्यत्र ‘उपसर्गात्’ इति प्राप्तेरपवादत्वात्
‘सिचो यङि’ इति निषेधो भवति । ‘उपसर्गात्’ इति प्राप्तिः
पुरस्तादपवादन्यायेन ‘सात्पदाद्योः’ इति निषेधमेव बाधने ॥

सेक्रम्—‘दात्री’ इत्यादिना झृन् ॥

सिचयम् पात्रम्—‘पातृत्तुदि’ इत्यादिना क्यः ॥

सिचयशब्दो बाहुलकात्कथनन्तः ॥

• मुचादय अनुदात्तास्वरिते । विन्दिस्तु सेट् ॥

कृती छेदने ॥ १५१ ॥

उदात्त उदात्तेत् ॥

कृन्तति । चकर्त । चकृतत् । चकर्तिथ । चकृत । चकृतिथ ।
कर्तिता । कर्त्स्याति, कर्तिष्यति—‘सेऽसिचि’ इत्यादिना
सकारादावसिचि इङिङ्लप् ॥

कृन्तु । अकृन्तत् । कृन्तेत्, कृत्यात् । लिटो । अक-
र्त्तित् । अकर्तिष्ठाम् ॥

चिकर्णिपति, चिकृत्सति । चरीर्यते । चरीकर्त्ति ॥

कर्तयति । अचीकृतत्, अचकर्तत्—‘उटृद्वा’ ॥

निकर्तनः—नन्द्यादि ॥

कृत्त, कृत्तवान् ॥

कृत्ति—क्तिन् ॥

कृत्सम्—‘कृवृश्चि’ इत्यादिना स । ‘तितुत्र’ इतीणि-
पेध ॥

कृत्सम्—‘कृत्यशुभ्या वसन्’ इति वसन् । बाहुल्कादिङ्-
भावश्च ॥

खिद परिघाते ॥ १५२ ॥

अनुदात्त उदात्तेत् ॥

खिन्दति । चिखेद । चिखिदत्तुः । चिखेदिथ । चिखि-
दिव । खेत्ता । खेत्स्यति । खिन्दत्तु । अखिन्दत् । खि-
न्देत्, खिद्यात् लिङो ॥

अखैत्सीत् । अखैत्ताम्—‘यद्व्रज’ इति वृद्धिः । झलि
सिचो लोपः ॥

चिखित्सति । चेखिद्यते । चेखेत्ति, चेखिदीति ॥

खेदयति । अचीखिदत् ॥

खित्त्वा । खिन्नः ॥

खिदिरः*—‘इमिदि’ इत्यादिना किरच् ॥

खिद्यत इति दैन्ये दिवादिपाठात् । अयं कर्मकर्तरीति वदन् वामनो
दिवादावस्य पाठं नेच्छति । खिद दैन्ये इति रुधादौ ॥

पिश अवयवे ॥ १५३ ॥

उदात्त उदात्तेत् ॥

पिंशति । पिपिंश । पिपेशिथ । पिपिशिव । पेशिता ।
पेशिप्यति । पिंशतु । अपिंशत् । पिंशेत् । पिश्यात् ।
अपेशीत् । अपेशिष्टाम् ॥

पिपिशिषति । पेपिश्यते । पेपेष्टि ॥

पेशयति । अपीपिशत् ॥

पिशित्वा, पेशित्वा ॥

पिशितम् ॥

पिशिताशः, पिशाचः—‘पृषोदरादित्वादभिमतसिद्धि ॥

पिशङ्गम्—बाहुलकादङ्गच् ॥

पिशङ्गी, पिशङ्गा—‘पिशङ्गाटुपसङ्ख्यानम्’ इति ङीप् ॥

पेशी—गर्भकोशः । पचाद्यनन्त । गौरादित्वान्ङीप् । अयं
द्रीपनायामपि वर्तते । तथा च ‘त्वष्टा रूपाणि पिशतु’*
इत्यत्र हरदत्त—पिशतिर्दोषिकर्मा ‘नक्षत्रेभि पितरो द्यामपिशन्’†
इति दर्शनादिति ।

पिश गतौ चुरादिः ।

वृत् ॥

तुदादयो मुचादयश्च वृत्ता इत्यर्थः ॥

इति श्रीपूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वर-कम्पराजमुत्तमसङ्गममहाराजमन्त्रिणा
मायणसुतेन माधवसहोदरेण विरचितायां

माधवीयाया धातुवृत्तौ

तुदादयस्सम्पूर्णाः.

अथ रुधादयः.

रुधिर् आवरणे ॥ १ ॥

अय द्विकर्मकः । व्रजं गां रुणद्धि । रुन्ध । रुन्धन्ति । रुण-
त्सि । रुन्ध । रुन्ध । रुणन्मि । रुन्ध्वः । रुन्ध्म — ‘रुधादि
भ्यश्श्रम्’ इति शपोऽपवादश्श्रम् । नित्यत्वादयं गुणात्पूर्वं भवति
मित्रादचोऽन्त्यात्परः । शकारः । ‘श्चात्रलोप’ इति विशेषणार्थः ।
‘अपस्तथोर्धोऽं’ इति तथोर्धत्वे ‘अला जश्अशि’ इति धातो-
र्देत्वम् । रुन्धः—इत्यादावकारस्य विडति सार्वधातुके ‘असोर-
छोपः’ इत्यछोपः, ‘नश्चापदान्तस्य झलि’ इत्यनुस्वारे परस-
वर्णः, अछोपस्य अनयोर्न स्थानिवत्त्वं ‘न पदान्त’ इत्या-
दिना निषेधात् । णत्वे तु कर्तव्ये परमवर्णस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् ।
न चानुस्वारात्पूर्वमेव णत्वप्रसङ्गस्तस्यासिद्धत्वात् । रुणत्सीत्यत्र
‘खरिच’ इति चत्वम् ॥

रुरोध । रुरुधतुः । रुरुधुः । रुरोधिय । रुरुधिब—
‘क्रादिनियमादिट् ॥

रोद्धा । रौत्स्यति । रुणद्धुः । रुन्धात् । रुन्धाम् ।
रुन्धन्तु । रुन्धि—हेर्धित्वे जाशत्वम् । रुन्ध । रुणयानि । रुणयाव ॥

अरुणत् । अरुन्धाम् । अरुन्धन् । अरुणत्, अरुण ।
अरुन्धम् । अरुणधम् । अरुन्ध्व—हल्ङादिना तिस्योर्लोप
जश्ले वा चत्वम् । सिपि ‘दृश्’ इति वा रुत्वम् ॥

रुन्ध्यात् । रुन्धुः । रुन्ध्या । रुन्ध्याम् । रुन्ध्यात् ।
आशिपि—रुन्ध्यात् । रुन्ध्यास्ताम् ॥

अरुधत् । अरुधः । अरुधम् । अरुधाव—‘इरितो वा’
इत्यङ्ङुरस्मैपदे । अन्यदा अरोत्सीत् । अरोद्धाम् । अरोत्सु ।
अरोत्सी । अरोत्सम् । अरोत्स्व ॥

रुन्धे । रुन्धाते । रुन्धते—‘आत्मनेपदेऽनत’ इत्य-
ङ्गाय । रुन्त्से । रुन्धाये । रुन्धे । रुन्धे । रुन्धाते ।
रुन्धिपे । रुन्धे । रुन्धिवहे ॥

रोद्धा । रोत्स्यते । रुन्धाम् । रुन्धाताम् । रुन्धताम् ।
रुन्त्स्व । रुन्धै । रुन्धावहै ॥

अरुन्ध । अरुन्धाताम् । अरुन्धत । अरुन्धा । अर-
न्धि । अरुन्धहि । रुन्धीत । रुन्धीयाताम् । रुन्धीया ।
रुन्धीय । रुन्धीवहि । आशिपि—रुत्सीष्ट । रुत्सीयास्ताम्—
‘लिङ्गिचो’ इति क्त्विम् ॥

अरुद्ध । अरुत्साताम् । अरुत्सत । अरुद्धा । अरुत्सि ।
अरुत्स्वहि ॥

र्मर्कर्तरि—रुन्धते गास्त्रयमेव । अरुद्ध गोस्त्रयमेवेत्यत्र
तु ‘न रुध’ इति निष्ठा निषेध । शुद्धे तु कर्मणि—अरो-
धि इति भवति ॥

रुत्सति, रुत्सते—‘हलन्ताच्च’ इति सन क्त्विम् ॥

रोरुध्यते । रोरोद्धि ॥

रोधयति । अरुधन्—अस्याप्रधाने कर्मणि लादयः ॥

अवरोधी—ग्रहादित्ताण्डिनिः ॥

अनुरोधी—सन्ध्यादिना विभुण् ॥

प्रतिरोधी—‘ भविष्यति गम्यादयः ’ इतीक्षन्तो भविष्यदर्धे ॥

व्रज उपरोधम् । व्रजेनोपरोधम्—‘ सप्तम्यां नोपपीडरुध ’ इति सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते न णमुट् । ‘ तृतीयाप्रभृतीनि ’ इति सप्तम्यन्तविभक्त्यः । केनितुपशब्दस्य पीडयतिनेन सम्यन्धमाहुः । भट्टिकारस्य तु ‘ उपमर्गग्रहणमनन्त्रम् ’ इति प्रागेवोक्तम् ॥

रोधः—अमुन् ॥

रधिरम्—‘ इषिमादि ’ इत्यादिना रिरच् ॥

अनुरुध्यत इति स्थानि ॥

भिदिर् विदारणे ॥ २ ॥

भिनति । भिन्नः । भिन्दन्ति । भिनन्ति । भिन-
पि । भिन्तः । भिन्ते । भिन्दन् । विभन्ति । वि-
भिन्ति । भिन्ता । भिन्त्यानि । भिनन्तु । भिन्ता । भि-
न्त्या । भिन्दन्तु । भिन्ति । भिनन्ति । भिनन्ति ।
भिन्नर । भिन्नान् । भिन्दन् । भिनन्, भिन्नान् ।
भिन्नर । भिन्नन् । भिन्तु । भिन्त्या । भिन्त्यानि ।

भिन्धाः । आशीपि—भिद्यात् । भिद्यास्ताम् । अभिदत्,
अभैत्सीत् । अभैत्ताम् ॥

भिन्ते । भिन्त्से । भिन्दे । विभिदे । विभिदिपे ।
भेत्ता । भेत्स्यते । भिन्ताम् । भिन्दाताम् । भिन्त्स्व ।
भिनदै । अभिन्त । अभिन्दाताम् । अभिन्धाः । अभि-
न्दि । भिन्दीत । भिन्दीयाताम् । भित्सीष्ट । भित्सी-
यास्ताम् । अभित्त । अभित्साताम् ॥

विभित्सति, विभित्सते । वेभिद्यते । वेभिर्दीति, वेभैत्ति ॥

भेदयति । अवीभिदत् ॥

सर्वत्र रुधिवत्प्रक्रिया ॥

भिदेन्निमानि काष्ठानि—‘केलिमर उपसङ्गच्छानम्’ इति के-
लिमर् । अयं कर्मकर्तारि ॥

भिद्यो नदः—‘भिद्योद्यौ नदे’ इति क्यङ्निपात्यते कर्तारि ।
काष्ठभिद्—‘सत्सूक्ष्मि’ इत्यादिना क्तिप् ॥

भिदुरं काष्ठम्—‘विदिभिदिच्छिदेः कुरच्’ इति कुरच् ।
स्वभावादयं कर्मकर्तारि च ॥

भिदा—भिदादित्वादह् । तत्र ‘भिदा विदारणे’ इति पा-
ठादन्यत्र भित्तिः ॥

भित्तम्—‘भित्तं शकलम्’ इति शकले निष्ठानत्वाभावः ।
- अन्यत्र भित्तम् ॥

भिदिरं वज्रम्—‘इपिमदि’ इत्यादिना किरच् ॥

उद्भित्—किप् ॥

उद्भित्—इगुपघलक्षणः । कः ॥

छिदिर् द्वेधीकरणे ॥ ३ ॥

छिनत्तीत्यादि भिनत्तिषत् ॥

छिदुरम्—‘विदिभिदिच्छिदेः’ इति कुरच् । अयं कर्मकर्तरीति वृत्तिः । ‘कर्शन्द्दर्षच्छिदुरं मृगेन्द्रम्’ ‘रसज्ञापाण्डित्य-’
‘छिदुरशशिधामभ्रमकरान्’ इत्यादिप्रयोगदर्शनात्कर्मकर्तरीति वृत्तिवत्-
रोक्तं प्रायिकमित्यात्रेयः ॥

रज्जुच्छिन् । प्रच्छिन्—‘सत्सूद्विप’ इत्यादिना किप् ॥

प्रच्छिदा—‘छिदा द्वेधीकरणे’ इति भिदादिपाठादह । अ-
न्यत्र छिचिः ॥

छेदः—वम् ॥

छेदिकम्—‘छेदादिभ्यो नित्यम्’ इति तदहर्तोत्यर्थे ठक् ॥

शीर्षच्छेद्यः । शीर्षच्छेदकः—‘शीर्षच्छेदाद्यत्’ इति तदहर्ती-
त्यर्थे यत्ठगौ, अत्रैव निर्देशात्प्रत्ययसन्निभयोगेन शिरसश्शीर्ष-
भावः ॥

छिदिरम्—‘इपिमदि’ इत्यादिना किरच् ॥

छिद्रम्—‘स्फायितञ्चि’ इत्यादिना रन् ॥

छेद द्वेषीकरणे इति चुरादौ ॥

रिचिर् विरेचने ॥ ४ ॥

रिणक्ति । रिङ्क्तः । रिञ्चन्ति । रिणक्षि । रिङ्ग्थः ।
रिणान्मि । रिञ्च्यः । रिरेच । रिचिचतुः । रिरेचिथ ।
रिरिचिव । रेक्ता । रेक्ष्यति । रिणक्तु । रिङ्क्तात् । रिञ्चन्तु ।
रिङ्ग्धि । रिणचानि । अरिणक्, अरिणग् । अरिङ्क्ताम् ।
अरिञ्चन् । अरिणचम् । अरिञ्च । रिञ्चन्यात् । रिञ्चयाताम् ।
आशिपि—रिच्यात् । रिच्यास्ताम् । अरिचत् । अरिचताम् ।
अरैक्षीत् । अरैक्ताम् ॥

रिङ्क्ते । रिरिचे । रेक्ता । रेक्ष्यते । रिङ्क्ताम् । रिङ्क्त्व ।
रिणचै । अरिङ्क् । अरिङ्क्थाः । अरिञ्चि । रिञ्चीत् ।
रिङ्क्षीष्ट । अरिक्त । अरिक्ताथाम् ॥

रिरिक्ताति । रेरिच्यते । रेरेक्ति । रेचयति । अरीरिचत् ॥

रेकः—यञि ‘चनो वु विण्यतो’ इति कुत्वम् ॥

रिचथम्—‘पातृतुदि’ इत्यादिना थन् ॥

विरिञ्चि । विरिञ्चिनः*—एते पृषोदरादय ॥

रिच विरेचनसम्पर्चनयोरिति युनादौ ॥

*विरिच । विरचन

विजिर् पृथग्भावे ॥ ५ ॥

विनक्ति । विङ्क्ते इत्यादि रिचिवत् ॥

विवेकी—सम्प्रदादिना विनुण् ॥ विवेक—वक् । ‘चनो, कुं विण्यतोः’ इति कुत्वमुभयत्र ॥

क्षुदिर् सम्पेपणे ॥ ६ ॥

क्षणति । क्षुन्त । क्षुन्दन्ति । क्षुणात्सि । क्षुणाग्रि ।
क्षुन्ध्वः ॥ क्षुन्ते । क्षुन्दाते । क्षुन्त्से । क्षुन्ध्वे । क्षुन्ध्वहे ॥

क्षुक्षोद । क्षुक्षुदतुः । क्षुक्षोदिय । क्षुक्षुदिव । क्षुक्षुदे ।
क्षुक्षुदिषे । क्षुक्षुदिवहे । क्षोक्षा । क्षोत्स्यति । क्षोत्स्यते ।
क्षुणक्तु । क्षुन्तात् । क्षुन्ताम् । क्षुन्दन्तु । क्षुन्धि ।
क्षुणदानि । क्षुन्ताम् । क्षुन्दाताम् । क्षुन्दताम् । क्षुन्त्स ।
क्षुण्दे । क्षुणदावर्ह । अक्षुणत् । अक्षुण । अक्षुणदम् ।
अक्षुन्द्र । अक्षुन्त । अक्षुन्दाताम् । अक्षुन्दत । अक्षु-
न्धा । अक्षुन्दि । अक्षुन्द्रहि । क्षुन्धात् । क्षुन्धाताम् । क्षुन्दीत ।
क्षुन्दीयाताम् । आशिपि—क्षुद्यात् । क्षुद्यास्ताम् । क्षुत्सी-
प् । क्षुत्सीयास्ताम् । अक्षुदत् । अक्षुदताम् । अक्षोत्सीत् ।
अक्षोत्ताम् । अक्षुत्त । अक्षुत्ताताम् ॥

क्षुक्षुत्सति । क्षुक्षुत्सते ॥

चोक्षुद्यते । चोक्षोत्ति ॥

• क्षोदयति । अक्षुदत् ॥

क्षुद्रः—‘स्फायितञ्चि’ इत्यादिना रक् ॥

क्षुद्राभिः कृतं क्षौद्रम् मधु—‘क्षुद्राभ्रमर’ इति तेन कृत-
मिति विषयेऽञ् ॥

क्षोदिष्ठः । क्षोदीयान् । क्षोदिमा—‘स्थूलदूर’ इत्यादिना
यणादिलोपः इष्टमेयस्सु पूर्वस्य गुणः । पृथ्यादित्वादिमनिच् ॥

क्षोदयति—‘णाविष्ठवत्’ इति यणादिलोपो गुणश्च ॥

युजिर् योगे ॥ ७ ॥ •

युनक्ति । युङ्क्तः । युञ्जन्ति । युनक्षि । युनज्मि ॥

युक्ते । युञ्जाते । युङ्क्ते । युजे । युञ्जहे ॥

युयोज । युयोजिष । युयोज । युयुजे । युयुजिषे ॥

योक्ता । योक्ष्यति, योक्ष्यते । युनक्तु, युङ्क्तात् । यु-
ङ्क्ताम् । युञ्जन्तु । युङ्क्षि । युनजानि ॥

युङ्क्ताम् । युङ्क्त्व । युनजै ॥

अयुनक् । अयुङ्क्ताम् । अयुजन् । अयुनक् । अयु-
नजम् ॥

अयुङ्क्त । अयुञ्जाताम् । अयुङ्क्त्वाः । अयुञ्जि । अयु-
क्षुहि ॥

युञ्ज्यात् । युञ्ज्याताम् । युञ्जीत । आशिपि—युञ्ज्यात्, युञ्जीष्ट॥

अयुजत् । अयोक्षीत् । अयुक्त । अयुक्षाताम् । अयुक्षत ॥

युयुक्षते । योयुज्यते । योयोक्ति ॥

योजयति । अयूयुजत् ॥

प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते—‘प्रोषाम्या युजेरयज्ञपात्रेषु’ इत्यकर्त्र-
भिप्रायेऽपि तद् । यज्ञपात्रे तु पात्राणि प्रयुनक्ति । अत्र प्रग्रह-
ण स्वराद्यन्तस्योपसर्गस्योपलक्षणम् । उपग्रहणमपि स्वरादे । तथा
च वार्तिरम्—‘स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम्’ इति ॥

युज्यते ब्रह्मचारी योगम्—‘सृनियुज्योश्शस्तु’ इति कर्म
वद्भावात् शश्च । यकोपवादः । अत्र कथे—युज्यते इति योग
ब्रह्मचारिण योगो युनक्ति, सम्प्रभातीत्यर्थः । ततो ब्रह्मचारिण
कर्तृत्वविवक्षाया युज्यते ब्रह्मचारी योगमिति भवतीति । श्यन्य
कोस्स्वरभेदः । ‘तास्यनुदात्तेत्’ इति लसार्धधातुकानुदात्तत्वे यकि
प्रत्ययस्वरेण स एवोदात्तस्स्यात् । श्यनि तु नित्यस्वरेण धातुरु
दात्तो भवति ॥

युग्यम्—वाहनम् ‘युग्यं च पत्रे’ इति कर्मणि करणे वा
क्यपि कृत्व निपात्यते । अन्यत्र योग्यम्—ण्यति कृत्वम् ॥

प्रयोज्यः । नियोज्यः—‘प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे’ इति ण्यति
कृत्वाभावो निपात्यते ॥

युङ्, युञ्जो—‘ऋत्वक्’ इत्यादिना किन् । ‘ऋत्वक्’ इत्यादिभिर्निपातनेस्साहचर्यात् अनुयुजिकृद्वा अन्यदपि कार्यं भवतीति ज्ञापनादुपपदाधिमारेऽपि निरुपपदादय प्रत्ययो भवति । ‘युजेरसमासे’ इति सर्वनामस्थाने नुम् । पदान्ते सयोगान्तलोप । ‘किन्प्रत्ययस्य कु’ इति कृत्व च । अन्यत्रानुस्वारपरसवर्णौ । असर्वनामस्थाने युजः युग्भ्या इत्यादि । युस्वित्यत्र कृत्वे ‘खरि च’ इति चत्वम् ॥

अश्वयुक्—‘सत्सूद्विप्’ इत्यादिना किप् । अत्र सूत्रे युजेत्यकारो न विवक्षित इति युनक्तिगुज्यत्योर्द्वयोरपि ग्रहणं ‘युजेरसमासे’ इतीकारवतस्सर्वनामस्थाने परे समासे नुम्प्रतिषेधोकारविबक्षया ज्ञापनम् । यदि हि युजे किञ्चन स्यात् ‘ऋत्वक्’ इत्यादिना किन्नपि निपातनेस्साहचर्यात् अनुपसृष्टादेव स्यात् इत्यश्वयुगिति रूपमेव नास्तीति किं नुम्प्रतिषेधेन ॥

योक्तृ—‘दाप्त्री’ इत्यादिना एन् । अत्र स्तौत्यादिसाहचर्यादुभयपदिनो विवक्षितत्वादस्यैव ग्रहः, न तु युज्यते । अकारस्तूच्चारणमात्रार्थः । हरदत्तोऽप्यनभिधानाद्युज्यतेने ग्रह इति ॥

योगी—सम्पृचादिना विनुण् । अत्र युनक्तिगुज्यत्योर्द्वयोरपि ग्रहणम् । निरनुबन्धकस्योपादानादकारप्रश्लेषे च नास्ति प्रमाणम् ॥

प्रयोगः—वञ् ॥

प्रायोगिकम्—भवार्थेऽध्यात्मादित्वाद्वक् । अनुशक्तिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥

योगाय प्रभवति योग्यः, यौगिकः—‘योगाद्यच्च’ इति यद्वञो ॥

युगम्—वञ् । उञ्छादिपाठादगुणत्वम्. विशिष्टविषयं चेतर्
रयाङ्गे कालविशेषे च ॥

युग्यम्—‘तद्वहतिर्ययुग’ इति यत् ॥

संयुगे सायु सांयुगीनम्—‘प्रतिजनादिभ्यः खञ्’ इति खञ् ।
प्रतिजनादिपाठादेव संयुगशब्दस्य वञि गुणाभावः ॥

परियोगः, पलियोगः—‘परेश्च घाङ्गयोः’ इत्यत्र ‘योगे च’
इति वक्तव्याद्धा लत्वम् ॥

रुधादयोऽनुदात्तास्वरितेः ॥

अथ सेटो स्वरितेतावाह ॥

उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः ॥ ८ ॥

उकारः क्त्वायामिद्विकल्पार्थः । छिणत्ति । छृन्तः । छृन्दन्ति ।
छृणत्सि । छृणयि । छृन्दः ॥

छृन्ते । छृन्ते । छृन्दे । चछर्द । चछृदतुः । चछर्दिथ ।
चछृदिव । चछृदे । चछृदिथे—‘सेऽसिचि’ इति सकारादा-
विद्विकल्पं बाधित्वा ऋदिनियमान्नित्यमेवेद्भवति । अन्ये तु—विक-
ल्पमाहुः, ऋदिनियमस्य प्रतिपिद्वविषयत्वात् ॥

छर्दिता । छर्दिष्यति । छर्दिष्यते, छत्स्यते—‘सेऽसिचि’
इतीद्विकल्पः ॥

• छृणत्तु, छृन्तात् । छृन्ताम् । अछृणत् । अछृन्त । छृन्त्यात्,
छृन्दीत् ॥ आशिपि—छृद्यात्, छर्दिपीष्ट; छृत्सीष्ट ॥ अछृदत्,
अछर्दीत् । अछृत् । अछृत्साताम् ॥

चिछृत्सति, चिच्छर्दिपति ॥

चरीछृयते ॥

छर्दयति । अचछर्दत्—अत्र सन्वदिस्वादन्तरङ्गत्वात्तुक् । न
चास्ति 'वार्णादाङ्गं मलीयः' इति, व्याश्रयत्वात् । तुक्शुकार
आश्रयः, इत्वस्य तु चङुरो णिः ॥

अचच्छदत्, अचिछृदत्—'उरुद्वा' ॥

छृत्वा, छर्दित्वा—उदित्वादिङ्ङिकल्पः ॥

छृणः । छृणवान्—'यस्य विभाषा' इत्यनिट्त्वम् ॥

छृदि सन्दीपने चुमादौ ॥

उ तृदिर् हिंसानादरयोः ॥ ९ ॥

तृणत्तीत्यादि छृणत्तिवत् । छृदितृदी उदात्तो स्वरित्तौ ।
रुधादीनां नवानां इरित्त्वमाङ्ङिकल्पार्थम् ॥

कृती वेष्टने ॥ १० ॥

परस्मैपदी । कृणात्ति । कृन्तः । कृन्तन्ति । कृणात्सि

कृणक्तु । अकृणत् । कृन्त्यात् । चकृत् । कर्तितेत्यादि ।
तौदादिवचत् ॥ •

जि इन्धी दीप्तौ ॥ ११ ॥

उदात्तोऽनुदात्तेत् । इन्धे । इन्धाते । इन्त्से । इन्धे । इन्ध्वहे-
'श्राञ्जलोप' इति श्रात्परस्य प्रकृतेर्नकारस्य लोप विडतो ।
'श्रसोरलोप' इत्यलोप ॥

इन्धाचक्रे—'इजादे' इत्याम् । अत्र न्यासकारादय केचित्
'इन्धिभवतिभ्या च' इतीन्धे परस्य लिट क्त्विविधानसामर्थ्यात्
आमो विकल्पमिच्छन्ति । तत् 'इन्धेइन्द्रोविपयत्वाबुवो बुको नित्य-
त्वात्' इत्यादि भाष्यवार्तिकविरोधादुपेक्ष्यम् ॥

इन्धिता । इन्धिष्यते । इन्धाम् । इन्धाताम् । इन्त्स ।
इन्धै । ऐन्ध । ऐन्धाताम् । ऐन्धत । ऐन्धा । ऐन्धि ।
इन्धीत । आशिपि—इन्धिषीष्ट । ऐन्धिष्ट । ऐन्धिपाताम् ॥

इन्धिष्यते—'नन्द्रा' इति नकारवर्ज्यस्य द्विर्वचनम् ॥

इन्धयति । ऐन्धिष्यत् ॥

इन्द्रः—जिच्चादनेमाने क् । ईदित्त्वादिनिष्त्वम् ॥

एधः—'अवेदधोन्' इति निपातनाट्टवि नलोप । सान्त
स्तेवधशब्द ओणादिकेऽमुनि चाहुत्तानलोपे ॥

अग्निमिन्धति अग्निमिन्ध । आष्टमिन्ध—'आष्टामचोरिन्धेर्मुम्'
इति मुम् ॥

• समित् समिर्मा—सम्पदादित्वात्किप् ॥

सामिधेन्यो मन्त्र—‘समिधामावाणे पेण्यण्’ इति पेण्यग ॥

सामिधेनी ऋक्—पित्यान्डीप्. ‘हृलस्तद्धितस्य’ इति यलोप ॥

अग्निमिन्त्रे अग्नीत् ऋत्विग्निशेष—‘क्लिप्च’ इति क्लिप् ॥

आग्नीध्रम्—‘अग्नीध्रशरणे रण् भ च’ इति पञ्च्यन्ताच्छरणे
रण्प्रत्यय । ‘भ च’ इति भत्वात्पदत्वाभावाज्ज्ञश्च न भवति । शरण
गृहम् । णित्वाद्दृढि । ‘आग्नीध्रसाधारणाश्च’ इति स्वार्थेऽङ्ग-
पीठमेव रूपम् । प्रयोजनं तु स्त्रिया आग्नीध्री शाला इति
‘टिङ्गाणञ्’ इति ङीप् ॥

विविधमिन्त्रे इति वीत्रम् अग्नि विमल च—‘वाविन्धे’
इति वावुपसर्गे उपपदे इन्धे ऋक्, कित्चादनुनासिकलोप ॥

खिद ढैन्ये ॥ १२ ॥

खिन्ते । खिन्दाते । खिन्त्से । खिन्दे । चिखिदे ।
खिन्ताम् । खिन्त्स्व । खिन्द्रं । अखिन्त । अखिन्दा-
ताम् । अखिन्दि । खिन्दीत ॥

चिखिदे । रेप्ता इत्यादि सिद्ध्यति यत् ॥

खिन्दतीति श्च गतम् ॥

विद विचारणे ॥ १३ ॥

खिन्ते इत्यादि खिदिवन् ॥

वित्तः, विन्नः—‘ नुदविदोन्दत्र ’ इति निष्ठानत्वविकल्पः ।
उन्दिना साहचर्यादस्यैव तत्र ग्रहः ॥

खिदिविदी उदात्तावनुदात्तेतौ ॥

शिष्ट विशेषणे ॥ १४ ॥

इतो धुनक्त्यन्ता अनुदात्ता उदात्तेत ॥

शिनष्टि । शिष्टः । शिंपन्ति । शिनन्ति । शिनन्मि ।
शिष्वः । घृत् तर्गस्य, सकाराद्धो पस्य कत्वम् ॥

शिशेष । शिशेषिथ । शिशिषिव ॥

शेष्टा । शेष्यति । शिनष्टु । शिष्टात् । शिण्डि—हेर्धित्वे
घृत्, जश्त्वानस्वारपरसवर्णा यथायोगः । शिनपाणि । अशिनट् ।
पकारस्य ‘ झला जशोन्ते ’ इति जश्त्वं नर्त्वविकल्पः । अशि-
ष्टम् । अशिनट् । अशिनपम् । अशिष्व । शिष्यात् ।
शिष्याताम् । आशिपि—शिष्यात् । अशिपत्—टृदित्वात्पर-
स्मैपठेऽङ् । तडि तु कम—व्यत्याशिक्षत इत्यादि ॥

शिशिक्षति । शेशिष्यते । शेशिशीति, शेशेष्टि ॥

शेषयति । अशीशिपत् ॥

शिष्टः । शिष्टरान् ॥

विशेषः । विशेपिकः—‘ गिन्यादिभ्यश्च ’ इति स्थापे ठक् ॥

• महत्या विशिष्ट महाविशिष्टः—‘महदात्मे तामरविशिष्टे-
पपसङ्ख्यानम्’ इति पुनराव आत्त च ॥

शेषनोति हिसाया शभि । शेषयतीति युनादिपाठादसर्वोपयोगे ॥

पिप्लु संचूर्णने ॥ १५ ॥

पिनाष्टि इत्यादि शिनष्टिम् । शुष्कपेपं पिनाष्टि, चूर्णपेपं
पिनाष्टि, रुक्षपेपं पिनाष्टि—‘शुष्कचूर्णरुक्षेण पिप’ इति
शुष्कादो कर्मण्युपपदे गमुरु, शुष्क पिनाष्टित्थं । उदपेप
पिनाष्टि—‘स्नेहने पिप’ इति स्नेहनगानिनि रुग्ण उपपदे
गमुरु, उदरेण पिनाष्टित्थं, स्नेहन इत्यर्थग्रहण । ‘पेय वास-
ताहनधिपु च’ इत्युदरस्योदभान । सर्वत्र रूपादित्वाद्यगात्रिभ्य
नृप्रयोग ॥

पिष्टमयम्—‘विष्टाच्च’ इति विकारे मयत् ॥

विष्टकर्णः—‘कर्णे लक्षणस्य’ इति कर्ण उपपदे लक्षणवा-
चिनो विधीयमानो दीर्घ तत्रच विष्टादिपर्युदासाच्च भवति ।
चोरस्य पिनाष्टि—‘जासिनि ग्रहण’ इत्यादिना कर्मणि शेषे
हिसाया पठो । अशेषे चाहिसाया च चोरं पिनाष्टि । धानाः
पिनाष्टि इति द्वितीयम् ॥

भञ्जो आमर्दने ॥ १६ ॥

भक्त्य । भक्तः । भजान्ति । भनाक्षि । भनजिम । भञ्जुः—

‘आन्नलोपः’ इति प्रकृतिनकारस्य लोपः । नकारे परतोक्तरान्तस्य ‘अतो दीर्घा यञि’ इति न भवति अकारान्तस्यानङ्गत्वात् । किङ्चतोस्तु ‘अमोरछोपः’ इत्यङ्कारलोपः । झलि ‘चोः कुः’ इति कुत्वे ‘स्वरि च’ इति चत्वं ॥

वभञ्ज । वभञ्जतुः । वभञ्जिथ, वभञ्ज । वभञ्जिथ-
क्रादिनियमादि । थञि ‘उपदेशेत्थतः’ इति निषेधाङ्कारद्वान्नियमाच्च
विकल्पः ॥

भङ्क्ता । भङ्क्ष्यति । भनक्तु, भङ्क्तात् । भङ्क्षाम् । भञ्जन्तु ।
भङ्क्षि-हेरपित्वात् अमोरछोप । धित्वे कुत्वं गकारः । भनजानि ।
अभनक्ष्, अभनग्—पदान्तन्वात्कुत्वे चत्वंविकल्पः । अभ-
ङ्क्षाम् । अभञ्जन् । अभनक् । अभनजम् ॥

भञ्जयात् । आशिषि—भञ्ज्यात् । अभाङ्क्षीत् । अभ-
ङ्क्षाम् । झलि तिचो लोपः ॥

विभङ्क्षति । वंभञ्ज्यते । वम्भञ्जीति, वंभङ्क्षि—‘जपजभदहदश’
इति यङि गङ्क्षि चाभ्यामस्य नुक् । तस्यानुस्वारे पदान्तावद्धप-
नात्परसवर्णविकल्पः ॥

भञ्जयति । अवभञ्जत् ॥

कर्मणि—अभञ्जि । अभाञ्जि—‘भञ्जेश्च चिणि’ इत्यनुनासि-
कलोपविरल्यः ॥

• भङ्ग्यत्वा, भङ्गा—‘जान्तनशां विभाषा’ इति क्त्वायामनु-
नासिरुलोपो वा ॥

भग्नः । भग्नवान्—‘ओदितश्च’ इति ओदित्वान्निष्ठानत्वम्,
तस्यासिद्धत्वात्पूर्वमेव कुत्वम् ॥

भङ्गुरम्—‘भञ्जभास’ इति कर्मकर्तरि णुरच्, ‘नञो. कु वि-
प्यतोः’ इति कुत्वम् ॥

भङ्गः—णञ् ॥

भङ्गा—कुसुम्भ. । कर्मणि वञन्ताद्याप् ॥

भङ्गानां भङ्गे क्षेत्र भङ्गश्चम्—‘विभाषा तिलमाषोमाभङ्ग’
इति यच् । विभागाग्रहगात्वञि भाङ्गीनम् । भङ्गाऽपि भ्रान्धमि-
ति स्थितम् ॥

भङ्गानां रज भङ्गावऽम्—‘अलावृत्तिलोमाभङ्गाभ्यो रजत्युपम-
दृष्टानम्’ इति षटच् ॥

भङ्गी—पिप्पलादित्वाङ्गीप् ॥

भागीति दीप्यर्थश्चुरादौ षण्डके इदित् । भजने भगनीति तेषा-
या शपि गतम् ॥

भुज पालनाभ्यवहारयोः ॥ १७ ॥

भुनक्ति । भुङ्क्तः । भुजन्ति । भुनासि । भुनज्यि ॥

उभोज । उभुजतु । उभोजिथ—आदिनियमात्रितामिन् ॥

भोक्ता । भोक्ष्यते । भुनक्तु । अयुनक् ॥

भुञ्जात् । अभोक्षीत् । अभोक्ताम् ॥

बुभुक्षति—‘हलन्ताच्च’ इति सन वित्त्वम् ॥

बोभुज्यते । बोभुजीति, बोभोक्ति ॥

भोजयति । अभुजत ॥

भुङ्क्ते । भुज्जाते । भुञ्जते । भुङ्क्षे । बुभुजे । बुभुजिपे ॥

भोक्ता । भोक्ष्यते । भुङ्क्ताम् । अभुङ्क्त ॥

भुक्षीष्ट । अभुक्त । अभुक्षाताम्—‘लिङ्गिच्चावात्मनेपदेषु’
इति कित्त्वादगुणत्वम् ॥

बुभुक्षते—‘भुजोऽनवने’ इति तद्ध । ‘भुजोऽवने’ इति व
क्तव्ये अनवन इति उच्यते अन्यवहारादन्यत्रापि तदर्थम् । तथा
चेदमपि सिध्यति—‘बुभुजे पृथिवीपाल पृथिवीमेव नेत्रलाम्’
इति । अनुभव इति ॥

भोजयति देवदत्तं यज्ञदत्त—‘गतिबुद्धि’ इत्यादिना प्रशे-
त्य कर्म । निगणार्थत्वाजित्य परस्मैपदम् । इदमेषा मुक्तम्—
‘क्तोऽधिचरणे च’ इत्यधिचरणे भावे कर्मणि क्त । भावकर्मणोरुदा-
हार्यम् । भुक्ता ब्राह्मणा इति भुक्त्वमेवामस्तीत्यर्थं जायन्त ॥

भोज्यम्—‘भोज्य भक्ष्ये’ इति ण्यति अनुत्वं निपात्यते,
अभक्ष्ये तु—भोग्या लक्ष्यी ॥

• भोग शरीरम्—‘ हृत्श्च ’ इति सज्ञाया णञ् ॥

षातृभोगीणः—‘ आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदान् ’ इति तस्मै हितमिति विषये स ॥

आचार्यभोगीन इत्यत्र ‘ आचार्यादणत्व न ’ इति णत्वाभावात् । ‘ राजाचार्यभ्या नित्य भोगोत्तरपदाभ्यामेव ’ इति भोगोत्तरपदाभ्यामेव आभ्या हितप्रत्ययनियमादाचार्याय हित राज्ञे हितमित्यत्र वाक्यमेव भवति , न तु सामान्यत उ । मात्रे हिनमित्यादौ मात्रायामित्यादि भवति ॥

भुज—‘ हृत्श्च ’ इति ऋणे णञ् । ‘ भुज-युञ्जौ पाण्युपतापयो ’ इत्यगुणत्वमगुत्व च निपातितम् ॥

भुजा—अथमेव टावन्त ॥

भोजः—पचाद्यञ् ॥

भजतीति शपि । भुजतीति शे कौटील्ये ॥

शिपादयश्चत्वारोऽनुदात्ता उदात्तेत ॥

तृह हिंसायाम् ॥ १८ ॥

तृणेदि । तृण्डः । तृम्हन्ति । तृणेभि । तृण्डः । तृण्ड । तृणेभि । तृण्डः । तृण्डः । ‘ तृगह इष् ’ इति हल्गदा पिति मावमानुने तृगह इमागमे आट्टुण । झलि पदान्ते च ह्राद । ‘ अपम्न-धोर्धोघ ’ इति धत्वे टुत्वे ‘ ढोढे लोप ’ इति पूर्वम्य लोप । अपिति श्रस्तेरल्लोपेऽनुस्वारपरस्वर्णौ । सिदि टत्वे ‘ पद्मे रसिप ’ इति कत्वम् ॥

ततर्ह । ततृहत्तुः । ततृहुः । ततर्हिथ । ततृहिव ॥

तर्हिता । तर्हिथ्यति । तृणेहु, तृण्हात् । तृण्णाम् । तृहन्तु ।
तृण्डि । तृणहानि—तातडो ङित्वात् 'ङिच्च पिन्न भवति' इत्यपित्वाङ्गे
रपि 'सेहोपिच्च' इत्यपित्वाङ्गेमागम । उत्तमस्य तु ङित्त्वेऽप्य-
ह्लादित्वादिभ्र भवति । अतृणेद्, अतृणेद् । अतृण्डाम् । अतृहन् ।
अतृणेद् । अतृणहम् । अतृण्ड । तिमिपोर्हृदचात्रिलोपे प्रत्यय
लक्षणेन ह्लादिपित्सार्वधातुक्परत्वादिमागम । 'वर्णश्रये नास्ति
प्रत्ययलक्षणम्' इति निषेधो वर्णमात्रप्रत्ययविषयत्वादिह ह्लादिप्रत्यय
स्य आश्रयगान्न प्रवर्तते । मिपि नित्यत्वात्पूर्वमेवाम्यह्लादित्वा-
ङ्गेमागम अत एव तातडो ङित्वात् श्रसोरस्त्रोपे तृणह्रूपरया-
भावाङ्गेमागमप्रसङ्ग ॥

तृण्हात् । तृण्हाताम्—यामुद्यो ङित्त्वेन 'ङिच्च पिन्न भवति' इति
तिनादेरपित्वाङ्गेमागम ॥

आशिपि—तृण्हात् । तृण्णान्ताम् ॥

अतर्होत् । अतर्हिष्टाम् । 'नेटि' इति वृद्धिनिषेध ॥

तितर्हिपति । तरीतृणते । तरीतर्हि ॥

तर्ह्यति । अतर्हिहत्, अतर्हत्—उरृडा ॥

तृहितम् । तर्हित्वा—'न तत्वातोद्' इत्यनित्यम् ॥

हिसि हिंसायाम् ॥ १९ ॥

हिनाम्नि । हिंस्ति । हिमन्ति । हिनाम्नि । हिनाम्नि—

इदित्वाद्यम् । तस्य 'शान्नलोप' इति नलोप । हिति शसोर-
लोपे 'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वार ॥

जिहिस । जिहिसतुः । जिहिसिथ । जिहिसिव ॥

हिसिता । हिसिप्यति । हिनस्तु, हिस्तात् । हिस्ताम् ।
हिसन्तु । हिन्यि—शान्नलोपश्चसोरलोपयो 'धिन्' इति सलो-
पेऽनुस्वारपरसवर्णौ । हिनसानि ॥

अहिमत् । अहिस्ताम् । अहिसन् । अहिनत्, अहिनद् । अ-
हिन । अहिनसम् । अहिस्व । तिपि 'तिप्यनस्ते' इति सस्य ढ ।
सिपि तु 'सिपि धातोरुर्वा' इति ढत्ववृत्ते ॥

हिस्यात् । हिस्याताम् । हिस्यात् । हिस्यास्ताम् । लिङौ ।
अहिसीत् । अहिसिष्टाम् ॥

जिहिसिपति । जेहिंस्यते । जेहिस्ति ॥

हिसयति । अजिहिसत् ॥

हिसकः—'नि-ढहिस्' इति वुञ् ॥

हिंस्रम्—'नमिकम्पि' इत्यादिना र ॥

हिंसा—'गुरोश्च हल' इत्यकार ॥

हिसित्वा । हिसित ॥

हिनस्तीति हिंसः—अच् । सिंहः—शृपोदरादित्वाद्यन्तविपर्यय ॥

उन्दी क्लेदने ॥ २० ॥

उनत्ति । उन्तः । उन्दन्ति । उनत्सि । उनन्नि । उन्दः ।

उन्दांचकार—‘इनादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः’ इत्याम् ॥

उन्दिता । उन्दिष्यति । उनत्तु । उन्तात् । उन्थि ।
उनदानि ॥

औनत् । औन्ताम् । औन्दन् । औन्नः, औनत्,
औनद् । औनदम्—‘दश्च’ इति मिति वा कृतम् ॥

उन्धात् । उन्धाताम् । उधात् । उधास्ताम् । लिङौ ।
औन्दीत् । औन्दिष्टाम् ॥

उन्दिदिपति—‘नद्रा’ इति नकारस्य न द्विर्वचनम् ॥

उन्दयति । औन्दिदत् ॥

उन्दिष्या ॥

उत्तम्, उन्नम्—इदित्त्वादनित्त्वम् । ‘नुदविदोऽन्दन्’ इति नि-
ष्ठानत्वविकल्पः ॥

अवोद—घञ्, किञ्चिदार्घः ॥

उन्दर्न ओन्न—मनिर्ज्ञाणादिक । ‘अवोदधौघ’ इति नलोपो घञ्
गुणत्वं च निपात्यते ॥

इन्दुः—‘उन्देरिच्चादेः’ इत्युप्रत्ययः, इकारश्चोकारस्य ॥

ओदन—‘उन्देर्नलोपश्च’ इति युचि नलोपः ॥

उद्रम्—‘रफाणितश्चि’ इत्यादिना रक् ॥

. उटकम्—उटकमिति कृन्नन्तो निपातित ॥

उदपि । क्षीरोद —‘ उदस्योदरसज्ञायाम् ’ इति पूर्वपदस्यो-
त्तरपदस्य चोदकशब्दस्य उदभावः ।

उदपेपम् । उदवास । उदवाहनः । उदधिर्वट —‘ पेपवासवाहन-
धिषु च ’ इति ’ पेपमादावुत्तरपदे उदकशब्दस्योदादेशः । असज्ञार्थं
वचनम् ॥

उदपात्रम्, उटकपात्रम्—‘ एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् ’
इति वा उदभावः । इह पूरयितव्यं पूरणीयं, तद्वाचिन्य-
सहाये हलादौ उत्तरपदे उदकस्योद इति सूत्रार्थः ॥

उदमन्थ —‘ मन्थोदनमक्तुविन्दुवज्रभारहारवीववगाहेषु च ’ इति
मन्थादिषूत्तरपदेषूदकस्योदभावः । उदौदन इत्यादि चोदाहायेम् ॥

उदन्वान् घट । उदन्वानाम् रूपि । ‘ उदन्वानुदधौ च ’
इति मतुप्युदकस्योदन्भावः । उदवो मज्ञाया च निपात्यते । उद-
धिग्रहण असज्ञार्थम् । उदन्यति, पिपासनीत्यर्थः । ‘ अशनायोदन्य ’
इति क्यच्युदकस्योदन्भावः पिपासायाम् ॥

उदक्या—‘ उदस्योद सज्ञायाम् ’ इति दिगादिपाठाद्यत् ॥

अञ्जु व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु ॥ २१ ॥

अनक्ति । अदक्तः । अज्जन्ति । अनक्षि । अनज्मि ।
अञ्जु । ‘ श्रान्नलोप ’ शसोरछोपे डिति, ‘ चो कृ ’ श्रलि पदान्ते
च, खरि चत्वंम् ॥

आनज्ज । आनज्जतु । आनज्जिय, आनज्ज्व । आन-
ज्जिव, आनज्ज्व । उदित्वादिङ्गुल्य । कादिनियम प्रतिपि-
हविषय इत्युक्तम् । 'अत आदेः' इत्यम्यासादेर्दधिः 'तस्मा-
द्' इति नुद् ॥

अङ्क्ता, अङ्किता । अङ्क्ष्यति, अङ्क्यति ॥

अनक्तु, अङ्क्तात् । अहर्गि । अनजानि । आनरू ॥
आङ्क्ताम् । आनक् । आनजम् । आव्रज्जु । अज्जघात्-
अज्यात् । लिङौ ॥

आजीत् । आज्ञिष्टम् । 'अजे सिचि' इति नित्यमिद् ॥

अञ्जिजिपति—‘स्मिपूद्दृज्ज्वा सनि’ इति नित्यमिद् । ‘नन्द्रा’
इति नकारस्य न द्विर्बन्धनम् ॥

अजयति । आजिजत् ॥

अभित्वा, अक्त्वा, अक्त्वा—अनिट्ठसे 'जान्तनशा विभाषा'
इति पक्षे अनुनासिकत्वेप । इट्ठसे 'न क्त्वा सेट्' इत्यकित्वम् ॥

अक्तः । अक्तवान् । 'यस्य विभाषा' इत्यनिदृष्टम् ॥

आज्यम्—‘ आङ्पूर्वादङ्गस्सज्ञायाम् ’ इति क्यप्यनुनासितलोपः ॥

अप्यङ्गचम्—ण्यति कुत्वम् ॥

अहम्—भावे गन् ॥

अजिका—संज्ञायां ण्वुल्, लिपिविशेषः ॥

अञ्जनम्—ल्युट् ॥

कराञ्जिकम्—अञ्जिरभिव्यक्तिः केन जलेन अञ्जिरस्येति बहुव्रीहो कप् ॥

अञ्जलि—‘कृतन्यञ्जि’ इत्यादिना अलिच् ॥

द्वे अञ्जली प्रमाणमस्य द्वयञ्जलम् । त्वयञ्जलम्—‘द्वित्रिम्यामञ्जले’ इति समासान्तोऽन् द्विगौ ‘अव्यर्थपूर्वाद्विगो’ इत्याह्वयस्य ठयो लुक् । अद्विगौ—द्वयञ्जलि ॥

तद्धू सङ्कोचने ॥ २२ ॥

तनक्ति, तङ्क्त, तञ्चन्ति । तनक्षि । ततश्च । ततश्चतु । ततश्चिध, ततङ्थ । ततश्चिध, ततश्च—उदित्वादिङ्ङिक्लृप् । क्रादिनियम प्रतिषेधविषय इयुक्तम् ॥

तङ्क्ता, तञ्चिना । तङ्क्ष्यति, तञ्चिप्यति ॥

तनक्तु, तङ्क्तात् । तङ्ग्धि । तनचानि ॥

अतनक् । अतङ्क्ताम् । अतश्चन् । अतनक् । अतनचम् । अतश्च ॥

तश्चयात् । आशिषि—तच्यान् । अतश्चीत्, अताङ्क्षीत् ॥

तितश्चिपति; तितङ्क्षति ॥

तातन्यते । तातङ्क्षि । तश्चयति । अततश्चन् ॥

आतश्चनम्—ल्युट् ॥

आतङ्कः—घन् ॥

तश्चित्वा; तच्चा—इदृक्षे 'न क्त्वा सेद्' इत्यकित्त्वान्नलोपाभावः ॥

तक्तः—'यस्य विभाषा' इत्यनिट्त्वम् । अयं प्रथमान्तोऽपि तृतीयान्तमन्धे उदित्ससङ्गात् एकवर्गीयत्वाच्च पठितः । आत्रेयादयस्तु तृतीयान्तमेव पठन्ति ॥

तक्रम्—'स्फायितश्चि' इत्यादिना रक् । बाहूलकाच्चकारस्य ककारः ॥

ओ विजी भयचलनयोः ॥ २३ ॥

विनक्ति । विङ्क्तः । विञ्जन्ति । विनक्षि । विनज्मि ।
विञ्चुः ॥

विवेज । विविजतुः । विविजिथ । विविजिव—'विज इद्'
इति दृडादिप्रत्ययस्य पित्त्वेऽपि ङित्त्वान्न गुणः ॥

विजिता । विजिप्यति । विनक्तु, विङ्क्तात् । विदग्धि ।
विनजानि ॥

अविनक् । अविङ्क्ताम् । अविनक् । अविनजम् ॥

विञ्जयात् । विञ्जयाताम् । आशिषि—विजयात् । विज्या-
स्ताम् ॥

अविजीत् । अविजिष्टाम् ॥

विविजिपति । वेविज्यते । वेविजीति, वेवेक्ति ॥

• वेजयति । अवीवेजत् ॥

विजेत्वा—‘न क्त्वा सेट्’ इत्यकित्वेऽपि ‘विजइट्’ इति
द्वित्वान्न गुण ॥

विग्र । विग्रवान्—ईदित्वादिनिट्त्वम् । ओदित्त्वान्निष्ठानत्वम् ॥

वेगितमिति घञन्तात्तारकादित्वादित्युक्तम् ॥

वेवेक्ति वेवेक्ते इत्यादि लो गतम् । विजते इति शे ॥

वृजी वर्जने ॥ २४ ॥

वृणक्ति । वृडक्त । वृजन्ति । ववर्ज । ववर्जिथ । ववृजिव ।
वर्जिता । वर्जिष्यति । वृणक्तु, वृडक्तात् । वृङ्गिथ । वृणजानि ।
अवृणक् । अवृडक्ताम् । अवृङ्क्त । वृजथात् । वृज्यात् । लिङो ।
अवर्जात् । अवर्जिष्टाम् ॥

विर्वर्जिषति । वरीवृज्यते । वरिवृजीति, वरीवर्क्तांत्यादि ॥

वर्जयति । अववर्जत्, अवीवृजत् ॥

वर्जित्वा—‘न क्त्वा सेट्’ इत्यकित्वाहुण ॥

वृक्त —ईदित्वादिनिट्त्वम् ॥

प्रवर्ग्यम्—ष्यति कुत्वम् । अत्र वृचि वरणे इति दुर्गोदय पठन्ति
तस्यापि वृजिवद्रूपादिक नेयम् ॥

पृची संपर्के ॥ २५ ॥

पृणक्ति । पृडक्त । पृजन्ति ॥

पपचं । पपृचतुः । पपार्चिथ इत्यादि वृजिवत् ॥

संपर्को—‘संपृच’ इत्यादिना धिनुण् ॥

तृहादय उदात्ता उदात्तेतः ॥

वृत् ॥

रुधादयो वृत्ता इत्यर्थः । धातुपारायणे तु गणपरिसमाप्तिर्नेद्व्यते
तेन लुनति पुनतीति सिध्यतीति ॥

इति श्रीपूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्रार्धाश्वरकम्पराजसुतसङ्गममहाराजमन्त्रिणा

मायणसुतेन माधवसहोदरेण सायणार्येण विरचिताया

माधवीयाया धातुवृत्तौ

रुधादयस्संपूर्णा.

अथ तनादिः.

तनु विस्तारे ॥ १ ॥

तनोति । तनुतः । तन्वन्ति । तनोपि । तनोमि ।
तन्वः, तनुवः । तन्मः, तनुमः । 'तनादिकृन्म्य उः' इत्युप्र-
त्ययः शपोऽपवादः । तस्य पिति 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति
गुणः । अन्यत्राजादौ यणादेशः । वकारमकारादौ 'लोपश्चास्या-
न्यतरस्याम्बोः' इति पक्षे लोपः ॥

ततान । तेनतु । तेनु । तेनिथ । तेनथुः । तेन । ततान,
ततन । तेनिव । किति लिटि 'थलि च सेटि' इत्येत्वाम्या-
सलोपो ॥

तनिता । तनिष्यति । तनोतु, तनुतात् । तनुताम् ।
तन्वन्तु । तनु । तनवानि—'उतश्च प्रत्ययान्' इति हेर्बुक् ॥

अतनोत् । अतनुताम् । अतन्वन् । अतनोः । अत-
नवम् । अतनुव, अतन्व ॥

तनुयात् । तनुयाताम् । तनुया । तनुयाम् । आशिपि-
तन्यात् । तन्यास्ताम् ॥

अतानीत्, अतनीत् । अतानिष्टाम्, अतनिष्टाम् । 'अ-
तो हलादे.' इति वा वृद्धिः ॥

तनुते । तन्वाते । तनुपे । तन्वे । तनुवहे, तन्वहे ॥
तेने । तेनिषे । तेनिवहे ॥

तनिता । तनिप्यते ॥

तनुताम् । तन्वाताम् । तनुष्व । तनवै ॥

अतनुत । अतन्वाताम् । अतन्वत । अतनुथाः । अतन्व ॥

तन्वीत । तन्वीयाताम् । तन्वीथाः । तन्वीय ॥

आशिषि—तनिषीष्ट । तनिषीयास्ताम् ॥

अतत, अतनिष्ट । अतनिषाताम् । अतथाः, अतनिष्टाः । अत-
निषाथाम् । अतनिध्वम् । ‘तनादिभ्यस्तथासौः’ इति तथासौः
पक्षे सिचो लुक् । थासासाहचर्यादात्मनेपदस्य तश्चब्दस्येह ग्रहणाद्
अतनिष्ट यूयमित्यत्र लुक् न भवति ॥

तितनिपति, तितंसति—‘तनिपतिदरिद्राणाम्’ इतीङ्गिकल्पः
‘तनोतेर्धिभाषा’ इति झलि सनि वा दीर्घः । एवं तद्वच्चपि
त्रैरूप्यम् ॥

तंतन्यते—‘नुगतः’ इत्यभ्यासस्य नुक् । तन्तन्ति । तन्तान्तः ।
‘अनुनासिकस्य’ इति दीर्घः । लुकि ‘अनुदात्तोपदेश’ इत्यादिना
अनुनासिकलोपः ‘तनोत्यादीनाम्’ इति गणनिर्देशान्न भवति ॥

तानयति । अतीतनत् ॥

तन्यते, तन्यते—‘तनोतेर्यकि’ इति वाऽऽत्वम् ॥

अवतनोतीत्यवतानः । प्रतानः । ‘तनोतेर्ण उपसृष्ट्यान्म्’
इति णः ॥

तनित्वा, तत्त्वा—‘उदितो वा’ इतीङ्गिक्लप । अनिटि अनुदात्तोपदेश ’ इत्यनुनासिकलोप ॥

ततम्—‘यस्य विभाषा’ इत्यनिङ्त्वम् । पूर्ववदनुनासिकलोपः ॥

सततम्, सन्ततम्—‘समोवाहितततयो’ इति षक्षे तलोपः ॥

प्यञि—सातत्यम्, इति नित्य मलोप इष्यते ॥

वितत्य—‘वा ल्यपि’ इत्यस्य व्यवस्थितविभाषात्वाच्चित्यमनुनासिकलोपः ॥

तन्ति—‘न किञ्चि दीर्घश्च’ इति दीर्घानुनासिकलोपयोर्निषेधः ॥

तति—क्तिनि नलोपः, ‘तितुत्र’ इतीप्पिनपेधः ॥

परीतत्—‘गम को’ इत्यत्र ‘गमादीनाम्’ इति वचनात् अनुनासिकलोपे तुक्, ‘नहिवृति’ इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः ॥

तन्तु—‘सितनिगमि’ इति तुन् ॥

तन्त्रम्—ष्टन् ॥

तात—‘दुतनिभ्या दीर्घश्च’ इति कप्रत्ययेऽनुनासिकलोपे पूर्वस्य दीर्घः ॥

तनु—‘भृमृशि’ इत्यादिना उपत्ययः । गुणवचनत्वेन ‘वोतो गुणवचनात्’ इति वा ङीप्—तन्वी । तनुशब्द स्त्रीजातिवचनोऽपि । तत ‘ऊङुत’ इत्यूहि तन् । तथाच प्रयुज्यते—‘ननु सुतनूमनुपालयानुयान्तीम्’ ‘वरतनु सप्रवदन्ति कुकुटा’ इति । केवलस्य सिद्धत्वादप्रयोगः ॥

तनूः शरीरम्—‘कृपिन्मितिनि’ इत्युकारः ॥

तनुः । तनुपी—‘अतिपृक्पियजितनि’ इति उरुप्रत्ययः ॥

‘तितउः परिवपनम्—‘तनोतेर्डउस्सन्वच्च’ इति डउप्रत्यये
दित्यादिलोपः । सन्वद्वावाद्धिर्वचनादि । सूत्रे डउ इति व्यक्तोच्चारः*
णान्न सन्विकार्यम् ॥

तनु श्रद्धोपकरणयोरिति युजादौ ॥

पणु दाने ॥ २ ॥

सनोति । सनुते इत्यादि तनोतिवत् । ‘धात्वादेः परस्’ । णत्वं तु
निमित्तापायादपेति । विशेषस्तु ‘जनसनखभां सञ्मलो.’ इति
सल्लदौ सनि ङिति च नित्यमात्वम्. ‘ये विभाषा’ इति यकारादौ
किङिति विकल्पेनात्वं च ॥

सिपासति—‘सनीयन्त’ इत्यादिना इङ्गिकल्पः । इङ्गस्ते सिस-
निपति । अत्रपण्परत्वास्तौतिण्योरेवेति नियमात्प्रकृतेस्सम्य न पत्वम् ॥

सात्वा—उदित्वादिङ्गिकल्पः ; इटि—सनित्वा ॥

सात’ । सातवान्—‘यस्य विभाषा’ इत्यनिदन्वम् । क्वा-
दावनुनासिक्लोपं बाधित्वा ‘जनसन’ इत्यात्वं भवति ॥

असात । असायाः इत्यत्र ‘तनादिभ्यस्तयासोः’ इति सिनो-
लुकि - तथासोर्दित्त्वमाश्रित्यात्वं भवति ॥

. सायते, सन्नयते । सासायते, संसन्नयते—इति यकि याङि च 'ये विभाषा' इति चात्वं वा भवति ॥

सन्नात्—इत्यत्र तु 'ये विभाषा' इत्यात्वं ये इत्यत्वतो निर्देशाच्च भवतीति धातुपारायणे ॥

सातिः, सन्तिः, सतिः—'सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम्' इत्याकारः । पक्षे तदभावे नलोपविकल्पश्च । सातिः—'उतियूते' इत्यादिना क्तिनि निपात्यते ॥

क्षण हिंसायाम् ॥ ३ ॥

क्षणोति । क्षणुते । चक्षाण । चक्षणे । क्षणिता । क्षणिप्यति । क्षणिप्यते । क्षणोतु, क्षणुतात् । क्षणुताम् । क्षण्वाताम् ॥ अक्षणोत्, अक्षणुत । क्षणुयात् । क्षण्वीत् । क्षण्यात्, क्षणिपीष्ट ॥

अक्षणीत् । अक्षणिष्टाम्—'ह्यचन्तक्षण' इति 'अतो ह्रलादेः' इति वृद्धेर्निषेधः ॥

अक्षत, अक्षणिष्ट । अक्षथा, अक्षणिष्ठाः—'तनादिभ्यः' इति वा सिचो लुक्, तथा तनोत्यादित्वादनुनासिकलोपः ॥

चिक्षणिपति । चिक्षण्यते ॥

क्षाययति । अचिक्षणत् 'सन्वल्लघुनि' इतीत्वं अनेकहल्बोधधानेऽपि भवति, 'अत्स्मृदृत्वर' इति स्मरत्यादीनामित्वापवादादत्वविधानात् ज्ञापनात् । अयमप्युपदेशो तवर्गीयो मतः, लक्षणवशाण्णत्वं,

तेन चदक्षन्तीत्यनुस्वारपरसवर्णौ भवतः । णत्वंतुनुस्वारीभूतो णत्व-
मतिक्रामतीति तत्रतत्रोक्तवान् न भवति ॥

क्षत्वा, क्षणित्वा—‘उदितो वा’ इति उदित्त्वादित्द्विकल्पः ।
क्षतः—‘यस्य विभाषा’ इत्यनित्त्वम् ॥

क्षन्तिः—इत्यत्र ‘न क्तिचि दीर्घश्च’ इति दीर्घानुनासिकलो-
पयोः निषेधः ॥

क्षिणु च ॥ ४ ॥

हिंसायामित्यर्थः । क्षिणोति । क्षिणुते ॥

चिक्षेण । चिक्षिणे । क्षेणिता । क्षेणितासे । क्षेणिष्यति,
क्षेणिष्यते । क्षिणोतु । क्षिणुताम् ॥

अक्षिणोत् । अक्षिणुत । क्षिणुयात् । क्षिण्वीत । क्षि-
ण्यात् । क्षिणिषीष्ट ॥

अक्षेणीत् । अक्षित, अक्षेणिष्ट । अक्षिधाः, अक्षेणिष्ठाः ।
पूर्ववत्पाक्षिके सिञ्जुव्यनुनासिकलोपः ॥

चिक्षिणिपति, चिक्षेणिपति ॥

क्षिणित्वा, क्षेणित्वा—‘रलो व्युषधात्’ इति कित्त्वविकल्पः ।
क्तायामुदित्त्वादित्दभावे तु क्षित्वा—तनोत्वादित्वादनुनासिकलोपः ॥

चेक्षिष्यते । चेक्षेण्ति । अयमपि तवर्गीयोपदेशः णत्वं तु ल-
क्षणिकमितीह क्षणिवदनुस्वारीभूतो णत्वमतिक्रामति ॥

• क्षित — ‘यस्यविभाषा’ इत्यनिट्त्वम् । क्षितिः—‘तितुत्र’ इत्यनिट्त्वम् । अत्र पिद्वचनेषु निम्नरणापेक्षो गुण ‘सज्ञापूर्वको विधिरनित्य’ इति न भरतीत्यत्रेयमत्रेयो । तथाचापिशलि शब्दिकरणे धातुगुणमभिधाय ‘करोतेश्च मिदेश्च’ इत्यमुमूत्रयन् । ‘पुगन्तल्लूपधस्य च’ इत्यत्र रक्षितेन चोक्तम् । एवञ्च ‘पञ्चचाण क्षिणोति’ इति मिद्व इति । शाब्दिकभरणे तु गुण एवोदाहृत । शाकटायनक्षीरस्वामिम्यामय धातुर्न पठ्यते । अत एवात्रेयामत्रेयाम्यामपि स्वादोऽन्तसेषु पठितस्य क्षेर्धातोर्भाषायामपि प्रयोगाङ्गीकारेण क्षिणोतीति साधितम् । शाकटायन पुनस्तत्रापि अन्तसत्वमेवाह, इहापि क्षिणु न पपाठेति । तन्मते भाषाया क्षिणोतिप्रयोगोऽसाधुरेव ॥

ऋणु गतौ ॥ ५ ॥

अयमपि तवर्गीयान्नोपदेश । लक्षणिक तु णत्वम् ॥

अर्णोति । अर्णुत । अर्णुन्ति । अर्णोपि । अर्णोमि ।
अर्णुते । अर्णुते । अर्णुपे । अर्णुं ॥

आनर्ण । आनृणतु । आनर्णय । आनृण । आनृ-
णिव । आनृणे । आनृणिपे । आनृणिपदे । क्षिणोतिवत्
लिट्प्रक्रिया ॥

अर्णता । अर्णप्यति, अर्णप्यते ॥

अर्णोतु । अर्णुहि—गुणे रूते सयोगपूर्वत्वात् उकारस्य ‘रुत-

‘अर्णुयात्’ इति हेर्लुक् न भवति । आर्णोत् । आर्णुताम् ।
आर्णुत । आर्णुताम् ॥

अर्णुयात् । अर्णुति—सर्वत्र विकरणोपेक्षो गुणः ॥

आशिपि—ऋण्यात्, आर्णिपीष्ट ॥

आर्णीत् । आर्णिष्टाम् । आर्णिष्ट, आर्ति । आर्णिष्टाः,
आर्थाः । तनादित्वात्सिचो वा लुकि अनुनासिकलोपः ॥

अर्णिनिपति—गुणे क्ते ‘नन्द्राः’ इति रेफवर्ज्यस्य द्विर्वचनम् ॥

अत्रात्रेयः नान्तोपदेशत्वेऽपि द्विर्वचने कर्तव्ये णत्वस्य नामिद्व-
त्त्वम् । ‘पूर्वत्रासिद्धीयमिद्विर्वचने’ इति न्यायात् तेन प्रत्यक्ष-
सयोः द्वयोरपि णकाराविति । धातुपरायणे तु णत्वस्यासिद्धत्वाद्-
णत्वस्य द्विर्वचने परस्य व्यवधानाण्णत्वाभावो दर्शितः । प्राणि-
णिपतीत्यादावनितेः साम्यासस्य णत्वविधानाद्धिक्तात् णत्वे ‘पूर्वत्रा-
सिद्धीयमिद्विर्वचने’ इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनात् अप्रवृत्तेः उर्णोऽनूपन
इतिवत् णत्वस्यामिद्वच्चैव भाव्यमिति पारायणिकपक्षो ज्ञेयः ।
अन एव पारायणिरविरोधाण्णोपदेशपक्षो दुष्टः ॥

अर्णयति । आर्णयत् । मा भवानर्णिनत्, मा भवानृणिनत्—
उर्हृत् । पूर्वकृत्परस्य णत्वं न भवति ॥

ऋत्वा, अर्णित्वा—उदिन्वादिद्विरूप । अनिटि ‘अनु-
गतोपदेश’ इत्यनुनामिकपक्षः ॥

ऋतः । ऋतवान् । ऋतिः । मृणम्—मृणात्यनि गुणः,
उपमर्गस्य मृत् । ‘तन्वादिना रुन्दस्मृत्पञ्चानम्’ इत्युपमर्गस्योपदि-

सुवर्णम्—सज्ञाशब्दत्वाद्वापायामप्यस्य प्रयोग इत्यत्रेयमेवेयं । शो-
भनो वर्णोऽस्येत्यापि शक्यते व्युत्पादयितुम् ॥

द्वाभ्यां सुवर्णस्याऽऽकृतं द्विसुवर्णम्, द्विसौवर्णिकम्—‘सुवर्णं क्षत-
मानयोः सप्तसंख्यानम्’ इत्याहंयस्य ठन पक्षे लुक् । लगभगे ‘परिमा-
णान्तस्य’ इत्युत्तरपदबुद्धिः ॥

अर्णं—अमुन् ॥

अर्णः—‘अर्णमो ञोपश्च’ इति मत्वर्थेये वप्रत्यये मनेप ।
अत्रात्रेयमनेयादिभिः ङञिस्वरणे गुण ‘करोतेश्च मिदेश्च’ इत्यापिश-
त्स्मरणान् विङ्गापेक्षो गुणोऽन्यस्य न भवतीति ऋणोर्वात्त्यादि दाश-
तम् । तथा च क्षीरस्याभ्यपि—ऋणिप्रभृतीन् प्रस्तुत्य सार्धमातुरे
सदिग्धगुण इति । सार्धमातुर इति सार्धमातुरूपरे प्रत्यय इत्यर्थः ।
चन्द्रस्तु—गुणाभाव न महते । यदाह अर्णोर्वात्त्यादि उदात्तस्य धातो
लृङ्गुत्पान्त्यस्य गुणो नेप्यत इत्यन्यः । तस्याभिप्रायो मृग्य इति ।
अत एव वाश्यपादय—‘करोतेश्च मिदेश्च’ इति मूर्धन्यधाव्याव्यन्-
करोतेस्मरन्धिनि विङ्गरेण धातोर्गुणो भवति अर्णोर्वात्ति । अत्र वर्तमान-
करोतेस्मरन्धिनि गुण इति व्याख्यानं न्याय्यमिति । मुनित्रयानिरोदात्त-
अस्य न्याय्यत्वम् ॥

तृणु अटने ॥ ६ ॥

तर्णोति । तर्णुते । ततर्णेत्यादि पूर्ववत् ॥

तृणम्—अर्थे ऋ ॥

तृण्या—‘पाशादिभ्यो य’ इति ममूहे य ॥

कर्तृणम्—तृणजातिविशेषः । ‘तृणे च जातौ’ इति कोः कदा-
वस्तत्पुरुषे । स्वाभाविकमस्य धातोर्णत्वमिति केचिन् । तेषां
यद्भुक्तिं तरीतृण्डि इति भाव्यम् । अन्येषामनुस्वारीभूतो णत्वम-
तिक्रामतीति तरीतृन्धि इति ॥

घृणु दीप्तौ ॥ ७ ॥

घर्णोति । घर्णते । जयर्णेत्यादि पूर्ववत् । घृणा—भिदादे-
राकृतिगणत्वादह् । शिवस्वामी त्वकारोपयं पपाठ ॥

तनादयः उदात्तास्परितेतः ॥

वनु याचने ॥ ८ ॥

दन्त्योष्ठ्यादिः । वनुते । वन्वाते । वनुपे । वन्वे ॥

ववने । वयनिपे—वादित्वादित्वाभ्यासलोपनिषेधः ॥

वनिता । वनिप्यते । वनुताम् । अवनुत । वन्वीते ।
आशिपि—वनिपीष्ट ॥

अवनिष्ट, अवत । अवनिष्ठाः, अवथाः ॥

विवनिपते । वंवन्यते । वंबन्ति—‘ग्लान्तावनुषमां च’ इत्यनुप-
मृष्टानां इत्त्वविकल्पे ‘वनु च नोच्यते’ इति घटादिकस्यास्य च
ग्रह इत्येके । अन्ये त्वनन्तरस्य विधिरिति न्यायेन घटादिकस्य वनतेरे-
वेति । तेन वानयति प्रवानयतीत्येव भवति ॥

वनित्वा, यत्वा—उदित्वादिङ्भाष्ये तनोत्यादित्वादनुनासि-
कलोपः ॥

वतः । वनवान्—‘यस्य विभाषा’ इत्यनिङ्त्वम् ॥

• वन्ति — 'न क्तिचि दीर्घश्च' इत्यनुनासिकलोपस्य दीर्घस्य च निषेधः ॥

वनो गच्छतामिच्छतीति वयजन्ताण्वुल्—वनीयक अर्थि-
पर्याय । अन्ये तु वनीप इति पशुरान्न पशुनि । तेषां वनीं
पातीति वनीप, ततस्तज्ञाया वन् । चान्द्रास्त्वमु परम्पदिनमाहु ।
तन्मते—वनोति । वचनेत्यादि ॥

मनु अवबोधने ॥ ९ ॥

मनुते । मेने इत्यादि वनुवत् । उदात्तावनुदात्तितौ ॥

डु कृञ् करणे ॥ १० ॥

करोति । कुरुत । कुर्वन्ति । करोषि । करोमि । कुर्व । कुर्मः ।

चकार । चक्रनुः । चकर्थ । चकृव । आदिसूत्रोपात्तः
त्वाद्धिदोडभावः ॥

चक्रे । चक्राते । चकृषे । चकृवहे । अनादावन्तरङ्ग-
त्वात्पूर्वं यण्यनच्कत्वाद्धिवचनाप्रसङ्गो नाशङ्क्यः ‘द्विवचनेऽचि’ इति
यणादेशस्य स्थानिवत्त्वान् ॥

कर्ता । करिष्यति, करिष्यते—‘नद्धनोस्त्ये’ इतीट् ॥

करोतु, कुरुतात् । कुरुताम् । कुरु ! करवाणि । कुरु
ताम् । कुरुष्व । करवै । ‘अत उत्सार्वधातुके’ इत्यस्मिन्कर्तव्ये
‘उतश्च प्रत्ययान्’ इत्यस्य हिल्कः ‘अमिडवदत्र’ इत्यमिडत्वान्
सार्वधानुकपरत्वेनोत्वं भवति ॥

अकरोत् । अकरोः । अकरवम् । अकुरुत । अकुरुथाः । अ-
कुर्वि ॥

कुर्यात् । कुर्याः । कुर्याम्—‘ये च’ इति यकारादौ करो-
तेरुप्रयत्यस्य नित्यं लोप ॥

कुर्वीत । कूर्वीथा । कुर्वीय-यणादेशः । आशिषि—

क्रियान् । क्रियास्ताम्—‘रिड्शयग्लिष्टु’ इति रिडादेशोऽ-
न्त्यस्य, रीडि प्रकृते रिड्विधानसामर्थ्यात् ‘अन्तसार्वधातुकयोः’
इति दीर्घो न भवति ॥

रुपीष्ट । रुपीयास्ताम् । रिडादेशो यकारादौ इति सीयु-
टि न भवति । ‘उश्च’ इति लिट्सिचोरात्मनेपदे कित्त्वान्न गुणः ॥

अकार्षात् । अकार्षाम् । मिचि वृद्धि ॥

अरुत् । अरुपाताम् । अकथाः । अकृषि । 'दम्या-
दङ्गान्' इति सिचो लोप । 'तनादिभ्यस्तथानो' इति भिरन्विनो
टुक्तु न भवति, तनादित्वादेशस्योपत्यये मिद्धे प्रथमिमानादन्य-
तनादिनायं न भवतीति ज्ञापनान् । यद्वा—अस्तु विरुत्प तयाऽपि यनो
'दस्वादङ्गात्' इति टुगमाये 'येपो भविष्यति । न च विरुत्पेनास्य
बाधा, पूर्वत्रासिद्धत्वालोपस्य । न च विरुत्पविमानमामर्थ्यादमि-
द्धत्वाभाव, तस्यान्यत्र आतन आननिष्ठेत्यादाः चरितार्थत्वान् । एतच्च
भिररणविना ऋन उपादान प्रपञ्चार्थं भवति ॥

'कर्मणि—क्रियते । अकारि—'गिद्शयग्लिदक्षु' इति रिडादेशो
गति । अत्राण्येय—रथ क्रियति पुरुषकार इत्युपादाय 'व्यत्य-
यो वङ्गम्' इति कर्मण्यपि परस्मदसिद्धिः । तथान गृहीता-
या ट्वा परोडाशा करिष्यन्निर्वाणा इति । अत्र कर्म-
ण्येय लृटि शतृप्रत्ययो दृश्यते । प्रयोगमूले नृ तिङन्तप्रतिरूपयो
निपात इत्युक्तमित्याह ॥

कर्मकर्तरि क्रियते कटस्त्वयमेव । अकृत कटस्त्वयमेव, अका-
रि कटस्त्वयमेव । 'अन कर्मकर्तरि' इति तशब्दे च्छेर्वा चिष्ण ॥

चिकीर्षति; चिकीर्षते—'इको यल्लि' इति कित्त्वाच्च गुण ।
'अङ्गानगमा' इति दीर्घे । 'रुन डङ्गातो' इतीत्वे रपरे 'हन्ति
न' इति दीर्घे ॥

चेन्नीयते । 'रीडृत्' इति गीङ् चरिक्तर्तात्यादि ॥

कास्यति कटं देवदत्तं यशदत्तः, देवदत्तेनेति वा—'द्वको-

रन्पतरस्याम्' इति वा प्रयोज्य कर्म ॥

संस्करोति अलङ्करोतीत्यर्थः । तत्र संस्फुरन्ति समुद्यन्ती
त्यर्थः । समस्करोत् । संचस्कार । सञ्चस्करतुः । सञ्च
स्कारिथ । सञ्चस्करिव । 'मुद्रात्पूर्व' 'अडभ्यामभ्यवायेऽपि
इत्यधिकारे 'सपर्युपेभ्य करोतो भूपणे समवाये च' इति का
त्पूर्व सुट् । समवाय समुदाय । 'सम सुटि' ति समो मकारस्य
रु, तस्य 'खरवसानयो' इति विसर्जनीये 'विसर्जनीयस्य स'
इति सत्वम् । 'वा शरि' इति विसर्जनीयो न भवति, व्यवस्थित
विभाषाविज्ञानात् । वार्तिने तु 'सपुम्नाना सो वक्तव्य' इति
रोरपवाद स एव विहितः । भाष्ये तु 'समसुटि' इति, द्वि
सकारनिदेशात् मूत्रेणैव सविधिसिद्ध इत्युक्तम् । 'अत्रानुनासि
क पूर्वस्य तु वा' इति पक्षे रो पूर्वस्य अनुनासिनः । अत्र
ग्रहण रुमकरणोपलक्षणार्थम् । अनुनासिनाभावे 'अनुनासिकात्प-
रोऽनुस्वार' इत्यनुस्वार आगमः । क्वादिमूत्रे 'लृजोऽमुट्' ति
वचनात् समुट्क् ऋद्यन्त्यो भवतीति निगिडागमः भारद्वाजानियमोऽ
प्यमुट् एवेत्यत इति वृत्त्यादौ स्थितत्वात् यत्ति नेट्टिकस्य । अ-
त्पूर्वग्रहण सुगोऽभक्तवज्ञापनार्थमिति व्यवस्थितम् । न ।
ऋकारान्तत्वेऽपि सयोगादित्वाभावात् 'गुणोऽनिमयोगाच्चो' इति
गुणो न भवति ॥

तथा संस्फुरादि स्मस्फुपाताम् इत्यादौ 'ऽडिभिन्नोरात्मनेपदम्'
'अनश्च सयोगादे' इतीप्पन भवति । 'अनश्च सयोगादेर्गुण'
इत्यत्र मयोगोपधग्रहण वर्तव्यम्, एतन्मिलित्युक्तत्वात् मयाम
वत्ताभावेऽपि ऋकारान्मयोगपूर्वं अनि सचस्करतुमित्यादौ त्रिणि णिदि
गुणो भवति । एममुपस्फुरोति । परिपूर्वत्वे 'परिनिविभ्य' इत्यादिना

सुटः पत्वं भवति-परिष्करोतीत्यादि । अडचुवाये तु 'सिवादीनं
'वाऽडचुवायेऽपि' इति विकल्पो भवति—पर्यष्करोत, पर्यस्करो-
दित्यादि॥

परिचस्कारेत्यादौ 'स्थादिष्वम्यामेन' इति न पत्वम् । तत्र यतः
प्राक्सत्तादित्यनुवर्तते । संपूर्वस्य क्वचिदप्युपेऽपि सुट् इष्यते 'त इपुं
समस्कुर्वत' इति । सूत्रे च दृश्यते 'संस्कृतं भक्षाः' इति । उपात्कृञ्
'उपात्प्रतियन्नेवेकृतवाक्याध्याहोःपु च' इत्येतेष्वपि कः पूर्व सुट् भवति ।
प्रतियन्तः सतो गुणान्तराधानहेतुरिह साराविश्रयाय बुद्धस्य वा ताद-
वस्थाय । विरुतमेव वैरुतं प्रज्ञादित्वात्स्वार्थे अण् । गन्धमाना
र्थस्य वाक्यैरुद्देशस्य स्वरूपेणोपादानं वाक्याध्याहारः । एधोदक-
स्योपस्कुरुते—'कृञः प्रतियन्ते' इति कर्मणि शेषे पञ्च गन्धनादिसूत्रे-
ण प्रतियन्ते तदपि । उपस्करोत्यन्नं विकरोतीत्यर्थः । उपस्करोति वाक्यै-
रुद्देशं अध्याहरतीत्यर्थः । उपस्कृतं भुङ्क्ते उपस्कृतं जल्पतीति वृत्त्यु-
दाहरणं हरदत्तेन क्रियाविशेषण व्याख्यातम् । उपस्कुरुते दोषम् । श्ये
नो वर्तिकावकुरुते । राजानं प्रकुरुते । परदारान्प्रकुरुते । एधोदक
स्योपस्कुरुते । गाधाः प्रकुरुते । शतं प्रकुरुते । सूचयति । भत्सर्यति ।
सेवते । सहसा प्रवर्तते । गुणान्तराधानायेहते । प्रकर्षेण कथयति । विनि-
युङ्क्ते इति क्रमेणार्थाः । 'गन्धनाक्षेपणसेवनसाहासिक्यप्रतियन्तप्रक-
यनोपयोगेषु कृञः' इत्येतेषु वर्तमानात्कृञोऽकर्माभिप्रायेऽपि तद् । तम-
धिकुरुते—'अवेः प्रसहेने' इति तद् । प्रसहनमभिमवः अपराज-
यो वा । अपराजयश्च पराभिभवे शक्तस्य क्षमयेन यस्तदभावः सः ।
तथा च भारवि—'भवादृशश्चेदधिकुर्वते परान्' इति । क्षमया न
पराजयन्ते क्षमन्त इत्यर्थः ॥

क्रोष्टा विकुरुते स्वरान्—‘वेशशब्दकर्मण’ इति तद् । अत्र
 कर्मेति कारकं गृह्यते न क्रिया । अत्र मुधाकर—वेशशब्दकर्मण-
 श्रेदनुवाकं श्लोः वा विस्मरोतीत्यत्रापि प्रमद् । नेह शब्दविषयो
 व्यापारः यस्य शब्दो निर्वर्त्य । तत्र हि विस्मरोति विनाशयतीत्यथा
 न निर्वर्तयतीति । विकुरुते मन्धर । साऽनु दान्तशोभनं वल्गती
 त्यर्थः । “अस्मैकाद्य” इति विपूर्वात्तद् । यदा भगवन्नाया
 वृत्तेस्मैकातिशयात् वल्गनं घनं तदा “कर्तुं स्मैवद्वावे यत्किं
 णो प्रतिषेधः” इत्यादिना आत्मनेपदाकर्मणा प्रविचनाविति
 विकुरुते सैन्यवस्त्वयमेव व्यटत मन्धवस्त्वयमेवेति भवत ।
 अत्रात्मनेपदाकर्मणेत्यादिना आत्मनेपदविधायार्थान्तरवृत्त्या अकर्म
 काणामन्तर्भावितव्यर्थानां सस्मैकाणां स्मैकातिशयविवक्षया पुनर
 कर्मकाणां स्मैकर्तृविवक्षया ग्रहणमिति येषां दर्शनं तेषां “विकार-
 रहेतो सति विक्रियन्ते” इत्यत्र न यद्विषेधप्रसङ्गः । यतोऽत्र स्वय
 एव सक्रमवस्य कर्माविवक्षायां कर्मकर्तृत्वम् । येषां चात्मनेपदाकर्म
 वेति धातूपलक्षणं तेषां विकरोतिरप्यर्थान्तरवृत्त्या क्वचिदात्मनेपदानि
 मित्तं दृष्ट इति ‘विकारहेतो सति विक्रियन्ते’ इत्यत्रापि कर्मकर्तरि
 यद्विषेधेन भाव्यम् ॥

सस्कुरुते कन्या स्वयमेव । सप्तस्कुरुते कन्या स्वयमेवेत्यत्र
 भूपाकर्मकत्वान्न यत्किंणो ॥

पठ मिथ्या कारयते—स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः । ‘मिथ्यो
 पपदात्क्रोऽभ्यासः’ इति ण्यन्तात्तद् । गन्वनादिसूत्रचतुष्टयमेव चाकर्त्रे
 भिन्नायार्थम् ॥

अनुकरोति; पराकरोति—‘अनुपराम्या कृञ्’ इति परस्मै-
पदम् । इदं च कर्त्रभिप्राये गन्धनादौ च प्राप्तस्य तडोऽपवाद ।
अनेन च कृञस्तन्निमित्तत्वमेव निषिद्धयत इति अनुचिरीर्पति परानि-
रीर्पतीत्यत्र ‘पूर्ववत्पुनः’ इति तद्भू भवति । जात्रेय—‘सङ्गा-
पूर्वको विधिरनित्य’ इति ‘मातस्सर्वान् पराकृथा’ इत्यत्र
परस्मपदाभावमाह ॥

कृत्यम्, कार्यम्—‘विभाषा कृवृपो’ इति क्यवृण्यतो ।
धातरूपेण तज्यदाटयोऽपि—कर्तव्यम्, करणीयम् ॥

विधा यशस्करी । श्रद्धाकरः आस्तिकः । प्रैपकरो भृत्य—
‘रुनो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु’ इति कर्मण्युपपदे टप्रत्यय । हेतु-
रवान्तरि कार्यकारणम् । ताच्छील्यं तत्सुभावता । आनुलोम्यमनु-
लोमा । टित्त्वात् स्त्रिया ङीप् ॥

शङ्करा नाम परिव्राजिका तच्छीला चेत्यत्र ताच्छीलिक परमपि
टप्रत्यय ‘शमिधातोस्सङ्गायाम्’ इत्यञ्प्रत्यय तत्र धात्वधिनारेऽपि
पुनर्धातुग्रहणाद्वाधते । तथा च वार्तिकम्—‘शमिसङ्गाया वातुग्रहण
रुनो हेत्वादिषु प्रतिषेधार्थम्’ इति ॥

अयं न टप्रत्यय ‘नशब्दश्चोक्कल्हगाधविरचाटुमूत्रमन्त्रपदेषु’ इति
निषेधाच्छब्दादिपूपपदेषु न भवतात्यणैव शब्दकर इत्यादि ॥

दिवाऽङ्गि प्राणिनश्चेष्टायुक्तान्करोतीति दिवाकर—‘दिवाविभा-
नेशाप्रभाभास्त्ररान्तानन्तादिवहुनान्दीर्घलिपिलिविलिप्तिकिरुचिप्रक्षे-
त्रमव्याजङ्गावाद्द्विर्ह्यतद्धनुररुण्यु’ इति दिवादिपूपपदेषु कृनष्ट ।
अहेत्वाद्यर्थ आरम्भ । तत्र दिवाशब्दस्य अधिहरणशक्तिप्रधा-

नत्वान् कर्मत्वं न भवति । तत्र मुपीति सवध्यते । अन्येषु कर्मणीः
 ति । विभा करोतीति विभाकरः, प्रमाकर इत्यादीन्युदाह-
 रणीयानि । भास्कर इत्यत्र अत्रेव सूत्रे भास्कर इति करोतौ परे
 सकारस्य निर्देशात्सत्वम् । 'अत ऋमि' इति तु मत्व तपरनिर्देशाच्च
 भवति । कर एव कार प्रज्ञादि । अत्रान्नकरस्य नञ्समाप्तेनैव अनन्त
 करोति सिद्धे अनन्तग्रहण ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरार्थम् । अन्यथा
 'तत्पुरुषे तुल्य' इत्याद्युदात्तत्वं स्यात् । बहुशब्दो वैपुल्यवचन ।
 अन्यन्य मङ्गलात्वादेव ग्रहस्सिद्धः । अत्रेष्टि — 'किंयत्तद्वहुषु कृणोऽ
 जिघ्रानम्' इति । प्रयोजन विकरेत्यादौ त्रिधा टाप् ॥

किङ्करी इति पुयोगे ङीप् हेत्वादां वा पूर्वसूत्रेण प्रत्यये ।
 तस्कर इत्यत्र 'तद्धृतो करपत्योश्चोरदेवतयो' इति सूत्रलोपो ॥

धनुष्कर इत्यत्र—'नित्य समामेऽनुत्तरपदस्थस्य' इति विसर्जनी-
 यस्य नित्य पत्वम् ॥

कर्मकर — 'कर्मणि भृतौ' इति कर्मशब्दे उपपदे भृतो
 गम्यमानाया टप्रत्ययः । भृतिर्वैतनम् । अन्यत्र कर्मकार ॥

स्तम्बकरिः त्रीहि । शकृत्कारि वत्स — 'स्तम्बशकृत्तोरिन्'
 इतीन् । 'त्रीहि वत्सयोरिति वक्तव्यम्' इत्युक्तत्वादन्यत्र स्तम्बकार ।
 शकृत्कार इति ॥

मेघङ्करः । ऋतिङ्कर । भयङ्कर — 'मेघार्तिमयेषु कृन्' ।
 इति मेघादिषु कर्ममूपपदेषु खच् । खित्त्वान्मुम् उपपदादिर्धो 'भयाद्या-
 दिग्रहण तदन्त प्रयोजयति' इत्युक्तत्वात् अभयशब्देऽप्युपपदे खरभ-
 मति—अभयङ्कर इति ॥

क्षेमद्वारः, क्षेमकारः—‘क्षेममियमद्वेऽण्’ इति क्षेमादिपु-
षेऽण् लज्जा । गति रज्जो विरल्येनैव कर्मण्यणि निद्रे अग्रहा
हेतादिषु दप्रतिषेधार्थे । एषं मियमद्वयोरण्युदाहारम् ॥

अनादयः आदयः क्रियते येन तन् आदयंकरणम्—‘आदयमृ-
भगत्पुटपलितनमानामिगेण् चय्येयन्तो कृञ्, तण्णे क्युन्’ इत्यादया-
दिषु अभूतवशादपिगेण्चय्युन्तेषु कर्मस्यपदेषु करणे कारके ण्युन् ।
स्त्रियां आदयंकरणी—‘दिङ्गणञ्’ इत्यादिना हीप् । एषं सुभ-
गंकरणमित्यादि । पितृव्यान्मुष । ‘उपपद्विर्धा भयादयादिप्रणं
तदन्विनि प्रयोजयति’ इत्यक्त्यान् अनादयादिपण्यपदेषु ण्युन्
मयनि—अनादयंकरणमित्यादि ॥

मुहुत्—शोभनं कृतवानित्यर्थः । ‘मूकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः’
इति स्वादिषु कर्मस्यपदेषु भूने क्तिप् । एष कर्मकृदित्यादि ॥

राजानं कृतवान् राजकृत्वा—‘राजनि गृधि कृञः’ इति राज-
नि कर्मण्यपदे भूने क्तिप् तुगागम । ‘वनोरण’ इति डीमेकौ
स्त्रियां—राजकृत्वरी ॥

सहकृत्वा—‘सहे च’ इति भूने क्तिप् ॥

अलंकारिण्युः—‘अलंकृन्निराकृञ्’ इति ताच्चीतिर इण्युच् ॥

चक्रि—‘भाषायां धामकृञ्’ इति चिकिनोरन्यतरः, विदु-
श्चावाहिवेचनम् ॥

चक्रम्—‘चमर्थे च’, ‘रुजादीनां के हे’ इति द्विवं च ॥

चकीवालाय राजा—‘आमन्दीवदटीवचकीयत्’ इति मन्ति
पञ्चम्य चक्रिभावो निषाननात् ॥

क्रिया, कृति — 'कृपदश' इति शक्तिर्न । 'कृत्' इति योगविभागात्कृत् तुगागम कृत्वा इति । अस्य भावविषयत्वात् । सार्वधातुकत्वाच्च यकि विवरणे 'रिदृश्यगिदृ' इति रिदादेश ।

दीपदादयं करो देवदत्त । दुरादयं कर — 'कर्तृकर्मणोश्च भूक्तो' इति करोते कर्तृकर्मवाचिनि चरारादीपदादिषु चोपपदेषु खलप्रत्यय । 'कर्तृकर्मणोश्च चर्चयो' इति वचनात् अभूततद्भावविषयोऽय प्रत्यय । तदयमर्थ — अनादय अनायामेन दुत्वेन मुखेन वा आदय क्रियते इति ॥

चोरंकारमाक्रोशति — 'कर्मण्याक्रोशे कृत् खमुञ्' इति कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्यमाने खमुञ् । अत्र करोति स्वभावन उच्चारणाक्रिय इति चोरशब्दोऽपि स्वरूपपर । तदयमर्थ — चोरशब्दमुच्चार्य आक्रोशतीति । अस्य धातुसन्धमात्रे विधानेऽपि णमुल्-ना-र्थानुरोधादाक्रोशार्थस्यैव अनुप्रयोग ॥

स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते — 'स्वादुमि णमुल्' इति णमुल् । स्वादुमीत्यर्थग्रहणात्-संपन्नंकारं भुङ्क्ते, लवणंकारं भुङ्क्ते इत्यत्रापि णमुल् भवति । अत एव स्वादुमीति निर्देशात् उपपदस्य मान्तत्वम् । ननु प्रकृत खमुञ् विधीयता खित्त्वान्मान्तत्व मविप्यति, किं निपातनेन । एष सति लिङ्गविशिष्टपरिभाषया 'ओतो गुणवचनात्' इति डीपन्तस्य स्वादीशब्दस्योपपदत्वं मा भूदिति निपातनम् । भाविप्रत्ययविषये हि मान्तत्वे उकारान्तत्वाभावात् डीपो नास्ति प्रसङ्ग । किञ्च-चूचन्तस्य स्वा द्वादेर्मान्तत्वार्थम् । तस्य ह्यव्ययत्वात् खित्त्वनिबन्धनो मुम्नास्ति । अत्र णमुल्विषये वासरूपविधिना क्त्वाऽपि भवति — स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते इत्यादि ॥

अन्यथाकारं भुङ्क्ते — 'अन्यथैवकयामित्य मुसिद्धाप्रयोगश्चेत् '

इति अन्यथादिषूपदेषु णमुल् । सिद्धशब्द प्राप्तिवचन प्राप्ति-
प्रयोगश्चेत्तरोतिरित्यर्थः । प्राप्ताप्रयोगत्वं च निरर्थकत्वात् ।
तेनान्यथेति यावानर्थस्तावानिवान्यथाकारमिति । एवमेवकारमि-
त्यादि । अत्रापि वामरूपविधिना क्त्वाऽपि भवति । तेन अन्यथाकृत्वा
चोदितम् । अन्यथाकृत्वा परिहारः इत्यादि भवति ॥

यथाकारमहं भोक्ष्ये तथाकारं भोक्ष्ये किं तवानेन—‘यथातथयो
रसूयाप्रतिवचने इति कृञ् सिद्धाप्रयोगाद्यथातथयोस्त्वपदयोरसूयाप्र-
तिवचने गम्यमाने णमुल् । यत्र प्रश्ने प्रतिवचनमसूयया भवति तदसू-
याप्रतिवचनम् ॥

अकृतकारं करोति । अकृत करोतीत्यर्थः—‘समूलाकृतजीवेषु
हन्कृञ्ग्रहः’ इति णमुल् । कृपादित्वाद्यथाविध्यनुप्रयोगः ॥

ब्राह्मण पुत्रस्ते जात किं तर्हि वृषलः नीचैः कारमाचक्षे । नीचैः
कृत्य, नीचैः कृत्येति वा—‘अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञ्’ इति क्त्वा-
णमुलौ यथाऽभिप्रेतं न भवति तथाऽऽख्याने गम्यमाने । अत्र हि पुत्रज-
न्मप्रियमुञ्चेराख्येय गोपनीयनत्वेनचिर्ज्ञानैराख्यायते । ‘तृतीयाप्र-
भृतीन्यन्यतरस्याम्’ ‘क्त्वा च’ इति समासविकल्पः ॥

तिर्यक्कृत्य गत, तिर्यक्कृत्वा, तिर्यक्कारम्, इति वा । समाध्य
गत इत्यर्थः—‘तिर्यक्चपवगे’ इति क्त्वाणमुलौ । अपवर्गस्ममाप्ति
पूर्वकत्समासविकल्पः ॥

मुखतः कृत्य, मुखतःकृत्वा, मुखतः कारं गच्छति—‘स्वाङ्गे त-
त्प्रत्यये कम्बो’ इति क्त्वाणमुलौ । पूर्वउदत्रापि समासविकल्पः ॥

नानाकृत्य, नानाकृत्या, नानाकारम् । विनाकृत्य, विना-
कृत्वा, विनाकारम् । द्विधाकृत्य, द्विधाकृत्वा, द्विधाकारम् ।

द्वेधाकृत्य, द्वेधाकृत्वा, द्वेधाकारम् । एव द्वेषं कृतेति—‘ नाथार्थप्र-
त्यये च्यथ ’ इति क्त्वाणमुलौ । पूर्ववदत्रापि समासविश्लेषः ।
सूत्रार्थो भवतावुक्तः ॥

कृत । कृतवान् । कृत गृह्णाति कृतयति—‘ मुण्डमिश्र ’
इत्यादिना णिच् स्वभावाद्गृह्णात्यर्थे प्रत्ययः ।

कृतमनेन कृती—‘ इष्टादिभ्यश्च ’ इतीनि ॥

कृत च तदपकृत च कृतापकृतम्—‘ कृतापकृतादीनामुपसङ्ख्यातम् ’
इति समासः ॥

कृत्स्नम्—‘ द्वित क्रि ’ ‘ क्लेप्त्रित्यम् ’ इति मप् ॥

कडति माद्यतीति कड-अच् । रुदरोतीति कडंकर, मापमुद्रादि-
काडम् । तदहेतीति कडंकर्य, कडकरीय—‘ कडङ्करदक्षिणा
च्छव ’ इति अर्हेतीत्यर्थे यच्छे । अत्रैव निर्देशादपि मुमागमः ॥

कर्म—मनिन् । कर्मशीलस्य कर्म—‘ उत्रादिभ्योऽण ’ इति
ण । ‘ कर्मस्ताच्छ्रित्ये ’ इति निपातनाद्विलोपः । ‘ नस्तद्धिते ’
इति सिद्धे टिलोपे निपातनं णेऽपि क्वचिदण्कृतं कार्यं भवतीति ज्ञापनार्थम् ।
तेन ‘ तापसी चोरी ’ इत्यत्र णेऽप्यण्टतो ङीष्भवतीति पूर्वश्लोकम् ॥

कर्मणे प्रभवतीति कर्मुक्तम्—‘ कर्मण उक्त् ’ इति ‘ तस्मै
प्रभवति ’ इति विषये उक्त् ॥

सर्वकर्म व्याप्नोति सर्वकर्मीण—‘ तत्सर्वदि ’ इत्यादिना ख ॥

कर्मणि घन्ते कर्मठ—‘ कर्मणि घटोऽठच् ’ इत्यठच् ॥

कर्मी—ब्रीह्यादित्वादिनि ॥

कार्पणम्—तद्वृत्तात्कर्मणोऽण् . इति व्याहृताथेवाग्युक्तात्कर्मणः
स्वार्थे अण् । 'अन्' इति प्रकृतिभावः ॥

कारुः—'रूपानानि' इत्युण् ॥

क्रतुः—'कृञः कतुः' इति कतुप्रत्ययः ॥

कापोसः—'कृञः पासण्' इति पासण् ॥

कृकम्—'कृदाधारार्थकलिम्ब्यः कन्' इति कन् । बाहुलकात्क-
लोपगुणयोर्भावः ॥

ऊरीकृत्य । भुकीकृत्य । पट्टशकृत्य—'ऊर्धादिचिडा-
चश्च' इति कृभ्रस्तियोगे ऊर्धादीनां गतिमंज्ञा । तथा च वृत्तिः—
'चिडाचोः कृभ्रस्तियोगे विधानात् ऊर्धादीनामपि तैरेव योगे गति-
मंज्ञा' इति । वार्तिके च—कृभ्रस्तियोग इति वक्तव्यमिति । गतिमंज्ञाप्रयोजनं
समामादि । ऊर्धादीनां प्रयोगोऽप्यर्थस्वभावान् कृभ्रस्तियोगे एवेति
कैयटपदअर्थाः । कथं तर्हि भवति 'आविश्रक्षुषो भवदसाविष रागः'
'अभवद्युगपद्विलेखनिद्रायुगलीदोभयसूक्तभागमाविः' इति । मुनन्त्राः
कथम् इति हृदयः । अत्राप्याविस्तुशब्दो मुक्त्वाऽन्येषां ऊर्धादि-
नामर्थस्वभावात् करोतियोग एव प्रयोगः । अत्र एव वृत्तिकृता
गणवृत्तिकृताऽन्येषां शाकटायनीयादिभिः कर्गेनियोग एवोदाहरणं
दर्शितम् । अच्यब्दस्य दधातिनेव योगे इत्येके । औपद् वौपद्
वपद् स्वाहा स्वभेत्येषा पञ्चानां चादिषु पाठादक्रियायोगेऽपि
प्रयोगः । अन्येऽप्युर्थादय उदाहरणाः ॥

कारिकाकृत—क्रिया कृत्वेत्यर्थः । ‘कारिकावदस्योपमरूपा-
नम्’ इति गतित्वम् । ‘वात्वर्थनिर्देशे ण्वु’ इति ण्वुलन्त
कारिकाशब्द इति न्यासे ॥

खादकृत्य—‘अनुकरण चानितिपरम्’ इति गतिमज्ञा । अनुकर-
णस्य इतिपरत्वे तु खादिति कृत्वा ॥

सत्कृत्य, अमत्कृत्य—‘आदरानादरयोस्मश्सनी’ इति गति
मज्ञा । प्रीतिपूर्वकप्रत्युत्थानादित्वरा आदर । अवश्यवर्तन्य प्रत्युत्था-
नादिवं प्रत्युपेक्षाऽनादर । अन्यत्र—सत्कृत्या । अमत्कृत्या । शोभ-
नमशोभन च कृत्वेत्यर्थः ॥

अलंकृत्य—‘भूषणेऽलम्’ इति गतित्वम् । भूषणात्—अत्र—
अलं कृत्या । ऋणेनागमित्यर्थः । अनुरणमित्यादयस्त्रयो योऽत्र
स्वभावावृत्तविषया ॥

द्वाविमौ योगौ करोत्यविषयावपि दृश्येने । यथा—‘तुरासाहं पुरोधाय’
 /अस्तंगत्य मविता पुनस्तेदिति’ । अदः कृत्य—‘अदोऽनुपदेशो’
 इति गतित्वम् । उपदेशः परार्थो वाक्यप्रयोगः । ततोऽन्योऽनुपदेशः ।
 स्वयमेव बुद्ध्या परामर्श इति यावन् । परस्य कथने तु—अदःकृत्वा
 गतः इति । मूत्रे अद इति द्वितीयान्तानुकरणेनामुनाकृत्येत्यर्थेऽदः-
 कृत्येत्येव भरतीत्यात्रेयः । तिरस्कृत्य—‘निभाषा कृषि’ इति
 तिरसो वा गतित्वम् । अन्तर्धौ ‘तिरसोऽन्यतरस्याम्’ इति विस-
 र्जनीयस्य वा सत्वम् । अन्यदा तु ‘कुपोः क.पो न’ इति जिह्वा-
 मूलोपधिसर्जनीयो द्रष्टव्यो । अगतित्वे ‘तिरसोऽन्यतरस्याम्’ इति सत्वं
 गतेरितीह न भवतीत्यात्रेयः । केचित्तु तत्र गतिग्रहणं नानुवर्त-
 यन्ति, तेन तिरस्कृत्येत्यत्रापि सत्वम् । अत एव परामर्शेऽपि ति-
 रस्कार इति । अयं पक्षो भाष्यवृत्तिन्यासपदमञ्जर्यादौ न दृश्यते ।
 उपाजेकृत्य, उपाजेकृत्वा—अन्वाजेकृत्वा, अन्याजेकृत्य—इति
 ‘उपाजेऽन्वाजे’ इति वा कृषि गतित्वम् । उपाजेऽन्वाजेशब्दौ विभ-
 क्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य सामर्थ्याधाने वर्तन्ते । साक्षा-
 त्कृत्वा, साक्षाकृत्य—‘साक्षात्प्रभृतीनि न’ इति कृषि वा गतित्वम् ।
 अत्र वार्तिकं ‘साक्षात्प्रभृतिषु च्यर्थग्रहणम्, तत्र च्विप्रत्ययप्रति-
 पेधः’ इति । तेन च्यन्तस्योर्थादित्वात् नित्यं गतित्वम् । अयं च
 प्रयोजनमकारान्तेषु लवणीकृत्येत्यादौ । अत्र लणमुष्णमुदकं शी-
 तमार्द्रमिति पञ्च पठ्यन्ते । एषामत्रैव निपातनात् गतित्वसन्निधौ-
 न मान्तत्वम् । अत्रामोवशेप्रमृदय, केनिदेजन्ताः पठ्यन्ते । ते
 विभक्तिप्रतिरूपका निपाताः । प्रादुम्आविस्रशब्दाविह पठ्येते । तयो-
 र्थ्यादित्वाच्चित्ये प्राप्त विकल्पार्थः पाठः । उर्थादिपाठस्तु कृम्य-
 स्तियोगे नित्यार्थः । अत्र नमःशब्दः पठ्यते । य यदा गतिसंज्ञ-

कः तदा उपमर्गवद्धृत्या कृजः प्रणामवचनत्वं द्योतयतीति प्रणामोपेक्षया कर्मणि देवादौ 'नमस्स्वस्ति' इत्येतद्वाधित्वा 'उपपदविभक्ते' कारकविभक्तिर्वर्ज्यसि' इति नमस्यति देवानिति वद नमस्करोति देवानिति द्वितीयैव । अग्नित्वे तु करोतिक्रियाकर्मभावा पञ्च विशेष्यभूतं प्रणाममाचष्टे इति देवादायकर्मणि 'नमस्स्वस्ति' इति चतुर्थी । तथा चभाष्टिः—'नमश्चकार देवेभ्यः' 'रावणाय नमस्कुर्या' इति । 'स्वयमुवेनमस्कृत्य' इत्यत्र तु नमसो गतित्वेन कृजो विशेषकत्वात्प्राप्तां कारकविभक्तिं द्वितीयां 'क्रियार्थोपपदस्य' इति चतुर्थी बाधने । तदत्रायमयां वाच्यः—स्वयंभुवं प्रीणापितुं प्रणम्य इति । धर्मानस्तु-श्राद्धाय निर्गृह्यत इति वत्क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति चतुर्थीमार्हः ॥

उरसिकृत्वा, उरसिकृत्वा । मनसिकृत्वा, मनसिकृत्य—
बुद्धौ कृत्वेत्यर्थः । 'अनत्याधान उरसिमनसी' इति उरसिमनसि-
शब्दयोर्वा गतित्वम् । अत्याधानमुपश्लेषः, तदभावोऽनत्याधानम् ।
अत्याधाने तु-उरसि कृत्वा पाणिं गेते इति । सप्तम्यन्तप्रतिरू-
पकावेर्मा ॥

मद्ध्येकृत्यः ; मद्ध्येकृत्वा । पदेकृत्य, पदेकृत्वा । निवचनेकृत्य-
निवचनेकृत्वा—'मध्येपदे निवचने च' इति या गतित्वम् । अनत्याधाने
मध्येपदेशब्दो विभक्तिप्रतिरूपको । निवचनं वचनाभावः । मत्तृण-
मिनिवद्व्यंगीभावः । उच्चाग्नमामर्त्यात्सप्तम्या मृद्म मयनीति न्यासे ।
हरदत्तस्तु-निषाननादेकारान्तन्त्रय । न पुनरेषा मत्तमी, यानं नियम्येति
व्याख्यानात् । निषाननं चानिदोषेण । न तु संज्ञामनिगृह्य

निवचनेकृत्येत्युदाहृत्यादित्याहुरिति । अत्याधाने तु—पदं कृत्वा शिरश्शने ॥

हस्तेकृत्य ; पाणौकृत्य—‘नित्यं हस्ते पाणानुपयमने’ इति नित्यं गतिसंज्ञा । निपातनादलुगिति न्यामे । सप्तम्यन्तप्रतिरूपकाविति हरदत्तादयः । उपयमनं दारकर्मणि वृत्तौ । हरदत्तस्तु—अन्ये तु स्वीकरणमात्रमिच्छन्ति हस्तेकृत्यमहास्त्राणीतीति । आत्रेयस्तु—उपयमनं नामापास्त्यागलक्षणं स्वीकरणम् । तथा च भट्टिः—हस्तेकृत्य त्वमाश्वासीरिति ॥

प्राध्वं कृत्य शकटं गतः । बन्धनेनानुकूलं कृत्वा गत इत्यर्थः । ‘प्राध्वंबन्धने’ इति गतित्वम् । प्राध्वंशब्दस्य भान्तस्याव्ययस्यानु-
१ कूल्यार्थत्वाद्बन्धन इत्येतदर्थद्वारेण विशेषणम्—बन्धने सति यदानु-
कूल्यमिति । अबन्धने तु—प्राध्वं कृत्वा शकटं गतः । विनाऽपि बन्धनेना-
नुकूलं कृत्वेत्यर्थः ॥

जीविकामिव कृत्वा जीविकाकृत्य । उपनिषदमिव कृत्वा उपनिषत्कृत्य—‘जीविकोपनिषदावोपम्ये’ इति गतित्वम् । इति शब्दप्रयोगे जीविकोपनिषदो स्वार्थे वर्त्तते नोपम्ये इत्यगतिर्वान्न-
समासः ॥

मामधिकृत्वा ईश्वरो भवेति मां विनियुज्येत्यर्थः । यथा ‘स्वरिते-
नाधिकारः’ ‘आमेऽधिकृतः’ इत्यनयोः प्रयोगयोः विनियोगो ह्यर्थः ।
‘विभाषा कृञि’ इति अधेरैश्वर्ये गम्यमाने कर्मद्रवचभीयसंज्ञा ।
अस्याश्च फलमाकडारादिति गतिसंज्ञाबाधः । द्वितीया त्वधिकृत्यो

विनियोगार्थत्वात् कर्मणीत्येव सिद्धा । अगतिस्त्वे तु प्रादिसमासस्य
 'कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः' इति निषेधाद्वाक्यमेव भवति ।
 कर्मप्रवचनीयत्वाभावे तु गतित्वात्समासे मामधिकृत्येति भवति ॥

अनुदात्त उभयतोभाषः ॥

इति श्रीपूर्वदक्षिणशशिर्मसमुद्राधीश्वरकम्परानुसुतमङ्गममहाराजमन्त्रिणा

मायणसुतेन माघषसहोदरेण सायगार्येण विरचिताया

माधवीयायां धानुतौ उविकरणा.

तनादयस्संपूर्णा.

अथ क्रयादयः.

डु क्रीञ् द्रव्यविनिमये ॥ १ ॥

क्रीणाति । क्रीणीतः । क्रीणान्ति । क्रीणासि । क्रीणामि ।
क्रीणीवः । क्रीणीते । क्रीणाते । क्रीणते । क्रीणीपे । क्रीणीथे ।
क्रीणे । क्रीणीवहे । इत्यादि । 'क्रचदिभ्यश्चा' इति शपोऽप-
वादश्चा । 'आभ्यस्तयोरान्त' इति कृति सार्वधातुके आङ्-
रणोप । हलादौ तु 'ईहल्यो' इतीत्वम् । भिन्नयो पर-
त्वान्नित्यत्वादन्तरङ्गत्वादीत्वात्पूर्वं अन्तादेशादुभावयोराल्लोप ॥

चिक्राय । चिक्रियतु । चिक्रेथ, चिक्रयिथ । चिक्रि-
यथु । चिक्रिय । चिक्राय । चिक्रय । चिक्रिये । चि-
क्रियाते । चिक्रियिपे । चिक्रियिद्दे, चिक्रियिक्वे । चिक्रि-
ये । चिक्रियिवहे—क्रादिनियमादिद् । धलितु, भारद्वाजनियमा-
द्विकल्प । अगुणवृद्धिविषये इयङ् । 'एरनेकाच' इति यण-
तु मयोगपूर्वत्वात्भवति ॥

क्रेता । क्रेप्यति । क्रेप्यते ॥

क्रीणातु । क्रीणीतात् । क्रीणीताम् । क्रीणन्तु ।
क्रीणीहि । क्रीणानि । क्रीणाव । क्रीणीताम् । क्रीणाताम् ।
क्रीणताम् । क्रीणीप् । क्रीणै । क्रीणार्ह—आनङ्स्मन्ते द्वित्वादेशा-
'पित्वेन द्वित्वादीत्वम् । उत्तमे त्वाङ् पित्वेन द्वित्वाभावाद्भाव ॥

अक्रीणात् । अक्रीणाताम् । अक्रीणाः । अक्रीणीतम् ।
अक्रीणीत । अक्रीणाम् । अक्रीणीव । अक्रीणीत । अक्री-
णाताम् । अक्रीणत । अक्रीणीथाः । अक्रीणाथाम् ।
अक्रीणीध्वम् । अक्रीणि । अक्रीणीवद्दि ॥

क्रीणीयात् । क्रीणीयाताम् । क्रीणीयुः । क्रीणीयाः ।
क्रीणीयाम् । क्रीणीयाव । यामुद्रो हित्वात्पिद्वचनेषूपीत्वम् ॥

क्रीणीत । क्रीणीयाताम् । क्रीणीथाः । क्रीणीय । क्री-
णीवद्दि । सीयुटि सत्येव आद्योपः ॥

आशिपि—क्रीयात् । क्रीयास्ताम् । क्रीपीष्ट । क्रीपीया-
स्तामित्यादि । अक्रीपीत् । अक्रीष्टाम् । अक्रीपुः । अक्रीपीः । अ-
क्रीपम् । सिचि वृद्धिः । अक्रीष्ट । अक्रीपाताम् । अक्रीष्टा ।
अक्रीपि ॥

चिक्रीपति । चिक्रीपते ॥

चेक्रीयते । चेक्रीति ॥

क्रापयति । अचिक्रपत्—‘क्रोद्जीनां णी’ इत्यात्वे पुक् ॥

शतेन परिक्रीणीते । ज्ञाताय परिक्रीणीते—‘परिव्यवेभ्यः क्रियः’
इत्यकर्त्रभिप्रायेऽपि तद् । एवं व्यवह्यामपि । इह पर्यादय उपसर्गा
गृह्यन्ते इति—बहु विक्रीणाति वनामित्यादौ न भवति । ‘परिक्रयणे
संप्रदानमन्यतरस्याम्’ इति परिपूर्वस्य क्रीणातेः साचकतमस्य पक्षे
संप्रदानत्वम् । परिक्रयणं वेतनादिना नियतकालं स्वीकरणम् ॥

कृत्रिमम्—‘द्वितः क्रिः’ ‘क्रीमन्नित्यम्’ ॥

क्रीतः । क्रीतवान् । अभ्येन क्रीता अश्वक्रीती । धनेन क्रीता धनक्रीती—‘कर्तृकरणे कृताचहुलम्’ इति तृतीयासमास । म च ‘गतिकारकोपपदाना कृद्भिस्सह ममासवचन प्राक्सुबु-
त्पत्ते’ इति क्रीतशब्देनेति ‘क्रीतात्करणपूर्वात्’ इति अदन्तात्क्रो-
तान्तात्प्रातिपदिकाद्विधोयमानो ङोप् भवति ॥

सा हि तस्य जनक्रीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥

इत्यत्र तु बहुलग्रहणाद्यावन्तेत ममास इत्यनदन्तत्वात् ङीपभावो
वाच्य । अन्तवद्भावेन ट्यन्तोऽपि कृदन्त एवेति कृदन्तलक्षण-
समामलाभ ॥

क्रयः—‘एरच्’ ॥

अवक्रियते व्यवक्रियते अनेनेति अवक्रय । आयस्थानेषु
वणिगादिभिर्दीयमान स्वामिग्राह्यो भाग यस्य पिण्डक इति प्रसिद्धि ।
‘पुसि मत्तायाम्’ इति घ ॥

क्रयार्थ प्रसारित क्रयम्—‘अचो यत्’ इति यति ‘क्रयस्त-
र्थ’ इत्ययादेश । अत्र तच्छब्देन क्रय परामृश्यते ॥ अन्यत्र
गुणेन क्रय ॥

क्रायकः—शुब् ॥

क्रयिक —‘क्रिय इक्न्’ इतीकन् ॥

प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च ॥ २ ॥

प्रीति कामनेति पुरुषकारे । प्रीणाति । प्रीणीते इत्यादि
प्रीणातिवन् ॥

मीणयति । अपिमीणत्—‘घूज्मीजोर्नुग्वक्तव्यः’ इति नुञ् ॥

मीणातीति प्रियः—‘इगुपधज्ञाप्रिकिरः कः’ ॥

मेष्ट इत्यादि दिवादावुक्तम् ॥

श्रीञ् पाके ॥ ३ ॥

श्रीणाति । श्रीणीति इत्यादि क्रीणातिवत् ॥

श्राययति । अशिथयत् । वृद्धयार्थो ॥

मीञ् हिंसायाम् ॥ ४ ॥

मीनाति । मीनीतः । मीनासि । मीनामि । मीनीवः ॥
मीनीते । मीनीपे । मीने । मीनीवहे ॥

ममौ । मिम्यतुः । ममाथ । ममिथ । मिम्यथुः । मिम्य ।
ममौ । मिम्यिव । मिम्यिम—‘मीनातिमिनेतिदीडां ल्यपि च’
इत्येङिपथे आत्वम्, ल्यपि च । अन्यत्र ‘एरनेकाच.’ इति यण् ॥

मिम्ये । मिम्यिपे । माता । मास्यति । मास्यते । मीनातु ।
मीनीताम् । अमीनात् । अमीनीत । मीनीयात् । मीनीत ॥

आशिपि—मीयात् । यासुटः कित्त्वादनोङिपयान्नात्वम् ॥

भासीष्ट । अभासीत् । अभासिष्टाम् । अभास्न । अभासाताम् ।

आत्वे—‘यमरमनमातां सक्च’ इति सगिदै ॥

सनि मित्सति, मित्सते—‘सनिमीमा’ इत्यच इस् । ‘मस्या-
र्द्धघातुके’ इति तत्वम् । ‘अत्र लोपः’ इत्यभ्यासलोपः ॥

. मेमीयते । मेमेति 'मीनाति' इति श्रित्पा निर्देशान्नात्वम् ॥

मापयति—आत्वे पुक् । अमीमपत् ॥

प्रमीणाति—'हिनुमीना' इत्युपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्य मीनाश-
ब्दे नकारस्य णत्वम् । प्रमीणीतः । प्रमीणन्ति इत्यादौ परनि-
मित्तकस्येत्यस्याद्योपस्य च पूर्वविधौ स्थानिवच्चात् एकदेशविकृत-
स्यानन्यत्वाद्वा णत्वम् ॥

मीत्वा । मीतः । मीतवान् । प्रमाय—'मीनाति' इति
ल्यप्यात्वम् ॥

ईपत्प्रमयः । मयः—'निमिमीलियां खलचोः' इत्यात्वनिषेधः ॥

पिञ् वन्धने ॥ ५ ॥

सिनानि । सिनीते । इत्यादि क्रीणातिवत् ॥

सिपाय । सेप्यतीत्यादि—'आदेशप्रत्यययोः' इति पत्वम् ॥

सिप्यतुः इत्यादौ 'एरनेकाचः' इति यण् ॥

सिसीपति इत्यत्र 'स्तौतिण्योरेव' इत्यपत्वम् 'अङ्गनग-
मां मनि' इति दीर्घः ॥

सितः । सितवान् ॥

स्कुञ् आप्रवणे ॥ ६ ॥

सौत्रोऽयमित्याचार्याः, इति स्वामी । 'स्तन्मु स्तुन्मु स्कन्मु स्कुन्मु
स्कुन्म्यः श्रुश्च' इत्यत्र वृत्तिकारः—आद्याश्चत्वारो धातवः सौत्राः

स्कुञ् आप्रवणे ऋचादि, इति । स्कुनाति । स्कुनीतः । स्कु
नासि । स्कुनीते । स्कुनीपे । स्कुने । स्कुनीवहे । स्तम्भा-
दिमूत्रेण पक्षे श्वरापि—स्कुनोति । स्कुनुत । स्कुनोपि । स्कु
नोमि । स्कुनुते । स्कुन्वाते । स्कुनुपे । स्कुन्वे । स्कु
नुवहे, स्कुन्वहे ॥

चुस्काव । चुस्कुवतु । चुस्कमिथ, चुस्कोथ । चु
स्कुव । चुस्कुविव ॥

चुस्कुने । चुस्कुविपे । चुस्कुविवहे—‘शर्पूर्वा लय’ इति
लय शेष ॥

स्कोता । स्कोप्यति, स्काप्यते ॥

स्कुनातु । स्कुनीताम् । स्कुनन्तु । स्कुनीष्टि । स्कुनातु ।
स्कुनीताम् । स्कुनाताम् । स्कुनीप्य । स्कुनीध्वम् । स्कुन ।
स्कुनावहे । स्कुनामहे । स्कुनोतु । स्कुनुताम् । स्कुन्वा
ताम् । स्कुन्वताम् । स्कुनुप्य । स्कुनव ॥

अस्कुनात् । अस्कुनीताम् । अस्कुनाम् । अस्कुनीत ।
अस्कुनाताम् । अस्कुनीथा । अस्कुनि । अस्कुनीर्षति ।
अस्कुनोत । अस्कुनुताम् । अस्कुनोः । अस्कुनरा । अ
स्कुनुत । अस्कुन्वाताम् । अस्कुनुया । अस्कुनि ॥

म्कुनीयान् । म्कुनीया । म्कुनीयाम् । म्कुनीत । म्कु
नीयाताम् । म्कुनीयाः । म्कुनीय । म्कुनुयान् । म्कुनीति ।
म्कुनीया । म्कुनीपि ॥

आशिपि—स्कूयात् । स्कूयास्ताम् । स्कोपीष्ट । स्कोपीय ॥

अस्कौपीत् । अस्कौष्टाम् । अस्कोष्ट । अस्कोपाताम् ॥

चुस्कूपति, चुस्कूपते ॥

चोस्कूयते । चोस्कोति ॥

स्कावयति । अचुस्कवत् ॥

स्कुत्वा । स्कुतः, स्कुतवान् ॥

युञ् वन्धने ॥ ७ ॥

युनाति । युनीते । इत्यादि स्कुनातिवन् ॥

युयूपति इत्यत्र 'सनीवन्त' इत्यादां युग्रहणेन ऊर्णुन्साह-
चर्यान्निरनुबन्धकत्वाच्च मिश्रणार्थत्वादादिकस्य ग्रहणादिद्विकल्पो
न भवति ॥

ऋचादयोऽनुदात्ता उभयतो भाषाः ॥

अथ सेट आह—

वनूञ् शब्दे ॥ ८ ॥

एतदादयो ध्रुवन्ता उभयतो भाषाः । वनूनाति । वनूनीतः ।
वनूनन्ति । वनूनीते । वनूनाते इत्यादि म्कुञ् वत् ॥

चुक्नाव । चुक्नुवतुः । चुन्नुवे । चुक्नुवाते ॥

आर्धधातुके त्विडस्य भवति—वनुविता । वनुविष्यति, वनुवि-
यते ॥

वनविपीष्ट । अक्नावीत् । अक्नाविष्ठाः ॥

सनि तूगन्तत्वात् 'सनिग्रहगुहोश्च' इतीप्तिनपेध.—चुक्नूपति,
चुक्नूपते इत्यादि ॥

द्रूञ् हिंसायाम् ॥ ९ ॥

द्रूणाति । द्रूणीते इत्यादि क्नुनुत् ॥

पूञ् पवने ॥ १० ॥

पवनं पूतीकरणं सकर्मकोयम् । तथाच 'पुनात्येषामि, पुनीते आत्मा-
नं' 'कर्पकेण बलनं पुपूषत' इत्यादौ सकर्मकत्वं दृश्यते । पुनाति ।
पुनीत । पुनासि । पुनामि । पुनीवः । पुनीते । पुनाते ।
पुनीपे । पुने । पुनीवहे 'प्वादीनां ह्रस्वः' इति 'शितिपरे
ह्रस्वः ॥

पुपाच । पुपुवतुः । पुपाविथ । पुपुविब । पुपुवे ।
पुपुवाते । पुपुविपे । पुपुवे ॥

पविता । पविप्यति पविप्यते ॥

पुनात्, पुनीताम् । पुनीप्स्व । पुनं ॥ अपुनात् ।
अपुनीताम् । अपुनाम् । अपुनीव ॥

अपुनीत । अपुनाताम् । अपुनीथाः । अपुनि । अपुनीवहिः ॥

पुनीष्वात् । पुनीष्वाप् ॥

पुनीत । पुनीयाताम् । पुनीयाः । पुनीय ॥

आशिपि—पूयात् । पूयास्ताम् । पविषीष्ट ॥

अपावीत् । अपाविष्टाम् ॥ अपविष्ट ॥

पुपूषति । पुपूषते—उगन्तात्वादनित्वम् ॥

पोपूयते । पोपोति ॥

पावयति । अपीपवत्—‘ओ·पुयण्जि’ इत्यभ्यामस्येत्वम् । ‘दीर्घे ल्यो·’ इति दीर्घः ॥

पूत्वा । पूतः । पूना यवाः, विनष्टा इत्यर्थः—‘पूओ विनाशे’ इति निष्ठानत्वम् ॥

शेषाः कृतः पवतिवन् ॥

लूञ् छेदने ॥ ११ ॥

लुनाति । लुनीते । इत्यादि पुनातिवत् ॥

लवित्रम्—‘अर्तिलु’ इतीत्र ॥ लूत्वा । लूनः—‘ल्ला-दिभ्यः’ इति निष्ठानत्वम् । लूनि—‘ऋल्वादिभ्यः क्तिश्चिष्टावत्’ इति नत्वम् ॥

लवकः—‘प्रमृत्वस्समभिहारे’ इति वुन् ॥

अभिलावः—‘निरम्योः पूल्वाः’ इति घञ् अपोषवादः ॥

लोत्रम्—करणे घृन् ॥

लोतः—‘हसिमृग्रिणवामिदमिलूपूधुर्भिभ्यस्तन्’ उभयत्र ‘तितुत्र’ इतीप्तिनपेधः ॥

स्तृञ् आच्छादने ॥ १२ ॥

स्तृणाति । स्तृणासि । स्तृणीते । स्तृणीषे । स्तृणे ॥

तस्तार । तस्तरतुः । तस्तरिथ । तस्तरिव । तस्तरे ।
तस्तरिषे । तस्तरिवहे—‘कञ्जल्युताम्’ इति गुणः । वृद्धिविषयेतु
पूर्वविप्रतिषेधेनवृद्धिः । कृते वा गुणे वृद्धिरित्युक्तम् ॥

स्तरीतो, स्तरीता । स्तरिप्याति, स्तरीप्यति । स्तरिप्यते,
स्तरीप्यते । अन्विट् ‘वृत्तो वा’ इति दीर्घविकल्पः ॥

स्तृणातु । स्तृणीहि । स्तृणानि । स्तृणीताम् । स्तृ-
णीष्व । स्तृणे ॥

अस्तृणात् । अस्तृणीताम् । अस्तृणाः । अस्तृणाम् ।
अम्तृणीत । अस्तृणीयाताम् ॥

स्तृणीयात् । स्तृणीयाताम् । स्तृणीत । स्तृणीथाः । स्तृणीया

आशिषि—स्तीर्यात् । स्तीर्यास्ताम् । स्तरिपीष्ट । स्तीपीष्ट—
‘लिङ्सिचो रात्मनेपदेषु’ इतीडिकल्पः । ‘उश्च’ इति कित्त्वं ।
इदपक्षे—‘वृत्त.’ इत्यस्य ‘न लिङि’ इति निषेधः ॥

अस्तारीत् । अस्तरिष्टाम्—‘सिचि च परस्मैपदेषु’ इतीडे न दीर्घ ।
अस्तीर्ष्ट । अस्तरीष्ट । अस्तरिष्ट—लिङुदिङ्गिकल्पः । इट्
‘वृत्तः’ इति वा दीर्घः । अनिटि ‘उश्च’ इति कित्त्वं ॥

तिस्तीर्पति । निस्तरिपति । तिस्तरिपति ‘इट् सनि च’
इति वेदः । इट्ः पूर्ववदीर्घः ॥

तास्तीर्यते । तास्वरीति । तास्तर्ति—‘ऋतश्च’ इति रि
गादयः तपरकरणान्न भवन्ति । उरदत्वे ‘दीर्घोक्तः’ इति दीर्घः ॥

स्तारयति । अतस्तरत् । ' अत्स्मृदृत्वर ' इत्यभ्यासस्यात्वम् ॥

मणिप्रस्तारः—' प्रेस्त्रोऽयद्दे ' इति यञ् । यज्ञविषये तु अपि प्रस्तरः ॥

विस्तारः—' प्रथने वावशब्दे ' इति यञ् । शब्दविषये तु विस्तरः ॥

विष्टारः पङ्क्तिच्छन्दः—' छन्दोनामि च ' इत्यपोषणादो यञ् ॥

अवस्तारः—' अवे तृत्त्रोर्ध्वञ् ' इति करणाधिकरणयोर्ध्वञ् ॥

स्तीर्णः । स्तीर्णिः—' ऋत्वादिभ्यः ' इति निष्ठानत्वम् ॥

कृञ् हिंसायाम् ॥ १३ ॥

कृणाति । कृणीते ॥ चकार । चकस्तुः । चकरुः
इत्यादि स्तुञ्चत् ॥

वृञ् वरणे ॥ १४ ॥

वृणाति । वृणीते ॥

ववार । ववरे ॥

वरिता, वरीता । वरिष्यति, वरीष्यति । वरिष्यते, वरीष्यते ।
वृणातु । वृणीताम् । अवृणात् । अवृणीत । वृणीयात् । वृणीत ॥

आशिषि—चूर्णान्—' उदोष्ठापूर्वस्य ' इत्यगुणवृद्धिविषये उत्वे र-
परत्वे ' हलिन ' इति दीर्घः । वरिषीष्ट, चूर्णीष्ट—' लिङ्गिचोरा-
त्मनपदेष् ' इतीडभावपक्षे ' उग्र ' इति क्तिन्वाद्भुत्वादि । इङ्क्षे
पूर्वञ् ' न लिङि ' इत्यदीर्घत्वम् ॥

अवारीत् । अवारिष्टाम् । पूर्ववन् 'वृतः' इति दीर्घस्य
'सिचि च परस्मैपदेषु' इति निषेधः । अवारिष्ट, अवरीष्ट,
अवूर्ष्ट—'लिङ्सिचोः' इतीङ्गिकल्पे 'वृतः' इति वा दीर्घः । अनिटि
'उश्च' इति कित्वाडुत्वादि ॥

बुवूर्पति । विवरिपति । विवरीपति—'इङ्गनि वा' इती-
ङ्गिकल्पे 'वृतः' इति दीर्घविकल्पः । अनिट्त्वे 'इको ब्रह्' इति
सन्ः कित्त्वे उत्त्वादि ॥

बोवूर्यते । वावर्ति—'ऋतश्च' इति तत्परनिर्देशात्तारिगादी-
त्युक्तम् ॥

वारयति । अवीवरत् ॥

वूर्णः । वूर्णवान् । वूर्णः ॥

धूञ् कंप्ने ॥ १५ ॥

धुनाति । धुनीते ॥

दुधाव । दुधुवतुः । दुधुबुः । दुधुविथ । दुधुविथ
दुधुवे । दुधुविपे । दुधुविद्वे, दुधुविध्रे । दुधुविबहे—
'स्वरस्यादिसूत्रेण प्राप्तमार्धधातुकनिबन्धनमिङ्गिकल्पं पुरस्तात्प्रतिषेध-
कांडारंभसामर्थ्यात् 'श्रुचकःकिति' इति निषेधो बाधते । तमपि
क्रादिनियमो बाधते इति नित्यमिडित्यादि तत्रतत्रोक्तम् ॥

धोता, धविता । धोप्यति, धविप्यति । धोप्यते, धविप्यते—
'स्वरति' इत्यादिना इङ्गिकल्पः ॥

धुनातु ; धुनीतात् । धुनीताम् । अधुनान् । अधुनी-

त । धुनीयात् । धुनीत । आशिषि—धूयात् ; धविषीष्ट,
धौषीष्ट ॥

अधावीत् । अधोष्ट ; अधविष्ट—‘स्तुसुधून्म्य’ इति
पासमैवदे नित्य सिच इट् ॥

दुधूपति । दुधूयते—‘सनिग्रह गुहोश्च’ इति निषेध पूर्ववत्प्र-
तिषेधकाण्डारभसामर्थ्यास्त्वरत्नादि विकल्प बाधते ॥

दोधूयते । दोधोति ॥

धूनयति । अदूधुनत्—‘धून्मीजो’ नुक्’ इति नुक् ॥

धूत्वा—‘श्रुचक किति’ इतीणिषेध ॥

धुतम्—‘यस्य विभाषा’ इत्यनिङ्गम् ॥

धुनोति धुनुते इति स्वादौ । धुवतीति कुटादौ ॥

कनूनादय उदात्ता उभयतोभाषा ॥

शृ हिंसायाम् ॥ १६ ॥

इतो गृणात्यन्ता उदात्ता उदात्तेत । शृणाति । शृणासि । शृणा-
मि । शशार । शश्रुत्तु ; शश्रुतुः । शश्रुः, शशरु ।
शशरिय । शश्र । शशरिव—‘असयोगाछिद्धिन्’ इत्यपितो लिट् कि-
त्वे ‘शृद्धमा ह्रस्वो वा’ इति ह्रस्वपक्षे यणादेश । अन्यदा ‘श्र-
छ्युताम्’ इति गुणः । अपितो लिट् कित्वेन ‘श्रुचक किति’
इति प्राप्तस्येणिषेधस्य क्रादिनियमेन बाध ॥

शरिता ; शरीता । शरिप्यति ; शरीप्यति ॥

शृणातु ; शृणीतात् । शृणीहि । शृणानि ॥

अशृणात् । अशृणीताम् । अशृणाः । अशृणाम् ।
अशृणीव । शृणीयात् । शृणीयताम् ॥ आशिपि—शीर्यात् ।
शीर्यास्ताम्—‘ ऋत इडातोः ’ इतीत्वे रपरत्वादि ॥

अशारीत् । अशारिष्टाम्—‘ वृतः ’ इति दीर्घस्य ‘ सिं
परस्मैपदेषु ’ इति निषेधः ॥

‘ शिशरिपति ; शिशीर्षति—‘ इङ्गनि वा ’ इति पाक्षिकस्ये
‘ वृतः ’ इति दीर्घः । अनिटि ‘ इकोऽसृ’ इति सनः कित्वादित्वादि ॥

शेशीर्यते । शीशर्ति ॥

शारयति । अशीशरत् ॥

शारः—वायुः वर्णश्च ॥

नीशारः प्रावरणम्—नेः ‘ उपसर्गस्य घञि ’ इति दीर्घः । ‘ शृषा
युवर्णनिवृत्तेषु ’ इति घञ् ॥ निव्रियत इति निवृत्तं प्रावारः ॥

शारुकः—‘ लपन ’ इत्यादिना उकञ् ॥

शारुः—‘ शृवन्ध्योरारुः ’ ॥

किंशारुः सत्यशूकं—किंनरयोः शृणः ‘ किंशब्दे उपपदे उण् ॥

शरुः—आशुषप्—‘ शृस्तृ ’ इत्यादिनोऽप्रत्ययः ॥

• शरीरम्—‘कृशृ’ इत्यादिना ईरन् ॥

शरत्—‘शृद्धभसोऽदि’ इत्यदिप्रत्यय ॥

शरदिज —‘प्रावृत्शरत्काल’ इत्यलुक् ॥

शरदि भव श्राद्ध शारदिकम्—‘श्राद्धे शरद’ इति ठञ् ऋत्वणोपवादः ।

शरदो रोगः । शारदिको रोग —‘विभाषा रोगात्तपयो’ इति ठञ् । अन्यथा ऋत्वण् । एवमुपतापोपि ॥

शारदका दर्भा । शारदका मुद्रा —‘सज्ञाया शरदो वुञ्’ इति वुञ् । ‘तत्र जात’ इति विषये दर्भविशेषस्य मुद्रविशेषस्य चैव सज्ञा ॥

परा शृणातीति परशुः—‘आहुरयो खनिशृभ्या ङिञ्’ इत्यु-
प्रत्यय ङित्वाष्टिलोपः । बाहुलकाद्रुपसर्गस्य ह्रस्वः ॥

परशवे हितम्, परशव्यम्—‘उगवादिभ्य’ इति यत् ॥

परशव्यस्य विकार पारशव —‘कसीयपरशव्ययोर्यञ्जौ लु-
क्च’ इति अञ् यतो लुक् ॥

आशरः—पचाद्यञि ॥

पराशृणाति पापानीति पराशरः—अच् ॥

पाराशर्यः—गर्गादित्वादपत्ये यञ् ॥

• पाराशरेण प्रोक्त भिभुसूत्रमधीयाना पाराशरिणः भिषवः —

‘पाराशर्यशिलालिभ्या भिभुनट्मूत्रयो’ इति तेनप्रोक्तमित्यस्मिन्नर्दे
णिनि । तदन्तात् ‘छन्दो ब्राह्मणानि’ इति अध्येतृवेदित्रोरण प्रोक्ता-
ल्लुगिति लुक् । सूत्रस्यापि छन्दस्त्व तत्रेप्यते । णिनावहोपयलोपो ॥

पृ पालनपूरणयोः ॥ १७ ॥

पृणाति । पपार । पप्रतु । परिता ; परीता ।
परिप्यति, परीप्यति ॥ पृणातु । अपृणात् ॥ आशिपि-
पूर्यात्—‘उदोष्ठचपूर्वस्य’ इत्युत्वम् ॥

अपारीत् । अपारिष्टाम् ॥

पिपरिपति, पुपूर्पाते—‘इङ्गनि वा’ इतीङ्भावे ‘इकोमल’
इति कित्त्वादुत्वादि ॥

पोपूर्यते । पापति ॥

पारयति । अपीपरत् ॥

पूर्यते । पूर्यवान्—‘न ध्याख्या’ इति नत्वनिषेध । ‘उदोष्ठचपू-
र्वस्य’ इति उत्वे निष्ठानत्वनिषेधवर्जं प्रक्रिया कृणातिवत् ॥

विपतीति श्लो । पारयति इति णिचि ॥

स्पृ हिंसायाम् ॥ १८ ॥

स्पृणाति । पस्पार । इत्यादि पृणातिवत् । ‘शृङ्गमास’

इति द्वस्वस्त्वस्य न भवति । निष्ठानत्वं तु भवति—स्पूर्णः, स्पूर्ण-
वान्—इति ॥

वृ वरणे ॥ १९ ॥

वृणाति । ववार इत्यादि । वृञ्चुत् । तेनैव वृणातीत्या-
दिसिद्धावपि पुनरस्योपादाने प्रयोजनं देव उक्तम्—

सिद्धे पदद्वये वृजो जित्वाद्यतो न च फले तत्कर्त्रभिप्राये परस्मै-
पदसिद्धये ॥ इति ॥*

अत्र चाद्यं षवर्गतृतीयादि बहव इच्छन्तीति पुरुषकारे । तत्रा-
द्यशब्देनावितृणातिरुच्यते । स्वामिशाकटायनावप्येवं पठित्वा हर-
णार्थमाहुः ॥

भृ भर्त्सने ॥ २० ॥

भरणेऽध्येके । भृणाति । वभारेत्यादि वृञ्चत् ॥

भर'—' ऋदोरप् ' ॥

भरेण निर्वृत्तं भरिमम्—' भावप्रत्ययान्तादिमबुक्तव्यः ' इतीमप् ॥

मृ हिंसायाम् ॥ २१ ॥

मृणाति । ममारेत्यादि वृञ्चत् ॥

*पुनरस्योपादाने न प्रयोजनम् । नैतद्युक्तम् । वृजो जित्वा-
दिसिद्धेऽपि पदद्वये यद्वितो वचस्तत्कर्त्रभिप्राये त्रियाफले परस्मैपदसिद्धये इति ॥
पाठान्तरम्

म्रियते इति तुदादौ ॥

टृ विदारणे ॥ २२ ॥

टृणाति । ददार । दद्रुत्, ददरुत् । ददरुः, दद्रुः इत्यादि शृणातिवत् । विशेषस्तु 'अस्मृद्' इत्यादिना अभ्यासस्य णौ चङ्चत्व अददरत् इति । अयं घटादिपाठात् मित् भये-
वरयति । अन्यत्र—दारयति ॥

दर—अप् । दरी—गौरादित्वान्हीप् ॥

पुरन्दर—'पूस्त्वर्थोर्दारिसहो' इति खच् ॥

भगन्दर—'भगे च दारे' इति वक्तव्यात्खच् । 'खचि ह्रस्व' इत्युत्तरपदस्य ह्रस्व ॥

दारा—'दारजारो कर्तरि णिलुक्च' इति घञ् णिलुक्च ॥

दरत्—'शृद्भसोऽदि' इत्यादिप्रत्यय ॥

दृपत्—'टृणाते पुग्धस्वश्च' इति पुगागमो धातो दस्व अदिश्च प्रत्यय ॥

म्रियते इति तुदादौ ॥

जृ वयोहानौ ॥ २३ ॥

श्वाविषये जृणातीत्यादि । अन्यत्र जीर्यतिवत् । यथा तु भाष्यवृत्तिन्यामपटमञ्जर्यादि तथाऽयं धातुर्नेति प्रतीयते इति जीर्यतावुपपन्नितम् । आत्रेयंमेत्रेयंदैवपुरुषकारादिदर्शनादिहास्माभिर्लिखितम् ॥

धृ इत्येक इतीति मंत्रेय । घृणातीत्यादि पूर्ववत् ॥

नृ नये ॥ २४ ॥

नृणाति । ननारेत्यादि ॥

नीर्णम् । नीर्णवान् ॥

नर —पचाद्यच् ॥

ना—‘नयतेडिञ्च’ इति नयते ऋन्प्रत्यय स च डित् ॥

नारी—‘नृनरयोर्वृद्धिश्च’ इति शार्ङ्गरवादिपाठात् ङीन् वृद्धिश्च ॥

कृ हिंसायाम् ॥ २५ ॥

कृणाति—इत्यादि कृञ्प्रत्यय । तेनैव सिद्धे पुन पाठ
कर्त्रभिप्राये क्रियाफलेऽपि कृणातिवत्परस्मैपदार्थ ॥

मृ इत्येके इति मंत्रेय । एवदतोऽस्य पूर्वं मृणाते पाठोऽन
भिमत इति प्रतीयते ॥

ऋ गतौ ॥ २६ ॥

ऋणाति । ऋणासि । ऋणाभि ॥

अराश्चकार—‘इजादेश्च गुरुमत’ इत्याम् ॥

अरिता, अरीता । अरिप्यति, अरीप्यति ॥

ऋणात् । ऋणीताम् । ऋणीहि । ऋणानि । ऋणीच ॥

आर्णात् । आर्णीताम् । आर्णाः । आर्णाम्, आर्णिव ॥
 ऋणीयात् । ऋणीयाताम् ॥ आशिषि-ईर्यात् । ईर्या-
 स्ताम् । इत्वरपरत्वादि ॥

आरीत् । आरिष्टाम् इत्यादि—‘सिचि च परस्मैपदेषु’ इती-
 टो न दीर्घः ॥

अरिरिपति, अरिरीपति, ईरिपति—‘इट्सनि वा’
 इतीद्विकल्पः । इटि गुणः । पूर्ववद्वा दीर्घः । अनिटि सनः
 कित्त्वादित्त्वादि । ‘नन्द्राः’ इति रेफवर्जस्यात्र द्विवचनम् ॥

आरयाति । माभवानरिरत् ॥

ईर्त्वा । समीर्णः । समीर्णवान् —‘उद्योष्ठ्यपूर्वस्य’ इत्यत्र
 मत्वासत्या अङ्गावयव एवौष्ठ्यो गृह्यत इत्युत्वमत्र न भवति ॥

ऋच्छतीति शपि । इयतीति श्ये ॥

गृ शब्दे ॥ २७ ॥

गृणाति । जगारेत्यादि पूर्ववत्—‘अवाहः’ इति तडस्य न
 भवति । तथाच भाष्यम्—नचावपूर्वस्य गृणातेः प्रयोगोऽस्तीति । ‘समः
 प्रतिज्ञाने’ इत्यत्र पूर्वसूत्रगृहीतस्य अनुवृत्तिरिति संगृणातीत्यत्र
 तङ्ग भवति ॥

होत्रे अनुगृणाति प्रतिगृणाति—‘अनुप्रति गृणश्च’ इत्य-
 नुपूर्वस्य प्रतिपूर्वस्य च गृणातेः कारकं पूर्वस्याः क्रियायाः कर्तृः

भूत संप्रदानमिति होतुस्संप्रदानत्वम् । होता चात्र क्रियाया शसने
कर्ता भवति । अनुगर प्रतिगर इति हि शसितु प्रोत्साहनमुच्य-
ते । तदयमस्य वाक्यस्यार्थः—प्रथम शसितार होतारमन्य प्रोत्सा-
हयतीति ॥

जिगिल्यते । जागर्ति । जागीर्तः—‘लुपसद्’ इत्यादा
वकारविकरणैस्साहचर्यात्तोदादिकस्यैव ग्रहणमिति क्रियासमभिहार
एवास्य यङ् । शित्वरपरत्वयो पूर्वत्रासिद्धमिति पूर्वं ‘ओ यङि’ इति
लत्वे रेफाभावान्न ‘हलि च’ इति दीर्घः । लत्वे हि गिलतिगृणात्यो
द्वयोरपि ग्रहणमुक्तम् ॥

तृणातिप्रभृतय उदात्ता उदात्तेत ॥

ज्या वयोहानौ ॥ २८ ॥

एतदादयो वधात्यन्ता अनुदात्ता उदात्तेत ॥

जिनाति । जिनीतः । जिनासि । जिनामि । जिनीवः—
‘ग्रहिज्या’ इत्यादिना सप्रसारणे परपूर्वत्वे ‘हल’ इति दीर्घे
प्रादित्वाद्धस्व ॥

जिज्यौ । जिज्यतुः । जिज्यथ; जिज्याथ । जिज्यव—
ऊर्ध्वनिनियमादिद् । यलि भारद्वाजनियमाद्विकल्पः । किति परत्वात्पूर्-
वं सप्रसारणाद्विचनम् । अकिनि ‘लिट्श्चम्यासस्योभयेषाम्’
इत्यभ्यासस्य सप्रसारणम् ॥

ज्याता । ज्यास्यति । जिनातु । जिनीताम् । जिनीहि ।
जिनानि । जिनाव ॥

अजिनात् । अजिनीताम् । अजिनाः । अजिनाम् ।
अजिनीष ॥

जिनीयात् । जिनीयाताम् । जिनीयाः । जिनीयाम् ॥

आशिषि—जीयात् । जीयास्ताम् ॥

अज्यासीत् । अज्यासिष्टाम्—‘यमरमनमाताम्’ इति सगिद्यौ ॥

जिज्यासति । जेजीयते । जाज्याति । ज्यापयति ।
अजिज्यपन् ॥

जित्वा । जीनः—‘त्वादित्यः’ इति निघानत्वम् । ‘हृ’
इति दीर्घः ॥

प्रज्याय—‘ज्यश्च’ इति ल्यपि संप्रसारणनिषेधः ॥

ज्यानिः—‘ग्लान्छान्याहाम्यो निः’ इति निः ॥

री गतिरेपणयोः ॥ २९ ॥

रेपणं वृक्तशब्दः । रिणाति । रिणीतः । रिणासि । रिणापि ॥

रिराप । रिर्यतुः । रिरयिय, रिरिय, । रिरियि । क्रादि-
नियमादिद् । यटि भारद्वाजनिषमादिकल्पः । ‘अजादौ ‘एरेरेरायः’
इति यणोसिद्धत्वात् ‘हलि न’ ‘उपधायां न’ इति दीर्घत्वं न भवति ॥

रिणातु । रिणीहि । रिणानि । अरीणात् । अरी-
णीताम् । अरीणाः । अरीणाम् । रीणीयान् । रीणी-
याताम् । आशिषि—रीयान् । रीयाताम् ॥

अरैपीत् । अरैष्टाय ॥

रिरीपति । रिरीयते ॥

रेपयति । अरीरिपत्—‘अर्तिहो’ इत्यादिना पुक् । शेषं
लीयतिवत् ॥

ली श्लेषणे ॥ ३० ॥

लिनाति । लिनातु । अलीनात् । लिनीयात् ॥

लिलौ । लिलाय । लिल्यतुः । लिलयिथ; लिलेथ ।
लिलियत्—‘विभाषा लीयतेः’ इत्येज्विपथे ल्यपि चात्वविकल्पः ।
किति लिट्येज्विपथत्वाभावात् नात्वं धातोः ॥

लाता; लेता । इत्यादि सर्वं लीयतिवन्नेयम् ॥

व्ली वरणे ॥ ३१ ॥

व्लिनाति । व्लिनीतः । व्लिनासि । व्लिनामि ॥

व्लिलाय । व्लिल्यतुः । व्लिलेथ; व्लिलयिथ । व्लिलियत् ॥

व्लेता । व्लेप्यति । व्लिनातु । व्लिनीहि । व्लि-
नानि । अव्लीनात् । व्लिनीयात् ॥

व्लीयात् । अव्लैपीत् । अव्लैष्टाम् ॥

व्व्लीपति । व्व्लीयते ॥

व्व्लेपयति—‘अर्तिहो’ इत्यादिना पुक् । अव्व्लिपत् ॥

व्व्लित्वा । व्व्लीन—व्व्लादित्वान्निघानत्वम् ॥

‘प्रहान्यं व्लीनाति । नैनं दक्षिणा व्लीनाति’* इत्यादौ दीर्घश्छान्दसः ॥

प्ली गतौ ॥ ३२ ॥

ओष्ठ्यादिः । प्लिनातीत्यादि व्लिनातिवत् । केचिदमुं दन्त्यो-
ष्ठ्यादि पठन्तो व्ली वरणे इत्यमुं न पठुः । मैत्रेयस्तु वरणार्थं
पठित्वा ‘अमुं न पपाठ ॥

वृत् ॥

स्वादिपरिसमाप्त्यर्थोऽयम् । अन्ये तु—प्रादीनामपि परि-
समाप्त्यर्थोऽयमिति । तत्रानन्तर्यात् ‘ज्ञा जनोर्जा’ इति दीर्घनिर्देशाच्च
स्वादिपरिसमाप्त्यर्थमेव युक्तम् । ‘ज’ इति ह्रस्वान्तादेशोऽपि जा-
यते जानातीत्यादौ ‘अतो दीर्घो यञि’ इति दीर्घे सिद्धे प्रादित्वा-
ज्जानातीत्यत्र ह्रस्वो मा भूदिति हि दीर्घत्वं पठन्ति । उक्तं चैवं हर-
दत्तादिभिरपि ॥

व्री वरणे ॥ ३३ ॥

व्रीणाति । व्रीणीतः । व्रीणासि । व्रीणामि ॥
विव्राय । विव्रियतु । विव्रेष । विव्रियिष ॥
व्रेता । व्रेप्यति । व्रीणातु । व्रीणीतात् । व्रीणीहि ।
व्रीणानि ॥

अव्रीणात् । अव्रीणीताम् । अव्रीणाः । अव्रीणाम् ॥
व्रीणीयात् । आशिपि—व्रीयात् । अव्रीपीत् । अव्रीष्टाम् ॥

• विव्रीपति । विव्रीयते । वेव्रीति । व्राययति । अवि-
व्रयत् । स्वामिकाश्यपादयो ' आर्तिह्री ' इति पठन्नो वेपयती-
ति पुकं प्रतिपन्ना ॥

व्रीत्वा । व्रीतः ॥

व्री भये ॥ ३४ ॥

भरण इत्येके । व्रीणातीत्यादि व्रीवत् ॥

क्षीप् हिंसायाम् ॥ ३५ ॥

क्षीणाति । चिक्षाय । इत्यादि व्रीवत् ॥

पित्वादङ्—क्षीय ॥

क्षीतः । क्षीतवान् । ' क्षियोदीर्घात् ' इति निष्ठानत्वं ह्रस्वा-
न्तस्य ' निष्ठायामण्यदर्धे ' इति कृतदीर्घस्य ॥

क्षयतीति क्षये शषि । क्षियतीति—निवासगत्यो शे । क्षिणोतीत्यादि
तनोत्यादौ हिंसायाम् ॥

ज्ञा अवबोधने ॥ ३६ ॥

जानाति । जानीत । जानन्ति । जानासि । जानामि ।
जानीव — ' ज्ञा जनोर्जा ' इति शिल्प्रत्यये जादेश दीर्घनिर्देश-
सामर्थ्यात् प्वादीनामिति इम्बो नेति प्लो गतावित्यत्रोक्तम् ॥

जज्ञौ । जज्ञतु । जज्ञाथ, जज्ञिथ । जज्ञिव—क्रादिनि-
यमादिट् । थलि भारद्वाजनियमादिकल्पः ॥

ज्ञाता । ज्ञास्यति । जानातु । जानीहि । जानानि ॥

अजानात् । अजानीताम् । अजानाम् ॥

जानीयात् । आशिषि—ज्ञायात् । ज्ञायास्ताम् । ज्ञेयात् ।
ज्ञेयास्ताम्—‘वाऽन्यस्य संयोगादेः’ इत्येत्वविकल्पः ॥

अज्ञासीत् । अज्ञासिष्टाम् ॥

ज्ञानमपजानीते ; अपलपतीत्यर्थः—‘अपह्वे ज्ञः’ इति तद् ।
सोपसर्गश्चायमपह्वे वर्तते ॥

सर्पिपो जानीते, सर्पिषोपायभूतेन प्रवर्तते इत्यर्थः—‘अक-
र्मकाच्च’ इति तद् । ‘ज्ञोऽविदर्शस्य करणे’ इत्यज्ञानार्थस्य करणे
शेषत्वेन विवक्षिते पठ्यते ॥

मात्रा संजानीते, मातरं संजानीते, शतं प्रतिजानीते—‘संप्रति-
ध्यामनाध्याने’ इति तद् । संपूर्वत्वे ‘संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि’ इति
पक्षे तृतीया । आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणं ततोऽन्यदनाध्यानम् ।
आध्याने तु—मातृस्सञ्जानाति । ‘अधीगर्थ’ इति कर्मणि शेषे
पठ्यते । अशेषे तु—‘संज्ञः’ इति द्वितीयातृतीये भवतः—
मातरं संजानाति ; मात्रा सञ्जानाति । कृद्योगे तु मातुः
संज्ञानम् इति कृद्योगलक्षणा पठ्यते परत्वाद्भवति ॥

धर्मं जानीते—‘अनुपसर्गाज्ज्ञः’ इति कर्त्रभिप्राये तद् । स्वयं
जानाति, जानीते इति धा—‘विभाषोपपदेन प्रतीयमाने’ इति
कर्त्रभिप्रायत्वे उपपदेन द्योत्ये तद्विकल्पः ॥

• धर्मं जिज्ञासते—‘ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः’ इति तद् । सकर्म-
कार्थमिदम् । अकर्मके तु ‘पूर्ववत्सनः’ इति तद्विद्धः ॥

अनुजिज्ञासति पुत्रम्—‘नानोर्ज्ञः’ इति तद्विषेधः । अयं
च मद्ध्येऽपवादन्यायेन—‘ज्ञाश्रुस्मृदृशाम्’ इत्यस्यापवादः । तेन
औपधस्यानु जिज्ञासते इत्यत्र—‘पूर्ववत्सनः’ इत्यकर्मकत्वनिव-
न्धनस्तद् भवति । औपधेन प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः ॥

जाज्ञायते । जाज्ञाति । ज्ञापयति । अजिज्ञपत् । मार-
णादौ ज्ञपयति—वटादित्वान्मित्वम् । प्रपञ्चो धटादावेवावगन्तव्यः ॥

जानातीति ज्ञः—‘इगुपधज्ञा’ इति कः । ‘श्याह्यध’ इति
णापवादः । आल्लोपः ॥

पन्थानं प्रजानातीति पथिमज्ञः—‘प्रेदात् ज्ञः’ इत्यणोऽपवादः कः ॥

प्रज्ञः—‘आतश्चोपसर्गे’ इत्यद् ॥

पाणिन्युपज्ञमकालं व्याकरणम् । उपज्ञायते इत्युपज्ञा
प्रथमज्ञानम् । पूर्ववदद् । कालपरिभाषाशून्यं व्याकरणं पा-
णिनिना प्रथमं ज्ञातमित्यर्थः । ‘उपज्ञोपक्रमं नदाद्याचिरुयासायाम्’ इत्यु-
पज्ञोपक्रमान्तस्य तत्पुरुषस्य नपुंसकत्वम् । तच्छब्देन उपज्ञोपक्रम-
योरर्थः परामृश्यते । तेन यद्युपज्ञेयस्य उपक्रम्यस्य च आदिरा-
ख्यातमिष्यते इत्यर्थः । अत्र च कालपरिभाषाशून्यस्य व्याकर-
णस्य पाणिनिरादिराख्यातमिष्यते ॥

, इप्तः । ज्ञपितः—‘वादान्त’ इति पक्षे णेलुक्कयनिटत्वम् ॥

वन्ध वन्धने ॥ ३७ ॥

वध्नाति । वध्नासि । वध्नामि । किङिति 'अनिदि-
ताम्' इति न लोपः ॥

ववन्ध । ववन्धतुः । ववन्धिथ । ववन्ध । ववन्धिव-
क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमाद्विकल्पः । संयोगान्तत्वा-
द्धिटः कित्त्वामावाप्तलोपो न भवति ॥

वन्धा—अपस्तथोरिति घत्वम् । 'अलां नशश्शशि' इति पूर्वस्य
दत्वम् । तस्य 'अरो अरि' इति वा लोपः ॥

भंत्स्यति—'एकाचः' इति भप्भावः । 'खरि च' इति
चत्वं तकारः ॥

वध्नातु । वध्नीताम् । वधान—'हलश्शश्शानङ्गौ' इति
शाननादेशे हेर्लुक् । वध्नाव ॥

अवध्नात् । अवध्नीताम् । अवध्नाः । अवध्नीतम् ॥

वध्नीयात् । आशिपि—वध्यात् ॥

अभात्सीत् । अवान्धाप् । अभात्सु—'वद्वज्र' इति
वृद्धिः । 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति भप्भावात्पूर्वं झलि सिचो लोपः ।
कृते तस्मिन् प्रत्ययलक्षणेन सादिप्रत्ययमाश्रित्य भप्भावो न भवति;
प्रत्ययलक्षणे सिञ्जोपस्यासिद्धत्वात् ॥

विभंत्सति । वावद्धथते । वावन्धि । वन्धयति ।
अववन्धत् ॥

• चक्रबन्धं वद्ध ; चक्रे वद्ध इत्यर्थ । अट्टालिकाबन्धं वद्ध ।
बन्धविशेषस्य संज्ञेया । ‘अधिकरणे बन्ध’ ‘संज्ञायाम्’ इति
च सूत्रान्या णमुल्, कपादित्पाद्ययाविद्धचनुप्रयोग ॥

वद्धः—निष्ठा । चक्रे वद्ध चक्रवद्धः । दृपदि वद्ध दृपद्वद्धः—
‘सप्तमी’ इति योगविभागात्समास । ‘तत्पुरुषे कृति बहुन्म्’
इत्यदुक् ‘नेन्सिद्धबधातिपु च’ इति निषेध । चक्रे बन्ध चक्रबन्धः ।
दृपदि बन्धो दृपद्वन्ध — ‘सिद्धशुष्कपञ्चबन्धेश्च’ इति सप्तमीतत्पुरुषे
‘बन्धे च विभाषा’ इति हल्-तात्परस्यात्सप्तम्या वञ्चन्त बन्धशब्दे
उपपदे विभाषा अलुक् । पचाद्यजन्ते तु—‘नेन् सिद्धबधातिपु’
इति निषेधो भवति—चक्रबन्ध इति । इय च विभाषा येनना-
प्राप्तन्यायेन ‘नेन् सिद्ध’ इति प्रतिषेध बाधते । परत्वादमूर्ध-
मस्तकवित्येतम् । तेन स्वाङ्गपूर्वपदबन्धान्ते बहुव्रीहावपि लुग्वि-
कल्पो भवति—हस्ते बन्धोऽस्य हस्तबन्धः । हस्ते बन्धः इति ॥

वधिरः—‘ईपमदि’ इत्यादिना किरच् ॥

व्रध्नः—आदित्य । वुध्नः—मूलम् । ‘बन्धेर्बधिवृद्धी च’
इति व्रधिवृद्धी चादेशो ॥

बन्धुः—‘शूरष्ट’ इत्यादिना उमत्यय ॥

कौमुदगन्धीबन्धुः—‘बन्धुनि बहुव्रीहौ’ इति प्यन सप्र-
मारणे ‘हल्’ इति दीर्घ ॥

बन्धुरः—‘मन्दिवाशि’ इति बाहुलकादस्याप्युरच् ॥

अजन्तमध्येऽस्य पाठोऽनिद्वरस्मैपद्यनुरोधात् । ज्यादयोऽनुदात्ताः ।
परस्मैभाषाः ॥

वृड् संभक्तौ ॥ ३८ ॥

उदात्त आत्मनेपदी

वृणीते । वृणाते । वृणीषे । वृणे । वृणीवहे ॥

वव्रे । ववृषे । ववृद्धे । वव्रे । ववृवहे । वरिता,
वरीता । वरिष्यते, वरीष्यते । वृणीताम् । वृणाताम् ।
वृणीष्व । अवृणीत । अवृणाताम् । अवृणीथाः । अवृणि ।
वृणीत । वृणीयाताम् । इत्यादि ॥

वृणोतिवत्प्रक्रियाप्रपञ्चस्ततएवावगतव्यः ॥

वर्या—‘अवद्यपण्यवर्या’ इति स्त्रियां यति निपात्यते । पुंसि
प्यति—वार्या ऋत्विजः इति भवति । वर्येति निपातनमस्येति स्थितम् ॥

वरेण्यः—‘वृड् एण्यः’ इत्येण्यः ॥

श्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षयोः ॥ ३९ ॥

एतदादयः स्वच्यन्ता उदात्ता उदात्तेतः । विष्णातिस्त्वनिद् ॥
क्रिश्नातिस्तु विकल्पितेद् । इष्णातिश्च वार्तिकमतेन तादी । श्रधाति ।
श्रधासि । श्रधामि । श्रधीच—‘अनिदिताम्’ इति नलोपः
कृति ॥

शश्राय । श्रेथतुः । शश्रन्थिथ, श्रेथिथ । श्रेथिव—
‘श्रन्थिग्रन्थि’ इत्यादिना लिटः कित्त्वात् ‘अनिदिताम्’ इति

नलोप । अत्र हरदत्त—‘एत्वाम्यासलोपावत्र वक्तव्यो’ इति । अन्यथा
‘असिद्धवदत्र’ इति नलोपस्यासिद्धत्वादत एकहल्मध्यगत्वाभावात्
न तौ स्याताम् । ये तु श्रन्थ्यादीना कित्त्वविकल्पमिच्छन्ति तेषां
शश्रन्थतुरित्याद्यपि । इदं च कित्त्वं पिद्वचनेष्वपीति सुधाकर ।
तन्मते—शश्राथ श्रेथिव शश्रथ शश्राथ इति च भवति ॥

श्रन्थिता । श्रन्थिष्यते ॥

श्रभ्रातु । श्रभीताम् । श्रथान—‘हल्भ्रश्शानङ्सौ’ इति
‘अतो हे’ इति हेर्लुक् ॥

अश्रभ्रात् । अश्रभीताम् । अश्रभ्राः । अश्रभ्राम् ॥

श्रभीयात् । श्रभीयाताम् । आशिषि—श्रभ्यात् । श्रभ्या-
स्ताम् । कित्त्वादनुनासिकलोप ॥

अश्रन्थीत् । अश्रन्थिष्टाम् ॥

शिश्रन्थिपति । शाश्रन्थ्यते । शाश्रन्थि ॥

श्रन्थयति । अशश्रन्थत् ॥

कमेकर्तरि—‘णिश्रन्थि’ इत्यादिना यक्चणोर्निषधात्—श्रभ्रीति
मेखला स्वयमेव । अश्रन्थिष्ट मेखला स्वयमेव इति भवति ॥

श्रन्थना—‘ण्यासश्रन्थो युच्’ ॥

प्रश्रथः । हिमश्रथः—‘अवोदेधोदाप्रश्रथहिमश्रथा’ इति नि
पातनात् घञि नलोपो वृद्ध्यभावश्च ॥

श्रथित्वा, श्रन्थित्वा—‘नोपवात्यफान्ताद्वा’ इति कित्त्व-
विकल्प ॥

श्रन्यते इति शैथिल्ये शपि ॥

मन्थ विलोडने ॥ ४० ॥

अयं द्विकर्मकः । मन्थाति । ममन्थ । ममन्थतुः इत्यादि
श्रन्थातिवत् ॥ अस्य लिटः कित्त्वं नास्ति । कर्मकर्तरि च यक्विचणौ
मथ्यते । अमन्थि । इति ॥

मथतीति विलोडने । मन्यतीति हिंसासंश्लेशनयोः शपि ॥

ग्रन्थ संदर्भे ॥ ४१ ॥

ग्रन्थाति इत्यादि सर्वं श्रन्थिवत् । अत्रापि केचित् श्रन्था-
ति पठन्ति । पुनःपाठोऽर्थभेदात् । तथा च 'णिश्रन्थि' इत्यत्र न्यासे
श्रन्थ ग्रन्थसंदर्भे इति चुरादावित्युक्त्वा क्रचादावपीत्युक्तम् । 'अ-
वोदैधौक्षप्रश्रथहिमश्रथाः' इत्यत्र तु श्रन्थि विमोचनप्रतिहर्षयोः
इति । एवमुभयत्र पदमजयामपि । पुरुषकारेऽपि—श्रन्थ विमो-
चनप्रतिहर्षयोः । अन्ये तु श्रन्थ ग्रन्थसंदर्भे इति क्रचादौ पठन्ति ।
तथाच सन्दर्भग्रन्थनक्रियायां श्रन्थिग्रन्थी धातू वसेते इति क्षी-
रस्वामीत्युक्तम् ॥

ग्रन्थिः—इन्द्रप्रत्ययः ॥

कुन्थ संश्लेषणे ॥ ४२ ॥

संश्लेश इत्येके । तथा च देवम्—

कुथ्नाति कुन्थेत्संक्षेपे इति ॥

कुथ्नाति । चुकुन्थ इत्यादि मन्थिवत् ॥

कुथेति दुर्गः । तन्मने कुथ्नाति । चुकोथ । कोथितेत्यादि ॥

कुन्थतीति शपि । कुथ्यतीति पूतीभावे श्यनि ॥

मृद क्षोदे ॥ ४३ ॥

मृद्नाति । मृद्नासि । मृद्नामि । ममर्द । ममृदतुः । ममर्दिय ।
ममृद । ममृदिष ॥ मर्दिता । मर्दिष्यति । मृद्नातु ।
मृदान—हलश्चशानच्—मृदानि ॥

अमृद्नात् । मृन्नीयात् । आशिपि—मृद्यात् । अमर्दीत् ॥

मिमर्दिषति । मरीमृद्यते । मरीमर्दीतीत्यादि ॥

मर्दयति अमीमृदत् । अममर्दत्—उरूढा ॥

मृत्—किप् ॥

मृत्तिका—‘मृदस्तिकन्’ इति स्वार्थे तिकन् ॥

मृत्सा । मृत्सा—‘सत्तौ मशंसायाम्’ इति सत्तौ मत्ययौ ।

मर्दनम् । मृद्यम्—‘ऋदुपधात्’ इति क्यप् ॥

मृदित्वा—‘मृडमृद’ इति श्नेटः क्त्वः कित्त्वम् ॥

मृड च ॥ ४४ ॥

मृड सुखे चेति केचित् । मृड सुखेने इत्यपरे । मृडाति ॥

मृडित्वा—इत्यादि मृडातिवत् ॥ अः 'ष्टुना ष्टु' इति ष्टुत्वं
णकारः । मृडतीति शे ॥

गुध रोपे ॥ ४५ ॥

गुध्राति । जुगोध । गुधितेत्यादि मृदिवत् ॥

गुधितः । गुधितवान्—'उदुपधात्' इति निष्ठायां कित्त्व-
विकल्पो व्यवस्थितविभाषया शब्द्विकरणानामेवेत्युक्तम् ॥

गुध्यतीति परिवेष्टने दिवादौ ॥

कुप निष्कर्षे ॥ ४६ ॥

निष्कर्षो बहिर्निस्सारणम् । कुप्णाति । कुप्णासि । कुप्णामि ।
कुप्णीवः—'रपाभ्याम्' इति णत्वम् । चुकोष । चुकोपिथ ।
चुकोपिव । निष्कोपिता । निष्कोप्टा । निष्कोपिप्यति,
निष्कोक्ष्यति । कुप्णातु । कुपाण । अकुप्णात् । कुप्णी-
यात् । आशिपि—कुप्णात् ॥

निरकोपीत्, निरकुक्षत्—'निरःकुष' इति बलाद्यार्धधातुके
इङ्विकल्पः । अनिष्पूर्वत्वे तु नित्यमिडेव । लुङ्चानिट्क्षे 'शङ्
इगुपधात्' इति क्स ॥

निश्चुकुपिपति, निश्चुकोपिपति । निश्चुकुक्षति । पूर्ववदि-
ङ्विकल्पः । इटि 'रलो व्युपधात्' इति कित्त्वविकल्पः ॥

• कुप्यति पादस्वयमेव—‘कुपिरजो प्राचाप्’ इति द्यन्यर-
‘संपदे सार्वयातुने । अन्यत्र कोपिप्यते पादस्वयमेव । अकोपि
पादस्वयमेवेत्यादि ॥

निष्कुपितम्—‘इण्णिठायाम्’ इति नित्यमिट् ॥

कुप्टः—‘कुपिहनि’ इत्यादिनाकथन् ॥

कोप्टम्—‘उपिरुपी’ इत्यादिना थन् ॥

रुक्षिः—‘व्युपिशुपिरुपिम्य विस’ इति निसप्तत्यय । सर्वत्र
‘तिट्’ इतीप्तिपेय ॥

कौक्षेयकः—‘कुलकुक्षिग्रीवाम्य श्वास्थलङ्कारेषु’ इत्यसावभि-
धेये शेषिको ढक् ॥ अन्यत्र कौक्षेयः—‘वृत्तिरुक्षि’ इत्या-
दिना भवार्थं ढक् ॥

क्षुभ सञ्चलने ॥ ४७ ॥

क्षुभ्राति । क्षुभ्रीतः ॥

क्षुभोभ । क्षुभुभत् । क्षुभोभिष । क्षुभोभिष ॥

क्षोभिता । क्षोभिप्यति ॥

क्षुभ्रात् । क्षुभान । क्षुभ्रानि ॥

क्षुभ्रात् । क्षुभीयात् । आशिषि—क्षुभ्यात् ॥

क्षुभ्रिपतीत्यादि क्षुभ्यातिवन् ॥

क्षोभत इति भ्वादौ । अक्षुमादिते क्षुभ्यतेः पुषादिपाठात् ।
 'क्षुभ्रादिषु च' इति णत्वनिषेधो यत्रैतद्रूपं तत्रैवेति क्षोभण
 इत्यत्र रूपान्तरे न भवति । क्षुभ्रीतः क्षुभन्तीत्यादौ एकदेशवि
 कृतस्यानन्यत्वात् स्थानिवद्भावाद्वा भवत्येव ॥

णभ तुभ हिंसायाम् ॥ ४८-४९ ॥

नभ्राति । तुभ्रातीत्यादि पूर्ववत् ॥

तुडि—अनाभीत् । अनभीत्—'अतो हलादेः' इति वा वृद्धि ॥

प्रणिनभ्राति, प्रनिनभ्राति—'शेषे विभाषा' इति णत्व
 विकल्प ॥

नभ्यति तुभ्यतीति पुषादौ । नभते तोभते इति शपि ॥

क्लिशू विवाधने ॥ ५० ॥

क्लिभ्राति । क्लिभ्रीतः । क्लिभ्रासि । क्लिभ्रामि—'शात्'
 इति श्रुत्वप्रतिषेधः ॥

चिक्लेश । चिक्लिशतुः । चिक्लेशिथ । चिक्लिशिव । चि-
 क्लिशिम ॥

अदित्वाद् स्वरत्यादिनेद्विकल्पः—क्लेश्वा । क्लेशिता ।
 क्लेश्यति । क्लेशिष्यति । अनिटि 'प्रश्न' इत्यादिना पत्ये यथा-
 योगं घृत्वकत्वे ॥

किंभ्रातृ १० किंभ्रान् ४ किंभ्रानि । अकिंभ्रात्—किंभी-
यान् । आशिषि—किंश्यान् । अकिंश्यात् । अकिंशिष्टाप्—
अनिदुशे कमे अकिंश्यात् ॥

चिकिंशियति । चिकिंशति ॥

चेलिश्यते ॥

चेलयति । अचिकिंशन् ॥

किंशित्वा, किंष्टा ॥

किंष्टः, किंशितः—'किंशः क्वाविठयोः' इति कृत् ।
क्वायां तूदिस्त्वाद्या सेटः क्तुः 'रन्ते व्युपधात्' इति निषेधं नाधित्वा
'मृद्वृद्ध' इत्यादिना नित्यं कित्त्वम् ॥

किंष्टं च तदकिंशितं च किंष्टाकिंशितम्—'क्तेन नाभिशिष्टे-
शान्' इति कर्मभास्यः ॥

किंश्यते इति दिवाक्षी ॥

अश भोजने ॥ ५१ ॥

अंभ्राति । अंभीतः । अंभ्रासि ॥ आश । आशय ।
आशिव ॥ अशिता । अशिष्यति ॥ अंभ्रातृ । अंशान् ।
आभ्रात् । आभ्राताम् । आभ्राम् ॥ अंभीषात् । आशिषि-
अश्यात् ॥ आशीत् । आशिष्टाम् ॥

आशिषिषति ॥

आशिश्यते । आशिष्ट—'सूषिभूषि' इत्यादिना यङ् ॥

आशयति—‘निगरण’ इति नित्यं परस्मैपदेम् । मा भवानशिशत्.

न भुक्तवान् अनाश्वान्—‘उपेयिवाननाश्वान्’ इति नञ्पूर्वादशे भाषाया भूतसामान्ये लिटः कसुः अनिट्त्वं च निपात्यते । इदमेवादेशवचनं भूतसामान्ये लिटः कल्पकम् । सच्चादेशविषयः । इदं च निपातनमुत्तरत्रानुवृत्तेः लुङ्लृङ्लृट्ठिपयेऽपि भवति—अस्य चोपपादनं ‘स्वादौ’ कृतमित्यत एवावगन्तव्यम् ॥

अशनायति, बुभुक्षत इत्यर्थः—‘अशनायोदन्यधनाया’ इत्यादिना बुभुक्षायमित्वापवाद आत्वम् ॥

अश्रीत पिवत इति यस्या क्रियायां सातत्येनोच्यते सा अश्रीतपिबता—मयुरव्यंसकादौ ‘आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये’ इति पाठात्समासे टाप् ॥

उ ध्रस् उञ्चे ॥ ५२ ॥

ध्रस्नाति । दध्रास । दध्रसिथ । ध्रसिता । ध्रसिप्यति । ध्रस्नातु । ध्रसान । अध्रस्नात् ॥ ध्रस्नीयात् । आशिपि—ध्रस्यात् ॥ अध्रसीत्, अध्रासीत् ॥

दिध्रसिपति ॥

दाध्रस्यते । दाध्रस्ते ॥

धासयति । अदिध्रसत् ॥

ध्रसित्वा । ध्रस्त्वा—उदित्वादिङ्कल्पः ॥

ध्रस्तम्—‘यस्य विमापा’ इत्यनिद्वलम् ॥

अयं चुरादौ ॥ अत्र क्षीरस्वामी उकारं घात्ववयनमाह । तन्मते
उध्रस्नाति । उध्रसाञ्चकार । आध्रस्नात् इत्याद्युदाहार्यम् ।
अनवयवत्वे कृत्स्वादिवन् ध्रसु इति ब्रूयादिति तस्याशयः । स एव
भूवादौ यदाह—

वरिद्राजगृदीधीहामनेकाच्चवं विरेर्जिरेः ।

अदन्तौर्णोतिवेवीडां स्मर्यते णेस्तयोलडेः ॥ *

इति -तदुदाहरणमदर्शनमात्रपरं न परिगणनपरमिति ॥

इप आभीक्ष्ण्ये ॥ ५३ ॥

पौन पुन्यं मृशार्थो वा आभीक्ष्ण्यम्, तद्विषयायां क्रियायामि-
त्यर्थः । सा च यथायोग्यम् । तथा च श्रुत्ये—“पुर इ-
प्णासि पुष्टूत” + इति । अत्र भाष्यम्—‘आसुरीणां पुरा हनना-
दिरथो गम्यते’ इति । इप्णाति । इप्णीनः ॥ इपेप । ईपतुः ।
इपेपिथ । ईप । इयेप । ईपिथ—गुणविषये ‘अभ्यासस्या-
सर्वणे’ इतीयद् । अन्यत्र सर्वर्णदीर्घः ॥

एपिता । एपिप्यति ॥ इप्णातु । इपाण । इप्णानि ।
एप्णात् । ऐप्णीताम् । ऐप्णाः । ऐप्णाप् । इप्णीयात् ।
आशिपि—इप्यात् ॥ ऐपीत् । ऐपिष्टाप् ॥

*हरिद्राजगृदीधीहामनेकाच्चवं विरेर्जिरे ।

चक्रास्त्यूर्णोतिवेवीडां स्मर्यते णे त्वेर्जिरे ॥

इति मुद्रितकोशे.

+ ऋत. १-११-२

एपिपिपति—परत्वाद्गुणे द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनम् ॥

एपयति । मा भवानिपिपत् ॥ ओणेः ऋदित्करणात्कृते हस्ते द्विर्वचनमिति तत्रतत्रोक्तम् ॥

इपित्वा । इपितः—‘तीपसह’ इतीड्विकल्पस्तौदादिकस्यैव न देवादिकक्यैवादिकयोः । एतदर्थमेव तौदादिकमुदितं पठित्वा सूत्रेऽपि तमनुकुर्वन्तीति वृत्तौ स्थितम् । अनुदित्पाठिनां तौदादिकस्यैव ग्रहणे तु हरदत्तेनाकारमात्रविकरणेन सहिना साहचर्यमुक्तम् । एवं वर्धमानसम्भताकारतरङ्गिणीकारादयश्च तौदादिकस्यैव ‘तीपसह’ इत्यत्र ग्रहणमाहुः । काश्यपस्तु ‘इपेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेधः’ इति वार्तिकप्रामाण्यादश्यन्विकरणयोः तौदादिकक्यैवादिकयोरपीड्विकल्पमाह । हरदत्तोपि—यथा तु वार्तिकं तथा क्यैवादिकस्याप्यत्र ग्रहणमिष्यते । एवं च तौदादिकस्योदितत्वं वार्तिकविरुद्धम् । उक्तं च तत्र कैयटे पाठद्वयं प्रस्तुत्य तत्र वार्तिककारस्य मते त्रयो विषया धिरनुबन्धकाः इति ‘तीपसह’ इत्यत्र पाठस्तौदादिकस्येपेरिति ॥

विष विप्रयोगे ॥ ५४ ॥

अनिट्कारिकायां विपिग्रहणेन जीहोत्यादिकोऽर्थं च गृह्यत इति न्यासे

विष्णाति ॥ विवेष । विवेषिथ । विविपिच—ऋदिनियमादिट् ॥

विष्णातु । विषाण । विष्णानि । अविष्णात् । विष्णीपात् । वेष्टेत्यादि इपिवत् ॥

• मुप पुप स्नेहन सेवन सेचनेषु ॥ ५५-५६ ॥

मुष्णाति । पुषोष । पुषोषिण । पुमंषिव ॥ प्रोषिता ।
प्रोषिष्यति । मुष्णातु । मुषाण । मुष्णानि ॥ अमुष्णात् ।
मुष्णीयान् । आशिषि—मुष्यात् । अमोषीत् ॥

पुमुषिपति, पुमोषिपति ॥

पोमोष्यते । पोमोष्टि ॥

प्रोषयति । अपुमुषत् ॥

मुषित्वा, प्रोषित्वा । एवं पुष्णातीत्यादि ॥

मुष्टः । प्लुष्टः इति भौवादिरुयोर्दाहार्ययोः । मृगिस्तु दिवाद्धौ
पुषादौ च ॥

पुप पुष्टौ ॥ ५७ ॥

पुष्णाति । पुष्णीतः ॥ पुषोष । पुषोषिथ । पोषिता
इत्यादि प्रोषनिवन् ॥

पुष्यनीत्यानिद् पुषादौ । पुषीति पूष वृद्धौ इत्यस्य शपि ॥

मुप स्तेये ॥ ५८ ॥

मुष्णातीत्यादि पूर्व्वर् । अयं द्विवर्गः इत्युक्तम् । तन्निव-
न्धनानि च कार्याणि तद्वतत्रोक्तानीतीह न प्रनायन्ते ॥

मुषित्वा । मुमुषिपति—‘रुदविदमुष’ इति कृत्वासर्गोर्नित्यं
कित्त्वम् । ‘रलो व्युपधात्’ इति विकल्पापवादः ॥

खच भूतप्रादुर्भावे ॥ ५९ ॥

भूतप्रादुर्भावोऽतिक्रान्तोत्पत्तिः । खच्चाति—नस्य श्रुत्वेन घकारः ॥

चखाच । चखचिथ । चखचिव ॥ खचिता । खचिप्यति ।
खच्चातु । खचान । खच्चानि । अखच्चात् । अखच्चीयात् ।
खच्यात् ॥

अखचीत्, अखाचीत्—‘अतो हलादेः’ इति वा वृद्धिः ॥
चिखचिपति ॥

चाखच्यते । चाखचीनि । चाखक्ति ॥

खाचयति । अचीखचत् ॥

खचित्या । खचितः ॥

खव इत्येके इति मैत्रेयः । साम्यापि खच्चातीत्युक्त्वा राना-
तीति साम्या इति ॥

खानाति । खानातु । खानीहि—अनुनासिकादावूठ् । हौ तु
श्वः शानचः पूर्वं परत्वादूठि पश्चाद्वलन्तत्वाभावात् शानच् ॥

अखानीत् । खानीयात् । आशिपि—खव्यात् । शपं रागिन् ॥
खगित् हेठ इति पठ्यते । हेङ्गातीत्यादि ॥

हेठ विवाधायामिति शपि ॥

श्रन्यादय उदात्ताः पिपिर्भम् । मिशिष्टु विभाषितेद् । इपि
रीप तफारादौ यानिकमनेन । सर्वे परस्मैपदिनः ॥

• ग्रह उपादाने ॥ ६० ॥

उदात्तः स्वरितेत् । गृह्णाति । गृह्णीतः । गृह्णन्ति । गृह्णासि-
गृह्णामि—‘ग्रहिज्या’ इत्यादिना संप्रसारणं क्तिन्तोः ॥

गृह्णीते । गृह्णाते । गृह्णीपे । गृह्णे । गृह्णीवहे ॥

जग्राह । जगृहतुः । जग्रहिय । जगृह्युः । जगृह ।
जग्राह । जग्रह । जगृहिव । जगृहे । जगृहाते । जगृ-
हिये । जगृहिद्वे । जगृहिध्वे । जागृहिवहे ॥

ग्रहीता । ग्रहीप्यति । ग्रहीप्यते । ‘ग्रहोऽलिटि दीर्घः’
इतीये दीर्घः ॥

गृह्णातु । गृहाण । गृह्णानि । गृह्णीताम् । गृह्णाताम् ।
गृह्णीप्य । गृह्णे ॥ अगृह्णात् । अगृह्णन् । अगृह्णीत् । अगृ-
ह्णाताम् । अगृह्णीथाः ॥ गृह्णीयात् । गृह्णीयाम् । गृह्णीत ।
गृह्णीयाताम् । गृह्णीरन् । आशिपि—गृह्णात् । गृह्णास्ताम् ।
ग्रहीपीष्ट । ग्रहीपीयास्ताम् । अग्रहीत । अग्रहीष्टाम्—‘ह्यचन्त ।
इति न वृद्धिः । अग्रहिष्ट । अग्रहिपाताम् ॥

जिघृक्षति । जिघृक्षते । ‘सनि ग्रहगृहोश्च’ इतीप्तिनपेधः ।
‘रुदविदमुपग्रहि’ इति सनः कित्वात्संप्रसारणम् । दत्त्वमपभा-
वकत्वमत्वानि ॥

जरीगृह्यते । यडि संप्रसारणे द्विवचने ‘रीगृह्यतः’ इत्यभ्या-
सस्य रीक् ॥

जाग्रादि—यहो लुका। लुप्तत्वान्न संप्रसारणम् । दत्ववत्पृत्व-
थलोपदीर्घाः । जागृढः । दत्वादि दीर्घवर्जम् । तत्र हि पूर्वाणो
ग्रहणम् । संप्रसारणं त्वपित्सर्वधातुकापेक्षम् । जाग्रहीति अग्र-
परत्वाच्च दत्वम् । जागृक्षि—दत्वभूभावकत्वपत्वानि ॥

जागृढः । जागृङ्गः ॥

जाग्रहाञ्चकार । जाग्रहीता । जाग्रहीष्यति—‘ग्रहोऽलिटि’
इत्यत्र गृहातेर्यद्विहितमार्धधातुकं तस्य य इट् इति विहितविशेष-
णत्वेऽपि द्वि.प्रयोगरूपस्याङ्गिर्वचनस्य द्विरुक्तोपि स एव ग्रहिरिति
दीर्घो भवति । विहितविशेषणाङ्गीकारस्य प्रयोजनं जरिगृह्यशब्दा-
द्वलाद्यार्धधातुके इट्यञ्छोपयलोपयो जरिगृहिता इत्यादौ दीर्घनि-
वृत्तिः । अत्र च न ग्रहेर्विहितमार्धधातुकं किं तर्हि यङन्तात् ॥

जाग्राद्गु । जागृढाम् । जागृदि । अत्र हेरपित्त्वात् डित्त्वा
संप्रसारणादौ दत्वादि ॥

अजाग्रद् । अजागृढाम् । अजागृहुः । अजाग्रहम् । अजा-
ग्रद् । तिप्तिपोर्हल्द्वयादिलोपे पदान्तत्वात् दत्वभूभावयो
नश्वचत्वे ॥

जागृह्यात् । जागृह्याताम् । जागृह्यास्ताम् ।

अजाग्रहीत् । अजाग्रहीः । ‘स्यसिचूसीयुट्’ इत्यादिना नि-
प्वदिति ग्राहिष्यते इत्यादि । ‘ग्रहोऽलिटि दीर्घ.’ प्रकृतस्येड् इतीह
न भवति ॥

प्रगृह्यं पदम्, यस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधीयते ॥

गृह्यका शकुनय—अस्वत-त्रा इत्यर्थ ॥

ग्रामगृह्या चण्डा-वाग्नि-—ग्रामोद्बहिर्भूतेत्यर्थ ॥

अर्जुनगृह्य—अर्जुनगृह्य इत्यर्थ । 'पदास्तेरिनाहापक्षेपु न' ति क्यप् । 'वाहा' इति रतोलिङ्निर्देशो लिङ्गान्तरे मा भवति ।
।न ग्रामग्राह्यश्चडाल इत्यत्र ण्यदेव भवति ॥

गृह्यका—इत्यत्रानुरूप्याया वन् ॥

पाणिगृहीती—'पाणिगृहीती' इति ङीप् ॥

ग्राही—'नन्दिग्रहि' इत्यादिना गिनि ॥

ग्राह । ग्रहः— विभाषा ग्रह ' इति कर्तरि वा ण । अन्य-
दा अच् । व्यवस्थिताविभाषाविज्ञानान् जलचरे ग्राहः ज्योतिषि ग्रहः ॥

ग्रहात्युपादत्ते धान्यादिभिमिति गृहः गेहम्—'गेहे क' इति
ग्रहेर्भातो गेहे कर्तरि वे समसारणम् । यदाऽय तात्स्थ्याद्धारव-
चन तदा स्वभावात् पुल्लिङ्गो बहुवचनान्तश्च ॥

शक्तिं गृह्णाति शक्तिग्रह । अच्प्रकरणे—'शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टि-
तोमग्धटयतीधनुष्यु ग्रहेरुपमङ्गचानम्' इत्यच् । अणोऽपवाद । एव
लाङ्गलग्रह इत्यादि ।

सूत्र धारयतीति सूत्रग्रहः—'सूत्रे च धारये' इति धारयत्यर्थाद्ग्रहेरच् ॥

फलेग्रहिः—अवन्धचो वृक्ष इति नैऋट्युक्ता । 'फलेग्रहिरात्ममारि-
श्च' इतीन्द्रप्रत्यये उपपदस्येकारान्तत्वं निपात्यते । भट्टिनाय्ये तु फलग्रा-
हिमात्रे प्रयुज्यते—“फलेग्रहीन् हसि वनस्पतीनाम्” ति ॥

उद्ग्राहः । 'उदि ग्रह' इति घञ् 'ग्रहवृट्निश्चिगमश्च'
। इत्यपोषवाद ॥

सद्वाहः मल्लस्य अङ्गुलिनिवेशस्य दार्ढ्यमित्यर्थः । 'समिमुष्टौ' इति घञ् अपोऽपवादः पूर्ववत् । मुष्टाविति । मुष्टिविषयश्चेद्वात्वर्थ इति सूत्रार्थः ॥

अवग्राहो हन्त ते वृषल भूयात् । एवं निग्राहः । 'आक्रोशे वन्यो ग्रहः' इति घञ् पूर्ववदपोऽपवादः । आक्रोशः शपनम् । अन्यत्र अवग्रहः पदस्य । निग्रहः चोरस्य—'गृहवृद्धनिश्चि' इत्यप् ॥

पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः—लिप्सुः पात्रं गृहीत्वा चरतीत्यर्थः । 'ने लिप्तायाः' इति घञ् लिप्तायां गम्यायाम् ॥

परिग्राहो वेद्याः—'परौयज्ञे' इति घञ् । अन्यत्र—परिग्रहो धनस्य । पूर्ववदप् ॥

अवग्रहो देवस्य, अवग्राहः इति वा । 'अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे' इति घञ्पौ वर्षस्य प्रतिबन्ध इत्यर्थः ॥

तुलामग्राहः । तुलामग्रहः—तुलामूत्रमित्यर्थः । 'त्रे वणिजाम्' इति वा घञ् । वणिजां इत्यनेन तुलामूत्रं लक्ष्यते तेषां तेन संबन्धात् न तु वणिजस्तन्त्रमिति वृत्त्यादौ स्थितम् ॥

मग्रहोऽश्वादेः, मग्राहः इति वा । 'रश्मौ च' इति वा घञ् । अश्वादीनां नियमनार्था रज्जुरिह राश्मिशब्देनोच्यते ॥

जीवग्राहं गृह्णाति—'समूल्यकृतजीवेषु हन् कृञ् ग्रहः' इति जीवशब्दे कर्मण्युपपदे ग्रहेर्णमुल् । कृपादित्वात् यथाविध्यनुप्रयोगः जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः ॥

• हस्मग्राहं गृह्णाति । पाणिग्राहं गृह्णाति । हस्तेन गृह्णातीत्यर्थः ।
‘हस्ते यतिग्रहोः’ इति करणवाचिनि हस्तार्थे उपपदे णमुल् । पूर्व-
गदनुप्रयोगः ॥

नामग्राहपाहयति, नाम गृहीत्वाऽऽदयनीत्यर्थः । ‘नामचा दृशि-
ग्रहोः’ इति कर्मणि नाम्नुचपदे णमुल् । तृतीयाप्रभृतित्वात्समासवि-
कल्पः । धातुसंयन्धाधिकारादनुप्रयोगः । वामरूपेण क्त्वाऽप्यभ्यनुजायते
इति नाम गृहीत्येति भवति ॥

गृह् ग्राहणे इति शपि । कुत्सायां गहंते इति शपि । शप्ये-
य गहंते इति ॥

इति पूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्रार्धश्वरकम्परानमुतसङ्गममहारानमहाम-
न्त्रिणा मायणामुतेन माधनसरोदरेण सायणाचार्येण विरचितायां
माधगियायां धातुवृत्तौ क्रचादयरसंपूर्णाः ॥

अथ चुरादयः ॥

चुर स्तेये ॥ १ ॥

अकार उच्चारणार्थः । प्रयोजनान्तराभावादिति । न दात्त इत्सचात् । 'सत्यापपाश' इत्यादिना चुरादिभ्यो विधानात् आणिचः प्रयोगाभावात् । तथा । काश् भाषादेकश्रुत्या च पञ्चतः * इति । अत्राभरणे—'घुषिर्' इति ज्ञापकादक्रियमाणेऽपि वाग्रहणे चुरादिभ्यो णि 'अत एकहल्' इत्यत्र घृत्तो 'जगणतु' जगगुः' इरणसंधानार्थमनित्यप्यन्ताश्रुरादयः इति न्यासकारेणाज्ञापकं सामान्यापेक्षं चेत्युक्त्वा 'आधृषाद्वा' इति चानुवाद इत्युक्तम् । ज्ञापकरवरूपमस्माभिर्गीतपतौ नेह प्रदर्शितम् । तत्र ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वं केयटाविरुह—'गेरणी' इत्यत्र 'गणयति गणं' इति भाष्यच्छाल्पानि णिचः केवलानां चुरादीनां प्रयोगाभावादिति । भाष्य तथा हि । "किमर्थमविशब्दने इत्युच्यते । न विशब्दने पित १५ । एवं तर्हि सिद्धे सति यदविशब्दनग्रहणं करो । चार्थो विशब्दने घुषेर्विभाषाणि न भवतीति । किमेत प्रयोजनं 'महीगलवच' श्रुत्वा जुघुषुः पुण्यमालाः

* श्रुत्या पठेत इति पाठान्तरम्

† क्षत्रमालया इति मुद्रितधातुवृत्तिकोशपाठः पुण्यमालयाः

मयोग उपपन्नो भवति" इति विजिष्टविषयत्वेनाभिधानात् । 'ऋदुप-
धाच्चाकल्लपिचूते' इत्यत्र 'अनित्यण्यन्ताश्चुरादय' इति सामा-
न्येन यदुक्त पदमञ्जर्यां तदपि मतान्तरापेक्षम् । न तु स्वमतम् । यद्
क्षयति—'घुपिर् अविशब्दने' इत्यत्र घुपिविषयमेव ज्ञापयमुक्ता
"अन्ये त्राहु अनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति सामान्येन ज्ञाप्यन् इति" इति ।
याऽपि 'ऋदुपवाच्च' इत्यादौ 'अनित्यण्यन्ताश्चुरादय' इति न्या-
सरुत सामान्योक्ति साऽपि येषां लिङ्गेन वचनेन वा णिञिङ्गस्य
तन्मात्रविषयेन । तथा च णेरणावित्यत्र तेनगोक्तम्—'चौरादिना-
नामपि अनित्यण्यन्तत्वात् विभाषितगिना येषां चिद्विद्यमानत्वात्' इति ।
"यस्मात् णे प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते न चैतस्माणे प्राक्कर्म कर्ता वा
विद्यते" इति गणेर्नित्यण्यन्तत्वाभिधानं च विरुध्येत । तथा जगणनुरिति
ऋत्युदाहरणे पदमञ्जर्यामपि—"चुरादित्वादत्र णिञ्चाप्नोति यदि नेत्यते
अनित्यण्यन्ताश्चुरादय" इति यद्विना ह्यपरितोषं सूच्यते । अपरितोषश्च
पूर्वोक्तो भाष्यविरोधः । तदेवं नित्ये णिञि—

"स्वरितेत्तच्चाग्रहि कचादौ लक्षिश्चश्चुरादिषु ॥

इति वचनात् लक्षे स्वरितेत्त्याच्छिद्वादन्येभ्यश्चुरादिभ्यो 'णिचश्च'
इति रर्त्रभिप्रायेऽपि तद्भेदलुक्त्वा चन्द्रस्त्वत्राप्युभयपदिन्यमास्थित । णिञ्च-
कल्पश्च" इत्याह स्वामी । एव देवो नन्दी चाहतु । मंत्रेयस्तु स्वरितेत्तमभ्य
नेच्छति । यदाह—'स्वरितेत्त्वमस्य कश्चित्प्रतिपद्यते' इति । 'णिचश्च'
इत्यत्र हरदत्तोऽपि लक्षे स्वरितेत्त्व प्रमुत्याह—नात्रासमापितमस्ति ।
पारायणेऽपि चुरादिणिच आत्मनेपदमुदाहृतमिति । एव च लक्षत्रिति प-
दित्वा "नित्तरणादन्येभ्यश्चुरादिभ्यो 'णिचश्च' इति तद्विकल्पो न
भवति" इति श्रीभट्टवचनमपि प्रत्युक्तम् । प्रक्रियारत्ने पि "चिन्तेरे-
दित्वात् ज्ञापवाच्चुरादिणिचोऽनित्यत्वात् चट् स्फुट भेदने इत्यादौ चट-

तात्याद्यपि यथादृष्टं द्रष्टव्यं ” इत्येकीयमतमुक्त्वा “तद्भाष्योक्तज्ञाप-
कविरुद्धम् । एवं हि धुपिरविशब्दने इत्यण्यन्तस्य सम्भवात्तद्व्यावृ-
त्त्यर्था अविशब्दनोक्तिः कथं ज्ञापिका स्यत् ” इति तन्मतं दूषि-
तम् । तस्माद्यत्र लिङ्गं वचनं चास्ति तत्र विकल्प इति सिद्धमिति ।
वचनं स्पष्टम् । लिङ्गमपि तत्रतत्र धातावुपदर्शयिष्यते । यत्तु
जगणतुः जगणुः इति लिङ्गवचनयोरभावेऽप्यण्यन्तस्य प्रत्युदाहरणं
‘अन एकहल्’ इत्यत्र वृत्तौ तत् “अनित्यण्यन्ता” इति सामान्य-
वादिमतापेक्षया, न तु सिद्धान्तबुद्ध्या ।

चोरयति । चोरयतः । चोरयन्ति । चोरयसि । चोरयथः ।
चोरयथ । चोरयामि । चोरयावः । चोरयामः । चोरयते ।
चोरयेते । चोरयन्ते । चोरयसे । चोरयेथे । चोरयध्वे । चोरये ।
चोरयावहे । चोरयामहे ॥

चोरयांचकार । चोरयांचक्रे । चोरयामास । चोरयां बभूव ।
प्रत्ययान्तत्वाद्वाम्प्रत्यय । ‘अयामन्त’ इति णेरयादेशः ॥

चोरयिता । चोरयिष्यति । चोरयिष्यते । चोरयतु, चोरय-
ताम् । अचोरयत् । अचोरयत । चोरयेत् । चोरयेत । चोर्यात्-
‘णेरनिटि’ इति णिलोपः । चोरयिषीष्ट । अचूचुरत् । अचूचुर-
त । ‘णिश्चि’ इत्यादिना चङ् ॥

शत्रादिकार्यं भवतिवत् नेयम् ॥

चुचोरयिपति । चुचोरयिपते—चिण्वद्दिटि तस्यासिद्धत्वात् “णे-
रनिटि” इति णिलोपे चोरिष्यते । । अचोरिपाताम् । ‘एकवचने
चिण्’ इति चिण्वद्भावः अचोरि । चोरिषीष्ट । चोरिता इति भवति ॥

चोरः—पचाद्यच् ॥

० चौरः—प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण् ॥

चोरणा—‘ण्यासश्रन्थः’ इति युच् ॥

चुरा—छत्रादिपाठात् अकारप्रत्ययः गुणाभावश्च ॥

चुरा शीलमस्याः चोरी—‘छत्रादिभ्योणः’ इति णेऽपि “णेऽपि क्वचिदणुतं” इति डोप् । एतच्च करोतावुपपादितम् ॥

चिति स्मृत्याम् ॥ २ ॥

इदित्त्वान्नृप । चिन्तयति इत्यादि ॥

चिन्ता—‘चिन्तिपूजि’ इत्यादिना अङ्प्रत्ययः । अत्र मैत्रेयः अकारे विधातव्ये अङो विधानं गुणाभावार्थम् । तत्सामथर्थात् कदाचित्^१ णिलोपो नास्तीति तत्र चिन्तिया इतीयदुदाहरणम् । चिन्त स्मृत्या इति सानुपङ्ग एव पठितव्ये इदित्पाठान्नलोपाभावार्थादस्य णिच् पाक्षिकः । नित्ये हि णिचि तस्य स्थानिषदावाह्यचवानाङ्ग क्वापि क्तिपरत्वमिति चिन्तेत्यादौ नलोपाप्रसङ्गः । तेन चिन्तति । चिचिन्त । चिन्तिता इत्याद्यपि भवति । एवमन्यत्रापीदित्वं णिजिवरूपार्थं द्रष्टव्यम् ॥

चेततीति शपि संज्ञाने । चेतयते इत्याकुस्मयिः ॥

यत्रि संकोचने ॥ ३ ॥

यन्त्रयति ॥

यन्त्रणा । यन्त्रितः ॥

अत्रापि पूर्ववदिदित्करणत्वात् यन्त्रति इत्याद्यपि भवति । अत्राभरणे—

यन्तु इति पठित्वा ऋकारो 'नालोपि' इति विशेषणार्थं इत्युक्तम् ।
अग पाठ चिरन्तनज्याख्यानेषु न दृश्यते । प्रत्युत यन्त्रणादिशब्दमस्मा-
देव मैत्रेयादयो व्युदपादयन् । अनेकविस्मरणविवरणे देवे तद्व्यख्याने
पुष्पकारे वा प्रयत्नार्थनिस्सारार्थवत्समेनार्थो नोपादीयत इति तस्य मूल
मृग्यम् ॥

स्फुडि परिहासे ॥ ४ ॥

स्फुण्डयति । स्फुण्डति इत्यादि । स्फुटीति प्रथमान्त केचित्प
ठन्ति । तस्यार्थं परिहास इति दुर्गं । तत्र स्फुण्टयति । स्फुण्टीत्यादि ॥

लक्ष दर्शनाङ्गनयोः ॥ ५ ॥

लक्षयति इत्यादि ॥

लक्षयतीति लक्ष्मीः—'लक्ष्मिद्' इतीकारप्रत्ययो मुडागमश्च ॥

लक्ष्मीवान् लक्ष्मणः—'लक्ष्मचा अच्' इति मत्वर्थीयो नकारप्र-
त्यय, ईकारस्य चाकार ॥

लक्ष्यम् । लक्षणम् । अचो यति ह्युटि च णेरौष ॥

लक्ष्यमधीते वेद वा लाक्ष्यिकः । लाक्षणीकोऽप्येवम् । उरधादौ—
'लक्ष्यलक्षण' इति पाठादृक् ॥

शम लक्ष आलोचने इत्याकुस्मीयोऽग्रे भविष्यति ॥

कुट्रि अनृतभापणे ॥ ६ ॥

कुन्द्रयति । अचुकुन्द्रत् । कुन्द्रतु इत्यादि ॥

• अत्र स्वामी—अदिदित्येके इति । तत्र कोदयति इत्यादि । अदि-
त्सले तु अचुकोदत् इत्यत्र दस्वनिवृत्तिः ॥

लड उपसेवायाम् ॥ ७ ॥

लाडयति इत्यादि ॥

लडतीति विलासे शपि ॥

मिदि स्नेहने ॥ ८ ॥

मिन्दयति । मिन्दति इत्यादि ॥

अत्र क्षीरस्नाभ्यनिदितं पठित्वा केश्रिदिदित् पठयति इत्याह ।
तथा कौशिकोऽभ्यनिदितं पपाठ ॥

स्नेहने मेदते मेद्यति इति शपश्यने. । अदितापि शपि मेद्याहस-
नयोः मेदते ॥

ओलडि उत्क्षेपणे ॥ ९ ॥

ओलण्डयति । ओलण्डति । ओलिण्डयिषीति । अनादि-
त्वात् द्वितीयस्येताच्चो द्विवचनम् । अत्र स्वामिकाश्यपसंमनाकाराः
केचिदोदितं पठन्ति वेणो मते छण्डयति, लण्डतीति । अपरे तुकारादि
पठन्ति । तदोभारं घात्वयत्रमुदाहरता मेत्रियादीनां इत्संसकत्वमिन्द-
यतामन्येषां च संस्थापनमिषतम् ॥

जल अपवारणे ॥ १० ॥

जालयति इत्यादि । नन्दिसंमनाकारावाद्यन्तां विषयस्य पठने उक्त

इति । तन्मा भूदिति मंत्रेयो जालं इत्युदाहरणम् ॥

पीड अवगाहने ॥ ११ ॥

पीडयति । अर्पीषिडत्, अपिपीडत्—‘ भ्राजभास ’ इत्यादि-
ना णौ चङ्चुषधात्सर्वविकल्पः ॥

पीडा—भिदादिपाठादह ॥

पाणानुपपीडं धारयति, पाण्युपपीडं धारयति, पाणिनोप-
पीडमिति वा—‘ सप्तम्यां चोपपीड ’ इति सप्तमीतृतीयान्तपोर्णमुलू,
तृतीयामभृतिच्चात् समामविकल्पः ॥

धनुरोरभिरसहं मुष्टिपीडं दधानः ॥

इति षट् भट्टिकारः उपोषमर्गग्रहणमतन्त्रं मन्यते ॥

नट अवरूपन्दने ॥ १२ ॥

अवरूपन्दनं नाट्यम् । नाट्य इत्येव चन्द्रः । चारस्योच्चाटयति-
‘ जासिनिप्रहरण ’ इति कर्मणि शेषे पठ्यते । अनेकार्थत्वाद्विसार्थत्वमुत्पू-
र्वस्य । जास्यादीनां विकृतनिर्देशान् णौ चङि दत्त्वे नाट्यं विधिरित्युक्तं
न्यासे । तत्फलं चोरमनीनदत् इत्यत्र पञ्चभावः । अयं पक्षो म्वादौ
दृषितः ॥

अथ प्रयत्ने ॥ १३ ॥

प्रस्थानम् इति मंत्रेयः । प्रतिहर्षे इति बहवः । आथयति ॥

क्रथिमपि केचिदत्र पठन्ति । स मंत्रेयादौ न दृश्यते । तथा क्रथ-

छृषो हिंसाया, क्राथयेन् । ऋयेत । क्रयेते इति घटादौ युजादौ च
पठता देवेनापि न पठित ॥

बध संयमने ॥ १४ ॥

बाधयति । बन्धेति चन्द्र ॥

बध्नातीति बन्ध बन्धने इति त्रैयादिरस्य । भीमत्सते इति भौ-
वादिक्स्य, नित्यसनन्तस्य बधे वैरूप्ये ॥

पृ पूरणे ॥ १५ ॥

पारयति । अत्र श्रीभद्रादयो दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् पशे णिज्नेति-
तथा हि—दीर्घोच्चारण परिता इत्यादौ ‘अढन्तमृढन्तम्’ इति इद्-
सिद्धये । तण्णिचो विकल्पस्य कल्पक भवति । ननु परिता इत्यादि
पृणातिपिपत्थोरन्यतरेणापि सिध्यति, किं विकल्पकल्पनया । सत्य,
परितेत्यादिसिद्ध्यति । परतीत्यादिसिद्धिस्तु प्रयोजन भविष्यति ॥

ऊर्ज बलप्राणनयोः ॥ १६ ॥

प्राणन जीवनम् । ऊर्जयति । और्जिजत् ॥

ऊर्जिजयिषति—‘नन्द्रा’ इति रेफवर्जस्य द्वितीयस्थेराचो द्वि-
र्वचनम् ॥

ऊर्ज—‘भ्राजभास’ इत्यादिना विप् । ‘चो कु’ इति कुत्वम् ।
णिलोपस्य ‘पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्’ इति स्थानित्त्वनिषेधात्पदा-
न्ता । सयोगान्तलोपस्तु ‘रात्सस्य’ इति नियमान्न भवति ॥

पक्ष परिग्रहे ॥ १७ ॥

पक्षयति । अपपक्षत् ॥

वर्ण चूर्ण प्रेरणे ॥ १८-१९ ॥

एवं मैत्रेयः अन्ये तु वर्ण वर्णने । चूर्ण प्रेरणे इति । वर्णयति ।
चूर्णयति ॥

वर्णं गृह्णाति वर्णयति । चूर्णे रवध्वंसयति अत्रचूर्णयति—‘सत्या-
पपाश’ इत्यादिना वर्णचूर्णाम्यां प्रातिपदिकाम्यां ग्रहणावध्वंसनयोः
णिच् ॥

प्रथ प्रख्याने ॥ २० ॥

प्राथयति । अपप्राथत्—‘अत्प्रवृत्तरप्रथ’ इत्यभ्यासस्याकारः ।
‘नान्ये दितोऽहेनौ’ इति सम्भवद्धेतुमणिर्णां चुरादिभिनि मित्वाभा-
वात् प्रथ प्रख्यान इति घटादिकत्वमस्य न भवति ॥

पृथ प्रक्षेपे ॥ २१ ॥

पार्थयति । अपपार्थत्, अपीपृथत्—उट्ङा ॥

पथ इत्येक इति स्वामी—पार्थयति । अपीपथत् ॥

पम्ब सम्बन्धने ॥ २२ ॥

सम्बयति । असम्बत् ॥

शम्ब च इति मैत्रेयः । शम्ब इत्येके इति स्वामी । शम्बयति ।
अशम्बत् ॥

शम्बरम्—बाहुलकादरः ॥

साम्ब इति केचिदन्त्यादि दीर्घवन्तं च पठन्ति ॥

भक्ष अदने ॥ २३ ॥

भक्षयति पिण्डीं देवदत्तः । अतो हेतुमणिगणि भक्षयति पि-
ण्डीं देवदत्तेन इति । 'गतिबुद्धिमत्प्रत्यवसानार्थ' इति प्रयोज्यस्य कर्म-
त्वं 'भक्षेराहिसार्थस्य' इति वार्तिकेन निषिध्यते । अत्र हि 'आदि-
खाद्यो प्रतिषेध' इत्यतः प्रतिषेधग्रहोऽनुवर्तते । 'गतिबुद्धि' इत्यादौ
अणिग्रहणेन हेतुमणिगो निषेधः । हिंसाया तु—भक्षयति यवान् व-
लीवदर्शनिति भवति । अत्र भक्षयति हिंसाङ्गे भक्षणे वर्तते । हिंसा
च 'सर्वे भावाः सचेतनाः' इति दर्शनेन यवानां सचेतनत्वादस्ति । दर्शना-
न्तरे यवानां भक्षणे स्वामिनो हिंसा भवतीति तदपेक्षं भक्षणस्य हिंसा-
त्वम् ॥

कुट्ट छेदनभर्त्सनयोः ॥ २४ ॥

एवं बहवः । छेदनपूरणयोरिति स्वामी । छेदन इत्येव मिनेन्द्र-
दुर्गौ । कुट्टयति । अचुकुट्टत् ॥

कुट्टाकः—'जल्पभिक्षकुट्ट' इति पाकन् । पिच्छात् स्त्रीयां कुट्टाकी ॥

कुट्टनं कुट्टः—'एरच्' ॥

कुट्टेन निर्वृत्त कुट्टिमम्—'भावप्रत्ययान्तादिमव्यक्तव्य' इति 'तेन
निर्वृत्तम्' इति विषये इमप् ॥

पुट्ट चुट्ट अल्पीभावे ॥ २५ ॥

पुटयति । अपुपुटत् । चुटयति । अचुचुटत् ॥

अट्ट पुट्ट अनादरे ॥ २६ ॥

अट्टयति । आट्टिट् । अट्टिर्दोषश्च एव लक्षणवशेन टकार इति 'नन्दाः' इति टकारवर्जस्य द्वितीयस्यैकाचो द्विवचने पश्चात् पुलम् ॥

मुट्टयति । अमुपुट्टत् ॥

लुण्ट स्तेये ॥ २७ ॥

लुण्टयति । अलुलुण्टन् ॥

लुण्टतीति लुटि स्तेये इत्यस्य शपि । ननु लुण्टयतेरिति पाठेनापि लुण्टयति लुण्टतीति रूपद्वयं भविष्यति किं भ्वादिपाठेन । सत्यम् । सिद्धचतीदं रूपद्वयम्, लुण्टीतेति ताच्छीलिकस्तृज स्यात् । 'जल्पभिक्षकुट्टलुण्ट' इति पाकना बाधात् । लुण्टपाठे तु प्रतिपदोक्तत्वादस्यैव तत्र ग्रहणमिति भौवादिकास्तृनि लुण्टीतेति भवतीत्युभयत्रापि पाठः कर्तव्यः । अत एव न्यामे कुट्टच्छेदे, लुण्टस्तेये, चोरादिकावेतौ इत्युक्तम् ।

लुण्टाकः—'जल्पभिक्ष' इत्यादिना पाकन् । पित्वात् ङीप्—
लुण्टाकी ॥

शठ श्वठ असंस्कारगत्योः ॥ २८ ॥

शाठयति । श्वाठयति । अशीशठत् । अशिश्वठत् ॥

इदित् द्वितीयः इति दुर्गः । मंत्रेषोपि श्वटीत्येके इति । श्वण्टयति ।
अशश्वण्टत् ॥

• श्लाघाया शठयते इत्याहुस्मीय ॥

शठयति श्वठयति इति कथादी । कैतवे शठतीति शपि गतम् ॥

तुजि पिजि हिंसावलादाननिकेतनेषु ॥

तुजयति । अतुतुजत् । पिजयति । अपिपिजत् । इदित्करणत्
तुजति पिजति इत्यपिभवत् ॥

तुजि हिंसाया, तुजि पालने च इति भूवादिपाठादेव हिंसाया तुज-
तीति सिद्धे इदित्त्वेन गिजमित्यत्र, बलादाननिकेतनयोरपि तुजतीति
रूपसिद्धये । एष तर्हि अनेनैव सिद्धे भूवादिपाठ निमर्ष इति चेन्,
पालने तुजतीत्यर्थे ॥

तुजयति पिजयतीति भाषार्थावग्रे भविष्यन् । शाकटायनस्तु तु-
जपिजेति पपाठ ॥

पिज वर्णे इत्यदादौ । इह तजिलुजि इत्यपि कश्चित् दृश्यते । तौ
भेदेयादिभि न पठ्येते ॥

पिस गतौ ॥ ३० ॥

पेसयति । अपीपिसत् ॥

पेसतीति शपि ॥

पान्त्व सामप्रयोगे ॥ ३१ ॥

सान्त्वयति । अससान्त्वत् । सिपान्त्वयिषति ॥

श्वल्क वल्क परिभाषणे ॥ ३२ ॥

भल्कयति । अशभल्कत् । चल्कयाति । अवचल्कत् ॥

ष्णिह स्नेहने ॥ ३३ ॥

पोषदेशः । स्नेहयति । असिष्णिहत् ॥

स्निह्यतीति प्रोतो दिवादिः । अत्र स्फिट स्नेहने इति कचित्कोशे दृश्यते । तद्धनपालशाकटायनमंत्रेयदेवादिभिः चिरन्तनैः व्याख्यातृभिः न लिख्यते ॥

स्मिट अनादरे ॥ ३४ ॥

स्मेटयति । अविस्मिटत् । स्मिह् इत्येके इति मंत्रेयः । स्माययने “अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं” इति न्यायेन ण्यन्तस्य ङित्त्वादात्मनेपदम् । आत्वं “स्मयतेः” इति निर्देशाद्देतुमर्णो विधानाच्च नास्य भवति ॥

शाकटायनस्तु अटस्मिट गतो इति टान्तप्रकरणे पपाठ ॥

स्मयते इति शीपद्धसने शपि ॥

श्लिष श्लेषणे ॥ ३५ ॥

श्लेषयति । अशिश्लिषन् ॥

श्लेषतीति दाहे शपि । श्लेष्यतीत्यालिङ्गने श्यनि ॥

पति गतौ ॥ ३६ ॥

पन्थयति । अपपन्थत् । पन्थति । अपपन्थन् । इदित्वाष्णि-
श्विकल्पः ॥

• पथतीति पथे गतो इत्यस्य शपि ॥

पिच्छ कुट्टने ॥ ३७ ॥

पिच्छयति । अपिपिच्छत् ॥

छदि संवरणे ॥ ३८ ॥

छन्दयति । अचछन्दत् । छन्दति । अछन्दीत् । शाकगय
नस्तु आत्मेनेपदिष्वप्यमु पपाठ । स्वाम्यादय उद इत्यनिदित पठित्वा
उदयति इत्युदाजहु । तेषा उदयति इति रूपस्य उद अपवारणे
इत्याधुपीयेजैव सिद्धत्वादिह पाठो व्यर्थस्त्यात् । इदितोऽभावे छन्दइश-
ब्दोपि न स्यादिति मेत्रेयाद्युक्त इदित्पाठ एव न्याय्य । अन एव न्यास
पदमञ्जयादौ 'उदिव' इत्यत्रोरदुदादि उद अपवारणे इत्यम्मादिव
व्युत्पादितम् ॥

श्रण दाने ॥ ३९ ॥

प्रायेणाय विपूर्वं । मिश्राणयति । व्यग्रिश्रणत् ॥
घटादिपाठात् श्रणयति इत्यादि ॥

तड आघाते ॥ ४० ॥

ताडयति । अतीतडत् ॥

खड खडि कडि भेदने ॥ ४१-४३ ॥

खाडयति । अचीखडत् । खण्डयति । अचखण्डत् । सण्डति ।
अखण्डीत् । कण्डयति । अचकण्डत् । कण्डति । अरुण्डीत् ॥

खण्डतीति मन्यने शपि । तथा कण्डते इति मदे । क्षीरस्वामी तु भूवादौ परस्मैभाषं कण्डतिमानिदितमपि कण्डीतीदितं पठित्वा कण्डेति दुर्ग इत्याह । अस्य निर्णयस्तत्र कृतः ॥

कुडि रक्षणे ॥ ४४ ॥

कुण्डयति । अचुकुण्डत् । कुण्डति । अकुण्डीत् ॥

कुण्डते इति वैकल्यदाहयोः शपि गतम् । वैकल्यार्थष्टान्त इति शाकटायनः । टान्त मेके इति स्वामी । इमावपि पाठभेदौ तत्रापि दर्शितौ ॥

गुडि वेष्टने ॥ ४५ ॥

गुण्डयति । गुण्डति । रक्षण इत्येके । प्रथमादि द्वितीयान्तेमेके पठन्ति—अवकुण्डयति । अवकुण्डति ॥

खुडि खण्डने ॥ ४६ ॥

खुण्डयति । खुण्डति ॥

वटि विभाजने ॥ ४७ ॥

वडीति शाकटायनः । वण्टयति । अत्र मैत्रेयो भौवादिकस्य विभाजनार्थस्य वटेर्हेतुमणौ वण्टयतीति सिद्धे चुरादौ पाठः कर्त्रभिप्रायेऽपि परस्मैपदार्थ इति । असौ हि 'णिचश्च' इति तङ् चुरादिण्यन्त्यस्य नेति मन्यते । अन्ये तु—'णिचश्च' इति तत्रापीष्यत इति नेदं प्रयोजनम् ।

द्विन्तु चिन्तोत्यादिम् इदित्त्वत्वात् णिचो विकल्पे न विमाननेऽप्यर्थे
पठन्तीति सिद्धिरिति । ये तु भूपादायपि विमानने इति पठन्ति तेषां तु
नेत्रास्य चोद्यस्यावतारः ॥

मडि भूपायां हर्षे च ॥ ४८ ॥

मण्डयति । मण्डति । मण्डन इति वेष्टने शपि । मडि भूपायां इति
भूपादां पाठादेव मण्डतीति मिद्वेः अस्मैदित्वं नृम्मात्रार्थं न तु णिञि-
कल्पार्थमपि । तेन हर्षे मण्डनीति न यति ॥

भडि कल्याणे ॥ ४९ ॥

भण्डयति । भण्डति ॥

परिभाषणे मण्डन इति शपि । परिहास इत्येके तत्र ॥

छर्द वमने ॥ ५० ॥

छर्दयति । अचच्छर्दत् ॥

पुस्त वुस्त आदरानादरयोः ॥ ५१-५२ ॥

पुस्तयति ॥ पुस्तम्—“कुन् शिल्पिमंजयो” इति ण्ठुन् ॥

वुस्तयति । वुस्तम् ॥

चुद सञ्चोदने ॥ ५३ ॥

सञ्चोदनं प्रश्नः प्रेरणा च । तत्र प्रश्ने द्विरुर्मन्त्रम्—देवदत्तमर्थं
चोदयति इति ॥

चूडा—मिदादिपाठादद् इत्वं दीर्घत्वं च ॥

चूडालः—‘प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्’ इति मत्वर्थे लच् ॥

चूडा नाम काचिन् तस्या अपत्य चौडिः—‘बाह्यादिभ्यश्च’ इतीन्
‘द्वचन’ इति ढकोपवाद ॥

नक्क धक्क नाशने ॥ ५४-५५ ॥

अय तवर्गीयादि । णोपदेशपर्युदासे ‘नृति नन्दि’ इत्यादौ उपादा
नात् । नक्कयति । धक्कयति ॥

चक्क चुक्क व्यथने ॥ ५६-५७ ॥

चक्कयति । चुक्कयति । चिकेत्यपि कचित्पठ्यते ॥

क्षल शौचकर्मणि ॥ ५८ ॥

क्षालयति । अचिक्षलन् ॥

तल प्रतिष्ठायाम् ॥ ५९ ॥

तालयति । अतीतलत् ॥

तालम्, तलम्—अच् । “सङ्गापूर्वस्य विधिरनित्य” इति
बृहच्चमाव । मेत्रेयस्तु “पुषिरविशब्दने इति ज्ञापक सामान्यमिड-
न्ति” इत्युक्त्वा णिजभावे तलशब्दमाह ॥

तुल उन्माने ॥ ६० ॥

तोलयति । अतूलत् ॥

तुलेति णिचोऽनित्यत्वादिति मैत्रेय । अन्ये तु—णिजभावे प्रमाणा
भावात् ‘तुल्यार्थे’ इत्यादौ तुलेति निपातनादहं गिलुकि तुलेति ।

तुल्यति । अतुतुल्यदिति—तृगशब्दान् 'प्रादिषादिभान्' गानर्थे च तुलमिष्टाच्च' इति णिनि 'दीर्घो लो' इति णौ नडचम्यामस्य दीर्घत्व अग्लोपित्वाच्च भवति ॥

तुल्या कृष्णस्य नास्ति—'तुल्यार्थे' इति विधीयमाना तृतीया तत्रैव 'अतृगोपमाम्याम्' इति वचनान्न भवति ॥

तुल्या समित तुल्यम्—'नो वयोधर्म' इति यन् । तुल्या समि-
तमिनि व्युत्पत्तिमात्रम् । रूढशब्दस्त्वय सदृशपर्याय ॥

तुल्यभेतः—'टुत्यतुल्यात्या अजात्या' इति समानाधिकरणस-
माप्त । अथ च पूर्वनिपातनियमवाधनार्थ । तथा तुल्यमहान् इत्यत्र
'सन्महत्' इति महच्छब्दस्य प्राप्तपूर्वनिपातवाधनायेश्च ॥

कृष्णस्य तुल्यः, कृष्णेन वा—'तुल्यार्थे' इति षष्ठीतृतीये ॥

दुल उत्क्षेपे ॥ ६१ ॥

दोलयति । अदुदुलन् ॥

दोला—भिदोदिराकृतिगणत्वादह ॥

दुलिः कमडी—'अन इ' इतीप्रत्यय, 'बहुन्मन्यनापि सज्ञा-
च्छब्दसो' इति णिलुक् ॥

पुल महत्त्वे ॥ ६२ ॥

पोलयति ॥

पोलतीति शपि । पुलतीति शे इति भूरादौ स्वामी ॥

चुल समुच्छ्राये ॥ ६३ ॥

चोलयति ॥

चोलः । चोलस्यापत्यमपि चोलः--‘द्येन्मगध’ इत्यण् । तस्य
‘कम्बोजादिभ्यो लुग्वचन चोलाद्यर्थम्’ इति लुक् ॥

मूल रोहणे ॥ ६४ ॥

मूल्यति ॥

मूलतीति प्रतिष्ठाया शपि ॥

कल विल क्षेपे ॥ ६५-६६ ॥

कालयति । वेलयति ॥

वेला ॥

कलयतीति गतिसङ्ख्यानयो कथादौ भविष्यति । कलते इति
शब्दसङ्ख्यानयो शपि । वेलते इति वेलेशशपि चलने । विगतीति
सवरणे शे । कचित् किलेत्यप्यत्र पठ्यते । मंत्रेयादिभिस्तु न पठ्य-
ते । श्वेत्यक्रीडनयो किलतीति शे ॥

विल भेदने ॥ ६७ ॥

वेलयति । वेलतीति शपीत्यात्रेय इत्युक्तम् ॥

तिल स्नेहने ॥ ६८ ॥

तेलयति । तिलतीति शे । तेलतीति गतो शपि ॥

चल भृतौ ॥ ६९ ॥

चालयति । चलतीति विलसनकम्पनयो शशपो ॥

• पाल रक्षणे ॥ ७० ॥

पालयति । अपीपलत् । पातेरापि हेतुमण्णो 'पातेर्लुग्वक्तव्य' ।
इति लुगागमे—पालयति ॥

लूप हिंसायाम् ॥ ७१ ॥

लूपयति । अलूलुपत् ॥

शुल्ब माने ॥ ७२ ॥

शुल्बयति । अशुशुल्बत् । शूर्प माने इति श्रीभद्रमेतयादय ।
शूर्पयति ॥

शूर्प—परानि पत्राद्यानि वा णिलोप ॥

शूर्पेण क्रीतं शौर्षम्, शौर्षिकम्—'शूर्पादिजन्यतरस्याम्' इत्या-
होयेष्वर्थेषु अत्रुठञो ॥

द्वान्या शूर्पान्या क्रीत द्विशूर्प इत्यत्र 'अध्यर्धपूर्वात्' इति ठप्रञो-
र्वा लुक् ॥

चुट छेदने ॥ ७३ ॥

चोटयति । चुटतीति शे गतम् ॥

मुट संचूर्णने ॥ ७४ ॥

मोटयति । मोटतीति मर्दने शपि । मुत्तीति प्रमर्दनाक्षेपयो शे ॥

पडि पसि नाशने ॥ ७५-७६ ॥

पण्डयति । पण्डति ॥

पंसयति । पंसति ॥

पांसुः—'अर्जिटाशि ' इत्यादिना उपत्ययो दीर्घश्च ॥

पण्डन इति गर्भो शपि ॥

व्रज मार्गसंस्कारगत्योः ॥ ७७ ॥

व्रजयति । व्रजि मार्गसंस्कारयोः गर्भो चेति मंत्रेणादयः । अत्र धनधान्यो मार्गं चेति पठति । स्वर्गं तु व्रजस्थाने व्रजि पठित्वा मार्गं नि द्वितीयं धातुमह । तन्व्रान्ते तु व्रजिव्रजो ह्ये पठित्वा मार्गसंस्कारगती अभ्यासुर्गो । व्रजयति । मार्गयति । व्रजति व्रजणीनि शपि ॥

व्रजयतीति वानेर्णो ' गो विभृतेने जुक् ' इति जुगागमे ॥

मृग अन्वेषणे कथादो । मार्गं अन्वेषणे शति गृतादो ॥

शुल्क अतिसर्जने ॥ ७८ ॥

शुन्कयति ॥

चपि गत्याम् ॥ ७९ ॥

चम्पयति । चम्पति ॥

क्षपि क्षान्त्याम् ॥ ८० ॥

क्षञ्जयति । क्षजति । क्षञ्जत इति गतिदानयो घटादौ ॥

श्वर्त गत्याम् ॥ ८२ ॥

श्वर्तयति ॥

श्वभ्र च ॥ ८३ ॥

श्वभ्रयति ॥

ज्ञप मित्र ॥ ८४ ॥

ज्ञापने मारणादिषु च अभिधानमस्येति मत्रेयादय । अन्ये तु—शाकटायनानुसारिणो ज्ञपमारणतोषणनिशामनेषु मिञ्चेति पठन्ति । तथा 'इको झल्' इत्यत्र न्यासे "ज्ञप मित्र" इति पठित्वः । "अन्ये तु ज्ञप मारणतोषणनिशामनेप्त्रिति पठन्ति" इति । घटादिनदत्रापि केचित्निशामनस्थाने निशानशब्द पठन्ति । घटादिषु मारणादिसूत्रस्य पाठादेव मित्वे सिद्धे पुनर्मारणादिषु मित्ववचन ज्ञपादिवर्जमन्ये स्वार्थ्यन्ता न मित इति ज्ञापनार्थ मिति पुनः पाठफलं चाहुः काश्यपादय । ज्ञपादीननुक्रम्य 'नान्ये मिनोऽहेतां' इति ज्ञपादिष्वतिरिक्तानामेव अहेतुमण्णो मिस्वाभा वस्य वक्ष्यमाणत्वात् नेदं फलम् । मित्र—अर्थविशेषपरिगणनमप्युक्तं "प्रच्छ ज्ञीप्साया" "ज्ञप्ति" "श्ठाघहुड्स्थाशपा ज्ञीप्स्यमान" इत्यत्र "ज्ञीप्स्यमानो ज्ञपयितुमिष्यमाणो यो ययितु मभिप्रेत" इत्यादौ ज्ञानमात्रे ज्ञापो च मित प्रयोगदर्शनान् । न चेव शक्यते वक्तु निशामा ज्ञानमात्र तदर्थोदस्मादहेतुमण्णो चुरादित्वेन "प्रच्छ ज्ञीप्साया" "ज्ञप्ति" इति भाविष्यन्ति । 'स्था-

शपां क्षीप्स्यमानः' इत्यादिस्तु हेतुमण्णौ घटादिमित्त्वेनेति । एवं
तर्हि घटादिज्ञापनाविषयोऽयं तु ज्ञानाविषय इत्यर्थभेदस्य निश्चयमानत्वात्
घटादित्वादेव मित्त्वे सिद्धे पुनर्मारणादिषु मित्त्ववचनं ज्ञापनार्थमिति शो-
क्तेन विरोधस्मयान् । अयं मतं—घटादित्वादेव मित्त्वे सिद्धे पुनर्मार्-
णादिषु मित्त्ववचनं ज्ञापनार्थम्—निशामनस्य ग्रहणं विषयं इतर-
योस्तु नियमार्थमिति । प्रथमपि मारणादिषु नि वचनमनुक्तम् । मारण-
तोपणयोरिति तु वक्तव्यम् । किञ्चास्य ज्ञानमात्रार्थत्वे 'इयं दृष्ट' इति
इत्यत्र न्यायमारतरदत्तादिभिः चाङ्गादिनां व्युत्पादनं विरुद्धमेव ।

फाटो युक्त इति सिद्धान्तितम् । एवं च चुरादिणिचो 'णिचश्च' इति कर्त्रभिप्रायेऽपि तद् नास्तीति दर्शनाश्रयणेन "उक्तस्योक्तिणिचश्चेत्यु-
दितविहितपे" इति कर्त्रभिप्रायेऽपि मारणादौ परस्मैपदसिद्धिः पुनः
पाठफलमिति गृहेवेनोक्तं तदपि मतं—

जानातिर्ज्ञेस्तु सिद्धयेत् ज्ञपयति तु पुनर्मारणादौ घट्टदे-

श्रामित्वे षादेभ्य ज्ञप मिदिति पदं ज्ञापने मारणादौ ॥

तेनार्थात् ज्ञापनार्थे ज्ञपयतिपदवन् ज्ञापयेदित्यपि स्थान्

इति स्वेनैव ज्ञप मिदित्यर्थविशेषोपादानराहितं पाठमङ्गीकृत्य तस्य च
प्रयोजनं मारणादिव्यतिरिक्ते ज्ञापयत्यर्थे ज्ञपयतीति सिद्धिरित्युक्तत्वात्
उक्तस्योक्तचसम्भवात् निराकृतम् ॥

ज्ञपयति । संज्ञपयति । विज्ञपयति । मज्ञपयति । स्वभा-
वान्मारणादावप्यस्य घृत्तिरित्युक्तम् । तत्र च कौमारमतेन सोपसर्गः
प्रदर्शितः ॥

जिज्ञपयिषति, ज्ञीप्सति—'सनीवन्तर्धि' इत्यादिना पक्षे इड-
भावः । 'आप्ज्ञवृधाम्' इति झलादौ सन्यच झीकारः । 'अत्र
लोपः' इत्यभ्यासलोपः । 'गेरनिटि' इति णिलोपः ॥

'वादान्त' इत्यत्र ज्ञप्तः इति निपातनं ज्ञपेरिति 'निष्ठायां सेटि'
इत्यत्र कैयटपदमज्योरुक्तत्वात् इह ज्ञप्तः, ज्ञापितः इति मैत्रेयेणोदाह-
रणस्य प्रदर्शनमयुक्तम् ॥

यम च परिवेषणे ॥ ८५ ॥

चकारेण मिदित्यपेक्ष्यत इति मैत्रेयादयः । इह परिवेषणं परिवे-

एतम् । न तु भोजना, नापि वेष्टना । तत्र हि घटादित्वात्सिद्धम् ।
 न च वेष्टनेऽपि घटादित्वेन मित्रसिद्धिः । हेतुमण्यन्तस्य तद्वि-
 धानात् । तस्य च वेष्टनाऽर्थो न तु वेष्टनमिति । यमयति चन्द्रम् ।
 परिवेष्टत इत्यर्थः । अन्यत्र नियामयति । क्वचिद्यमोऽपरिवेष्टण
 इति पठ्यते । तदनार्पम् । चकारेण मिदित्यपेक्ष्यत इति मैत्रेयादिर्वि-
 रोधात् । किञ्च—घटादौ यमोऽपरिवेष्टणे इति परिवेष्टणादन्यत्र मित्रं
 निषिद्धयते । अनेन तु तत्रैव विधीयत इति विधिनिषेधयोर्विषयविभा-
 गो न प्रकल्प्येत । येषां तु दर्शनं घटादावपरिवेष्टणे मित्रं विधीयत
 इति तेषां तु तत्रैवानेनापि मित्रं विधीयत इति वैयर्थ्यमेव प्रसज्येत ।
 इदं च घटादावपरिवेष्टणे मित्रविधानदर्शनं तत्रैव दूषितम् ॥

चह परिकल्कने ॥ ८६ ॥

चहयति । मैत्रेयस्तु चपेति पठित्वा चपयतीत्युदाजहार । चहे-
 त्युत्पन्नमेव चन्द्रेऽपि । अयं कथादावपि पठिष्यते । तस्य फलं अ-
 ग्लोपित्वात् 'सन्वल्लुघुनि' इति इच्छस्य 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घस्य चा-
 भावः । तेन अचचहत् इति भवति । इह पाठात् अचीचहत् इतीत्व-
 दीर्घो भवतः । तथाऽस्य मित्वात्—अचहि अचाहि । चहं चहं,
 चाहं चाहमिति 'चिण्णमुलोः' इति दीर्घविकल्पो भवति ॥

नहतीति भूवादौ ॥

रह त्यागे ॥ ८७ ॥

इतीह केचित्पठन्ति । रहयति । कथादावप्ययं पठिष्यते । तत
 एव सिद्धेरिह पाठो व्यर्थ इति स्वामी । तत्र; चहिक्कथादेरग्लोपि-
 त्वात् इच्छदीर्घयोरमावात् अररहत् इति भवति । इह पाठात् अरीरहत्

इति । तथा अरहि । अराहि । रहंरहं, राहंराहं इति मिच्चात् 'चि-
ण्णमुद्योः' इति दीर्घाप्रकल्पोऽस्य भवतीति प्रयोजनसङ्गावान् ॥

रहतीति शपि । रहतीति तत्रैव रहि गतौ इत्यस्य ॥

वल प्राणने ॥ ८८ ॥

ओष्ठचादिः । वल्लयति ॥

चिञ् चयने ॥ ८९ ॥

ञिक्तरगात् कर्त्तृभिर्प्राये तद्विध्यर्थान् णिजस्य विकल्पयते । णिचि
'चिस्फुरोर्णो' इत्यात्वं पक्षे भवति । तत्र पुकि मिच्चात्तस्य ह्रस्व
इति चपयति । चययति । अणिचि—चयति, चयते इति भवति ।
अत्र काश्यप —इकारोच्चारणसामर्थ्यादात्वं नेति । तच्चिन्त्यं आत्वस्य
चैकलिप्तात्तत्तद्भावे वृद्ध्यायूहस्तेषु चयतीति रूपमिदं चर्यन्त्यात्तस्य ।
तथा णिजभावे गुणायोः चयति इति रूपार्थत्वाच्च । रहत्यादयो यद्य-
प्यत्र मंत्रेयादिभि न पठिताः तथाऽपि काश्यपादिप्रामाण्यादस्माभिः
पठिताः ॥

चिनोतीति स्वादेः ॥

नान्ये मितोऽहेतौ ॥

ज्ञपादिव्यतिरिक्ता अहेतुमण्णो मितो न भवन्ति । तेन ज्ञपादिव्य-
तिरिक्तानां चौरादिकानां शमादीनां 'जनीनृपक्रमुरज्रोमन्ताश्च'
इत्यादिना सामान्यलक्षणेन प्राप्तं मिच्चं न भवति ॥

घट्ट चलने ॥ ९० ॥

घट्टयति ॥

घट्टते इति शपि ॥

अस्त संघाते ॥ ९१ ॥

अस्तयति । कचिदयं वक्ष्यमाणस्य पुंसेरनन्तरं पठ्यते ॥

खट्ट संवरणे ॥ ९२ ॥

खट्टयति ॥

पट्ट स्फिट्ट चुवि हिंसायाम् ॥ ९३-९५ ॥

सट्टयति । स्फिट्टयति । चुम्बयति ॥

चुम्बनीति वक्रसयोगे शपि । केचित् द्वितीयं पुष्टेत्युकारवन्तं अनोष्ठ्य च पठन्ति । अस्माभिस्तु मैत्रेयादीनामनुसारेण पूर्वमेव पुष्टिः पठित इतीह न लिखितः । तदनुरोधादेवेह स्फिट्टिश्च पठितः ॥

इह व्यय क्षय इति नन्दी पठति । व्ययेत्यपरे, मैत्रेयदेवादयस्तु उभयमपि न पठन्ति ॥

पूल सङ्घाते ॥ ९६ ॥

पूलयति । पूलतीति शपि । पुरुषकारे तु पूर्णेति क्षीरस्वाभी, पुणेति शाकटायन इत्युक्त्वा कोशशुद्धिस्त्वोद्धृतेऽर्थे कीदृशीति न विद्म इत्युपहसितम् ॥

पुंस अभिवर्धने ॥ ९७ ॥

पुंसयति ॥

टकि वन्धने ॥ ९८ ॥

टङ्कयति । टङ्कति ॥

टङ्कः । चिटङ्कः ॥

धूस कान्तिकरणे ॥ ९९ ॥

दन्त्योष्मान्त इति श्रीभद्रमैत्रेयादय । मूर्धन्योष्मान्त इति स्वा
मी । तथा च मैत्रेयोपि धूप इत्येक इति । काश्यपस्तु तालव्योष्मा
न्तपाह । धूसयति ॥

धूसरः—बाहुलकादरप्रत्यय ॥

कीट वर्णे ॥ १०० ॥

कीटयति ॥

चूर्ण संकोचने ॥ १०१ ॥

चूर्णयति । पुन पाठोऽर्थभेदकृत ॥

पूज पूजायाम् ॥ १०२ ॥

पूजयति ॥

पूजा—‘नान्तिपूज’ इत्यङ् ‘ण्यास’ इति युचोऽपवादः ॥

पूजितो राज्ञा—‘मन्त्रिबुद्धिपूर्वार्थेभ्यश्च’ इति वर्तमाने क्तः ।
क्तस्य च वर्तमाने’ इति कर्तरि पठ्यी । ‘क्तेन च पूजायाम्’

इति समासनिषेधः । 'पूजितो यस्मुरामुरेः' इति आर्प. प्रयोगः
इत्याहु ॥

अर्क स्तवने ॥ १०३ ॥

तपन इत्येके । 'अर्चन्त्यर्कमर्किणः' * इति दर्शनात् स्तवनपाठो
युक्तः । अर्कयति ॥

शुठ आलस्ये ॥ १०४ ॥

शोठयति । शोठतीति गतिप्रतिभाते शपि ॥

शुठि शोपणे ॥ १०५ ॥

शुण्ठयति । शुण्ठति । अत्र क्षीरस्वामी—केचिदेन अकारा-
न्तं पठन्ति । लक्ष्यतस्तदपि प्रमाणमिति । एव तु शुठ आलस्ये इति पू-
र्वत्रैव शोपणमपि निर्दिशेत् । शोपणे शोठयतीति प्रयोगो दृष्टश्चेत्
शोठयतेरनेकार्थत्वेन निर्वाहः । तस्मात् शुठि शोपण इति युक्तः
पाठः । अस्थेदित्वादेव शुण्ठतीति सिद्धे भ्वाद्यौ शुण्ठे पाठः प्रपञ्चार्थः ॥

जुड प्रेरणे ॥ १०६ ॥

जोडयति । बन्धने जुडतीति शे ॥

गज मार्ज शब्दार्थौ ॥ १०७-१०८ ॥

गाजयति ॥

गजते । गजति इति शपि । गर्जेति गृजति इति च ॥

. मार्जयति । शौचालङ्कारयोः मार्जयति मार्जतीति युजादौ भविष्यति । मृजूप् शुद्धावित्यस्य माष्टि इत्यदादौ ॥

अत्र मर्चि^१मपि केचित्पठन्ति । मर्च^२यति । शपि मर्च^३ति ॥

घृ प्रस्त्रवणे ॥ १०९ ॥

घारयति । अत्र क्षीरस्वामी स्त्रवण इति पठित्वा अभिघारय-
तीत्युदाजहार ॥

घरतीति शपि । जिवर्तीति छौ । छान्दसौ चैतावित्युक्तम् ॥

पचि विस्तारवचने ॥ ११० ॥

पञ्चयति । पञ्चति ॥

पञ्चेते इति व्यक्त्यर्थस्य शपि ॥

तिज निशातने ॥ १११ ॥

तेजयति ॥

तितिक्षते इति भोवादिकस्य तिजेर्नित्यसन्नन्तस्य क्षमायाम् । तेनती-
ति तेजेशशपि पालनार्थस्य ॥

कृत संशब्दने ॥ ११२ ॥

कीर्तयति । ‘उपधायाश्च’ इति इत्तरपरत्वयो ‘हलि च’ इति दीर्घ । अचिकीर्तत् । अचीरुतत्—‘उरृद्वा’ । अन्यदा ‘गौ कृत स्यानिधत्’ इतीत्वस्य स्यानिधत्त्व न भवति । यत्र द्विरुक्तौ परभागस्याद्योऽनवर्णे तत्रैवेय परिभार्येत्येव ‘द्विर्वचनेऽचि’ इत्यादौ भा-

प्यकैयट्योस्सिधतम् । एवमेव 'उरृत्' इत्यादौ पदमञ्जर्यादिष्वपि ।
 यत्तु 'स्तौतिण्योरेव' इत्यत्र सिपेचयिपति इत्यत्र सिचेहेतुमण्णो
 गुणे सतीटि गुणायादेशयो उत्तरखण्डस्य^१ अवर्णभावेऽपि अनया परि-
 भापया गुणस्य स्थानिवत्त्वेन सिचशब्दस्य द्विरुक्तिवचन तदस्या
 परिभाषाया सामान्यताश्रयणेन स्थानिवत्त्वेऽपि रूपसिद्धौ विशेषो ना-
 स्तीत्येतावता । न तु सिद्धान्तस्थित्या । कथं तर्हि 'लोप पिबते'
 इत्यत्र वृत्तौ अपीप्यत् इत्यत्र पिबतेर्णौ युक्ति चटि 'लोप पिबतेरीच्चा-
 म्यासस्य' इत्युपधालोपे तस्यानया परिभाषया स्थानिवत्त्वमाश्रित्य पायू-
 शब्दस्य द्विरुक्तिरुक्ता । न ह्यत्र उत्तरखण्डस्य आद्यमचमवर्णं पश्याम ।
 यद्यपि प्रयोगे न पश्याम, स्थानिवत्त्वेन पायूशब्दे द्विरुक्ते प्रक्रियाया-
 मुत्तरखण्डे अवर्णं पश्याम इति न दोषः । तस्य च 'लोप पिबते'
 इत्यस्य पुनः प्रकृत्या प्रयोगेऽदर्शनम् । एव औजदत् इत्यत्राप्यूदश
 व्दाणिचि टिलोपे तस्य स्थानिवत्त्वात् ढत्वादीना चासिद्धत्वे ह्रस्वशब्दस्य
 द्विरुक्ते प्रक्रियावाक्ये उत्तरखण्डस्याजवर्ण इति न कचिद्दोषः । एव
 च औजिदत् अपीप्यत् इत्यादिसिद्धार्थं अस्या परिभाषाया सामान्य-
 त्वमाश्रित्य अत्र 'लोप पिबते' इत्यत्र वृत्तिकारवचन 'स्तौतिण्यो-
 रेव' इत्यत्र न्यासकारवचन च सवादयन् अचिरीर्नत् इति सिद्धार्थं
 अनित्यत्व चास्या वदन् सीरदेवोपि प्रत्युक्तः । प्रकृतमनुसराम ॥

कीर्तिः—'उत्तियूति' इत्यादिना युजपवादः क्तिन् । काला-
 पास्तु युचमपीच्छन्ति कीर्तना इति ॥

'ऋदुपधाच्चाकलपिचृते' इत्यत्र तपरकरणात् ऋरारोपधकीर्तय-
 तिव्यावृत्त्यर्थात् अस्माणिचोऽनित्यत्व ज्ञाप्यते । नित्ये णिच्यनुपधा

त्वादेव ऋकारस्यात्र क्यप् न भविष्यतीति किं तपरकरणेनेन ह्यच्चावृत्त्यर्थेन । तेन कीर्तनीत्यादि न भवति ॥

वर्ध छेदनपूरणयोः ॥ ११३ ॥

वर्धयति । अववर्धत् ॥

कुवि छादने ॥ ११४ ॥

कुम्बयति । कुम्बयति ॥

कुम्बा—' निन्तिपूनि ' इत्यादिना युनो पवादोऽङ् । एवं स्यामि-
काश्यपमंत्रेयादयो बशन्तं पठन्ति । अपरे तु भरारान्तं पठन्ति—
कुम्बयतीत्यादि ॥

लुवि तुवि अदर्शने ॥ ११५-११६ ॥

अर्दन इति मंत्रेयः । लुम्बयति । तुम्बयति । अनयोरिदि-
श्वदेव लुम्बयति तुम्बयति इति सिद्धेः अर्दनेऽर्थे भ्वादी पाठो व्यर्थ-
स्यात् । इहादर्शनेऽर्थं त्वर्गभेदात्सोपि सार्थकः ॥

हृप^१ व्यक्तायां वाचि ॥ ११७ ॥

हापयति । ह्यपेत्येके । हापयति ॥

चुटि छेदने ॥ ११८ ॥

चुण्टयति । चुण्टति । अत्र कचिन्मृडितुडीति तृतीयान्तो प-

क्येते । तावाद्येषु व्याख्यानेषु न दृश्येते । अतः ग्रामादिकः पाठोऽनयोः ॥

इल प्रेरणे ॥ ११९ ॥

एलयाति । ऐलिलत् ॥

इलतीति तुदादौ ॥

अक्ष म्लेच्छने ॥ १२० ॥

म्लेच्छनमपशब्दनं 'म्लेच्छो ह वा एष मृदपशब्दः' इति श्रुतेः । अक्षयति । अक्षतीति संघाते शपि । म्लक्ष अक्ष छेदन इत्यपि क्वचित्पठ्येते ॥

म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि ॥ १२१. ॥

इहाव्यक्तवागपशब्दनम् । म्लेच्छयति ॥

म्लेच्छतीति भूवादौ ॥

ब्रूस बर्ह हिंसायाम् ॥ १२२—१२३ ॥

ब्रूसयति । बर्हयति ॥

बर्हतीति बृह वृद्धावित्यस्य शपि । बर्हत इति प्राधान्ये । बृह-येन् बर्हयेदिति भाषार्थोऽग्रे भविष्यति ॥

अत्र गर्ज गदे शब्दे गर्भ अभिकाशायाम् इति क्वचित्पठ्येते । गर्ज-

यति । गर्दयति । गर्भयति । शप्यपि गतावाद्यौ । गृह्यतीति श्यनिगृवे ॥

गुर्द पूर्वनिकेतने ॥ १२४ ॥

अत्र क्षीरस्वामी—पूर्वनिकेतनमासाद्याम्यवहार इति । पारायणे ह्यौ धातू इत्याह । पुरुषस्यारे तु—“पूर्व निकेतने” इति पठित्वा “नि-केतो निवास पूर्वनिवास ” इत्युक्त्वा पूर्वयतीत्यत्र उपधाया चेति दीर्घ उक्त । गूर्दयति । पूर्णयति ॥

पूर्वति इति पूरणे शपि । गुर्दिस्तु “कुर्दं गुर्दं” इत्यत्र प्रपञ्चित । पूर्वयतीति यस्त्वप्रभावयोस्तत्^१ कण्डुादिषु दर्शनादिति यद्वेवेनोक्तं तच्च भूवादो पूर्वतो दूषितम् ॥

जसि रक्षणे ॥ १२५ ॥

मैक्षण इति देव । जंसयति । जंसति । जस्यतीति श्यनि मोक्षणे । इहैव हिंसाया जासयतीति भविष्यति । तथा ताडनेऽपि ॥

डीड गतौ ॥ १२६ ॥

डीडयति । डीडिडत् । ईड स्तुतावित्यदादौ ॥

जसु हिंसायाम् ॥ १२७ ॥

जासयति चोरस्य, चोरं इति वा—‘जासिनिग्रहण’ इति कर्मणि शेषे पठौ । ‘जासि’ इति निर्देशात् चोरमनीजिसत् इत्यत्र न पठौति न्यासे । इदमपि दूषित मागेव । कत्वायामिद्विकल्पार्थात्

^१ पूर्वयतीति तु यस्त्वप्रे तत्

उदित्करणादस्य णिज्जनित्य इति जसतीति भवति ॥

जसित्या, जस्त्वा । जस्तम् ॥

पिडि सङ्घाते ॥ १२८ ॥

पिण्डयति । पिण्डति ॥

रुष रोषे ॥ १२९ ॥

रोषयति ॥

शपि—रोषति । हिंसायां श्वनि—रुष्यति । रोषे रुट् इत्येक
इति भेदेयरक्षितौ ॥

डिप क्षेपे ॥ १३० ॥

डेपयति । डप डिप सङ्घात इत्यत्रात्रे आकुस्मीयः । क्षेपे डिपयति
डिप्यतीति गतौ ॥

पूप समुच्छ्राये ॥ १३१ ॥

स्तूपयति । अडुपुपत् ॥

आकुस्मादाऽऽत्मनेपदिनः ॥

कुस्मनाम्रो वेति वक्ष्यति । आ एतस्मादात्मनेपदिनः अकर्त्रभिप्रा-
येऽपि । आडभिविधौ मर्यादायां त्वसंदेहार्यं प्रागित्येव धूयात् ॥

चित संचेतने ॥ १३२ ॥

सचेतन सज्ञानम् । चेतयते । अचीचितत् । चिन्तयतीति स्मृत्यामिहे गतम् । शपि चेततीति सज्ञाने ॥

दशि दंशने ॥ १३३ ॥

दंशयते । आकुस्मीयमात्मनेपद् णिच्सन्नियोगेनेति व्याख्यातार । तेनेदिच्छरणसामर्थ्यात् णिजभावे दंशति । दशतीति शपि ॥

दसि दर्शनदंशनयोः ॥ १३४ ॥

दशनदर्शनयोरिति प्रायेण दृश्यत इति पुरुषसारे । दंसयते । दंशति । पूर्ववद्वणिचि परस्मैपदम् ॥

दसतीति रक्षणे गतमेसीयमतेन । दस्यति इत्युपक्षये श्यनि । दासत इति दाने शपि ॥

दासः । दासी—‘दसेष्टनौ न आ च’ इति टटनौ, नकारस्य चाकार । टित्वात् स्त्रिया ङीप् । टटनो स्वरे विशेष । अत्र दसेत्यनिदितमपि केनित्पठन्ति । यदाह—‘पितेव पुत्र दसये वचोमि’* इत्यत्र भट्टभास्वर—दसये सगृह्णामि । दस दशनदर्शनयो चौरादिभ्योऽनुदात्तेत्, व्यत्ययेन वृद्ध्यभाव इति ॥

दासीदासम्—गवाश्वमभृतित्वात् एकवद्भाव एकशेषाभावश्च ॥

डप डिप सङ्घाते ॥ १३५—१३६ ॥

डापयते । डेपयते ॥

डेपयतीति क्षेपे गतम् ॥

तत्रि कुटुम्बधारणे ॥ १३७ ॥

तन्त्रयते । तन्त्रति । तन्त्रम् । चान्द्रास्तु—कुटुम्बेति पृथ-
ग्धातुं मत्वा कुटुम्बयते इत्युदात्तः ॥

मत्रि गुप्तभाषणे ॥ १३८ ॥

मन्त्रयते, मन्त्रति ॥

स्पश ग्रहणसंश्लेषणयोः ॥ १३९ ॥

स्पाशयते । अपस्पशत । 'अन्स्मृदृत्वर' इत्यादिना अ-
भ्यासाकार इत्यापवादः । स्पशति, स्पशते इति स्पश बाधनस्पर्-
शयोः इत्यस्य हिक्कादेः ॥

तर्ज भर्त्स संतर्जने ॥ १४०—१४१ ॥

तर्जयते । भर्त्सयते । 'तर्जयन्निव केतुभिः' इति भौवादि-
कस्य तर्जतेर्हेतुमणिञि ॥

वस्त गन्ध अर्दने ॥ १४२—१४३ ॥

वस्तयते । गन्धयते ॥

किष्क^१ हिंसायाम् ॥ १४४ ॥

किष्कयते । क्वचित्कोशे हिष्केति पठ्यते हिष्कयते ॥

निष्क परिमाणे ॥ १४५ ॥

निष्कयते । निष्कः—अच् ॥

• निष्केण क्रीतं नैष्किकम्—‘असमासे निष्कादिभ्यः’ इति क्रीना-
द्यर्थे ठक् ॥

छाभ्यां निष्काभ्यां क्रीतं द्विनैष्किकम्, द्विनिष्कम्—‘द्वित्रिपू-
र्वादिभ्यः’ इति पक्षे प्राक्वहतीयस्य ठको लुक् । एवं त्रिपूर्वस्या-
पि । ‘परिमाणान्तस्य’ इत्युत्तरपदवृद्धिः लुगभावे ॥

लल ईप्सायाम् ॥ १४६ ॥

लालयते । अलीललत् ॥

कुं लालयते इति कुलालः—कर्मण्यण् । कुलालेन कृतं कौ-
लालकम्—‘कुलालादिभ्यो वुञ्’ इति वुञ् ॥

कूण संकोचने ॥ १४७ ॥

कूणयते । कूणिः । अन्ये तु कुणेति ह्रस्वोपधं पठन्ति । वयं तु
कूणेत्यादिदर्शनान्मेत्रेयाद्युक्तं दीर्घोपधत्वमेव बहुमन्यामहे । ह्रस्वोप-
धस्तु कथादो भविष्यति । शब्दोपकरणयोः कुणतीति शे ॥

तूण पूरणे ॥ १४८ ॥

तूणयते ॥

तूणः । तूणीरः । बाहुल्लादीरन् ॥

भ्रूण आशायाम् ॥ १४९ ॥

भ्रूणयते । भ्रूणः ॥

शठ श्लाघायाम् ॥ १५० ॥

शाठयते ॥

यक्ष पूजायाम् ॥ १५१ ॥

यक्षयते ॥

स्यम वितर्के ॥ १५२ ॥

स्यामयते । स्यमतीति शब्दार्थः शपि ॥

गूर उद्यमने ॥ १५३ ॥

गूरयते । कचिदयं लघूपध ईदिच्चेह पठ्यते । तदात्रेयमैत्रेयवि-
रोधादुपेक्ष्यम् । चुरादौ दीर्घोपध इति हि तुदादावात्रेयः । दिवादौ च
तेनायमर्थः स्फोरितः । मैत्रेयस्तु चुरादौ दीर्घोपधं अनीदितं ऽपित्वा
गूरयते इत्येवोदाजहार । तथाच देवपुरुषकारयोरयमनीदिदीर्घोपधः
पठितः ॥

शम लक्ष आलोचने ॥ १५४-१५५ ॥

शामयते । लक्षयते । दर्शनाङ्गनयोः लक्षयति नक्षयते इति गतम् ॥

कुत्स अवक्षेपणे ॥ १५६ ॥

कुत्सयते । कुत्सा इति णिदि कुत्सायां इति निर्देशादङि ॥

ब्रुट छेदने ॥ १५७ ॥

ब्रोटयते । अयं तुदादौ च । कुटेल्येक इति स्यामी ।

• गल स्रवणे ॥ १८५ ॥

गालयते । गलतीति शपि ॥

भल आभण्डने ॥ १५९ ॥

भालयते । भञ्जत इति परिभाषणहिसादानेषु इति शपि ॥

कूट अप्रदाने^१ ॥ १६० ॥

अवसादन इत्येके । कूटयते । अत्र पुरुषकारे कूट प्रतापन इत्यप्येक
इति मंत्रेयरक्षितो । न एव तु पाठ प्रायेण दृश्यते । तदा कोटयते ॥

कुट्ट प्रतापनं ॥ १६१ ॥

कुट्टयत इति क्षीरस्वामी । अय रगादावपि । कुटतीति शो ॥

वधु प्रलम्भने ॥ १६२ ॥

वञ्चयते । क्त्वायामिद्धिरुल्परार्थादुदित्वात् णिनायानित्य इति व-
ञ्चतीत्यपि भवति ॥

वञ्चित्वा, वञ्चित्वा, वक्त्या—‘वञ्चिलुञ्चतश्च’ इति सेट कश्च-
कित्त्वपिः लपनात्पक्षे नलोप । इडभावे तु नित्यम् । अत्र सूत्रे वधु
गतौ इति भौवादिकस्य चास्य च ग्रहणमाह हरदत्तः । तत्र च तेन
चौरादिक ऊदित्पठित । तन्मते बलाद्यार्धवातुरुमात्रे इद्वित्वेन भा-
व्यम् । पाठद्वयेऽपि निष्ठाया—वक्त । ‘गृध्रिभञ्चो प्रलम्भने’ इत्यत्र

भोवादिकस्यैव ग्रहो नास्य । आकुस्मीयत्वादेव अक्रान्तेभिप्रायेऽपि तदः
सिद्धत्वात् । पूर्वोत्तरयोगसाहचर्यान् गृधिसाहचर्याच्च कारितण्यन्तस्यैव
वक्ष्येत्तत्र ग्रहणस्य युक्तत्वाच्च । अत एव तत्र वृत्तौ—वधु गतो इति
भोवादिक एव उपात्तः । यदाऽयं कारितण्यन्तस्तदाऽपि प्रलम्भनार्थो न
तु प्रलम्भनमिति नास्य तत्र ग्रहणप्रसङ्गः । आकुस्मीयनिबन्धनश्च-
तद् स्वार्थण्यन्तस्येति प्रागेवोक्तमिति स्वार्थण्यन्तादस्मान् कारितणो
वक्ष्यति, वक्ष्यते इत्युभयं भवति । अत्र सुधाकरेण —

इन्द्रनीलद्वयपदः प्रधीयसीराश्रिताः कथममी जिवांसत ।

उन्नतश्रवणवालनिस्वानान् वक्ष्यन्ति शरभान् करेणव ॥

इति प्रयोगस्य चोरादिकोऽप्यात्मनेपदीत्युक्तत्वा वक्ष्यन्ति अन्यपथं गमय-
न्तीति प्रतीतेः प्रलम्भनाभावान्न तडिति निर्वाहात्कारितण्यन्तादस्मादपि
'गृधिवक्ष्यो.' इति तडा भाव्यमिति न मन्तव्यम् । यतः कारित-
ण्यन्तस्यात्र प्रयोज्यान्तराभावादर्थो न सङ्गच्छते । स्वार्थण्यन्तस्य आकु-
स्मीयत्वात्तडा भाव्यमित्येव तस्याभिप्रायः ॥

वनीष्यते—'नीग्वञ्चु' इत्यादिना नीगम्यासस्य ॥

वृष शक्तिवन्धने ॥ १६३ ॥

शक्तिवन्धनं प्रजननसामर्थ्यमिति केशवस्वामी । शक्तिसम्बन्ध इति
मैत्रेयः । वर्षयते ॥

वर्षतीति वृष सेचने इत्यस्य शपि । वर्षणे इति वर्ष स्नेहन इत्यस्य ॥

मद तृप्तियोगे ॥ १६४ ॥

एवं मैत्रेयादयः । अन्ये तृप्तिशोधन इति पठन्ति । यदाह

क्षीरस्वामी—तृप्तिशोभने तर्पणशुद्धाविति । मादयते । हर्षे मा-
द्यतीति श्यनि । इदितस्तुत्यादौ शापि मन्दते ॥

दिवु परिकूजने ॥ १६५ ॥

देयते ॥

परिदेयकः । 'देनिकुशोश्चोपसर्गे' इति तान्त्रिलिङो धुञ् । अत्र
दीव्यते ण्यन्तस्यास्य च ग्रह इति हरदत्त । सप्तचादौ नानयो ।
यदाह वृत्तिकार —परिदेवी भूषादिर्गृह्यत इति । अत्र हरदत्त —क्री-
डाद्यर्थस्य हेतुमण्यन्तस्य दिवु परिकूजने इत्यस्य चुरादिण्यन्तस्य च
ग्रहण न भवति । लाक्षणिकत्वादण्यन्तैस्साहचर्याच्चिति । अत्र मन्त्रे
य —वञ्चप्रभृतिमुदित पठन्ति, स एवाय धातुरर्थान्तरे चुरादिरित्येव-
बोधनार्थमिति । तन्मते उदित्य प्रत्यभिज्ञानार्थत्वात् णिचो विरुल्लाप्य न
प्रकृत्यते । प्रत्यभिज्ञामात्रे च फञ्नुदित एव पठयेरन् ॥

गृ विज्ञाने ॥ १६६ ॥

गारयते ॥

गिरतीति निगरणार्थस्य शे । गृणातीति शब्दार्थस्य श्चि । गरतीति
ह्रस्वान्तस्य सेचनार्थस्य शापि ॥

विद चेदनाख्याननिवासेषु ॥ १६७ ॥

विद वेदने इत्येते । विद वेदनाख्यानपरिवासेषु इत्यपरे ।
वेदयते ॥

सत्ताया विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्ते विचारणे ।

विन्दते विन्दति प्राप्तो श्यन्टुस्त्रमशेषिद क्रमान् ॥

मन स्तम्भे ॥ १६८ ॥

मानयते ॥

ज्ञाने मन्यते । अवरोधने मनुते ॥

यु जुगुप्सायाम् ॥ १७० ॥

यावयंत । युनाति च युर्नते च अन्ये । यातीति मिश्रणे ॥

कुरुम नाम्नो वा ॥ १७१ ॥

कुस्ममिति दृष्टम् । कुस्मयतिरकारितमिति चेत् कोर्नित्यसमास
त्वादुपसर्गस्य च बाह्यत्वात् कारितमेव ॥

कुत्सितस्मयनेऽस्य वृत्तिरिति मेत्रेयदुर्गादय । कुस्मयते । ना
मो वा इत्यस्य अयमर्थः वा अथवा नाम्नः प्रत्यासत्तया कुरमे
त्यस्मात्ताम्र कुरुमप्रातिपदिकात् 'तत्करोति' इति णिचि कुस्मयते
इति भविष्यतीति कुस्मधातोरेवाभावान् कुतोना माऽयमनृद्येते-
त्याशङ्कयामह—कुस्ममिति दृष्टमिति । कुशब्दपूर्वात् स्मयते 'अ-
न्येष्वपि दृश्यते' इति उपत्यये 'कुगतिप्रादय' इति समासे समास
त्वाच्चाप्रातिपदिकमिति लक्षणेन निर्ज्ञातमित्यर्थः । ननु किमेन प्रा
तिपदिकात् कारितमिति चेत् कुपूर्वान् स्मयते कुस्मयते इति सिद्धमि
त्याह—कुस्मयतिरकारितमिति चेन् कोर्नित्यसमासत्वात् उपसर्गस्य च
बाह्यत्वात् कारितमेवेति । कुपूर्वं स्मयतिरेव कुस्मयने इत्यत्र भविष्य
ति प्रकृति । तेनाकारित कारिताभावो स्त्विति चेत् तत्र कोरन् नित्यस-

भासत्वात् । यदि हि तिङन्तेन कौरन्वयः स्यात् 'कुगतिप्रादयः' इत्यत्राप्यतिङिति सम्बन्धात् समासो न स्यात् । ततश्च वाक्यत्वादिरूपस्य न स्यात् । पूर्वप्रयोगवत्परप्रयोगश्च स्यात् । तथा तदुपसर्गस्य बाह्यत्वात् प्रकुस्मयते इति स्मयते प्राक् प्रयोगः स्यात् । क्रियमाणे च कुस्मनाम्न इति कुशब्दादप्युपसर्गस्य बाह्यत्वस्येप्यमाणत्वात् न तिङन्तेन कौरन्वयः । यदि हि स्यात् 'ते प्राग्वातो' इति कुप्रस्मयने इति स्मयते प्राक् प्रयोगस्स्यात् । क्रियमाणे च कुस्मनाम्नो वेत्यास्मिन्नेतत्परणसा मधर्चाच्च कुपरस्य स्मयते नापि कोट्यवहितस्य प्रयोगः । उपसर्गस्य च इति चकारेण अन्येऽपि दोषा सूच्यन्ते । तत्र तावत्—कुस्मया चक्रुः इति आम् न स्यात् । कुकुस्मयिषति इत्यत्र कोट्विवचनं न स्यात् । अचक्रुस्मयतेत्यत्र चङ् स्यात् । अङ् कौ परस्स्यात् । कुस्मना इति युङ् स्यात् । कुस्मनिरिति न स्यात् । कुस्मयिना इत्यादौ इण्णः स्यात् । कुस्मयित्वा इत्यत्र ल्यप् स्यात् । क्विपि च गिमयोगान्तलोपयो सहा रस्य च रुत्वे 'वो' इति दीर्घे कू इति सिद्धयति । तथा ण्वुलि गिलोपे कुस्मक इति भवति । अन्यदा कुस्मायक इति स्यात् । किञ्च कुस्मतीति न स्यात् । कुस्मायते इत्यादौ क्यडादयोपि न स्युः । एषा प्रातिपदिकादान्तरे विधानात् । अतो धात्वन्तरं प्रातिपदिनं वा आश्रयणीयमिति निगमयति—कारितमेवेति । ननु धातुपक्षे कथमाचारे क्तिनादयः स्युः । सत्यं, कारितान्तादपि गिलोपे कुस्मप्रातिपदिकात् क्तिनादयो भविष्यन्तीति न दोषः ॥

चर्च अध्ययने ॥ १७१ ॥

चर्चयति । चर्चतीति हिंसादौ गतम् ॥

चर्चा—‘चिन्तिषूजि’ इत्यादिना युचोऽपवादोऽह् । चिन्त्यादयः सर्वे चौरादिका गृह्यन्ते ॥

बुक् भ्रापणे ॥ १७२ ॥

बुक्कयति । बुक्कतीति शपि । अत्र स्वामी—शब्द उपसर्गादा-
विष्कारे च इति पठित्वा उपसर्गपूर्वाच्छब्द इत्यस्मादाविष्कारे चमारा-
द्रापणे च णिचमुक्त्वा प्रतिशब्दयतीत्युदाहृत्य प्रतिश्रुतमाविष्करोति
इत्यर्थ इत्याह । पुनश्च ‘अनुपसर्गश्च’ इति पठित्वा आविष्कारे श-
ब्दयतीत्याह । मैत्रेयस्तु छावनावपठन् शब्द शब्दक्रियायामिति पठि-
त्वा शब्दयतीत्याह । अत्र पाठे ‘प्रतिपदिताद्वात्वर्थे’ इति णौ प्रति-
शब्दयति शब्दयतीति वाऽऽविष्कारे सिद्धम् । स्वामिपाठे तु शब्दकरणे
शब्दयतीति न सिद्धयति । ‘शब्दवेर’ इति क्यङ्गा ‘तत्करोति’
इति णिचो बाधान् । तस्मात् मैत्रेयपाठो ज्यायान् । येषां तु क्यङ्गा
न णिचो बाधः तेषां न विशेषः । शब्दतीति शपि ॥

कण निमीलने ॥ १७३ ॥

काणयति । अचीकणत्, अचक्राणत्—‘काण्यादीनां वा’
इति ह्रस्वविकल्पो णौ चङुपधायाः ॥

काणः—स्वभावादयं एकनेत्रनिमीलनवचनः । कणतीति शपि शब्दे ॥

जभि नाशने ॥ १७४ ॥

जम्भयति । इदित्त्वान् जम्भति । चन्द्रस्तु जभेति पठित्वा जम्भ-
यतीत्युदाजहार । ‘रथिनभोरचि’ इति नुमं मन्यते । अत्र मने
नाशने न जम्भतीत्यासेत् । अयं चानिदिष्पाठो न्यासमरहरदत्तादी-

नामनभिपत् । अन्यथा 'रधिजमोराचि' इत्यत्र जभमृमीतिवत् अमु-
मप्युपाददीरन् ॥

जम्भते इति शपि जृम्भणे ॥

पूद् क्षरणे ॥ १७५ ॥

केचिदास्त्रवणे इति पठन्ति । सूदयति । अमूपुदत् ॥

सूदते इति शपि ॥

जसु ताडने ॥ १७६ ॥

जासयति चोरस्य—'जासिनिग्रहण' इति कर्मणि शेषे पठ्ठी ।
हिंसाया पठितस्यास्य पुन पाठोऽर्थभेदान् । न हि ताडनं हिंसा; तज्ज-
न्यत्वात्तस्याः । उदित्त्वाद्म्यापि णिज्जिक्कल्पितः । तेन जसतीति भवति ॥

पश बन्धने ॥ १७७ ॥

पाशयति ॥

अम रोगे ॥ १७८ ॥

चोरस्यामयति । आमयतः । 'रुनाथानाम्' इति कर्मणि
शेषे पठ्ठी । 'नान्ये मितोऽहेतो' इति मित्वनिषेधः ॥

आमः—यजि अजि वा णिलोपः । आम*शब्दस्तु 'मीड् हिंसा-
याम्' इत्यस्याचि ॥

* पण्डितपत्रे मुद्रितकौशे त्वत्र "आम" इत्यस्मादनन्तरं "विशब्दनाथदि-
तरामान्" (२८४ शृष्टे २ पङ्क्तौ) इत्यतः पूर्वं ल्योपलब्धादर्शवो-
शब्दोऽपि ग्रन्थपात निधित्व अन्यथैव अपेक्षितग्रन्थोऽभ्युद्य मुद्रित ।
स तु नादरणीय इत्यवधेयम् ॥

गत्यादौ अमतीति शपि । अस्य च हेतुमण्यो अमन्तत्वेन भित्त्वात्
अमयतीति । अस्य नोदात्तोपदेशत्वात् 'नोदात्तोपदेशस्य' इति
द्विति णिति कृति वृद्धिनिषेधात् घञ्ण्वलो अमः अमक इति ॥

चट स्फुट भेदने ॥ १७९-८० ॥

चाटयति । स्फोटयति ॥

ऊमादिकासे शशपो स्फुटति स्फोटते पठे । स्फुटतीति विश-
रणे च ॥

घट सङ्घाते ॥ १८१ ॥

घाटयति । ऋ चेष्टायामित्यस्य घटते घटयते घण्टयतोत्यग्रे
भाषार्थे भविष्यति ॥

हन्त्यर्थाश्च ॥

येऽन्ये नवमु विवरणेषु पठिता हन्ति समानार्था ते च स्वार्थे णिच्-
मुत्पादयन्ति । घातयतीत्यादि । एवं मंत्रेयानुरोधेन चटादयो व्या-
ख्याता । अत्र धनपाल — चट स्फुट भेदने, घट च सङ्घाते । नवा
रात्पूर्वो चात्रार्थे णिच्मुत्पादयत इति । स्वामी तु — "चट स्फुट
भेदने घाटयति स्फोटयति । घट च । घटधातुश्च भेदने वर्तते ।
हन्त्यर्थाश्च घातवो णिच्मुत्पादयतीत्युक्त्वा दर्शनान्तरमप्याह — "घट
च हन्त्यर्था चट स्फुट घातू द्वौ घटश्च घातु त्रय एते हन्त्यर्था ह-
न्तिना समानार्था णिच्मुत्पादयन्ति" इति । शाकटायनोपि — "चट-

स्फुटौ घट च हन्त्यर्थाः” इति वदन् अस्यामनुकूलः । माधवोपि—चट-
स्फुटघटा हन्त्यर्था णिचमुत्पादयन्तीति । काश्यपस्तु—चट स्फुट भेदने
घट च हिस च हन्त्यर्था इति । तन्मते चकारेण घट. समुच्चीयत इति
बोद्धव्यम् ॥

दिवु मर्दने ॥ १८२ ॥

देवयति शत्रून् । उदित्वात् देवति । परिकूजने आकुस्मी-
यो गतः । अयमपि परिकूजनार्थ इति चन्द्रादयः ॥

अर्ज प्रतियत्ने ॥ १८३ ॥

सतो गुणान्तराधानं प्रतियत्न । अर्जयति । अयमर्थान्तरेऽपि
दृश्यते, “द्रव्यमर्जयन् ब्राह्मण. प्रतिगृहीयात्” इति वर्शनात् ।
अर्जति इत्यर्जने शपि ॥

घुपिर् विशब्दने ॥ १८४ ॥

शब्दनं शब्देन स्वाभिप्रायप्रकाशनम्, ततोऽन्याद्विशब्दनम् । घुपिर्-
विशब्दने इति काश्यपः पपाठ । तथा च स्वामी—अविशब्दने इत्येके
इति । तदसत्, भाष्यविरोधात् । यदाह घुपिरविशब्दने इत्यत्र—
किमर्थं विशब्दन इत्युच्यते । न विशब्दने घुपेर्गोचरा भाष्यमिति ।
एवं वृत्तिन्यामपदमञ्जर्यादिष्वपि स्थितम् । घुपिरविशब्दने इत्यत्रा-
विशब्दनग्रहणमन्तरेण घुपिरित्येतावत्युच्यमानेऽपि धौनादिकस्य अवि-
शब्दनार्थस्यैव अनन्तरा निष्ठा सम्पत्तीति तस्यैव ग्रहणे सिद्धे पुन-
र्विशब्दनप्रतिषेधादस्य णिज्विकरूपो ज्ञाप्यते । नित्ये हि णिचि तेन

व्याघानाद्विशब्दनाशोदेतस्मादनन्तरा निष्ठा नेति किं प्रतिषेधेन । इदं च घोपतावुक्तं मन्दबुद्ध्यनुग्रहायेह स्मारितम् । एवं च इरित्वं अनुपत्तं, अशेषीत् इत्यत्र पक्षे अदर्थत्वेन अवयवे चरितार्थमिति अनुधुपत् इत्यत्र 'णिश्चि' इति चङं न बाधने । घोपयति । घोपति ॥

अवधुपितं—निष्ठायां इक्षतिषेधो भोवादिकस्यैवेत्युक्तम् ॥

आङः क्रन्द सातत्ये ॥ १८५ ॥

अत्र वाश्यपैत्रेयौ—आङः परः क्रन्दिः सातत्ये णिन्मुत्पादयतीति । इदं च सातत्यं कुस्मयतेरनन्तरं मंत्रयेण गणान्तरस्थान् धातूनन्तरं पुनर्द्वितीयं परस्मैपदप्रकरणमनुच्यते इत्युक्तत्वादयमपि भौवादिकस्यानुवाद इति । तत्र 'क्रन्देद्योर्ऽर्यः आङ्गानादि तदपेक्षमिति बोद्धव्यम् । आक्रन्दयति ॥

आक्रन्दतीति आङ्गानादौ शपि गतम् । क्रन्दते इति वैकृत्ये घटादौ । स्वामी तु—आङ्गुर्वो घुषिः क्रन्द सातत्ये चुरादि । आघोपयतीत्युक्त्वा मैत्रेयाद्युक्तमपरशहुरित्याह ॥

लस शिल्पयोगे ॥ १८६ ॥

अत्र स्वामी—शिल्पोपयोग इति पाठित्वा कोचिन्पूर्वन्यान्तं पठन्तीति चाह । लासयति ॥

श्लेषणक्रीडनयोः लसतीति शपि ॥

. तसि भूप अलङ्कारे ॥ १८७-१८८ ॥

अवतंसयति । भूपयति ॥

भूपतीति शपि । तमेरिदिच्चात् गिन्तो विकल्पे वतंसति अवतंसति । 'वष्टि भागुरिरछोषम्' इत्यछोषः । दोगास्तु शप्यपि पेटुः, तसि भूप अलङ्कार इति । पुरुषकारे तूक्तमुभयत्रापि भूप इत्येव ब्रह्म इति ॥

मोक्ष आसने ॥ १८९ ॥

मोक्षयति शरान् ॥

अर्ह पूजायाम् ॥ १९० ॥

अर्हयति । अर्हणा । शपि—अर्हति । अर्हा ॥

ज्ञा नियोगे ॥ १९१ ॥

अत्र नियोगः प्रेषणम्^१ । स्वभावादयमाहुर्वः । आज्ञापयति ॥ मारणादौ ज्ञपयति इति गतं बोधनेऽपि । ज्ञाने तु ज्ञपयति ज्ञापयतोत्पुमयम् । इदं च घटादौ 'ज्ञप मिच्च' इत्यत्र चोपपदितम् । क्षि जानातीति ॥

भज विश्राणने ॥ १९२ ॥

भाजयति । भाज पृथक्कर्षणीति वक्ष्यमाणस्य च भाजयति । भजयतीति भाषार्येऽग्रे । मजति, मजते इति शपि सेवायाम् । भनक्ति इत्यामर्दने श्रामि ॥

शृधु प्रसहने ॥ १९३ ॥

शर्धयति । अशशर्धन् । अशीशृधन् । उदिस्त्वाच्छर्धतीत्यपि भवति । शर्धित्वा । शृद्धा । शृद्धः । शर्धते इति शपि शब्द-कुत्सायां द्युनादि । उन्दने हिक्कादी शपि शर्धतीति च ॥

यत निकारोपस्कारयोः ॥ १९४ ॥

इति मैत्रेयः ॥

क्रियानिघण्टौ तु 'यत्ने प्रेपे निराकारे यातयेदप्युपस्थितौ' ।* इति । क्षिरत्वामी तु-निराकारोपस्कारयोः इति पाठो दृश्यते, निराकारः परिभव इति चाह । यातयति । निसश्च धाव्यवनयोः प्रतिदाने च । ऋगं निर्यातयति । मतिददातीत्यर्थः ॥

यतते इति प्रयत्नार्थे शपि ॥

वस स्नेहनच्छेदनापहरणेषु ॥ १९५ ॥

छेदोपहरणेष्वित्येके । वासयति । अयं निगासे कथादिर्भूवा-दिश्च । वस्त इत्याच्छादने । वस्यतीति स्तम्भने । वास उपसे वायामिति दीर्घोपघश्च कथादौ ॥

* पण्डितक्रे तु मुद्रितगोत्रे शोधकेयन्त "यत्ने प्रेपे निराकारे यातयेन्" इति क्रियानिघण्टुवाक्य पठित्वा "यवाद्येषु चतुर्षु यतधातु पातयेन् प्रयुजीत" इति व्याख्यातमध्याहाराप्रसिद्ध्यादिक्रान्त तदेते नाश्रद्धेयम् । यातयेदित्येवान् कोशेषु पाठो दृश्यते, न पातयेदिति । यातयेदिति धातुरूप यत्प्रपञ्चार्थवाचकमिति तु सन्दर्भः ॥

चर संशये ॥ १९६ ॥

चारयति । चरतीति गतौ शपि ॥

च्यु हसने ॥ १९७ ॥

सहन इत्येके । च्यावयति । च्यवन इति गतौ शपि । च्युने-
त्येके इति स्वामी । च्योनयति ॥

भुवो कल्कने ॥ १९८ ॥

इह कल्कनं मिश्रीकरणमिति क्षीरस्वामीति पुरुषकारे । अवक-
ल्कनं चिन्तनमिति काश्यपः । कञ्चित्स्वामिग्रन्थे अनुकल्कन इति
पठित्वा अनुकल्कनं मिश्रीकरणमिति दृश्यते । नन्दी तु भुवो विकल्कन
इति क्त्रिकल्कनं विभावनम् । तथा च प्रयुज्यते—‘तपोभावितमात्मानं’
इति । अवकल्कन इत्यपरे । तथा च धनपालः कृपेस्तादथर्च्ये इति
पठित्वा अवकल्कयतीत्युदाजहार । तादथर्च्ये इति भुव इति पूर्वधातो-
र्घोऽर्थः तदर्थत्वे सतीत्यर्थः । भावयति भावयते इति भासो युजादिः
भवतीति शपि ॥

कृपेश्च कः^१ ॥

कल्पयति । सामथर्च्ये शपि । क्षीरस्वामी तु कृपेस्तादथर्च्ये इति
पठित्वा तादथर्च्ये प्रस्तुतस्य भुवोऽर्थे मिश्रीकरणे । अथवा तशब्देन
कृपि^१ परामृश्यते तस्य योऽर्थः सामथर्च्यलक्षणः तदर्थत्वे सतीत्यर्थद्वय-

^१ कृपेश्च इत्येव वामुचा दृश्यते.

माह । एवं च 'भुवो विकल्कने' इति पाठस्य संवादत्वेनोक्तं अक्-
कल्कयतीति धनपालोदाहरणं 'भुवोऽक्कल्कने' इति पाठेऽप्युपपद्यते ॥

रक् लग् आस्वादने ॥ १९९-२०० ॥

राकयति । लागयति । रक् लव इत्येके इति मेत्रेयः । रा-
घयति । लाघयति । अपरे तु आघमपि रगेति तृतीयान्तं पठन्ति ॥
रगयति । लगयति इति शङ्कायां सङ्गे च घटादी ॥

अञ्चु विशेषणे ॥ २०१ ॥

विशेषणं व्यावर्तनम् । उदित्वान् विभाषितो णिच् । अञ्च-
यति । अञ्चति ॥

गतिपूजनयोरञ्चतीति भ्रादौ । गतियाचनयोः अञ्चते इत्यपि ॥

लिङ्गि चित्रीकरणे ॥ २०२ ॥

लिङ्गयति । लिङ्गति । गतौ च शपि लिङ्गति ॥

मुद् संसर्गे ॥ २०३ ॥

मोदयति मक्कून् घृतेन ॥

मोदते शपि हर्षणे ॥

त्रस धारणे ॥ २०४ ॥

अहणे इति नन्दी । अत्र धारणं वारणमिति मेत्रेयः । वारणे
इत्येव शाकटायनः । त्रासयति मृगान् ॥

. त्रसयतीति भाषणे भविष्यति । त्रस्यति त्रसतीति दिवादाबुद्धेः ॥

उ ध्रस उञ्छे ॥ २०५ ॥

कैयादिकस्य उकार इत्संज्ञकः । अस्य तु धातोरवयव इति का-
श्यपादिः । मैत्रेयस्तु पूर्वं एवायं धातुरिह पठ्यते, तेनायमुदिदिति ।
अन्ये तूभयत्रापि धात्ववयव उकार इति । ध्रासयतीति मैत्रेयमते ।
अन्येषामुद्धासयतीति ॥

मुच प्रमोचने ॥ २०६ ॥

मोचयति ॥

मुञ्चतीति कल्कने शपि । शे तु मुञ्चतीति मोक्षणे ॥

आ स्वदः सकर्मकात्

अत्रान्ये स्वाद इति दीर्घोपधं पठन्तो वक्ष्यमाणं स्वद आस्वादने
इति धातुमपि दीर्घोपधं पठन्ति । आकुस्मादिति वदभिविधावयमा-
कारः । तेन असिप्रभृतिभ्यः प्वद आस्वादने इति वक्ष्यमाणपर्यन्ते-
भ्यः सकर्मकेभ्य एव णिज्भवति । इदं च सकर्मकत्ववचनं कर्मसा-
पेक्षक्रियामात्रवानित्वेनाप्रयुज्यमानेऽपि कर्मण्ययं विधिर्भवति । अत
एव हि मैत्रेयः—सम्भविकर्मकाणि नित्याह । उक्तं च पुरुषकारे—
सम्भविकर्मकत्वकथनेन सत्यसति वा कर्मणः प्रयोगे तत्सम्भवमात्रेण
णिज्भवतीत्युक्तं भवति । कर्मसम्भवः पुनरेकार्थत्वेन । अर्थान्तरवा-
चिताया यथाप्रयोगं द्रष्टव्य इति च । कर्मकर्तृविषयेऽप्यर्थान्तरवृत्तित्वं
समानमिति न तस्येह पृथग्विषयत्वेनोपादानम् । अत्र केचित्पञ्चमीप्रक-

माह । एवं च 'भुवो विकल्कने' इति पाठस्य संवादत्वेनोक्तं अन्व-
कल्कयतीति धनपालोदाहरणं 'भुवोऽन्वकल्कने' इति पाठेऽप्युपपद्यते ॥

एक लग् आस्वादने ॥ १९९-२०० ॥

राकयति । लागयति । रघ लव इत्येके इति मंत्रेयः । रा-
घयति । लाघयति । अपरे तु आघपपि रगेति तृतीयान्तं पठन्ति ॥
रगयति । लगयति इति शङ्कायां सङ्गे च घटादी ॥

अञ्चु विशेषणे ॥ २०१ ॥

विशेषणं व्यावर्तनम् । उदित्वात् विभाषितो णिच् । अञ्च-
यति । अञ्चति ॥

गतिपूजनयोरश्वतीति भ्वादौ । गतियाचनयोः अञ्चते इत्यपि ॥

लिङि चित्रीकरणे ॥ २०२ ॥

लिङ्गयति । लिङ्गति । गतो च शपि लिङ्गति ॥

मुद संसर्गे ॥ २०३ ॥

मोदयति गच्छन् घृतेन ॥

मोदते शपि हर्षणे ॥

त्रस धारणे ॥ २०४ ॥

ग्रहणे इति नन्दी । अत्र धारणं वारणमिति मंत्रेय । वारणे
इत्येव शाक्ययनः । त्रासयति मृगान् ॥

• अस्यतीति भाषणे भविष्यति । त्रस्यति त्रसतीति दिवादाबुद्धेगे ॥

उ धस उञ्छे ॥ २०५ ॥

क्रेयादिकस्य उकार इत्सङ्गव । अस्य तु धातोरवयव इति का-
श्यपादि । मैत्रेयस्तु पूर्वं एवाय धातुरिह पठ्यते, तेनायमुदादिति ।
अन्ये तूभयत्रापि धात्ववयव उकार इति । ध्रास्यतीति मैत्रेयमते ।
अन्येषामुद्गास्यतीति ॥

मुच प्रमोचने ॥ २०६ ॥

मोचयति ॥

मुञ्चतीति कल्कने शपि । शे तु मुञ्चतीति मोक्षणे ॥

आ स्वदः सकर्मकात्

अत्रान्ये स्वाद इति दीर्घोपध पठन्तो वक्ष्यमाण स्वद आस्वादने
इति धातुमपि दीर्घोपध पठन्ति । आकुस्मादिति वदभिविधावयमा-
कार । तेन असिप्रभृतिभ्य प्वद आस्वादने इति वक्ष्यमाणपर्यन्ते
भ्य सकर्मकैभ्य एव णिज्भवति । इदं च सकर्मकत्ववचन कर्मसा-
पेक्षक्रियामात्रवाचित्वेनाप्रयुज्यमानेऽपि कर्मण्यय विधिर्भवति । अतः
एव हि मैत्रेय —सम्भविर्कर्मकाणि नित्याह । उक्तं च पुरुषकारे—
सम्भविर्कर्मकत्ववचनेन सत्यसति वा कर्मण प्रयोगे तत्सम्भवमात्रेण
णिज्भवतीत्युक्तं भवति । कर्मसम्भव पुनरेकार्थत्वेन । अर्थान्तरवा-
चिताया यथाप्रयोग द्रष्टव्य इति च । कर्मकर्तृविषयेऽप्यर्थान्तरवृत्तित्वं
समानमिति न तस्येह पृथग्विषयत्वेनोपादानम् । अत्र केचित्पञ्चमीप्रक-

रणाभ्यां सन्निहितेन णिच्चा अर्थप्राप्तमेवकारं सम्बन्धयन्तः सकर्मकाः
 णिजेव भवति । अकर्मकास्तु यथायोगमित्याहुः । तदसत् । एव
 कारस्य सकर्मकादिति श्रुतेनान्वयलाभे अश्रुतेनान्वयायोगात् । अनेन
 सत्त्वभिप्रायेण भैत्रेयादयः सकर्मकादेवेत्येवं व्याख्यन् । अत्र मतान्तरमप्याह भैत्रेयः—आ स्वद् एव सकर्मकादित्येके इति । तथा च क्षीर
 स्वामी—आहू पूर्वात्स्वदेः सकर्मकाणिजभवतीति । अयं पक्षः पुरु
 पकारे दूषितः । तत्र चाभिविधिपक्ष एव युक्तः प्रत्यवभासते । इहा-
 प्याह पूर्वपरेष्विवाभिविध्यर्थताया एवोचित्यात् । आकुस्मादिति हि
 पूर्वत्राभिविधावाद् दृष्टः; आधृपाद्वेति आहृषादिति च समनन्तरमेवैवं
 वक्ष्यते । तत्रायमपि तन्मव्यपाती तच्छायश्चाह तदर्थ एव व्यक्तमव-
 भासते । तदत्र पक्षान्तरं व्याचक्षाणानामाशयश्चिन्त्य इति ॥

अस ग्रहणे ॥ २०७ ॥

ग्रासयति फलम् । असते इत्यदने शपि ॥

पुप धारणे ॥ २०८ ॥

पोषयति आपरणम् । पोषति, पुष्यति, पुष्णाति इति शपश्यन्-
 श्चासु पुष्टौ ॥

दल विदारणे ॥ २०९ ॥

दालयति । दलतीति विशरणे घटादौ ॥

पट पुट लुट तुजि मिजि पिजि लुजि
 भजि लघि त्रसि पिसि कुसि दशि

कुशि घट घटि वृहि वहि वहि वृधु गुप
धूप विच्छ चीव पुथ लोक लोचृ
णद कुप तर्क वृतु वृधु भाषार्थाः ॥

॥ २१०—२४० ॥

मंत्रेयानुरोधेनायं पाठो दण्डकस्य । भासार्था इत्येके इति मंत्रेयः ।
तथा च क्षीरस्वामी—भासो दीप्तिरर्थो येषां भासार्था इति । पाट-
यति । पटयतीति कथादौ अन्ये । पटतीति गतो शपि ॥

पोटयति । पुटयतीति संसर्गं कथादौ । संसर्गं पुटतीति शे ॥

लोटयति । शपश्यनोर्लोडति लुब्धतीति लोडने । लोटते इति
श्रुतादौ प्रतिबोते । लुण्टयतीति लुटि स्तेवे शपि । लुण्टयतीति
इहैव जात ॥

तुज्जयति । इदिच्चात् तुज्जतीति । हितायामिदितोऽनिदितश्च
तुज्जति तौजतीति शपि ॥

मिज्जयति । इदिच्चात् मिज्जति ॥

पिज्जयति, पिज्जति । अदादौ वर्णे पिङ्गे ॥

लुज्जयति, लुज्जति ॥

भज्जयति, भज्जति ॥

भजतीति भज सेवाया शपि । भजन्तीत्यामर्द्धने शपि । भाजय-
तीति विश्राणने गत । पृथक्कर्मणि च भविष्यति ॥

लङ्गयति, लङ्गति । शोषणे शपि लङ्गति । गत्या तु लङ्गने ॥

त्रंसयति, त्रंसति । त्रासयतीति धारणे गतम् । त्रस्यति त्रस-
तीति उद्वेगे वा श्यनि ॥

पिसयति, पिसति । पेसयतीति गतौ गतम् । पेसतीति
तु शपि ॥

कुंसयति, कुंसति । स्त्रीवेषधारित्वात् श्रुत्वा कुंसयति पुरुष-
त्वमिति भ्रूकुंसः ॥

दंशयति, दंशति । दशतीति दंशने शपि ॥

कुंशयति, कुंशति ॥

घाटयति, अय सङ्घाते गतः । पुन पाठोऽर्थभेदादिति मैत्रेय ।
घटत इति घटयदौ चेष्टायाम् ॥

घण्टयति, घण्टति । घण्टा ॥

बृंहयति, बृंहति बर्हतीत्यनिदितो बृहेः शपि वृद्धौ । इदि-
तस्तु बृहतीति शब्दे च ॥

बर्हयति । बल्हयति । बर्हते बल्हते इति प्राधान्ये शपि ॥

गोपयति । धूपयति । आये शपि रक्षणसन्नापयोः गोपायति
धूपायतीति । गुप्यतीति व्याकुलत्वे श्यनि । सन्तापे धूपतीति शे ॥

विच्छयति । विच्छायतीति शे गतौ ॥

चीवयति ॥

पोथयति । हिंसायां पुथ्यनीति श्यनि । पुन्थनीति शपि संक्लेशं ॥

लोकयति । अलुलोकत् ॥

लोचयति । अलुलोचत् । ऋदिन्नाग्न्यालोपीति ह्रस्वनिषेध ।
लोचते । लोचते इति दर्शने शपि ॥

नादयति । नदतीति शपि शब्दे ॥

कोपयति । कुप्यतीति कोपे श्यनि ॥

तर्कयति । ऊहेऽप्ययमभिधीयत इति मंत्रेय ॥

वर्तयति ॥

वर्धयति । उदिन्वात् वर्तति, वर्धतीति च । वर्तते वर्धते इति
वर्तन वृद्धयो शपि । वृत्त्यते इति वरणे श्यनि ॥

रुट लजि अजि दसि^१ भृशि रुशि रुसि
शीक नट पुटि^२ जुचि रघि अहि
रहि महि ॥ २४१—२५५ ॥

इत्येते पञ्चदश स्वामिकाश्यपानुसारेण लिख्यन्ते—

रोटयति । रतेये शपि रुण्टति । प्रतिघाते द्युतादा रोटते ॥

लज्जयति, लज्जति । लजति लज्जति इति भर्त्सने शपि ।
लाजति, लाजति इति च भर्त्सने शपि । लज्जते इति ब्रीडे द्युतादौ ।
प्रकाशे लज्जयतीति कथादौ ॥

अज्जयति, अज्जति । अनज्जीति श्रमि व्यनत्यादौ ॥

नंस्सयति, नंस्सति ॥

भृशयति, भृशति । भृशति भृश्यतीति शप्श्यनोः अधःपतने ॥

रंशयति, रंशति ॥

रंसयति, रंसति ॥

शीकयति, शीकति । शीकते इति सेचने शपि ॥

नाटयति । अयमवस्यन्दने गतः । नटतीति नृत्ते घटादिः ॥

पुण्टयति, पुण्टति । परिवर्तने शपि षोट्ते^१ ॥

जुञ्चयति, जुञ्चति ॥

रङ्गयति, रङ्गति । गतौ शपि च रङ्गति ॥

अंहयति, अंहति । अंहते इति गतौ शपि ॥

रंहयति, रंहति । रहयतीति त्यागे कथादौ भविष्यति । मित्र-
करणे च गतः ॥

ईहयति । ईहतीति गतित्यागयोः शपि ॥

मंहयति, मंहति । महयतीति कथादौ पूजायाम् । महतीति
शपि । मंहते इति वृद्धौ । महीयते इति कण्ठ्यादौ ॥

भजिपिसिलडिबृह्निडिनुडिनडीत्यन्ये पठन्तीति स्वामी । तत्राद्यौ
बृहिश्च मैत्रैयानुरोधेनास्माभिः दण्डके पाठिताः ॥

लण्डयति, लण्डति । लाडयतीत्युपसेवायां गतम् । विलासे
लडतीति शपि ॥

तोडयति, तोडति । तुण्डते इति शपि । तोडने तुडतीति शे ॥

^१ पुण्टयति । पुण्टति । परिवर्तनेऽपि षट्ते ।

. नाडयति । नडतीति गतौ शपि ॥

पूरी आप्यायने ॥ २५६ ॥

पूरयति । ईदित्त्वान्निष्ठायामनिडर्थादस्यापि णिङ्विकल्पितः ।
तेन पूरति ॥

पूर्यते इति श्यनि ॥

रुज हिंसायाम् ॥ २५७ ॥

रोजयति ॥

रुजतीति शे भङ्गे ॥

प्वद आस्वादने ॥ २५८ ॥

स्वद्ध इत्येके । संवरण इति क्षीरस्वामिधनपालशाकटायनाः ॥

स्वादयति । असिप्वदत् । 'सः स्विदि' इति सत्त्वं ण्यन्तात्सनि ॥

स्वादते । स्वदते इति शपि ॥

आस्वदीयाः ॥

आ धृपाद्वा ॥

धृष प्रसहेने इति वक्ष्यमाणसहिता विभाषितणिचो वेदितव्याः ।
आकुस्मादितिवत् अभिविधाषाद्ध ॥

युज पृच संयमने ॥ २५९—२६० ॥

योजयति । पृचयति । अन्यत्र योजति । पृचति । योक्ता ।

अगौक्षीत् । “ त्यजि यजि युजिरुजि ” इत्यनिट्कारिकापाठात् अनि-
ट्त्वम् । पञ्चिता । अपर्चोत् ॥

युनक्ति, युक्ते योगार्थे श्रमि । इयनि युज्यते इति समाधौ ॥

पृणक्ति संपर्के श्रमि । पृक्ते इति लुकि ॥

अर्च पूजायाम् ॥ २६१ ॥

अर्चयति, अर्चतीति भौवादिकेन स्वरितेता अर्चिनैव सिद्धे
णिज्विकल्पनं कर्तृगामिन्यपि फले अर्चतीति यथा स्यादिति । शारु-
टायनस्त्वयमात्मनेपदीति । तन्मते णिज्विकल्पस्य फलमकर्त्रभिप्रा-
येऽपि तद्धिद्धिरिति बोद्धव्यम् ॥

पह मर्पणे ॥ २६२ ॥

साह्यति, सहति । सहते इति शप्पनुदात्तेत. । अस्येह
पाठो वृत्तिकारादीनामनभिमत इति दिवादावेवाधोचाम ॥

ईर क्षेपे ॥ २६३ ॥

ईरयति, ईरति । ईरिता ॥

लुकि ईर्न गतिकम्पनयोः ॥

ली द्रवीकरणे ॥ २६४ ॥

लाययति, लयति ॥

लेता—‘ श्विडीटिवर्णेष्वय शोड्श्रिजापि ’ इत्येत एवेवर्णान्तेषु
 सेट इति नियमाच्चेद् । ‘ विभाषा लीयने ’ इत्यात्वविकल्पमस्यापीच्छ-
 न्मेवयो ‘ लीलोर्मुल्लो ’ इत्यात्वपक्षे टुभो विकल्पनाल्लुक् पुन चांदा-
 जहार । अनात्वे तु बुक् । तदभावे वृद्धचायो च । तदयुक्तम्—
 “ आत्वे लीनातिलीयत्यो यत्र निर्देश ” इति भाष्ये उक्तत्वादस्या
 त्वाभावात् । पुरुषकारेऽप्युक्त—देवेनास्यात्वे लुगादिप्रदर्शन मन्त्रेयवि-
 स्रम्भात् । अयुक्त चेद् भाष्यविरोधादिति ॥

श्लेषगे श्यनि लीयते । लीनातीति श्चि ॥

वृजी वर्जने ॥ २६५ ॥

वर्जयति । वर्जति । वर्जिता । ईदित्त्वं निठायामनिङ्घर्षं—
 घृक्त इति ॥

घृक्क वृणक्तीति लुक्क्षमो ॥

वृत्र आवरणे ॥ २६६ ॥

वारयति । वरति, वरते । वरिता, वरीता—इत्ये दीर्घवि-
 कल्प । आत्मनेपदेषु लिङ्सिचो सन्ति च ‘ लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ’
 ‘ इङ्गनि वा ’ इतीङ्गिङ्गल्प । लिङि ‘ रस्मिपदपरे सिचि च ‘ न लिङि ’
 ‘ सिचि च परस्मैपदेषु ’ इतीदौ दीर्घाभावश्च वृज्वञ्जेय । चित्रानु-
 भयपदित्वम् ॥

वृणोति, वृणुते इति शो । वृणीते इति समको श्चि ॥

जृ वयोहानौ ॥ २६७ ॥

जारयति, जराति । जरिता, जरीता—‘वृत्तो वा’ इत्यादि
जीर्यतिजृणातिवत् ॥

जि इति नन्दी । जाययति । जयति । क्रैयादिकोप्येव-
मिति सः । जृणाति ॥

रिच वियोजनसंपर्चनयोः ॥ २६८ ॥

रेचयति, रेचति । रेक्ता—अनिङ्कारिकाषाठादनिट्त्वम् ॥
विरेचने रिङ्क्ते रिणक्तोति श्रमि ॥

शिप असर्वोपयोगे ॥ २६९ ॥

शेषयति, शेषति । शेषा—‘शिपिं पिपिं’ इत्यनिङ्कारि-
कासु पाठादनिट्त्वम् । अत एव लुङि आशितान् इति वक्तो भाति ।
लुङ्चडोऽभावात् अशेषीन् इति देवेन यदुक्तं तदस्यानिट्त्वाद्युक्तमिति
पुरुषकार एव दूषितम् ॥

शिनष्टीति विशेषणे श्रमि । विपूर्वोतिशये—विशेषयति ।
विशेषति ॥

तप दाहे ॥ २७० ॥

तापयति, तपति । तप्ता—‘तपिं पिपिं’ इति यणनात्
अनिट्त्वम् ॥

तपनीति शपि सस्तापे । तप्यते, तपति इत्यर्थे वा द्रियादिनात् ॥

तृप तृप्तौ ॥ २७१ ॥

• सन्दीपने इति क्षीरस्वामी । तर्पयति, तर्पति । तर्पिता—
अनिन्दारिकाया तृप्यतीति श्यना निर्देशान्नास्यानिर्त्वम् ॥

तृपति, तृप्पतीति शे । तृप्यतीति श्यनि । अस्य स्वादो पाठो
वृत्तिभारादीनामनभिमत इत्यवोचाम ॥

छृदी सन्दीपने ॥ २७२ ॥

छर्दयति । छर्दति । छर्दिता । छर्दिप्यति—‘सेऽसिनि’
इतीद्विकल्प कृदादिसाहचर्याद्विधादिकस्य । अत एवाय निष्ठाया-
मनिर्दर्थमीदित्पठ्यते—चृण्णः, चृण्णवान् इति ॥

चृन्ते चृणसीति दीप्तिदेवनयो भ्रमि । धनपाल^१शाकटायनौ तु छृडे-
त्यनीदित् पठन्तु । तत्र निष्ठाया दृढितमिति फले भेद । क्षीरस्वामि-
नस्तु^२ पान्तोऽय, यदाह—चृप चृप तृप दृप सन्दीपने । स-
न्दीपनक्रियाया चृपादयश्चत्वारो वर्तन्त इति । चर्पयति । छर्पयति ।
तर्पयति । दर्पयति ॥

दृभी ग्रन्थे^३ ॥ २७३ ॥

दर्भयति, दर्भति । दर्भिता । दृब्धः—ईदित्त्वादिनिद्वत्वम् ॥

दृभ संदर्भे ॥ २७४ ॥

अस्यानिदित्त्वान्निष्ठाया सेत्त्व विशेष । अमु बहवो न पठन्तीति
पुरुषकारे । अस्माभिस्तु देवमंत्रेयानुसारेण पठित ॥

^१ क्षीरस्वामि

^२ धनपालस्य तु

^३ भवे

तुदादेरिदितो ग्रन्थने दृढनीति ॥

अथ मोक्षणे ॥ २७५ ॥

हिंसायामित्यपरे इति पुरुषकारे । आथयति, अथयति ॥

आथयतीति प्रयत्नेऽपि गतः । अथयतीति कथादौ दौर्बल्ये ॥

मी गतौ ॥ २७६ ॥

माययति । मयति । मेता—‘श्विडीडिवर्णेज्वथ शीह-
श्रिआषपि’ इति नियमान्नेडागमः । ‘सनिमीमा’ इत्यत्राचोरादिकैः
साहचर्यात्तादृश एव गृह्यते इति मिमीपति इत्यत्र अच इत्भावो
न भवति ॥

मीनो मिनोति मीनीते हिंसायाम् । मीयते डितः । मिनोति
मिनोते स्वादौ ह्रस्वान्तस्य ॥

ग्रन्थ' बन्धने ॥ २७७ ॥

ग्रन्थयति । ग्रन्थति—अत्र देवमन्त्रेयौ कथ हिंसायां इति स्वरि-
तेन पठित्वा क्राथयति । क्रथयति । क्रथने इत्याहुः । शाकटायनस्तु—
परस्मैपदिनम् । ‘जासिनि’ इत्यत्र क्राथ इति निपातनात् वृद्धिरित्युक्तत्वात्
वृत्तिकारादीनामनभिमतश्रुरादौ पाठ इति षट्पादौ क्रथतीत्यत्रावोचाम ॥

शीक मर्पणे ॥ २७८ ॥

शीकयति, शीकति । शीकिता ॥

१ अत्र कतिपयैरेतेषु अर्थेभिः पठित्वा अथयतीत्याद्युदाहरणम्.

• सेचने शपि शीकृते ॥

चीक च ॥ २७९ ॥

चीकयति, चीकति । चीकिता ॥

अर्द हिंसायाम् ॥ २८० ॥

अर्दयति, अर्दति, अर्दते—अय स्वरितेदिति देव'मैत्रेयो ।
आत्मनेपदीति शाकटायन ॥

गतियाचनयोरर्दतीति शपि ॥

हिसि हिंसायाम् ॥ २८१ ॥

हिंसयति, हिंसति—इदित्त्वादेव णिजिक्त्वा मिद्ध इति यु-
नादिपाठे प्रयोजनं विन्त्यम् ॥

हिनस्तीति श्रमि ॥

आडः पटः पद्यर्थे ॥ २८२ ॥

पद्यर्थो गति । आमादयति । आसीदतीति शपि सीदादेश ॥

आसत्ता । आसात्सीत् । 'शदि मदि स्थित्यतिपद्यनी खिदि'
इत्यनिङ्कारिकाया पाठादनिट्त्वम् ॥

विसरणार्थकस्य ज्वलादिकस्य तौदादिस्य च लृटित्त्वादाडि आ-
सटत् इति ॥

शुन्ध शौचकर्मणि ॥ २८३ ॥

शुन्धयति, शुन्धति । शुन्धिता ॥

शुन्धतीति शापि शुद्धावरुमकः ॥

छद अपवारणे ॥ २८४ ॥

स्वरितेदिति मैत्रेयदेवौ । परस्मैपदीनि शाकटायनः । छाद-
यति, छदति । छदयतीत्यूर्जने घटादौ । छन्दयतीतीहैव सं-
हरणे गतः ॥

जुप परितर्कणे ॥ २८५ ॥

परितर्कणमूहो हिंसा वा । परितर्पणे परितृप्तिक्रियायामिति क्षीर-
स्वामी । जोपयति, जोपति ॥

प्रोतिसेवनयोः जुपते इति तुदादौ ॥

धूञ् कम्पने ॥ २८६ ॥

धूनयति । धवाति, धवते । 'धूञ्प्रीर्जानुिग्वक्तव्यः' इति
नुक् । 'धूञ्प्रीणोः' इति हरदत्तकौमारार्क्षिनां पाठः । तन्मते प्री-
णातिसाहचर्यात् धूञोपि क्रियादिकस्येव नुका भाव्यम् । अत एवात्र
मैत्रेयो धावयतीत्युदाजहार । एवञ्च स्वादो दीर्घवादिनापि धावय-
तीति भवति । धुनाति धुनीति इति क्रयादौ । धुनोति धुनुत इति
स्वादौ । धूनोति धूनुते इति च तत्रैव विधून्ने । शो धुवतीति कुट्यादिः ॥

• प्रीञ् तर्पणे ॥ २८७ ॥

अत्र केचन धातुवृत्तिभिरा—‘धृञ्प्रीञोर्भुगक्तव्य.’ इति पठन्तः
प्रीणयतीत्युदाहरन्ति । हरदत्तस्तु—‘वृञ्प्रीणो ’ इति श्रान्तानुसरणाद्दे-
वादिभ्यस्तेत्याह । देवादिभ्यश्चरणेनात्र चारादिभ्योऽप्युपलक्षयितव्य
इति पुरुषसारे । तन्मते प्राययतीत्येव भाव्यम् । मंत्रेयोप्यनेनैवाभि-
प्रायेण प्राययतीत्युदाहर ॥

श्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे ॥ २८८-२८९ ॥

श्रन्थयति । ग्रन्थयति । श्रन्थति । ग्रन्थति—‘णिश्र-
न्थिग्रन्थि’ इति वचनान् ग्रन्थयते स्वयमेवेति भरति ॥

श्रन्थनाति ग्रन्थनातीनि श्रि । श्रन्थने ग्रन्थने इति शेषित्यर्था-
दित्ययीः शवि ॥

आपू लम्भने ॥ २९० ॥

आपयति, आपति । लब्धिस्ताल्लुब्धश्चि—आपन् । आप्ता ।
‘तपि निपि चापि’ इति कारिकापाठादनेत्त्वम् । मन्त्रेयेण आपने
इत्यात्मनेपदमपि दर्शितम् । अन्ये तु नैनन्मृष्यन्ति ॥

तनु श्रद्धोपकरणयोः ॥ २९१ ॥

उपमर्गाच्च देव्ये । तानयति । वितानयति । तनाति ।
वितनति ॥

तनुते इति विस्मारे । अत्र कचिन् चन श्रद्धोपाहंसनयोः इति
पठ्यते । चानयति, चनाति । चनयतीति घटादौ ॥

वद सन्देशवचने ॥ २९२ ॥

स्वरितेन् । शाकटायनस्य त्यात्मनेपदी । वादयति, वदति,
वदते । व्यक्तवानि शपि वदति ॥

वच परिभाषणे ॥ २९३ ॥

वाचयति, वचाति । वक्ता । अवाक्षीत्—अङ्घ्रिषौ
षक्तीति लुग्विकरणस्य निदेशान्नास्य ग्रहः । ‘पचि वचिम्’ इति
पाठादनिट्त्वम् । पारायणे अयं नार्थीयते ॥

मान पूजायाम् ॥ २९४ ॥

मानयति, मानति । मानिता—‘मान्वध’ इत्यत्र^१ “न ह्येते-
भ्यः प्राक् सन आत्मनेपदं नापि परस्मैपदं पश्यामः” इति भाष्यं
भौवादिकस्य विचारणार्थस्यैव नित्यसन्नन्तत्वं प्रतिपादयतीत्यस्मात्
लिङाद्युत्पत्तिः ॥

स्तम्भे मानयते इत्याकुस्मीयः । मन्यते मनुते इति दिषादौ
तनादौ च ॥

^१ इयं च विषयसप्तमी, तथा च मान्वधादिर्विषयक गुप्तिजादिसूत्रस्य
भाष्यमित्याशयः । उक्तं च—“गुप्तादिध्वनुधन्धररणमात्मनेपदार्थं”
इति गुप्तिजादिमूत्रभाष्यवाक्यसमानं वृत्तिवाक्यमुपादाय “गुप्ता-
दिध्विति बहुवचनं मान्वधादिसूत्राभिप्रायः” इति ह्यदत्तेन । तेन
“मान्वध” इत्यादिसूत्रभाष्यादर्शनाक्षेपः पण्डितपत्रे उद्धृतः
भनादरणीयः ॥

भू प्राप्तौ आत्मनेपदी' ॥ २९५ ॥

अयं प्राप्तौ वा णिच्मुत्पादयति आत्मनेपदी चेत्यर्थः । अत्र केचि-
दात्मनेपदं णिच्सन्निधेयेनैव तेनान्यदा नेत्याहुः । मन्त्रेयस्तु—आहु-
स्मीयन्नाष्टे “भू प्राप्तौ वा” इति लुङ् नञ् स्यासेन णिच्पात्मनेपदे वा-
ग्रहणात् णिचो विरुल्ले च भिद्वे पुनरिह पठित्वा आत्मनेपदीति वचना-
णिजभावेऽप्यात्मनेपदमित्याह । इदं च पुरुषशरे दूषितम्—आहु-
स्मीयन्नाष्टे—“भू प्राप्तौ वा” इति पञ्चमाने अनन्तरमन्त्रतस्यात्मनेप-
दस्य विरुल्ले स्यात् न तु परममरुतस्य णिच् इति । ण्यभावे पर-
स्मैपदमुदाहरन्तो धनपालशास्त्रायनावप्यत्रैवानुक्तमिति चोक्तम् । तथा
भूमौ मृगारोपि—भवत इति मस्तुत्य आत्मनेपदं मन्त्रयोक्तेन कार-
णेन मामध्याणिच्सन्निधेयेन आत्मनेपदित्वादिमाधनम् । अत एव
“ते सुराष्टमभवन्” इत्यादि प्रयुज्यते इत्याह । अन्ये तु—पुरा-
णव्याख्येणेषु ‘भुगो णिच्’ इति मृत्स्य णिङो डकारः प्रत्ययान्ता-
दात्मनेपदार्थं मरुतो तु केवलादिति श्रीभद्रादिभिर्ज्ञातानात् तन्त्रा-
न्तरवचनानुरोधाय सन्नियोगव्यायो वाच्यः इत्याहुः । तथा च
‘वर्षाभिनश्च’ इत्यत्र केंयटेन “वर्षाम् भवति वर्षा वा भवते” इत्यात्मने-
पदं दर्शितम् । भावयते । भवते । भविता ॥

गर्ह निन्दने ॥ २९६ ॥

गर्हयति, गर्हति ॥

गर्हते इति शपि ।

१ आत्मनेपदीवा इति मुद्रितशेषः

२ न पुनरुक्तम्.

मार्ग अन्वेपणे ॥ २९७ ॥

मार्गयति । मार्गिता । मार्गमाणः इति चानशि । मृगयते इति कयादौ ॥

कठि शोके ॥ २९८ ॥

कण्ठयति । कण्ठति । कण्ठिता ॥

कण्ठते इति शपि । कठतीति तु रुच्छ्रजीवने । कठिः प्राये-
णोत्पूर्वः उत्कण्ठावचनः ॥

मृजू शौचालङ्कारयोः ॥ २९९ ॥

मार्जयति, मार्जति । मार्जिता, मार्ज्या—अदिच्छादिङ्गिकल्पः ॥

निष्ठायां मृष्टः । वृद्ध्यादि मार्ष्टिवत् ॥

मार्जयतीति शब्दे गतम् ॥

मृप तितिक्षायाम् ॥ ३०० ॥

पुरुषकारेण—“अयं स्वरितेत्” इत्युक्त्वा “शाकटायनस्य त्वा-
त्मनेपदी” इत्युक्तम् । मर्षयति । मर्षति । मर्षते ॥

मृप्यति मृप्यते इति दिवादौ । सेचने शपि मर्षति ॥

धृप प्रसहने ॥ ३०१ ॥

आदित् शाकटायनस्य । धर्षयति । धर्षति । धर्षिता ।
धर्षितः । शाकटायनस्य तु धृष्टः ॥

• धृष्णोतीति श्रौ ॥

इति आवृषीयाः ॥

एष पशु बन्धने इति केचित्पठन्ति । तदुक्तं मैत्रेयण पशु बन्धने
इत्यत्र—पशु बन्धन इति युजादाविनि ॥

कथ वाक्यप्रबन्धे ॥ ३०२ ॥

कथयति । एनदादयोऽदन्ताः । तत्फलं च कथयतीत्यादौ अष्टौ-
पस्य स्थानिकद्वावाद्यथायोगं वृद्धिगुणयोरभावं । तथा अनकथन्
इत्यत्र 'सन्वल्लयुनि' इतीत्वस्य 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घस्य च 'अन-
ग्लोपे' इति निषेधः । अन्यदपि प्रयोजनं तत्र वक्ष्यते ॥

वर ईप्सायाम् ॥ ३०३ ॥

वरयति ॥

वारयतीति वृषः ॥

गण संख्याने ॥ ३०४ ॥

गणयति । अजीगणत् । अजगणत्—'ई च गणः' इति णौ
चङि ईत्वात्वे । इह संख्याने नाम संख्यानिमित्तज्ञानविशेषो भाग-
शोऽवस्थापनं च । तत्राद्योऽर्थः कर्तृस्थो भाव इति न कर्मकर्ताऽस्ति तत्र ।
इतरत्र तु कर्मस्थभावकत्वात् गणयते गणः स्वयमेव इति भवति ।
भागशोऽवस्थाप्यमानो गणः तत्रानुसूलत्वात्स्वयमेव भागशोऽवनिष्टन
इत्यर्थः । अवस्थानं हि कर्मस्थो भावः । यविचणौ तु 'गिश्रन्थि-
ग्रन्थि' इति न भवतः । एवं च 'णेरणौ' इत्यत्र "गणयति गणः

स्वयमेव " इति वृत्तिस्थस्य " गणयते गण स्वयमेव " इति भाष्यस्थ-
स्य चोदाहरणस्य विरोधोपि न भवति ॥

गणिका—ण्वुलि 'प्रत्ययस्थान्' इतीत्वम् । गणिजाना समूहो
गणिक्यम् । 'गणिजायाश्चेति वक्तव्यम्' इति यञ् ॥

शठ श्वठ सम्यगवभाषणे ॥ ३०५-३०६ ॥

अभाषण^१ इति केचित् । शठयति । श्वठयति ॥

शाठयति । श्वाठयतीति गत्यादौ गतम् । शाठयते इति श्लाघा
यामाकुरमीय । शठतीति वैतगदौ शपि ॥

पट वट ग्रन्थे ॥ ३०७—३०८ ॥

वट वेष्टने इति क्षीरस्वामी । पटयति ॥

पाटयतीति भाषार्थे गत । पटतीति गतौ शपि ॥

वटयति । वेष्टने शपि वटयति । तस्य वारिते वाटयति । वटयतीति
परिभाषणे घटादि । ओष्ठच्चादि बहव पठन्तीति तत्रैवोक्तम् ॥

रह त्यागे ॥ ३०९ ॥

रहयति । अररहत् । रहतीति शपि । गतौ तु रहति ॥

स्तनगदी देवशब्दे ॥ ३१०—३११ ॥

द्विवचननिर्देशो वैचित्र्यार्थ इति मेग्नेय । 'अचूदन्यतरा' इति
षोडशश्लक्ष्ण स्मिद्स्विदाद्येकाच्साहचर्यात् अनेकास्तु न प्रवर्तते ।

स्ननयति । अतस्ननन् । तिस्ननयिषति इत्यत्र अपोषदेशत्वान्
पञ्च न भवति । अभिनिस्तनो मेघस्य इत्यत्र अभिनिष्ठानपञ्चार्थं श-
ब्दरिक्तपक्षस्य संज्ञेति 'अभिनिगम्यनः' इति पञ्च न भवति । गङ्गायति ।
स्ननति । गङ्गायति शेषे ॥

स्ननयितुः—'स्तनितुगिगुगिगदिमदिम्यो णेरितुच्' इति इत्तुच् ।
'अगामन्त' इत्यादेशः ॥

पत गतो वा ॥ ३१२ ॥

पाशब्दं केचित्तु पठन्तीति पुरुषलोके । अयं विकल्पेन णिचमृत्पाद-
यति—पतयति, पतनीति । तत्र भृगादिपाठोदेव पततीति सिद्धे णि-
चिरूपस्य प्रयोगनमम्योनेराच्यात् पताभाकार इत्यामसिद्धिः । तथा
अपतीत् इत्यस्य लृदिच्चाभावेन अडभायात्मिचिमाद्धिरेति पुरुषशरा-
दौ । अन्ये तु पाशब्दमेवं वाचसने—न्यायतन्म्यनन्तरत्वात् अदन्तव्य-
स्यैव विकल्पनं युक्तं न तु पद्मप्रवृत्तस्य णिच । तेन पतयति पा-
तयति इत्युदाहरणम् । उक्तं च सर्वत्र पुरुषप्रवृत्ता "भू, प्राप्ता-
गात्मनेपदी" इत्यत्र "आकृस्मादात्मनेपदी" इति प्रवरणे—"भू, प्राप्ती
या" इति यक्तव्ये आत्मनेपदीति वचनं देवगण्डिनादित्यात्मनेपदं
यथा स्यादिति मंत्रेण ग्रन्थद्वयगतमरे "यदि स्वर्गाकृष्मीयताग्दे भू, प्राप्ती
येतृच्येन तदा अनन्तरस्य विधिर्भा भवति मनिष्यो नेति न्यायेन अनन्त-
रमटनस्यात्मनेपदित्वस्यैव विवक्षितं प्रतीयेत न पुनर्महाप्रवृत्तस्य चण्ड-
दिगिचः" इति । अत्र स्वामी—मंदितया चानुपाटानां शब्दमुत्तम्यातुरो
व्यागष्टे । नन् निगानस्य गगन्दस्य चशब्दादिभ्यः पूर्वप्रयोगे, नानि
हे.राभीयादौ समर्थेन, द्युक्तम् ॥

पतयानुः—'एहिगृहिषति' इत्यादिना आनुच् ॥

पप अनुपसर्गात् ॥ ३१३ ॥

गताविति अत्रापि सम्बन्धे । पपयति । सोपसर्गात् आपाप-
यतीति^१ । अत्र केचिन् तालव्यान्तं पठन्तो वाग्रहणं चानुवर्त्यादन्तत्वं
विरुलपयन्ति स्वाम्यनुसारिणः । अत्रादन्तत्वविरुलपनं अनन्तरत्याद्यु-
क्तम् । तालव्यान्तत्वं तु पुरुषकारोपि न सहते । यदाह—पापाणादि-
स्तु पप अनुपसर्गात् इत्यस्मात् भविष्यतीति ॥

स्वर आक्षेपे ॥ ३१४ ॥

स्वरयति ॥

स्वरतीति शब्दोपतापयोश्शपि ॥

रच प्रतियत्ने ॥ ३१५ ॥

रचयति ॥

कल गतौ संख्याने च ३१६ ॥

कलयति ॥

कालयतीति क्षेपे गतम् । कलतीति शपि ॥

चह परिकल्कने ॥ ३१७ ॥

परिकल्कनं दम्भः । चहयति । मित्रकरणे इह च पाठस्य तत्रैव
प्रयोजनमुक्तम् ॥

चहतीति शपि ॥

• मह पूजायाम् ॥ ३१८ ॥ .

महयति ॥

महतीति शपि महि वृद्धावित्यस्य । मंहते इति क्षीरस्वामी । तन्म-
तेन महिर्भाषार्थोऽत्रैव दण्डके गतः ॥

सार कृप श्रथ दौर्वल्ये ॥ ३१९—३२१ ॥

सारयति । कृपयति ॥

कल्पयतीति कृपेस्तादर्थ्ये इत्यस्य गतम् । कल्पते इति
कृपेशपि ॥

श्रथयति । श्राथयतीति प्रयत्ने गतः । मोक्षार्णे श्राथयति, श्रथ-
तीत्याधृषीयः ॥

स्पृह ईप्सायाम् ॥ ३२२ ॥

स्पृपेभ्यः स्पृहयति—‘स्पृहेरोप्तिः’ इति ईप्सितस्य संम-
दानत्वम् ॥

स्पृह्यालुः—‘स्पृहिगृहि’ इत्यादिनाऽऽलुच् ॥

भाम क्रोधे ॥ ३२३ ॥

भामयति । भामते इति शपि ॥

सूच पैशुन्ये ॥ ३२४ ॥

सूचयति । अज्जदन्त्यलक्षणस्य एकाजिपयत्वादपोपदेशत्वान् सो-

सूच्यते इत्यादौ न पत्वम् । 'सूचिसूत्रि' इत्यादिना यङ् ॥

खेट भक्षणो ॥ ३२५ ॥

तृतीयान्त इति दुर्गः । खेटयति । आखेटना । खोट इत्यङ् ।
खोटयतीति मन्त्रेयः । खेटति इत्युत्त्रासे शपि ॥

क्षोट' क्षेपे ॥ ३२६ ॥

क्षोट'यति ॥

गोम उपलेपने ॥ ३२७ ॥

गोमयति ॥

कुमार क्रीडायाम् ॥ ३२८ ॥

कुमारयति ॥

शील उपधारणे ॥ ३२९ ॥

उपधारणमभ्यासः । शील्यति । शीलितः । 'मतिबुद्धि'
इत्यत्र चकारस्य अनुक्तसमुच्चयार्थत्वात् वर्तमाने क्तः । मन्त्रार्थो शील-
तीति शपि ॥

साम सान्त्वप्रयोगे ॥ ३३० ॥

सामयति । साम सान्त्वने इति षडिनस्य इह पाठो आग्नेपिन्यान्
अससामन् इति मिश्रणे ॥

वेल कालोपदेशे ॥ ३३१ ॥

वेलयति । वेला ॥

काल इत्यपि धातुरिति मंत्रेय । वान्यति । वेलयतीति शपि चलने ॥

पल्पूल लवनपवनयोः ॥ ३३२ ॥

पल्पूलयति । पल्पूलन शोधनद्रव्यमिति “ नास्य पल्पूलनेन वास पल्पूलयेयु ” इत्यत्र भाष्यम् ॥

वात सुखसेवनयोः ॥ ३३३ ॥

गतिमुखसेवनेष्वित्येके । वातयति ॥

गवेप मार्गणे ॥ ३३४ ॥

गवेपयति ॥

वास उपसेवायाम् ॥ ३३५ ॥

वासयति । वसेरपि स्नेहनादौ वासयतीति गतम् । वसतीति वस निवासे इत्यस्य शपि । अय कथादावपीति देवपुरुषकारयो । वस्ते इत्याच्छादने शब्दुकि । वसयतीति स्तम्भने इयनि ॥

निवास आच्छादने ॥ ३३६ ॥

निवासयति । अत्र केचित्—“ पितेव पुत्र दस्ये वचोभि ”^३

^१ तै स २-५-५. ^२ गतिमुखसेवनयोरित्येके. ^३ तै. स. ४-२-५

इत्यत्र क्षुरे “पितेव पुत्रं दसये निरवसाययामि स्तुतिभिः” इति व्याख्यानात् “दस निरवसाने” इति पठन्ति । भट्टभास्करेण त्वाकुस्मोयेषु दस दसि दंमनदर्शनयोः इति पठित्वा धातूनामनेकार्थत्वेन वचोभिः स्तुतिभिः समृद्ध्यामि यथा पिता दुःशीलं पुत्रं स्तुतिपदेरिति व्याख्यातम् । तस्मात् क्षुरेऽपि आकुस्मीय एव निरवसानार्थं कथित इति वक्तुं शक्यत्वाज्ज्ञेयता कथादौ धातुन्तरं शक्यते कल्पायेतुम् ॥

भाज पृथक्कर्मणि ॥ ३३७ ॥

विभाजयति ॥

सभाज प्रीतिदर्शनयोः ॥ ३३८ ॥

प्रीतिसेवनयोरित्यन्वे । सभाजयति ॥

ऊन परिहाणे ॥ ३३९ ॥

ऊनयति । मा भवानुनिनत् ॥

मासेनोऽन. मासीनः—‘पूर्वसदृशसमोनार्थ’ इति तृतीयासमासः ॥

ध्वन शब्दे ॥ ३४० ॥

ध्वनयति । ध्वनतीति शप् ॥

कूट परिहासे ॥ ३४१ ॥

परिहाह इत्यन्वे । कूटयति । कुटयतीति अवसादे आकुस्मीयः । अर्पभेदाः पाठभेदाश्च तत्रैव दर्शिताः ॥

सङ्केत ग्राम कुण गुण चामन्त्रणे ॥

॥ ३४२—३४५ ॥

चकारेण कूट इत्यपेक्ष्यत इति मैत्रेयः । कूटयति । सङ्केत-
यति । ग्रामयति । कुणयति । कुणतीति शब्दोपकरणयोश्चे ।
गुणयति ॥

अपरे तु पठन्ति—केत स्त्रावणे निमन्त्रणे च । केतयति । निके-
तयति । कुण गुण चामन्त्रणे । चकारात् केत चेति । कूण संकोचने
इति चात्र पठन्ति ॥

स्तेन चौर्ये ॥ ३४६ ॥

अनेकाच्चादपोपदेशात् । स्तेनयति । अतिस्तेनत् । स्तेनः ।
स्तेयम्—‘स्तेनाद्यज्ञलोपश्च’ इति भावकर्मणोर्यञ्जलेपौ । स्तेन्यम् ।
स्तेनात् इति योगविभागात् प्यञ् ॥

आ गर्वादात्मनेपदिनः ॥

इतः परे गर्व माने इति वक्ष्यमाणपर्यन्ता आत्मनेपदिनः ॥

पद गतौ ॥ ३४७ ॥

पदयते । अपपदत् ॥

पद्यते इति श्यनि ॥

गृह ग्रहणे ॥ ३४८ ॥

गृहयते । गृहयालुः । ‘गृहिगृहि’ इत्यादिना आलुच् ॥

गर्हते इति गृहेर्गर्हेश्च शपि । तत्रान्त्य कुत्सार्थ । गृह्णाति गृह्
 द्वीते इत्युपादानार्थस्य प्रसारिण ऋचादे । गर्हयति गर्हतीति गर्हेरा-
 धृपीयस्य निन्दार्थस्य ॥

मृग अन्वेपणे ॥ ३४९ ॥

मृगयते । मृगयतीति कण्ठ्वादिपाठादिति मैत्रेय । मार्गयति
 मार्गतीति मार्गेराधृपीयस्य ॥

कुह विस्मापने ॥ ३५० ॥

कुहयते । कुहना । कुहू । बाहुलकादूप्रत्यये कुहूश्चदमाह मैत्रेय ॥

शूर वीर विक्रान्तौ ॥ ३५१-३५२ ॥

शूरयते । वीरयते । शूर्येत इति हिंसास्तम्भनयो श्यनि ॥

स्थूल परिवृंहणे ॥ ३५३ ॥

स्थूलयते । अतुस्थूलत । स्थूलः । स्थविष्ठः । स्थवीयान् ।
 'स्थूलदूर' इत्यादिना यणादि लुप्यते । पूर्वस्य च गुण । पृथ्वादिष्व
 पाठात् इमानिजस्य नास्तीति नोदाहृतम् ॥

स्थाचयति । 'णाविष्ठवत्' इति यणादिलोपो गुणश्च ॥

अर्थ उपयाच्ञायाम् ॥ ३५४ ॥

अर्थयते । आर्त्तितथ । आर्त्तिययिषते । 'प्रार्थयन्ति शय-
 नोत्थित प्रिया' इत्यादि रुदन्तात्तत्करोतीति णिचि नेयम् ॥

• सत्रं सन्तानक्रियायाम् ॥ ३५५ ॥

सत्रयते ॥

गर्व माने ॥ ३५६ ॥

गर्वयते ॥

आगर्वीयाः । गर्वतीति शपि ॥

सूत्र वेष्टने ॥ ३५७ ॥

अन्ये तु विमोचने इति पठन्तो विमोचनं मोचनाभाव इति । ग्रन्थन-
मित्यपरे । सूत्रयति । सोमूत्रयते । 'सूचिसूत्रि' इति यद् ॥

मूत्र प्रस्त्रवणे ॥ ३५८ ॥

मूत्रयति । मोमूत्रयते । पूर्ववद्यद् ॥

रूक्ष^१ पारुष्ये ॥ ३५९ ॥

रूक्षयति । रूक्षतीति शपि ॥

पार तीर कर्मसमाप्तौ ॥ ३६०—३६१ ॥

पारयति । तीरयति ॥

पुट संसर्गे ॥ ३६२ ॥

पुटयति । पोटयतीति भाषार्यो दण्डके गतः । पुटतीति सं-
श्लेषे तुदादिः ॥

कत्र शैथिल्ये ॥ ३६३ ॥

कत्रयति । कत्रिः—इन्प्रत्ययः । कात्रेयकम्—‘कत्रचादि-
भ्यो ढकञ्’ इति शैपिको ढकञ् । कुत्सितास्त्रय इति वा कत्रिशब्द-
व्युत्पत्तिः । ‘कडावे त्रावुपसंख्यानम्’ इति कुशब्दस्य कडावः ।
अत्र दुर्गः कर्तेत्यपि पठति । कर्तयति ॥

प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च ॥

प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे णिच् भवति । तस्मिंश्चेष्टनीव कार्यं भवति ।
इदं च “तत्करोति तदानष्टे तेनातिक्रामति” इत्यादीनां वक्ष्यमाण-
त्वात् तद्विषयम् । पटुमाचष्टे पटयति । लघुमाचष्टे लघयति । अ-
पीपटत् । अलीलघत् । अत्र परत्वाद्दृष्टौ ‘णाविष्ठवन्’ इति टि-
लोप इत्यग्लोप्यङ्गं नेति ‘सन्वत्’ इतीत्वं ‘दीर्घो लघोः’ इति दीर्घश्च
भवति । अत्र केचिन्—नाग्लोपीत्यत्रागिति प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्यात्
बृद्धेः प्रागेव टिलोप इत्यग्लोप्यङ्गमितीत्वदीर्घत्वे नेच्छन्ति—अपपटत् ।
अल्लघवन् इति । तदमत् । “हलिकरुणोरदन्तत्वनिपातनं सन्नद्धा-
वप्रतिषेधार्थं” इति वार्तिकविरोधात् । यदि हि बृद्धेः प्राक् टिलोप-
स्यान् अग्लोप्येवाङ्गमिति किमदन्तत्वनिपातनङ्गेशेन । प्रत्याहारग्रह-
णस्य तु प्रयोजनं स्वामिनमाख्यन् असस्वामन् । गोमिनमाख्यन् अनुगो-
मन् । वीरुधमाख्यत् अविवीरत् । प्रातृपमाख्यन् अपप्रावन् । या-
दशमाख्यन् अथयादत् इत्यादि स्यात् । येषामेष्टाहरणेऽप्यनभिधानात्
णिज्जेति मन् तेषामपि स्वमिणमाख्यन् इत्यादौ ‘विन्मतोर्दृक्’ इती-
ष्टयङ्गावेन षिन्तो लुकि हस्याद्यभावः प्रयोजनमेव असस्वजन् इति । अप-
बहुलग्रहणान् स्वनयतीत्यत्र बृद्धिर्न भवति । तथा कुमारीमाचष्टे कुमा-

रयति इत्यत्र अप्रातिपदिकत्वेऽपि णिजिति केचित् । अन्ये तु 'प्रकृत्यै-
काच्' इति प्रकृतिभावादेव स्त्रजयतीत्यत्र वृद्धिर्न भविष्यति । तथा य-
थाकथञ्चित्प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टपरिमापायाः 'इच्चाप्रातिपदि-
'कात्' इति सूत्रे भाष्ये स्थापनात् कुमारयतीत्यादौ णिजपि सिद्ध इति
बहुलग्रहणं विकल्पमात्रफलमाहुः ॥

तत्करोति तदाचष्टे ॥

'तदिति द्वितीयान्तोपलक्षणम् । तत्करोत्याचष्टे इत्यत्र धात्वर्थमात्रं
णिजर्थो न कर्तोऽपि । तथाचैवोदाहृतम् ॥

तेनातिक्रामति ॥

अत्रापि तेनेति तृतीयान्तोपलक्षणम् । अश्वेनातिक्रामति अश्वयति ।
हस्तिनाऽतिक्रामति हस्तयति ॥

धातुरूपं च ॥

णिच्प्रकृतिर्धातुरूपं प्रतिपद्यते । अनेन 'आख्यानात्कृतस्तदाच-
ष्टे कृत्वप्रतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारक' इत्येतत्सूच्यते । कंसवधमा-
नष्टे कंसं घातयति' इत्युदाहरणम् ॥

कर्तृकरणाद्धात्वर्थे ॥

अत्र कर्तृग्रहणं करणस्य विशेषणम् । कर्तुः करणाद्धात्वर्थे णि-
जिति सूत्रार्तः । करिभिरवघ्नाति अवकरयति । असिना हन्ति
असयति । परशुना छिनत्ति परशयति । दात्रेण लुनाति दात्रयति ।

अत्र कर्ता करणस्य विशेषण करणशब्दवाच्यत्वेन लोकप्रसिद्धान्
चक्षुरादीन्द्रियाणां परिग्रहो मा भूत् इति ॥

वष्क दर्शने ॥ ३६४ ॥

वष्कयति ॥

चित्र चित्रकरणे ॥ ३६५ ॥

चित्रयति । चित्रकरणमालेख्यकरणमिति मैत्रेय^१ । चित्र आ-
लेख्यकरणे इत्येव दुर्ग ॥

कदाचिद्दर्शने ॥

चित्र इत्ययं कदाचिद्दर्शने अद्भुतदर्शने णिषमुत्पादयति । चित्रय-
ति । चित्रीयते इति चित्रमातिपदिकादाश्चर्यवृत्ते ‘नमोवरिवश्चित्रद-
व्यच्’ इति वयचि । तत्र हि “चित्रद आश्चर्ये” इत्युच्यते । मातिप-
दिकस्य डित्त्वं “अवयवे कृत लिङ्ग समुदायस्य विशेषक” इति न्या-
यात् प्रत्ययान्तात्तदर्थम् ॥

अंस समाघाते ॥ ३६६ ॥

अंसयति । अंसः ॥

वट विभाजने ॥ ३६७ ॥

वटयति ॥

जल प्रकाशे ॥ ३६८ ॥

• वटि लज्जे इत्येके । वण्टयति । लज्जयति । अदन्तेषु पाठबलात्
अदन्तत्वे वृद्धिरित्यपरे । वण्टापयति । लज्जापयति । तथा च शा-
कटायनसूत्रम्—‘कथादिपातिस्फायो णो पुक् लुक्त्वम्, * इति ।
अस्यार्थ—कथादीना पातेश्च णो पुक् लुक् इत्येतावागमौ स्फायोऽन्त्य
स्य वत्त्व क्रमेणेति । एव च शाकटायनमतेन कथादीनामागमे पुनि
वृद्धौ कथापयतीत्युदाहार्यम् ॥

मिश्र सम्पर्के ॥ ३६९ ॥

मिश्रयति । गुडमिश्रः—‘पूर्वसदृश’ इत्यादिना तृतीयान्तस्य
मिश्रशब्देन तत्पुरुष ॥

संग्राम युद्धे ॥ ३७० ॥

अयमुदात्तेत् । तथा च ‘भृशादिभ्य’ इत्यत्र केयटे संग्राम
प्रतिरमुदात्तेत् बोद्धव्य इति । पदमङ्गयां च—‘अनुदात्तेदय संग्रामयति-
रिप्यते’ इति । तथा च तत्र भाष्यमपि—‘असंग्रामयत शूर’ इति ।

संग्रामशब्दात्तत्करोतीति णिचाऽपि सिद्धाविह संग्रामस्य पाठ
सोपसर्गात्सङ्घातात्प्रत्ययार्थः । तेन असंग्रामयत इत्युपसर्गात्पूर्व-
मङ्गवति । तथा संग्रामयित्वा इत्यत्र अधीत्येत्यादिवल्लभ्य न
भवति, सिसंग्रामयिषत इत्यत्र समो द्विवचन भवति । नन्वय अनुदात्तेत्वा-
र्थमवश्य पठनीय इति कथं संग्रामादुत्पत्त्यर्थः । एवमपि “ग्राम युद्धे”
इत्येतावति पठ्यमानेऽप्यर्थस्वामाख्यादिङिकोरधिपूर्वत्ववत्सपूर्वत्वे लब्धे

* शाकटायनीय शब्दानुगसने तु “कथादिपाति स्फायाऽन्त्यार”
इति सूत्रं दृश्यते ।

अत्रे कर्ता करणस्य विशेषणं करणशब्दवाच्यत्वेन लोकप्रसिद्धानां
चक्षुरादीन्द्रियाणां परिग्रहो मा भूत् इति ॥

वष्क दर्शने ॥ ३६४ ॥

वष्कयति ॥

चित्र चित्रकरणे ॥ ३६५ ॥

चित्रयति । चित्रकरणमालेख्यकरणमिति मैत्रेयः^१ । चित्र आ-
लेख्यकरणे इत्येव दुर्गः ॥

कदाचिद्दर्शने ॥

चित्र इत्ययं कदाचिद्दर्शने अद्भुतदर्शने णिच्मुत्पादयति । चित्रय-
ति । चित्रायते इति चित्रप्रातिपदिकादाश्चर्यवृत्तेः 'नमोषरिवश्चित्रदः
क्यच्' इति क्यचि । तत्र हि "चित्रद आश्चर्ये" इत्युच्यते । प्रातिप-
दिकस्य द्वित्वं "अवयवे कृत लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं" इति न्या-
यात् प्रत्ययान्तात्तडर्थम् ॥

अंस समाधाते ॥ ३६६ ॥

अंसयति । अंसः ॥

वट विभाजने ॥ ३६७ ॥

वटयति ॥

जल प्रकाशे ॥ ३६८ ॥

• वटि लजि इत्येके । वण्टयति । लज्जयति । अदन्तेषु पाठवलात्
अदन्तत्वे वृद्धिरित्यपरे । वण्टापयति । लज्जापयति । तथा च शा-
कटायनसूत्रम्—‘कथादिपातिस्फायो णो पुरु लुम्बत्वम्, * इति ।
अस्यार्थे—कथादीनां पातेश्च णो पुरु लुक् इत्येतावागमौ स्फायोऽन्त्य
स्य वत्वं क्रमेणेति । एवं च शाकटायनमतेन कथादीनामागमे पुकि
वृद्धौ कथापयतीत्युदाहार्यम् ॥

मिश्र सम्पर्के ॥ ३६९ ॥

मिश्रयति । गुडमिश्रः—‘पूर्वसदृश’ इत्यादिना तृतीयान्तस्य
मिश्रशब्देन तत्पुरुष ॥

संग्राम युद्धे ॥ ३७० ॥

अयमुदात्तेत् । तथा च ‘भृशादिभ्य’ इत्यत्र कैयटे संग्राम-
यतिरनुदात्तेत् बोद्धव्य इति । पदमञ्जर्या च—‘अनुदात्तेदय संग्रामयति-
रिप्यते’ इति । तथा च तत्र भाष्यमपि—‘असंग्रामयत शूरः’ इति ।

संग्रामशब्दात्तत्करोतीति णिच्चाऽपि सिद्धाविह संग्रामस्य पाठः
सोपसर्गात्सङ्कातात्प्रत्ययार्थः । तेन असंग्रामयत इत्युपसर्गात्पूर्व-
मङ्गवति । तथा संग्रामयित्वा इत्यत्र अर्धात्येत्यादिवल्लङ्घनं न
भवति, सिसंग्रामयिषत इत्यत्र समो द्विर्वचनं भवति । नन्वय अनुदात्तेत्त्वा-
र्थमवश्यं पठनीय इति कथं संग्रामादुत्पत्त्यर्थः । एवमपि “ग्राम युद्धे”
इत्येतावति पठ्यमानेऽप्यर्थस्वामाख्यादिङ्किरधिपूर्वत्ववत्संपूर्वत्वे लब्धे

* शाकटायनीये शदानुशासने तु “कथादिपानि स्फायाऽगलम्”
इति सूत्रं दृश्यते ।

संघातपाठस्सोपमगार्हुत्पत्त्यर्थ एव । * अत एव सङ्घातादुत्पत्तिवचना
दन्यत्र धातूपसर्गसमुदायात्प्रत्यये विधित्सिते उपसर्गाः पृथक्क्रियन्ते इति
ज्ञाप्यते । तेन परिबृढ्येत्यादौ ल्यत्रादि भवति ॥

स्तोम श्लाघायाम् ॥ ३७१ ॥

स्तोमयति । स्तोमः । अग्निष्टोमः—‘अग्नेस्तुत् स्तोम’ इति
पत्वम् ॥

छिद्र कर्णभेदने ॥ ३७२ ॥

करणभेदन इति गुप्त. । मैत्रेयस्तु—छिद्रयति कर्णयतीति कर्ण-
मपि पृथग्धातुमुक्त्वा कर्णेनाभापत इति कर्णयतीति व्याचक्षते इत्याह ॥

अन्ध दृष्ट्यपघाते ॥ ३७३ ॥

उपसहार इत्येके । अन्धयति ॥

दण्ड दण्डनिपातने' ॥ ३७४ ॥

दण्डयति । अयं द्विकर्मक इत्युक्तं नाथतौ । तत्र कर्मणि लाङ्-
यो नाथत्पादा मपश्चिता. । तद्वदिहापि नेषा' ॥

अङ्ग पदे लक्षणे च ॥ ३७५ ॥

अङ्गयति । अङ्गते इति शपि । तत्रैव कुटिलाया गतो अङ्गति इति ॥

* नन्वयमित्यादिग्रन्थे छचित्प्रतिशे न दृश्यते ॥ अत्र “एषादि भवति”
इत्यनन्तरं “अस्यानुदात्तेऽगमपणिर्नायमिति वाटस्य सदर्थनया”
इति शब्दमङ्गलम् ” इति दृश्यते ॥ † दण्ड निपातने.

• अङ्ग च ॥ ३७६ ॥

अङ्गयति । अङ्गतीति गतो शपि ॥

सुख दुःख तत्क्रियायाम् ॥ ३७७-८ ॥

तच्छब्देन सुखदुःखानिषदिभ्यां निर्दिश्यते । 'प्रातिपदिकाद्यात्वर्थे' इति मित्रे इहानयो पाठम्भोऽमर्गात्प्रत्ययार्थ इति मेरेय । सुगयति । दुःखयति । सुगयते इति 'मृत्वादिभ्य कर्तृवेदनायाम्' इति ऋडि 'अट्ठ्माङ्गानुस्यो' इति दीर्घं मुखादिभ्यो वेदनाया क्यङ् भवति । तानि च सुगयतीनि साक्षिगानाद्वेदनाकर्तृत्वमभ्यन्वीति चेदिति गुत्रार्थ । कर्तृ इत्यभिप्रेक्षितो निर्देशतेन मुख वेदयते प्रमाधनो देवदत्त इत्यत्र क्यङ् न भवति । सुगयति, दुःखयतीति, कण्ठादियगलस्य ॥

रस आस्वादनस्नेहनयोः ॥ ३७९ ॥

रमयति । रसनीति शपि ॥

व्यय वित्तसमुत्सर्गे ॥ ३८० ॥

व्ययति । व्ययेन इति गतो शपि ॥

रूप रूपक्रियायाम् ॥ ३८१ ॥

रूपस्य दर्शने कर्ण वा रूपक्रिया इति स्वामी । रमयति ॥

रूप निरूपयनीत्यनेनार्थत्वात् त्रिगण्ये ॥

छेद द्वैधीकरणे ॥ ३८२ ॥

छेदयति । छिनत्तीति छिदेः श्रमि । कनिदिहापि छेद
अपवारणे इति पठ्यते ॥

लाभ प्रेरणे ॥ ३८३ ॥

लाभयति । प्राप्स्यथे लभते इति शवि ॥

व्रण गात्रविचूर्णने ॥ ३८४ ॥

व्रणयति । व्रणतीति दीप्स्यथे शवि ॥

वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु ॥ ३८५ ॥

वर्णक्रिया वर्णकरणं वर्णनं वा । सुवर्णं वर्णयति । कथां वर्णयति ।
विस्तृणातीत्यर्थः । राजानं वर्णयति, स्तोतीत्यर्थः । वर्णं गृह्णाति -
वर्णयति—‘सत्यापपाश’ इत्यादिना णिच् ॥

बहुलमेतन्निदर्शनम् ॥

कनित्तु निदर्शितमिति पठ्यते । तत्रापि भावे निष्ठेति निदर्शनमि-
त्येवार्थः । चुरादावदन्तधातुनिदर्शनं बहुलं वेदितव्यम् । अनोऽनुक्ता
अपीह धातवो वेदितव्याः ॥

पर्ण हरितभावे ॥ ३८६ ॥

पर्णयति ॥

विष्क दर्शने ॥ ३८७ ॥

विष्कयति ॥

क्षप प्रेरणे ॥ ३८८ ॥

क्षपयति ॥

वस निवासे ॥ ३८९ ॥

वसयति ॥

तुत्थ आवरणे ॥ ३९० ॥

तुत्थयति । एवं गन्धयति । आन्दोळयति । ओजयति । वर्णयति । स्फुटयति । स्फुटा । स्फुटितः । अवधीरयति । इत्यादयो यथाऽभिधानमिति मैत्रेयादयः ॥

अन्ये तु भूयादिप्वेतदन्तेषु दशमगीषु धातूनां पादो निदर्शनाय । तेन स्तम्भुप्रभृतयः सौत्राः चुलुम्पादयो वान्यकारीयाः प्रयोगसिद्धा विस्त्रयत्यादयश्च संगृह्यन्त इति—

मिलन्त्याशामु^१ जीमूता विस्त्रवन्ते दिवि ग्रहाः ।

क्षपन्ति^२ विद्युतः प्रावृट् क्षीयन्ते कामविग्रहाः ॥

इत्यादयः प्रयोगा उपपद्यन्त इत्याहुः ॥

णिङ् अङ्गान्निरसने ॥

अङ्गवाचिनः प्रातिपदिकान् निरसने णिङ्गवति । डकार आत्मनेपदार्थः । हस्तो निरस्यति हस्तयते । पादो निरस्यति पादयते ॥

श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताह्वरकाणां अश्वतरेतकलोपश्च ॥

श्वेताश्वादीनां चतुर्णां ययामङ्गुचमश्वतरेतक इत्येते लुप्यन्ते । णिङ् च धात्वर्थे । अवाधाऽपि णिचो बाहुलकादिति मैत्रेयादयः । श्वेता-
श्वमाचष्टे तेनातिक्रामति वा श्वेतयने । एव अश्वयते गालोडयते
आह्वरयते इति । अत्र स्वामी—पारायणिकात्स्वार्थवत् णिचमनु-
वर्तयन्तीति । एवं काश्यपोपि व्याचक्षाणः श्वेतयतीत्यादि परस्मैपदमु-
दाजहार ॥

पुच्छादिषु धात्वर्थ इत्येव सिद्धम् ॥

अत्र मैत्रेयः—पुच्छादिप्रातिपदिकेभ्यो धात्वर्थ इत्येव सिद्धम् ।
बहुलवचनादात्मनेपदं णिजन्ताद्विधीयत इति 'पुच्छभाण्डचीवराणिङ्'
इति न वक्तव्यमिति । अन्ये तु—पुच्छादीनां "पुच्छभाण्ड" इत्य-
नेन णिङ् उक्तत्वादिह णिङ् नोक्त इति व्याचक्षते । पुच्छमुदस्यति
उत्फुच्छयते । भाण्डानि समाचिनोति संभाण्डयते । चीवराण्य-
र्जयति परिधत्ते वा संचीवरयते । सिद्धशब्दो मङ्गलार्थः ॥

इति श्रीपूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वरकम्पराजसुतसङ्गममहाराजमहाम-
न्त्रिणा मायणसुतेन भाषवसहोदरेण सायणाचार्येण विरचिताया धातुवृत्तौ

चुरादयस्संपूर्णाः.

—५०—

अथ नामधातुवृत्तिः.

—८०—

यस्या रूपग्रहाणेन न ख्यातुमपि किञ्चन ।
 शक्यते वस्तु लोकेषु जयत्येषा सरस्वती ॥ १ ॥
 धातुपाठनिविष्टानां धातूनां य पुरा व्यधात् ।
 विवृत्ति माधवीयाख्या भाष्यज्ञद्वयङ्गमाम् ॥ २ ॥
 तेन माधणपुणेण व्याख्या काऽपि^१ विरच्यते ।
 धातूनां प्रत्ययान्तानां गणपाठ^२ जुषामपि ॥ ३ ॥
 तत्र प्रतिपद शिष्टा गणमात्रजुषस्त्वमे^३ ।
 गाणास्तत्रापि बहव किञ्च सूत्राण्यधीयता ।
 आचार्येण पुरा प्रोक्तास्तानादौ विवृणोम्यहम् ॥ ४ ॥
 एतावदेव सर्वरमादर्थये सुमनोजनात्^४ ।
 नामास्तु भवता सार्थमन्यथाऽपि न मे क्षति ॥ ५ ॥

‘कण्ठ्यादिभ्यो यक्’ ॥

स्वार्थे । एते च धातवः प्रातिपदिकानि च । तत्र धातुत्व यको
 धातुविहितत्वेनार्धधातुत्वे तन्निमित्तगुणनिषेधार्थेन कित्त्वेनावसीयते ।
 प्रातिपदिकत्व तु कण्ठ्यादीनां केषां चिद्विधान्तपाठात् । कण्ठ्यतोत्या-
 दिरूप तु ह्रस्वान्तादपि यत्र मन्तुयतीत्यादिवत् ‘अकृत्यार्धधातुकयो’
 इति दीर्घे ऋते भाविष्यति । तत्र धात्वधिकारात् धातुभ्यो यक्प्रत्ययः ॥

नन्वेपां प्रातिपदिकत्वमेवास्तु माऽस्तु दीर्घान्तपाठः, प्रत्ययस्य कित्त्वं च । न च 'अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घः' इत्यत्र अङ्गं धातुराश्रीयते । किन्त्वङ्गमेव । कण्डूरिति च कण्डूयशब्दात्सम्पदादित्वाद्भावे क्वावतोलोपे वलिलोपेन यलोपे च सिद्धम् । यलोपे अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं 'न पदान्त' इति निषिद्धम् । वलिलोपश्च 'लोपोव्योः' इति विधेयस्य पश्चान्निदृश्यस्य पूर्वनिर्देशादष्टकलोपात्पूर्वं भवति । यद्येवं कण्डूशब्दस्य प्रत्ययलक्षणेन यगन्तत्वेन धातुत्वादल्लोपस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वादु-वङ् स्यात् । नैतदस्ति । सति स्थानिवत्त्वे अकारस्य तदन्त एव धातुर्नोकारान्त इति । एवं तर्हि यणप्राप्नोति । अस्तु, क्वाश्रयः 'ल्लोश्शूट्' इत्युङ्गविष्यति । न च उठचप्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादूतोऽभावः । वकारस्य आदिष्टादचः पूर्वत्वात् स्थानिवत्त्वाभावात् । न च स्थानिवत्त्वेनानादिष्टादचः पूर्वत्वं, तस्याशास्त्रीयकार्यत्वात् । अत एव आदिष्टादनः पूर्वत्वादूठि पुनर्यणभावः । यद्वा—'कौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्यण एवाप्रसङ्गः । यद्येवं कण्डूवित्यादावुवङ् स्यात् । न च 'ओस्सुपि' इति यणः प्रसङ्गः संयोगपूर्वकत्वात् । अस्त्वत्रोवङ्, क्तिपः प्रत्ययलक्षणेनोङ्गविष्यति । एवमपि पुनरुवङ् स्यात् पुनरुडुवङौ पर्यायेणेति व्यवस्था न स्यात् । किञ्च—कण्डूरितिवन्मन्तूरिति च स्यात्; न भवति चेष्टं मन्तूरित्यादि । अथ 'धातोः कर्मणः' इत्यतो वाग्रहणानुवर्तनेन यरुः पक्षे अनुत्पादाद्यद्यपि मिद्धं मन्तूरित्यादि तथाऽपि कण्डूरित्यादिवन् यकि दीर्घे क्वा-वल्लोपयलोपयोश्च दुर्वारं मन्तूरित्यादि । तथा च यगपक्षे मन्तूरित्यादिवन् कण्डूरिति च स्यात् । सुखादिभ्यश्च यकि तस्याधातुविहितत्वेन अनार्धधातुरुत्वात् अतोलोपाभावात् 'अकृतसार्वधातुकयोः' इति दीर्घं कृते सुखायतीत्यादि स्यात् । न त्विष्टं सुख्यतीत्यादि । हलन्तपाठे

तु न कदाचन सुखादेरकारान्तता सिध्यति । तस्माद्यथाभ्यासेमेवा^१
स्तु । नन्वेवमपि प्रातिपदिकेभ्य कण्डू मन्तुरित्यादि यद्यपि सिध्य-
ति तथाऽपि धातुभ्यो यानि कण्डूशब्दात् क्वावलोपयलोपयो अजा-
दौ मुप्युबहि कण्डूनामित्यादि प्राप्तेत्येव । तथा मन्तूयादेर्मन्तुरि-
त्यादि । सुप्तादेश्च मुगित्यादिहलन्तम् । नैष दोष , एतेभ्य क्वि-
वेव च नोत्पद्यते । उक्त च भाष्ये—नतेभ्य क्विप् दृश्यते इति । न
तर्हि इदानीमिदं भवति कण्डुवाकिति । भवति, यदा प्रातिपदिका
दाचारक्विबन्तात् क्यजन्ताद्वा क्विप्यलोपयलोपयो स्वाद्युत्पत्ति ॥

यद्येव कण्डूदय प्रातिपदिकान्येव सन्तु, यथाभ्यास दोर्गान्ताश्च
भवन्तु । ककारश्च प्रत्यये मासञ्जि । वाग्रहण चानुवर्तिष्यते । तत्र
कण्डूयति मन्तूयतीत्यादयो यानि भवन्ति । कण्डू, मन्तुरित्यादय-
श्च यगभावपक्षे प्रातिपदिकात् स्वाद्युत्पत्तौ यगन्तात्क्विबभावस्य इदा-
नीमैवोक्तत्वात् स एव धातु कण्डूशब्दो न भवति, तस्मिन् कण्डूादीना
धातुत्वमाश्रित्य स्वाद्युत्पत्तौ उच्यते प्रसज्येत । तथा अत एव यग-
न्तात्क्विबभावेन मन्तूयादेर्दान्तत्व सुखादेर्हलन्तत्व च न भवति । तस्मिन्
कण्डूादीना धातुत्वमाश्रित्य तेभ्य प्रत्ययविधाने सिद्धम् । एतदेव
स्यात् यदि सिद्ध्येत् सुख्यतीत्यादि । न च सिध्यति प्रातिपदिका-
प्रत्यये तस्यानार्थधातुत्वेन अतोर्लोपाप्रसङ्गान् ॥

अथोठाहरणानि—

कण्डूञ् गात्रविधर्पणे ॥ १ ॥

कण्डूयति । कण्डूञ् जित्वस्य * अवयवे अकृतार्थं लिङ्गं समुदा-

^१यथान्यासिमान् पण्डितपत्रमुद्रितकोशपाठः .

यस्य विशेषरूपम्' इति न्यायेन समुदायार्थत्वात् कण्डूयते इत्यात्मने-
पदमपि भवति । एवमनुबन्धान्तरस्यापि समुदायार्थत्वं द्रष्टव्यम् ॥

मन्तु अपराधे ॥ २ ॥

रोष इत्यपरे । मन्तूयति । चन्द्रस्तु अितं पठित्वा मन्तूयते
इति चाह ॥

बल्गु पूजामाधुर्ययोः ॥ ३ ॥

बल्गूयति ॥

असु मनस् एतावुपतापे ॥ ४-५ ॥

असूयति । मनस्यति ॥

असूयुः—'मृगध्वादयश्च' इत्युप्रत्यय । अत्र वर्धमानहरदत्त-
गणरत्नमहोदधिकारादय असुशब्दमसितिसान्त पठित्वा असृञ्चि
दीर्घान्तमेके^१ पठन्तीत्याहु । तन्मते अस्यति असूयति असूयते
इति भवति ॥

लेट् लोट् धौर्त्ये पूर्वभावे स्वप्ने च ॥

लेट्यति । लेटिता । लोट्यति । लोटिता । अकारस्यातो-
लोपे 'यस्य हल' इति यलोप । अत्र देव—अर्थनिर्देशार्थं पूर्वश-
ब्द प्रकृतिनिर्देशार्थं मत्वा 'पूर्व्यतीति तु यत्स्वप्ने' तत्पञ्चादिषु दर्शनात्
इत्याह । तदेतदमोघाया शाकटायनवृत्तो अर्थनिर्देशरहित एव गणपाठे
पूर्वशब्दस्य पाठामावादयुक्तमिति पुरुषकार एव दृषितम् । अन्ये तु लेट्

- लोटौ दीप्त्यर्थावाहुः । अत्र लेला दीप्तौ इत्येके पठन्ति । पठ्यते च-
“ वातो भूतोलेलायत्स ”^१ “ यदा वीतार्तिहस्ताय ”^२ इति ॥

इरञ् ईर्ष्यायाम् ॥ ८ ॥

अत्र वर्धमानहरदत्तौ इरस् इरङ् इरञ् ईर्ष्यायामिति त्रीन्पठतुः ।
इरस्यति । इरज्यति । ईर्यति ईर्यते । अत्र ‘ हलि च ’ इति
दीर्घः । ‘ इरज्यन्नग्रे प्रथमस्व जन्वुभिः ’^३ इत्यत्र भट्टभास्करादिभिः
दीप्त्यर्थोऽयमभिहितः । तथा ‘ इरज्यन्ता वसन्त्यस्य भूरेः ’^४ इत्यत्रैश्वर्या-
र्थः । ईर्यतिर्मागोपस्थानार्थोऽपि^५ । उक्तं च ‘ चर्या त्वीर्या पयि स्थि-
तिः ’^६ इति ॥

इयस् ऐश्वर्ये ॥ ९ ॥

इयस्यति ॥

औमुं दुर्गो न पठतीति गणरत्नमहोदधौ ॥

उपस् प्रभातभावे ॥ १० ॥

उपस्यति रात्रिः ॥

वेद धौत्ये स्वप्ने प्रभाते च ॥ ११ ॥

^१ तै. स. ५-६-४. ^२ यदा हताग्निं लेलायतीवेति. ^३ तै. स. ४-२-७.

^४ तै. स. ४-२-११.

^५ मार्गावस्थानार्थोऽपीति सुदितमोक्षपाठः.

^६ शिवास्वकागदयस्तु—‘ चर्या त्वीर्यापयस्थितिः. ’ इति पठन्ति ईर्यापद-
समाप्तान्तर्गव गन्त्यन्ते. व्याकुर्वन्ति च यतीना गतिस्थितिनिप-
द्याशयनीयानि ईर्वास्तजानि तस्मिन्नीर्यावर्तमानि स्थितिरिति ॥

वेद्यति ॥

मेधा आशुग्रहणे ॥ १२ ॥

मेधायति ॥

कुपुभ क्षेपे ॥ १३ ॥

कुपुभ्यति । गणरत्नमहोदधौ तु आत्मनोऽन्यकर्तृनिरसनमर्थं
इत्युक्तम् ॥

मगध परिवेष्टने ॥ १४ ॥

मीचदास्ये इत्येके । मगध्यति ॥

तन्तस् पम्पस् दुःखे ॥ १५—१६ ॥

तन्तस्यति । पम्पस्यति ॥

सुख दुःख तत्क्रियायाम् ॥ १७—१८ ॥

तच्छब्देन सुखदुःखार्थौ परामृश्येते । तेन सुखदुःखरूपाया क्रिया-
यामित्यर्थो भवति । सुख्यति । दुःख्यति । सुखमनुभवति इत्य-
मनुभवतीत्यर्थः ॥

सपर पूजायाम् ॥ १९ ॥

अकारान्तोऽयं महोदधौ । सपर्यति ॥

अररु क्रूरकर्मणि ॥ २० ॥

अर्यति ॥

भिपज् चिकित्सायाम् ॥ २१ ॥

भिपज्यति ॥

तिपज उपसेवायाम् ॥ २२ ॥

तिपज्यति ॥

इपुध शरधारणे ॥ २३ ॥

इपुध्यति ॥

चरण गतौ ॥ २४ ॥

चरण्यति । चरण इति भोजः । उक्तं च कश्चित् तयोद्वाहरणं
काव्ये — 'चरण्यन्वारणैर्वेलाम्' इति ॥

चुरण चौर्ये ॥ २५ ॥

चुरण्यति ॥

तुरण त्वरायाम् ॥ २६ ॥

तुरण्यति ॥

भुरण धारणपोषणयोः ॥ २७ ॥

भुरण ग्रहरणधारणयोरित्यन्ये । भुरण्यति ॥

गद्गद वाक्चलने ॥ २८ ॥

गद्वयति ॥

एला केला खेला विलासे ॥ २९-३१ ।

एलायति । केलायति । खेलायति । अत्रेलास्थाने इले
त्यपरे पठन्ति । इलायति ॥

खेला सत्त्वचलने च ॥ ३२ ॥

खेलायति । अकारान्तोऽयमित्यन्ये । तत्रातोलोपे खेलयति ॥

लिट् अल्पार्थे कुत्सायां च ॥ ३३ ॥

लिव्यति ॥

लाट् जीवने ॥ ३४ ॥

लाव्यति ॥

हणीङ् रोपणे लज्जायां च ॥ ३५ ॥

हकारस्तद्धर्थ । हणीयते ॥

महीङ् पूजायाम् । ३६ ॥

अत्र पूजा पूज्यमानमर्तुः । तेनायममर्तुः । महीयते पूजाम-
धिगच्छतीत्यर्थ ॥

रेखा श्लाघाऽऽसादनयोः ॥ ३७ ॥

आप्तादनं प्राप्तिः, प्रापणं वा । रेखायति श्लायामनुभवति
अनुभावयति वेत्यर्थः ॥

द्रवस् परितापपरिचरणयोः ॥ ३८ ॥

द्रवस्यति ॥

तिरस् अन्तर्धौ ॥ ३९ ॥

तिरस्यति ॥

अगद नीरोगत्वे ॥ ४० ॥

अगद्यति । अमुं भोजो नेच्छतीति गणरत्नमहोदधौ ॥

लेखा ॥ ४१ ॥

लेखायति रेखायतिवदर्थः ॥

उरस् बलार्थः ॥ ४२ ॥

उरस्यति । बलवान् भवतीत्यर्थः ॥

तरण गतौ ॥ ४३ ॥

तरण्यति ॥

पयस् प्रसृतो ॥ ४४ ॥

पयस्यति ॥

संभूयस् प्रभूतभावे ॥ ४५ ॥

संभूयस्यति । अत्र गणरत्नमहोदधौ 'अवर सवर इति वामनः'
इति । अवर्यति सवर्यति । अत्र गणरत्न महोदधावेव लेटालो
टाविति पठित्वा मतान्तरेणादन्तत्वमुक्त्वा लेगयति । लोटायति । ले
टयति लोटयतीत्युक्तम् । अस्याकृतिगणत्वात् रेपनलादिभ्यो
पि रायति । धवस्यतीति चोक्तम् । यदा कण्डूयादिभ्यः सन्नुत्पद्यते
तदा कण्ड्वादीनां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवत इति कण्डूयिधिपती-
त्यादि भवति ॥

इति कण्ड्वादि .

अथ सौत्रधातवः प्रक्रियन्ते.

ऋतेरीयङ् ॥ १ ॥

अयं स्वार्थे । ऋतिवृणायाम् । सा चेह "घृणा जुगुप्सारुपयो"
इत्युक्तानपि ऋतीयाशब्दस्य निघण्टुषु निरूढे जुगुप्सेवेह भवती
ति व्याख्यातार । अत्रेयङ्प्रत्ययस्य किञ्चेनापि गुणाभावसिद्धौ डि
त्तरणमात्मनेपदार्थमपि । ऋतीयते । ऋतीयते । ऋतीयाश्च-
क्रे । इत्यादिबिच्छ्वारेषु अजादित्वादाटि 'आटश्च' इति वृद्धौ आ
र्तीयत आर्तीयिष्ट । आर्तीयिष्यत इत्यादि भवति । यदाऽयम
वर्णान्ताद्गुप्तसर्गात्परो भवति तदा 'उपसर्गाद्विधातो' इति वृद्धौ अ-
वर्तीयते उपर्तीयते इत्यादि भवति । अत्रोपसर्गग्रहणादेव धा

तुल्ये सिद्धे 'उपसर्गादिति' इत्येव वक्तव्ये पुनर्धातुग्रहण योगविभागेनाधिकविधानार्थमिति 'ऋत्यक' इति पाक्षिक प्रकृतिभावोत्र बाध्यते । उपसर्गग्रहण प्राद्युपलक्षणमित्येतत् यत्रोपसर्गत्व न भवति 'उपसर्गादध्वन' इत्यादौ तत्रैवेतिह न भवतीति हरदत्तादयः । तेनागताऋतीयका अम देश आर्तीयको देश इत्यादौ यत्क्रियायुक्ता प्रादयस्त प्रति गत्युपसर्गसज्ञा इत्याद्यादीना गम्यादिक्रियापेक्षया उपसर्गत्व न तु ऋतीयक्रियापेक्षयेति ता प्रत्युपसर्गत्वाभावात् 'आद्रुण' इति गुण 'ऋत्यक' इति शाकलप्रकृतिभावश्च भवत । यदाऽयमीयद् 'आयादय आर्धधातुके वा' इति वचनादार्धधातुके न भवति तदा आनर्त । अर्तिता । अर्तिप्यति । आर्तिता अर्तिप्यत् । अर्तित्वा, ऋतित्वा इत्यादि भवति । अत्र 'वश्चिदुञ्चतश्च' इति सेट क्त्य कित्त्वविकल्पनात् पक्षे गुण । 'आयादय आर्धधातुके वा' इत्यत्रार्धधातुके इत्यस्य विषयसप्तमीत्वान् आर्धधातुकेषु विषयभूतेषु आयादयो नोत्पद्यन्त इत्यर्थः । न तूत्पद्य निवर्तन्ते इति । अन्यथा ऋतीयशब्दादिति प्रत्ययान्तत्वेनामि ईयद्गत्यस्य निवृत्तौ कृताच्चकार इति स्यात् । आनर्तेति च न स्यात् । तथा अर्तितासि अर्तिप्यति ऋत्यात् आर्तित्यादौ परस्मैपद न स्यात् । तथा तास्यादेराधधातुक्त्वादीयदो निवृत्तेर्निमित्तत्वात्तदपेक्षो गुणो 'न धातुलोप आर्धधातुके' इति निषेधान्न स्यात् । अनेनाभिप्रायेणामि गुणामाव उदाहृत । प्रत्युत ऋतिताहे ऋतिप्यते ऋतिषोष्ठ आतष्टेत्यादि स्यात् । यदीय-इन्तादुत्पन्नेषु तिङ् तदाश्रयेण पश्चादुत्पन्नेषु विस्मरणेषु आर्धधातुकेषु ईयदो निवृत्ति क्रियते, तर्हि ईयदो ङित्वात्तदन्ताच्चोत्पद्यमानास्तिङ् आत्मनेपदान्येव स्युः । तथा क्तिनि ऋतिरिति न स्यात् 'अप्रत्ययात्' इत्यकारे ईयदो निवृत्तौ कृतेति च स्यात् । एषा दूषणा दिक् । अत्र क-

चिद्धृतिकोशे 'ऋतेश्छड्' इत्येव सिद्धे ऋतेरीयङ्चनं ज्ञापकं धातु-
विहितानां प्रत्ययानामायन्नादयो न भवन्तीति । तेन शमेः खः शङ्खः ।
कमेष्ठः कण्ठः । इत्यत्र ईनिकादेशो न भवतः । ननु 'ऋतेश्छड्'
इत्युच्यमाने छडो वलाद्यार्धधातुकत्वेन परत्वादिडागमे कृते छकारस्य
प्रत्ययादित्वं, पर्यवसन्नमिति 'आयेनयी' इत्यादिना प्रत्ययादेः विधी-
यमानः कथमीयादेशः सिद्धयति । नैष दोषः, यदाऽऽयनादिपूषेदेशि-
वद्वचनस्य चोदितत्वादन्तरङ्गत्वादितः पूर्वमीयोदेशो भविष्यति ।
अत्र हरदत्तः—'द्विवचनविमज्योपपदे' इत्यत्र तरप्छमुनाविति
वक्तव्यं ईयमुन्वचनादधातुविहितानामपि प्रत्ययानामायन्नादयो न
स्युः । वचनसामर्थ्याच्चेदुभयेषामपि स्युरिति ज्ञापकं भूङ्गा कण्ठादौ
बाहुलकादकाद्यभावमाह ॥

स्तन्भुस्तुन्भुस्कन्भुस्कुन्भुस्कुज्भ्यः श्न-
श्च ॥ २-६ ॥

एन्यः कर्तृवाचिनि सार्वधातुके श्रुर्भवति । चकारात् आ च । तत्र
पञ्चमो धातुपु पठितो व्याख्यातार्थश्च प्रथमतृतीयौ स्तम्भार्थौ । द्वितीयो
निष्कोपणार्थः । चतुर्थो धारणार्थः । उदित्वं गत्वायामिद्विकल्पार्थम् ।
अत एव श्राव्यतिरिक्तविषयाश्च ते भवन्ति । स्तभ्नोति । स्तभ्नतः ।
स्तभ्नवन्ति । स्तभ्नोपि । स्तभ्नोमि । स्तभ्नवः । स्तभ्न-
मः । 'अनिदिताम्' इति नलोपः । वसमोः 'लोपश्चास्यान्य
तरस्याम्' इत्युकारलोपः संयोगपूर्वञान्न भवति । स्तभ्नोति ।
स्तभ्नीतः । स्तभ्नन्ति । स्तभ्नासि । स्तभ्नामि । ह्यदौ

क्रिति 'ईहल्ययोः' इतीत्वम् । अनादौ तु । 'श्राम्यस्तयोः'
इत्याद्योपः । तस्तम्भ । तस्तम्भतुः । तस्तम्भुः । तस्तम्भिय ।
तस्तम्भ । तस्तम्भिव । तस्तम्भिम । त्तम्भिता । त्त-
म्भिप्यति । त्तभ्रोतु । त्तभ्रुतात् । त्तभ्रुताम् । त्तभ्रु-
वन्तु । त्तभ्रुहि । त्तभ्रवानि । हेः 'उतश्च' इति लोपः
संयोगपूर्वत्वान्न भवति । त्तभ्रातु । त्तभ्रोतात् । त्तभ्रीताम् ।
त्तभ्रन्तु । त्तभान—हो 'हलश्चः शानज्यो' इति शानजादेशे
'अनो हे.' इति हेर्लुक् ॥

अस्तभ्रोत् । अस्तभ्रुताम् । अस्तभ्रुवन् । अस्तभ्रोः ।
अस्तभवम् । अस्तभ्रात् । अस्तभ्रीताम् । अस्तभ्रन् ॥

स्तभ्रुयात् । त्तभ्रुयाताम् । त्तभ्रुयुः । त्तभ्रुयाः त्त-
भ्रुयाम् । त्तभ्रीयात् । त्तभ्रीयाताम् । त्तभ्र्यात् । त्तभ्र्या-
ताम् → त्तभ्र्यासुः । यामुटः कित्वात् अनुनासिकलोपः ॥

अस्तभत् । अस्तभताम् । अस्तभन् । 'जृस्तम्भु' इति
परस्मैपदे च्लेर्वाऽडि 'अनिदिताम्' इति नलोपः । अन्यदा सिचि
अस्तम्भीत् इत्यादि । अस्तम्भिप्यत् ॥

तिस्तम्भिपीत । तास्तभ्यते । तास्तम्भीति । तास्त-
ब्धि । तास्तब्धः । तास्तम्भति इत्यादि ॥

स्तम्भयति । अतस्तम्भत् । अत्यष्टभ्रोत् । मत्तष्टभ्रोत् ।
प्रतिष्टभ्राति । प्रत्यतष्टम्भत् । इत्यादौ 'स्तम्भेः' 'प्राक्सिताद-
द्व्ययापेऽपि' इति इगन्तादुपसर्गात्परत्वेन पत्वम् । तत्रामतेरिति

नानुवर्तते । प्रतितिष्ठम्भिपति—‘स्यादिव्वम्यासेन’ इति पत्वम् ।
 अवष्टम्भाति अवलम्बत इत्यर्थः । अवष्टब्धा सेना, आसन्नेत्यर्थः ।
 ‘अवाञ्चालम्बनाविदूर्ययोः’ इति पत्वम् । मा प्रतिस्तम्भत् इत्यत्र
 ‘स्तम्भुसिवुसहाम्’ इति निषेधात् ‘स्तम्भेः’ इति पत्वं न भवति ।
 सन्वदित्वं लघुपरत्वाभावात् न भवति । दीर्घत्वं तु अलघुत्वादिपि न
 भवति ॥

स्तम्भिस्त्वा, स्तब्ध्वा । उदिच्चादिङ्गिकल्पः । इटि ‘न क्त्वा
 सेट्’ इति किञ्चप्रतिषेधान्नानुपङ्गल्लेखः ॥

स्तब्धः—‘यस्य विभाषा’ इत्यानेष्ट्वम् । प्रतिष्ठब्धः । निष्ठ-
 ब्धः—‘प्रतिस्तब्धनिस्तब्धो च’ इत्यपत्वम् । ‘स्तम्भेः’ इति
 सानुपङ्गनिर्देशात् अयमेव स्तम्भिः सौत्रो गृह्यते । न त्वत्र भौवादि-
 कः इदित् । स्तम्भिरपीति प्रतिस्तम्भादयः प्रयोगास्तस्य द्रष्टव्याः ॥

उत्तब्धः—‘तितुत्र’ इतीष्णिण्यपेधः । ‘उदस्थास्तम्भोः पूर्वस्य’
 इति सकारस्य पूर्वसवर्णस्तकारः । एवमुत्तम्भोतीत्यादावपि तत्त्वम् ।
 स्तुम्भोति स्तुम्भाति । स्कुम्भोति स्कुम्भाति । स्कुम्भोति स्कुम्भाती
 इत्यादि स्तम्भातिवन् । विष्कुम्भोति विष्कुम्भाति । विष्कुम्भः
 इत्यादौ ‘वेः स्कुम्भोतीतिवन्’ इति पत्वम् । आनिर्देशः स्कुम्भनेर्निवृ-
 त्त्यर्थः । तेन तस्य विस्कुम्भन इत्यादि भवति ॥

सातिः सुखे ॥ ७ ॥

अयं हेतुमण्यन्त इति जिनेन्द्रहरदत्तौ । तन्मने सातिरिति मरु-

त्या भवितव्यम् । साति सौत्रो धातुरिति वृत्तिबोधिन्यासयो । सात-
यति इत्यादि ॥

सातय — ‘अनुपसर्गोच्छिम्प’ इत्यादिना शे शपि गुणायादेशो ॥

जु वेगितायां गतौ ॥ ८ ॥

जवति । जोता इति स्वरान्तत्वादिनिवृत्त्यम् ॥

जुजुपति । अजीजवत् इत्यत्र णेश्चङि णोक्तस्य स्थानितत्वे-
नाभ्यासस्योवर्णान्तत्वात् ‘ओ पुयञिज’ इतीत्वे ‘दीर्घां लृपो’
इति दीर्घ ॥

जवनः—‘जुवङ्कम्य’ इति युच् ॥

मजवी—‘मजोरिनि’ इति इनि ॥

जूः । जुर्वा । ‘भ्राजभाम’ इति क्तिप् ताच्छीलिर । तत्रैय-
सूत्रे जू इति दीर्घपाठाश्रयणान् क्तिप्सन्धियेगेन दीर्घ इत्येके । अन्ये तु
उत्तरसूत्रे दृशिग्रहणस्य इहापि अभिसम्बन्धात् दीर्घ इत्याहु ॥

जूतिः—‘ऊतियूतिजूति’ इति क्तिनि दीर्घान्तोदात्तत्वे निपात्येते ॥

जवः—‘ऋदोरप्’ इत्यप् । ‘जवसवो छन्दसि’ इत्यजिवानं
तत्रान्तोदात्तार्थं न तु भाषायामेनद्रूपनिवृत्त्यर्थम् ॥

विजावको नाम देश —सज्ञाया ण्युल् । तत्रभवादि वैजावकः—
‘कच्छादिभ्यश्च’ इत्यण् शैषिक । ‘कोपचादण्’ । इत्येवाणि सिद्धे

कच्छादिप्वस्य पाठो यदा भवादिर्मनुष्य तन्स्थो वा भवति तदा वैजा-
वक इति कच्छाद्यधिकारेण विधीयमानो मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् अमुष्मा-
दपि यथा स्यादिति ॥

इति सौत्रधातवः.

—००—

अथ नामप्रत्यया धातवः प्रदर्श्यन्ते ॥

‘सुप आत्मन क्यच्’ । कर्मण इच्छाया वेति वर्तते । इहा-
त्तन्शब्द परव्यावृत्तिवचन स्वशब्दपर्याय । न चेतनद्रव्यवचन ।
तस्मिन्हि त्रिमय कर्तृपष्ठचन्त सन् इच्छया सम्बध्यते । उत शेषप
ष्ठचन्त सुबन्तेन ? । तत्राद्यपक्षे इच्छायाश्चेतनकर्तृत्वान्यभिचारात् आ-
नर्थक्यमात्मशब्दस्य स्यात् । किञ्च राज्ञ पुत्रमिच्छत्यमात्य इत्यादौ
परिच्छायापि चेतनस्यैव कर्तृत्वात् क्यच् स्यात् । यत्तु भाष्ये
इहासामथर्चात् प्रत्ययाभाववचन तत्रौढिवादमात्रम्, इष्यमाण वस्तु
स्वत एव नित्यमन्यत्रेपक्षे इति नैतावताऽस्त्यसामथ्यम् । अत एव वृत्तावा-
त्मग्रहणस्य इदमेव प्रत्युदाहृतम् । सुनन्तसम्बन्धपक्षेऽपि राजादि-
ना चेतनेनैव पुत्रादे सम्बन्धात् क्यच् प्रसज्येतैव । आनर्थक्यं चा-
विशिष्टमेवात्मग्रहणस्य । अचेतनस्य व्यावर्त्यस्याभावात् । अत
एव तत्र हरदत्त — वृक्षस्य फलमिच्छति, खट्वाया पादमिच्छति
इत्यादौ यत्राचेतनार्थं किञ्चिदिष्यते तद्वागवर्त्यमिति चेन्न । तत्रापि
चेतनस्यैव परिशेषितत्वात् । सर्वमेव हि भोज्य चेतनानामेव शेषभूतम् ।
खट्वाया पादमिच्छतीत्यत्रापि यस्य तन् खट्वादिकमुपभोग्य तदर्थमेव
तदिष्यते खट्वादिर्न तु द्वारमात्रम् । अत परव्यावृत्तिवचन एवात्म

नशब्द इति । तत्राप्यसौ यदि वर्तुषष्ठचन्त सन्तिष्ठया सम्ब-
ध्येत तर्ह्येपिनारमन्त्रेणेच्छाया अभावात् आनर्थक्य स्यात् । तस्मा
त्तनशब्दपर्याय शेषपष्ठचन्त मुच्यन्तेन सम्बध्यते । तेनायमर्थः सूत्र-
स्य—इमे सन्निधानात्तत्कर्मण णपितुरेवात्मन सम्बन्धिनः मुच्यन्ता-
दिच्छायांमर्थे वा स्याजिति । एवमात्मन पुत्र परस्य दासमिच्छ-
तीत्यादौ यस्तुत मुच्यन्तस्यात्मना सम्बन्धेऽपि परार्थमिष्यमाणास्यान्
इति कर्त्रवच्छेदेनात्मना सम्बन्धाभावात् त्वयच प्रसङ्गः । ककार
'न कये' इति विशेषणार्थः । चकार तद्विगतार्थः । स्वरस्तु
प्रत्ययस्वरेण धातुस्वरेण वा सिध्यति ॥

अथोदाहरणानि—

पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रीयति । अत्र 'अरुणव्यूहा पाणि
नीया' कृतमपि शास्त्रं निर्वर्तयन्ति इति वा 'अन्तरङ्गावपि विधीन्
बहिरङ्गौ तुल्यधत्ते' इति वा सन्धिपर्यारहितस्य अम 'सुपो धातु-
मातिपठिनयो' इति टुकि 'क्याचि च' इत्यर्गस्येत्वे सनाद्यन्त-
त्वेन धातुत्वाल्लडादि ॥

अश्वस्यति । क्षीरस्यति । वृषस्यति । न्वणस्यति ।
'अश्वक्षीरवृषवृषणानामात्मप्रीतो क्याचि' इति सुगागमः । अत्र
'आत्मप्रीतो' इत्यपनीय 'अश्ववृषयोर्मेधुनेच्छायाम्' 'क्षीरन्वण-
योर्लालसायाम्' इत्यर्थान्तरमुक्तम् । तेनात्रयोरुदाहरणयोः अश्ववृषो
मेधुनायेच्छन् इत्यर्थः । अन्ये तु परित्यक्तप्ररुत्थयार्थात् मेधुनेच्छेवार्थः
इत्याहुः । तथा च भट्टि—'इति रामो वृषस्यन्तीम्' इति । नित्र
भट्टश्च—'वृषस्यन्ती तु कामुकी' इति । इतरयोरपि तृष्णातिरे-

को अभ्यवजिहीर्षातिरेको लालसा । तेन क्षीरलवणेच्छया लाल-
सारूपायामित्यर्थलभात् क्षीरलवणे अतिशयेनाभ्यवहर्तुमिच्छनीत्य-
र्थो भवति । अत्र क्यच्प्ररुतीना प्रत्ययलक्षणेन यत्पदत्वं प्राप्त-
तत् 'न क्ये' इति नियमेन नान्ताविषयमिति प्रकृत्यसुगकारयो-
सवर्गदीर्घत्व बाधित्वा 'अतो गुणे' इति पररूप भवति । अका-
रोच्चारणफलं तु पूर्वसूत्रोदाहरणे ब्राह्मणास्त इत्यादौ । तथा 'सर्व-
प्रातिपदिकेभ्यो लालसायाममुग्वक्तव्य' इत्यनकारान्तादमुकि दध्य-
स्यति इत्यादौ च ॥

अपरे त्वाहु —सुग्वक्तव्य इति दधिस्यति । मधुस्यति । 'अश्वक्षीर'-
त्यत्र भाष्ये द्वाविमावागमौ प्रस्तुत्य दध्यस्यति मध्वस्यति दधिस्यति
मधुस्यतीत्येवमर्थमित्यभिधानात् दधिमधुशब्दावेवागमिनावित्येके । अन्ये
तु सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येके इति सर्वग्रहणात् बहुवचननिर्देशात्
सर्वत्र भवति । भाष्यं तूदाहरणविद्भिर्देशमात्रपरमित्वाहु । अत्र
मते दध्यस्यति मध्वस्यति दधिस्यति मधुस्यतीत्येवमर्थमित्यर्थशब्द-
स्वार्थं न पुष्यति ॥

अशनोदरुघनेभ्य क्यचि 'अशनायोदन्यधनायामुभुक्षापिपा-
सागर्षेषु' इति ऋषेणतेष्वर्थेषु द्योत्येष्वाद्यन्तयो ईत्यापवाद आत्मन् ।
उदरस्य उदरादेशो निपात्यते । तेन अघनायति । उदन्य-
ति । धनायति । अशनायगुदन्यतिनायतीना तदात्वे भोक्तृना-
मो अशनमिच्छति, पानृणाम उदकमिच्छति, मत्स्यवि घने भुयो धन-
मिच्छतीति क्रमेणार्थः । यस्योत्तरमालिङ्गमशन, स्नानार्थमुदर,
दरिद्रम्भश्च धनमिच्छति तत्र अशनीयति, उदकीयति, धनीय-
तीति भवति । तत्रा ये अशनायतीत्यादीना प्रत्ययमनेभ्य क्यचि-

तु बुभुक्षार्दनेवार्थान् मन्यन्ते । अत्र भारविरमुमेव अर्थं प्रतिषेदे । तदाह*— किमु धन धनागितुम्' इति । निष्णटुश्च—'उदन्या तु पिपासा तृट्' इति ॥

गार्ग्यमिच्छति गार्गीयति—अत्र 'क्यच्छ्योश्च' इत्याप्त्य-
यकारस्य हल उत्तरस्य नेपे 'क्यन्ति च' इतीत्यम् ॥

उपार्पभीयति, उपर्पभीयति । उपालङ्कारीयति, उपल्का-
रीयति । अत्र 'वा सुप्यापिशले' इति सुबन्तावयवरूपादि-
धातुपरत्वात् पूर्वपरयेरेका वृद्धिर्वा भवति । ऋतारल्लङ्कारयो साव-
र्ण्यादिय लङ्कारादावपि भवति । तत्र 'उरणूपर' इति प्रत्या-
हारग्रहणात् लपरत्वम् । वाग्रहण आद्रुणस्य प्राप्त्यर्थमिति वृद्धच-
भावेऽपि स भवति ॥

नन्वेतद्वाग्रहण यथाप्राप्ताभ्यनुज्ञानार्थं स्यात् इति 'कृत्यक्' इति
प्रकृतिभावात् नस्मान्न भवति । उच्यते—अत्राप्यनुवृत्तस्य धातुग्र-
हणस्य 'उपसर्गादिति' इत्यनेव तद्वाधनार्थत्वात् इदं च धातुग्रहणस्य
प्रकृतिभावनानार्थत्वं ऋतीयतावुपपादितम् । अत एव 'वा सुपि'
इत्यत्र वृत्तौ वाग्रहणस्य प्रयोजनं गुण एव दर्शितम् । उपगता ऋपभी-
यता अमु देश इत्यत्र उपर्पभीयन् उपरूपभीयन् इति गुणप्रकृतिभावौ
भवत । वृद्धिस्तु पूर्वसूत्रवत् 'वा सुपि' इत्यत्र अनुवृत्तस्य उप-
सर्गग्रहणस्य प्राद्युपलक्षणार्थत्वाभावात् न भवति । उपलक्षकत्वा-
भावश्च ऋतीयतावुक्त । ऋपभस्य समीपमुपऋपभं तदिच्छति उपरूपभी-
यति इत्यत्र तु सङ्ग्रामयतीति रूपस्य सङ्ग्रामं करोतीति सङ्ग्रामशब्दान्ता-
रितिणिच्चा सिद्धावपि चुराद्धौ "सङ्ग्राम युद्धे" इति सम उपसर्गात्

पूर्वमडाद्यर्थात्पाठादन्यत्र सोपमर्गात् सङ्गतात् धातो 'धातुसज्ञानि-
मित्ते प्रत्यये चिरीर्पिने उपसर्गा पृथक् क्रियन्ते' इति ज्ञापनात्
सोपसर्गात् संघातात् धातुसज्ञानिमित्त प्रत्ययो भवति सङ्गामयेतेरेवेति
नियमाद्वा पृथक्प्रतोपसर्गादेव न भवतीतीहापि ऋषभशब्दादेव कथंचा
भवितव्यम् । सुपस्तु उपर्षभशब्दाद्विधानात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया त
स्येव भुवन्तत्वं न तु तद्वयवस्य ऋषभशब्दस्यापीत्पृषभीयशब्द सु
बन्तावयवको धातुर्न भवतीति तत्परत्वाभावादन्युपसर्गत्वाच्च 'वा मुपि'
इति वृद्धेरप्रसङ्गः । अत एव उपसर्गस्य पृथक्कारे उपार्षभीयतीत्यत्र
ऋषभीयस्यैवाङ्गत्वात् तस्यैवाङ्गवति । तस्मादेव क्त्वायामुपेन प्रादिस-
मासे रूपि उपर्षभीय इति भवति । तथा सनि तत्सहितस्येव धातु-
त्वात् पशब्दस्य द्विर्वचो उपार्षपभीयिपतीति भवति ॥

नन्वय सङ्गामशब्द उपसर्गसदृशावयवोऽस्त्विति कथमुक्तस्यार्थस्य
प्रमाण स्यादिति । उच्यते—यत् 'वा पदान्तस्य' इति अधृतपर-
सवर्णं पठ्यते । अत्र हरदत्त —सङ्गामशब्दो अनुदात्तेस्त्वार्थः स्यात् ।
न च तन्मात्रार्थत्वे ग्राम युद्ध इति शक्यते पठितुम् । अध्येष्टेत्यादौ आत्
इव मध्येऽऽ प्रसङ्गादिति ज्ञापनमभाङ्गीत् । तदाऽस्यानुदात्तेस्त्वमपा-
णिनीयमिति नोदेति । अत एव भृशादो कैयटे सङ्गामयतिरनुदात्तेद्वौद्वय
इत्युक्तम् । अथ च अनुदात्तेत् सङ्गामयतिरिष्यते इति भाष्ये च
ज्ञापकत्वमेवोक्तम् ॥

ऋकारमिच्छति ऋकारीयति उपकारीयतीत्यत्र 'वामुपि' इति
वृद्धिः कृतीति तत्परस्तरणान्न भवति । अत एव शाकल्य प्ररुति
भावोपि । मालीयति । अत्रारुतव्यूहा पाणिनीया इति माल
आ अम् य इति स्थिते सुब्लुक्यन्तरङ्गत्वेन पूर्वमेकादेशे परमपीत्व

प्रश्नान्वति । उक्तं च भाष्ये—‘आपोरेकादेश ईत्वलोपाभ्यां भवत्यन्तरङ्गः’ इति* । ननु पूर्वमपीत्त्वे ‘यस्य’ इति लोपेनेष्टसिद्धिरिति चेत् न; तस्मिन्नीत्वस्य बहिरङ्गस्यासिद्धत्वात् । उस्त्रामैच्छत् ओस्त्रीयत् । ओङ्कारीयत् । आ ऊढः ओढः औटीयत् । अत्र ‘उत्स्यपदान्तात्’ ‘ओमाडोश्च’ इति पररूपत्वं ‘आटश्च’ इति पुनर्वृद्धिविधानार्थेन चशब्देन बाध्यते । तथा च वार्तिकम्—‘उस्यो माड्भाटः प्रतिषेधः’ इति उसि ओमाडोश्च परयोः आटः पररूपं नेत्यर्थः । औटीयन् इत्यत्र आढः उकारेण सहेकादेशो उपसर्गरूपत्वं पृथक् न प्रतीयते इति सोपसर्गात्सङ्गमयते; इत्यस्याप्रवृत्तेः ओकारात्पूर्वमाटि तस्यान्तवद्भावेन लब्धाङ्गव्यपदेशस्य औ.ारस्याटश्च ‘ओमाडोश्च’ इति प्राप्तेन पररूपेण वृद्धेः बाधः स्यादिति वार्तिकमाङ्गहणम् । एव आ इतः एतः ऐतीयत् इत्यपि द्रष्टव्यम् । आ इतः एतः ऐतीयति प्र एतीयति प्रेतीयति इत्यत्र प्राप्तं अवर्णान्तोपसर्गविषयं एङि पररूपं बाधित्वा प्राप्तां ‘एत्येधति’ इति वृद्धिः ‘ओमाडोश्च’ इति पररूपं परत्वाद्बाधते ॥

आ ऋश्या अर्श्या आगता ऋश्या इति प्रादिसमासः । ‘आहुणः’ इत्यनेन आङ्कारयोरेको गुणः । तमिच्छति आर्श्यायति । आर्शीयत् इत्यत्र गुणस्य अन्तवद्भावेनाङ्गात् ‘ओमाडोश्च’ इति प्राप्तं पररूपं परत्वाद्बाधित्वा प्राप्तेः सवर्णदीर्घः चकारेण पुनः पररूपविधानात् बाध्यते ॥

दधीयति । मधूयति—‘अट्त्सार्वधातुकयोः’ इति दीर्घः ।

* ‘अनुर्णकादेश इ-लोपाभ्यां भवत्यन्तरङ्गतः’ इति मुद्रितकोशपाठः.

कुमारीयति । बधूयति । अरामिच्छति रीयति । ऋकारस्य
'रीड् ऋत' इति रीडादेश । ऋकारलृकारयो सावर्ण्येनाल्मि-
च्छतोत्यत्रापि इदमेव रूपम् । अत्र तपरस्परणात् ऋकारस्य रीडभा-
वात् ऋयतीति भवति । ऋत इत्त्वं तु ऋकारान्तस्य घातोरितीह न
प्रसजति ॥

हेशब्दमिच्छति हेयति ॥

गामिच्छति गव्यति—'वान्तो यि' इत्यवादेश । गव्यिता इत्यादौ
अतोलेपे 'क्यस्य विभाषा' इति हल उत्तरस्य क्यप्रत्ययया-
कारस्यार्धधातुके विधीयमानो लोप मन्निपातपरिभाषया न भवति ।
अगव्यात् इत्यत्र 'वदग्रज' इत्यत्र अन्तग्रहणस्य हल्समुदाय
प्रतिपत्त्यर्थत्वेऽपि अछोपस्य स्थानिवत्त्वेन अङ्गस्य हलन्त्याभावात्
न वृद्धिः ॥

रैयति । ग्लव्यति । ग्लव्यिता । गव्यतिनङ्गान्तादेशो
यलोपाभावश्च ॥

श्वलिहति । श्वलिहिता । श्वलिहिता—अतोलेपस्य पूर्ववि-
धौ स्थानिवत्त्वात् 'न धातुलोप' इति लघूपधगुणाभावः । अश्व-
लिहीत् । अश्वलिह्यात् । अनाछोपस्य स्थानिवत्त्वात् हलन्तल-
क्षणाया वृद्धेरभावः । अत्र 'होद' न भवति 'न क्ये' इति ना-
न्तस्यैव क्ये पठ्त्वात् हकारान्तस्य पदत्वाभावात् । अत एव गो-
दुहति इत्यत्र 'दादे' इति क्तम् । मित्रदुहति इत्यादौ 'वा द्रुह'
इति तद्धितल्यः । उपानहति इत्यत्र 'नहो ध' इति धत्त्वं, अ-
नदुहति इत्यत्र 'वमुस्वमु' इति दत्त्वं च न भवति ॥

• पुरमिच्छति पुर्यति । खयमिच्छति खयति । दिवमिच्छति दिव्य-
ति—‘हलि च’ इति दीर्घ रेफकारान्तस्य धातो ‘हल्पस्ते’ इतीह न
भवति । चतुर्यति—अत्रापि वातुर्न रेफान्त इति दीर्घो न भवति ।
गिरमिच्छति गीर्यति—अत्र गिर स्वं ‘रुत इच्छातो’ इति इच्चे रेफा-
न्तो वातु हल्पर इति दीर्घ । गीर्यता, गिरिता—‘क्यस्य विभाषा’
इति यत्रोपपक्षे हल्परत्वाभावात् दीर्घ । ‘वैरूपधाया’ इति रेफ-
कारान्तस्य धातो पदस्य विधीयमानोपि न भवति । ‘न क्ये’
इति नियमेन पदत्वाभावात् । स्वरिच्छतीत्यादौ अव्ययेभ्य क्यचि
‘मान्ताव्ययेभ्य प्रतिषेध’ इति क्यच प्रतिषेधाद्धाक्यमेव । यत्तु तत्र
‘गोसमानाक्षरान्तादित्येने’ इति क्यच प्रकृतिपरिगणन तद्वाच्यतीत्या-
द्यासिद्धिप्रसङ्गात् न स्थित पक्ष इति केयटादौ स्थितम् ॥

फलतीति फल् फलयति । घलयति* । इदमिच्छति इत्यत्र स्यानि
मान्ताव्ययप्रतिषेधात् वाक्यमेव । इह मान्तग्रहणेन प्रातिपदिकस्य
पिशोपणात् इमामिच्छति कामिच्छतीत्यादावपि वाक्यमेव भण्यते ॥

प्राणितीति प्राण् प्राण्यति । राजीयति इति ‘न क्ये’ इति
पदत्वात् ‘नलोप प्रातिपदिक’ इति नलोपे ‘क्यनि च’ इतीत्यम् ।
न च नलोपस्यासिद्धत्वं ‘नलोप सुप्तरसज्ञातुग्निधिषु कृति’ इति
नियमात् ॥

अह्यति—‘रो मुपि’ इति अह पदस्य सुप्पश्चात्पा-
वात् ‘अहन्’ इति स्त्वापवादो रेफ । नन्मो नलोपे पूर्वत्राभि-
क्षस्यात् । अस्ति च वचनस्य अवकाश हे अहमित्यत्र ‘स्वमोर्न-

*तमिच्छति तयति । ययति । इति मुदितकाचपलः

पुंसकात्' इति सोऽल्लिकालुप्तत्वात् अमुप् नलोपश्च 'न ङिसम्बुद्धयो' इति निषिध्यते । नैष दोषः । अहन्नित्यत्राह इति पठ्या नि-
र्देश्ये अहन्निति प्रथमान्तेन निर्देशादहन्नित्यावृत्त्या अहन्नेव । न
लुप्तनकार इति स्थितम् । स एव चाहन्शब्द इहापि रेफविधाव-
नुवर्तत इति ॥

उज्जे क्विबन्तादनुकरणाद्वा उज्ज्यति । कुरुभ्यति । अर्ग्य-
ति । परिब्रज्यति । विलम्ब्यति* । अह्वयति । मृडयति† ।
अर्पादिभ्यस्तत्करोतीति णो णेश्च ह्यनुदाहरणानि । परिवृद्धे-
र्णाविष्ठवादेत्यतिदेशात् ऋकारस्य 'र ऋतो हलादे' इति र-
भावः । अतोऽन्यत्राङ्गादेर्धातोः अनुकरणात्क्विबन्ताद्वा क्यच् द्र-
ष्टव्यम् । युध्यतिमिपज्यतिप्रभृतयो गताः । प्रक्रियासाम्याद्दृष्टा-
न्तेन प्रदर्शिताः ॥

त्वामिच्छति मामिच्छति त्वद्यति मद्यति—'प्रत्यगोत्तरपद-
योश्च' इत्येकार्यवृत्तयो युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमावादेशौ भवतः ।
'त्वमावेऽवचने' इत्यत्र एकस्य वचनमेव वचनं न तु पारिभाषिकमिति
स्थिते तत्रापि तस्यैवानुवर्तनान् एकार्यवृत्तयोरित्युक्तम् । तेन
युष्मदस्मच्छब्दौ यदा एकार्ये समासस्तु द्विवचने तदाऽपि त्वमो
भवतः । यथा अतित्वामिच्छति अतिमामिच्छति अतित्वद्यति

*वितुम्यति

†पृथति.

‡ 'युध्यति मिपज्यति' इत्येवदनन्तरं विचिन्त्य स्वस्य परित्यज्य 'वाङ्मन्ता प्रक्रि-
यासाम्यावा-ने प्रशसता' इति लिखितकोशयोः पाठः 'युध्य-
तिमिपज्यतिप्रभृतयः दशम्यन्ताः प्रक्रियासाम्यान् स्वस्यन्ते
प्रदर्शिताः' इति तु युक्तम्.

अतिमग्रति । अत्र विग्रहवाक्ये अतित्रां अतिमां इति रूपम् । अति
युष्मदस्मदो द्वितीयाद्विवचने तस्य 'हेप्रथमयो' इत्यमि कृते युष्मदस्म-
दोरेकार्थत्वात् 'त्वमावेकवचने' इति मपर्यन्तस्य त्वमयोर्द्वारस्य शेषे
लोपापवादे 'द्वितीयाया न' इत्यात्वे एकादेशे च 'युवावो द्वि-
वचने' इत्यत्रामि द्वयोर्वचन द्विवचनमिति स्थिते तत्र च युष्मद-
स्मदोर्युवावादेशो न शङ्क्यः । अतित्वानतिमानिति तु 'हे प्रथ-
मयो' इत्यमादेशापवादे 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषया
'शसो न' इति तदादर्शनस्य आत्वेकादेशयोश्च सप्तारस्य
सयोगान्तलेपे च भवति । न-चत्र युष्मदस्मदो एकार्थयो विभ-
क्ति परेति 'त्वमावेकवचने' इत्येव त्वमयोस्सिद्धे किं पुन प्रत्य-
योत्तरपदवचनेन । भवेदेतदेव विभक्तिपरत्वे सिद्धे तदेव तु न
सिद्ध्यति । विभक्तेर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावान् ॥

नन्वनुरङ्गत्वाल्तुक् पूर्वं त्वमादेशो भविष्यत । न च लु-
का लुप्तत्वेनानयो बाधनमाशङ्क्य, अन्तरङ्गत्वाददेशयो । नित्यान्तर-
ङ्गयोश्च अन्तरङ्ग बलीय, यथोक्तम्—'परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविभयो
विरोधिसन्निपाते तेषा मिथ प्रसङ्गे परबलीयस्त्वम्' इति । एव
तर्हीदमेव 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इत्यादेशविधान ज्ञापक, अन्तर-
ङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुम्बाधत एवेति । नन्वेतन् परमस्त्व,
तत्तर, त्व प्रधानमस्य त्वत्प्रधान, तुभ्य हित त्वद्धितं, तवेद
त्वदीय, तत्र पुत्रस्त्वत्पुत्र, परमोऽह मत्तर, अह प्रधानमस्य
मत्प्रधान, मह्य हित मद्धितम्, ममेद मदीय, मम पुत्रो मत्पुत्र
इति । यत्र 'त्वाहासो' 'तुभ्यमहो डयि' 'तव ममो डसि' इति
विधीयमानानन्तरङ्गानपि त्वाहादीन् बाधित्वा त्वमादेशविधानेन अर्थ-

बह्वननामिति कथं ज्ञापकं स्यात् । इदं तर्हि ज्ञापकं उत्सर्गस-
मानदेशा अपवादो इति त्वाहाद्यपवादत्वेनेव त्वमयोर्मपर्यन्तविषयत्वे
सिद्धे यत्पुनर्मपर्यन्तस्येत्यनुवर्त्य तयोर्विधानं, नामे तु दुष्प्रान्तरङ्गाणां
मपि त्वाहादीनां तदपवादत्वेनेव त्वमयोर्मपर्यन्तविषयत्वस्य सिद्धेऽपि
तदर्थेन मपर्यन्तस्येत्यनुवर्तनेन ॥

ननु शब्दकल्पवाद्यपवादानां बहुनादीनां भिन्नविषयाणामपि
दर्शनान् समानदेशनिवृत्त्यर्थं एतत्स्यादिति कथं ज्ञापकं भवति । उच्यते—
इह त्वाहादयो विषयनिर्देशार्थमनुवर्तन्ते, तेन त्वाहादीनां प्रसङ्गे
प्रत्ययोत्तरपदयोस्त्वमयोर्विधानादेव मपर्यन्तविषयत्वे सिद्धे यत्पुनर्म-
पर्यन्तस्येत्यनुवर्तनेन अनयोर्विधानं तत् त्वया एव त्वत्त्वे त्वामिच्छति
त्वद्यतीत्याद्येवमर्थमिति ज्ञापकमेवोक्तस्यार्थस्य । एव च युवामिच्छति
युष्मद्यति अतियुवामिच्छति अतियुष्मद्यति आवामिच्छति अस्म-
द्यति अत्यावामिच्छति अत्यस्मद्यति इत्यनं युष्मदस्मदो द्विवच-
नत्वेऽपि त्रिभक्तेर्लुङ्गा लुप्तत्वेन तत्परत्वाभावात् 'युवावो द्विवचने' इति
युवावो न भवत, लुङ् पूर्व त्वमयोस्तरङ्गत्वेऽपि न प्रसङ्गो
बहिरङ्गेणापि लुङ् बाधस्य इदानीमेव ज्ञापितत्वात् । 'प्रत्य-
योत्तरपदयो' इति त्वमो त्वनेकार्थत्वात् प्रमजत । वाक्ये अनि
युवा अत्यावा इति रूपं भवति युष्मदस्मद्व्या द्वितीयैकवचनद्विवचनयो-
'हे प्रथमयो' इत्यमिति प्रकृत्योर्मपर्यन्तस्य युवावयोर्दकारस्य
'द्वितीयाया च' इत्यात्वे सवर्णदोर्ध्वे अमि पूर्वत्वे च, अतियुवान्
अत्यावान् इति रूपं तु शसि तद्वदेरमादेशापवादे 'शसो न'
इति नकारे प्रकृत्यो पूर्ववत् युवावयोरात्वे सकारस्य सयोगा-
न्तलोपे च भवति । अतियुष्मामिच्छति अतियुष्मद्यति अतियुष्मा

निच्छति अनियुष्मद्यति । अत्यस्मामिच्छति अत्यस्मद्यति अत्यस्मानि-
च्छति अत्यस्मद्यति इत्यादि 'प्रत्ययोत्तरपदयो' इति त्वमौ
प्रत्ययोरनेकार्थत्वादेव न भयम् । अत्रापि वाच्ये अनियुष्मामि-
त्यादि रूपमतिशुभामित्यादिनक्षेपम् ॥

उच्छति, मध्यति, मर्त्यति । अर्च्यत्वादिबन् प्रक्रियोक्षेया ।
अत्रोच्छिर्न विवन्त । तत्र हि 'छोश्शुडनुनामिरे' इति शब्दरेण
भविष्यम् ॥

घान्यति, अष्टयति, मर्यति, शन्यति, लुप्यति, दिड्यति,
पुप्यति, पयस्यति—अत्र पुत्रादे कर्मण जीवत्यादिबन् कयन-
न्तेऽन्तर्भावात् अरुर्मरुत्वात् भावमर्त्रोर्लडादयो भवन्ति । उदाहृत
किञ्चिन् ॥

भावे पुत्रीयते इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥

पुत्रीयतेस्मिन् 'यथेष्ट नामवानूना' इति पर्यायेण सर्वस्यैवानो
द्विर्वचनविधानात् पुपुत्रीयिपति, पुतित्रीयिपति, पुत्रीयिपति
इत्यादि भवति ॥

इह वस्मान्न भवति महान्त पुत्रमिच्छति महापुत्रीयतीति ।
किमिहात्माभावाद्ये, अथ केवलात् प्रत्ययाभावः, समुदायाद्वा ।
आत्मा तावन्नेह भवति, प्रत्ययार्थेन सापेक्षत्वात्, समामाभावादनुत्तरपद-
त्वात् । केवलान् प्रत्ययाभाव महता सापेक्षत्वेन अमामयर्चान् ।
समुदायात्त्वकर्मत्वात् विशिष्टस्य पुस्य*स्येप्यमाणत्वेऽपि परस्पर प्रत्य-
यार्थेन सम्बन्धादमामर्च्यम् । मुग्रहण च पदविभित्तेन समर्थपरि-

*महन्विशष्टस्य पुत्र.

भाषोपस्थानार्थमेव क्रियते । ननु धातुव्यावृत्त्यर्थं स्यात् । सन् तत्र बाधको भविष्यति । व्याप्प्रातिपदिकानुत्पत्तावपि नान्ते नलोपस्तु सुबन्तादुत्पत्तौ यत् 'नः क्ये' इति पदत्वस्य नियामकं तदेवात्र विधायकमिति भविष्यति । नन्वसति सुवग्रहणे विशेषाभावात् प्रातिपदिकादिव सुबन्तादपि प्रत्ययोत्पत्तौ वाच्यतीत्यादौ कुत्वं स्यात् । एवं तर्हि. 'नः क्ये' इति वचनं सुबन्तादुत्पत्तौ नियमार्थं प्रातिपदिकादुत्पत्तौ विध्यर्थं च भविष्यति ॥

नन्वत्र कर्मग्रहणेनैव सुबन्तत्वं लप्स्यते । पञ्चकपक्षेऽप्यस्य द्योति-
कया विभक्त्या भाव्यम् । अत्र अन्तरेणापि सुवग्रहणं, वस्तुतः
पदविधित्वेन समर्थपरिभाषोपस्थास्यते इति किं तद्ग्रहणेन । मैवम् ;
यत्र हि पदस्यैवासाधारण किञ्चिद्ब्रूयमाश्रीयते स एव पदविधि-
न त्वीदृशमपीति । कर्मग्रहणं तु न पदस्यैवासाधारणं 'धातोः कर्मण'
इत्यपि दर्शनात् । न तर्हीदानीमिदं भवति महापुत्रीयतीति । भवति
यदेतद्वाक्यं महान्पुत्र. महापुत्र तमिच्छतीति ॥

'काम्यञ्च' । क्यञो विषये अयं भवति, 'मान्ताव्ययेभ्य'
इति निषेधात् तान्येवास्याप्राप्तक्यञ्चि विषय स्यादिति न वाच्यम् ।
पाश्चात्यस्य कात्यायनवचनस्य सूत्रमणयनराले अभावात् । पुत्रमा-
त्मन इच्छति पुत्रकाम्याति इत्यादि । त्वत्काम्यति, मत्काम्यति,
गुप्त्काम्यति अम्मत्काम्यति इत्यत्र 'प्रत्यगोत्तरपदयो' इति
त्वमो, तदभावश्च । क्यञेन चित्करणे पुत्रकामिष्यतीत्यादौ सन्निशिष्ट-
स्वरं वाधित्वा धातुस्वरौ क्वा स्यादिति । क्करस्तु नेत् मयोजना-
भावात् ॥

• अग्निकांम्यतीत्यादानधातुविहितत्वात् आर्धधातुस्त्वाभावात् नास्ति गुणप्रसङ्गः । कस परिमार्ष्टि कमपरिमृष्ट् । कमपरिमृष्ट् कांम्यतीत्यर्था मृतेर्नृद्धिः प्रत्ययमात्रे विधीयमानाऽपि धातो स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् न प्रसजति । तत्प्रत्ययो धातुसंज्ञकत्वेन विहितः प्रत्ययः ॥

• यजे ऽ विजुपेशञ्दसि' इति त्रिणि उपगच्छ, वचे क्विपि वारु । उपयद्कांम्यति । वाष्कांम्यति । अत्र यनादिभिः त्रितो विशेषणान् 'धातो स्वरूपग्रहणे' इति वा समसारणाप्रसङ्गः । अन्तर्धर्तित्वेन त्रिभूतत्वात् यथायोगः षट्शर्याणि द्रष्टव्याणि ॥

पयस्कांम्यति । यशस्कांम्यति । अन्तर्धर्तित्वेन विभक्त्या पश्येन सो रूते विसर्जनीये तस्य कुञ्जोरपदाद्यो परयोविधीयमानः 'सोऽपदादौ' इति सत्त्वं भवति । स्वःकांम्यति इत्यादौ 'सोऽपदादौ' 'अनव्ययस्य' इति वचनात् सत्त्वाभावः । अधिकरणशक्तिप्रधानस्याप्यस्य वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानत्वात् एषणावर्मेत्वेन योगः । यथा—दिवाभूता रात्रि दीपाभूतमहरित्यादौ अधिकरणशक्तिप्रधानत्वेऽपि शक्तिमत्प्राधान्यात् अप्रतुतङ्गावयोगः । श्रीः कांम्यति इत्यादौ रो 'वाम्ये' इति वाम्ये सत्त्वनियमात् सत्त्वाभावः । सर्पिष्कांम्यति । धनुष्कांम्यति इत्यादौ सत्त्वं बाधित्वा 'इणप्प' इति विसर्जनीयस्य पत्वं भवति । इह च सन्धस्यापवादः इति यत्र तत्प्रसङ्गस्तत्रैव भवति इत्युच्चैःकांम्यति । गीः कांम्यति इत्यादौ न भवति । पुंस्कांम्यति इत्यत्र पुंसं सयोगान्तलोपे 'पुम स्वस्यम्परे' इति रूत्वं निवर्त्य 'मपुकाना सो वक्तव्य' इति सत्त्ववचनाच्चास्ति विमर्जनीय इति न पत्वप्रसङ्गः ॥

‘उपमानादानारे’—कर्मण मुपो वा इति वर्तते । तत्र प्रत्य-
यार्थस्याचारक्रियया सन्निधानात्तदपेक्षया कर्मण उपमानान् सुब-
न्तादानारे क्यजित्यर्थो भवति । यद्यपि साम्यजनन्तर तथाऽपि
पूर्वसूत्रे चकारेण इहाद्य एव* क्यजनुरुष्ट स एवात्र विधीयते
पुत्रमिवाचरति छात्रम् । उदाहरणान्यशिश्यानि प्रक्रिया च इच्छा-
क्यजनन्तवद्भूष्याणि । अत्रोपमानेन उपमेयमाक्षिप्यते । तत्र मृ-
त्यासत्त्या साधारणधर्मभूताचारक्रियापेक्षया कर्म भवत् उपमानकर्म
षत् प्रत्ययान्ते धातावनन्तर्भावान् अनभिहितमिति तत्र द्वितीया भवति ।
तथा पुत्रीयते इत्यादौ कर्मणि यगादयोऽपि भवन्ति ॥

नन्वन्या पुत्रविषयाऽऽचारक्रियाऽन्या छात्रविषयेति आचारक्रियाया
वस्तुतो भेदात् एकधर्मसमावेशस्यात्राभावात् त्वमोपम्यम् । उच्यते—
आचरितुरेकत्वात् आचारसमावेशाद्वा आचार एकोऽवसारयते,
अन्यथा सर्वत्रोपमानोपमेयगतस्य धर्मस्य वस्तुतो भेदादौपम्यव्य-
वहारोच्छेदः स्यात् ॥

‘अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम्’ इत्युक्तत्वात् प्रासादीयति
कुड्य इत्यादौ सप्तम्यन्तादपि भवति । त्वयीवाचरति त्वद्यति,
मयीवाचरति मद्यति । यु-मदस्मद्भेदेकार्थत्वात् ‘प्रत्ययोत्तरपदयो’
इति त्वमो । युवयोरिवाचरति आवयोरिवाचरति युष्मद्यति,
अस्मद्यति—अत्र नास्त्येकार्थत्वमिति त्वमो न भवत । द्विवचनत्वे-
ऽपि विभक्तेर्लुका लृप्तत्वाच्च युवावो । लुक् पूर्वं तु न भवत
‘अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्वाधते’ इत्युक्तत्वात् । युष्मा-
स्तिवाचरति अस्मास्तिवाचरतीतित्रापि द्व्यर्थत्वाभावाच्च भवतस्त्वमो

इतिप्रतिक्रान्ते अतित्वयि, अतिक्रान्तयो अतित्वयोः अति-
क्रान्तेषु अतित्वासु । एवमतिमयि, अतिमयोः, अतिमासु—
सर्वत्रात्र प्रकृत्योरेकार्थत्वात् त्वमयो अनादावनादेशे विभक्तौ
'योऽचि' इति दत्तारस्य यत्तार । हलादौ तु युष्मदस्मदोरनादे-
शविभक्तिपरत्वादात्वम् । एभ्योपि क्यचि त्वमयो त्वद्यति, मद्यति,
इति भवत । युवागतिक्रान्ते अतियुत्रयि, अतिक्रान्तयो अति
युवयोः, अतिक्रान्तेषु अतियुवासु. एवमत्यागयि, अत्यावयोः
अत्यावासु, अत्र प्रकृत्योर्द्विवचनत्वेन युवावयोर्द्विकारस्य पूर्वमद्यत्वात्
एभ्यस्तु क्यचि प्रकृत्योरेकार्थत्वाभावात् न त्वमौ भवत । युष्म
द्यति । अस्मद्यति इति भवत । द्विवचनत्वेऽपि विभक्तेर्लुप्त
त्वेन तत्परत्वाभावात् युगवौ न भवत । तथा लुप्त पूर्वमपि न
भवत इति इदानीमेवोक्तम् । युष्मानतिक्रान्ते अतियुष्मयि, अति-
क्रान्तयो अतियुष्मयोः, अतिक्रान्तेषु अतियुष्मासु । एवं अस्-
मयि अत्यस्मयोः अस्मासु—पूर्ववद्द्विकारस्य यत्त्वात् । अत्रापि
क्यचि प्रकृत्योरेकार्थत्वाभावेन त्वमयोरभावात् अतियुष्मद्यति अत्यस्म-
द्यति इति भवत ।

'कर्तु क्यङ् सलोपश्च' । उपमानात् मुप आचारे वा इति वर्तते ।
अत्रापि पूर्ववत् सन्निहिताचारक्रियाऽपेक्षया कर्तृत्वोपमानत्वे । तेनाश-
मर्थ — उपमानाद्याचारक्रियाया कर्तु सुवन्तादाचारेऽर्थे वा क्य
ङिति । क्वारो 'न क्ये' इति विशेषणार्थः । ङकारस्तद
विनाशार्थं तड्यश्च । सलोपश्च इति चशब्दोन्वाचये । सेति लुप्त
पठोऽत्र पृथक्पदम् । तेन च लोपापेक्षया स्थानपठ्यन्तत्वेन सम्बन्धिनो
जायमानस्य कर्तुर्नित्य तस्य विशेषणात्तदन्तविधौ सकारान्तेभ्य

क्यङ् तस्य सकारस्य लोप इत्यर्थो भवति । अत्रापि वेत्यस्य सम्बन्धात्तस्य न व्यवस्थितविभाषात्वात् ओजोप्सरसोर्नित्य सङ्गेषो भवति, अन्यत्र विकल्पेन । उक्तं च—

ओजसोप्सरसोर्नित्यं पयसस्तु विभापया ॥

इति ॥ पयस इति ओजोऽप्यमरोऽन्यतिरिक्तानां सभारान्तानामु
पञ्चममिति व्याख्यातार ॥

श्येन इवाचरति श्येनायते, काकायते, ओजायते, अप्सरायते, पयस्पते, पयायते, यशस्पते, यशायते । ओजशब्दो वृत्तिविषये तद्वति वर्तते । अर्चिष्यते । सर्पिष्यते इत्यादौ प्रत्ययसम्भारत्वात् पत्वम् । अत्र 'न क्ये' इति नियमेन सम्भारस्य पदान्तत्वाभावः पदान्तत्वे हि 'अपशन्तस्य मूर्धन्य' इति वानान्त्वम् न स्यात् । अन्तस्य सम्भारस्य लोपवचनान् इंसायते, सारसायते इत्यादौ अनन्त्यस्य लोपो न भवति । उपमानकर्तुरिव उपमेयकर्तुं प्रत्ययान्ते धातावन्तर्भावात् तत्र लाङ्ग्यो भवन्ति ॥

अन्मस्त्वान्भावे च श्येनायन इति । त्वयोवाचरति त्वद्यते । मद्यते ।
‘प्रत्ययोत्तरपदयोश्च’ इति युष्मदस्मदो ण्यार्थयोस्त्यमौ । गुणामि
वाचरति युष्मद्यते अस्मद्यते, ज्ञानेनार्थत्वात् त्वमा । अन्तर्भावान्या
विभक्तेर्दृष्ट्या युष्मत्त्वान् ‘गुणायो द्विगो’ ‘यूगयौ जमि’ इति गुण-
वादयो न भवन्ति । तु पृं तु बहिर्द्वेणापि तेन धावस्योक्त
त्वान् न भवन्ति । त्वामिदम् अतिवम्, अनिदम् अतिवम्
अतिवन्ता अतिवम्, मामिदम् अत्यम् । अनिदम्

अतिमाम् अतिक्रान्ताः अतिमं—सर्वत्र विभक्तेः 'डे प्रथमयो-
रम्' इत्यम्भावे द्विवचनादन्यत्र 'शेषे लोपः' इति दशरत्नोपः ।
तत्र 'प्रथमायाश्च द्विवचने' इत्याद्यम् । तत्र गौ 'त्वाहौमौ' इति
त्वाहौ । अन्यत्र 'त्वमोकेकवचने' इति त्वमौ । आभ्यां पराभ्या-
गपि त्वाहयोर्न चाध्, त्वाहादीनां तु पूर्वाभिप्रतिषेधेन त एतेष्वन्यत्र द्रष्टु-
क्तत्वात् । नसि तु न्याय्यभिप्रतिषेधेन युगमौ न भवति । एवं *
एभ्यः क्यङि अतित्वद्यते अतिमद्यते इति भवति । युग-
मतिक्रान्तौ अतित्वम् अतिक्रान्तौ अतिगुणम् अनिक्रान्ता अनि-
युयम्, एवं आवापतिक्रान्तः अत्यहम्, अतिक्रान्तौ अत्यावाम्,
अतिक्रान्ता अतिवयम् । सौ नसि च 'त्वाहौसौ' 'यूयव्यौ नमि'
इत्याभ्यां पराभ्यां 'युवावौ द्विवचने' इत्यस्य नावः । द्विवचने
तु युवावयोः 'प्रथमायाश्च द्विवचने' इति दशरत्नोपः । दशर-
योस्तु शेषे लोपः । एभ्यस्तु क्यङि गुप्पदम्पदोरेणार्थत्वात् त्वमयो-
रभावान् अतियुप्पद्यते, अत्यस्मद्यते इति भवति । अन्वर्तनिर्णी-
विभक्तिर्माश्रित्य तत्तद्विदेशाभावात् तत्रतत्रोक्तम् । गुप्पानतिक्रान्तः
अतित्वम् अतिक्रान्तौ अतियुप्पाम्, अतिक्रान्ता अतिधूयम्, एव-
मस्मानतिक्रान्तः अत्यहम्, अतिक्रान्तौ अत्यस्माम् अनिक्रान्ता
अतिवयम्—पूर्ववत् प्रथमाया अम्भावे द्विवचने आत्वम् । अन्यत्र शेषे
लोपो यथागोगम्—'त्वाहौमौ', 'यूयव्यौ नमि' इति त्वाहादयश्च ।
एभ्योपि क्यङि अतियुप्पद्यते अत्यस्मद्यते इति भवति । उदाहरणा-
न्यवशिष्टानि प्रक्रिया भेच्छान्यन्तवद्भूतानि ॥

अवर्णस्येत्यादिकं 'क्यञि च' इति विधीयमानमिह न भवति ॥

* 'अतिव', अतिम' इत्यत्र 'अनियुय', अतिवय' इत्युदाहरणं न्याय्यम् ।
विप्रतिषेधेन युयव्याभ्यां त्वमोर्लोप एव इति वदितुं मुदितसंज्ञे,

कुमारीवाचरति कुमारायते । हरिणीवाचरति हरितायते । गौरीवा-
चरति गौरायते । गुर्वीवाचरति गुरूयते—‘क्यङ्गानिनोश्च’ इति
स्त्रीशब्दस्य पुशब्दः । अत्र ‘स्त्रिया पुवद्भाषितपुस्कादनूङ्’ इति वर्तते ।
तत्र स्त्रीशब्देन स्त्रचर्थः शब्द उच्यते, पुशब्देन च पुमर्थः । भाषित
पुमान् यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्ते स भाषितपुस्त्वं तद्योगात् शब्दोपि,
स चेह स्त्रचर्थः । ऊङोऽभावः अनूङ् । षट्चर्थे प्रथमा । भाषितपु-
स्कात् पर ऊङोऽभावो यस्मिन् स्त्रीशब्दे स भाषितपुस्कादनूङ् । निपा-
तनात्पञ्चम्या अलुक् ॥

एतदुक्तं भवति—पुसि यत् प्रवृत्तिनिमित्तं तद्युक्तस्त्रचर्थवाचिनः
शब्दस्य पुम्शब्द आदेशो भवति ऊङन्तस्य नेति । तेन ‘श्वशु-
रम्योकाराकारलोपश्च’ इति ऊङि श्वश्रूयते इत्यत्र पुवत्त्वं न
भवति । तथा भाषितपुस्त्वभावात् द्रोणीयेत इत्यादौ न भवति ।
अत्र हरदत्त—पुसि द्रोणशब्दस्य परिमाणं प्रवृत्तिनिमित्तमाह । स्त्रि-
या तु द्रोणीत्व नाम जातिम् । कैयटकारस्तु—द्रोणशब्दः परिमाणवृ-
त्तिर्भाषितपुस्त्वं, स एव मादृश्यनिबन्धनप्रत्यभिज्ञानवशात् तत्त्वनि-
बन्धनप्रत्यभिज्ञानवशाद्वा स्त्रिया वर्तते इति । नन्वत्र स्त्रचर्थशब्द-
अर्थमाणत्वेन निमित्तेन पुसि वर्तते इति पुसि प्रवृत्तिनिमित्तेनार्थमाणत्वे-
न युक्तस्य स्त्रचर्थयोगोऽस्तीति स्यादेव द्रोण्यादीनां भाषितपुस्त्वम् ।
नैतन्, एष हि व्यावर्त्याभावान् भाषितपुस्त्वग्रहणमनर्थकं स्यात् । अतो
यः शब्दो भाषितपुस्त्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेन युक्तः तद्युक्तः स्त्रचर्थः
तेनैव रूपेणाह स एव भाषितपुस्त्व आश्रीयते न रूपान्तरेणापि ।
न च द्रोण्यादिशब्दः स्वार्थमर्थमाणतयाऽऽहेति । एवमपि द्यौरि-
वाचरति दीव्यतीत्यत्र दिव्शब्दस्य स्वर्गशब्दस्य चैवमेव प्रवृत्तिनिमि-

इति पुंवच्च प्रस्तुत्य कुण्डिनोऽशब्दात् गर्गादिष्वपि पुंवस्त्वेन कुण्डिञ्-
 च्छब्दे 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे कौण्डच इति प्राप्नोति । तथा
 सप्तमीशब्दात् शिवाद्यणि सप्ततिशब्दादेशे सापत्न इति चोदयित्वा
 ऋग्रहणमपनीय तत्रानपत्य इति न्यस्य अपत्यप्रत्यये पुंवद्भावाभावाद्य-
 वि ईकारस्य 'यस्येति च' इति लोपे 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे
 तस्य स्थानिवत्तन्नान्तस्य तद्धितपरत्वाभावात्कौण्डिन्य इति सिद्धश्च-
 ति । तथा शिवाद्यणोऽपत्यप्रत्ययत्वात् सप्ततिशब्दादेशाभाव इति
 परिहृत्य एवं सति गार्ग्यायण्या अपत्ये कृत्सिते, 'गोत्रस्त्रियाः कृत्सने
 ण च' इति णे तस्य अपत्यप्रत्ययस्त्वेन पुंवद्भावाभावात् गार्ग्यायण
 इति स्यात् । न त्विष्टं गार्ग्यं इति दोषमुद्गाढ्य तत्संपरिहाराय 'भस्यादे'
 इत्येवापरथाप्य कौण्डिन्ये 'आगस्त्यकौण्डिन्ययोः' इति निपातनात् परि-
 हृत्य सापत्ने तु 'नित्यं सपत्नि' इति समुदायनिपातनं परिहारमनभिधाय
 शत्रुपर्यायात्सप्तशब्दात् शार्ङ्गवादिषु दृष्टत्वात् ङीनि शिवाद्यणिति
 परिहृतम् । अत एव शिवाद्यौ समानपतिलक्षणस्य सप्तमीश-
 व्दस्य ग्रहणं नेत्यवसीयते । ग्रहणे हि तस्मादणि पुंवस्त्वेन
 सापत्न इति रूपं दुर्वारमेव स्यात् । अत एव सापत्न इति प्राप्नोतीति
 भाष्ये 'नित्यं सपत्न्यादिषु' इति निर्देशेन भवन् समानस्य सभावोऽङ्गी-
 कृतारयोस्संयोगेऽपि भवनेत्यवसीयते । एवं च न्यासोक्तपुंवत्त्वाभा-
 वो भाष्यकृतो नाभिमत इत्येवप्रतीयते । समुदायनिपातनन्तु रूढच-
 र्थमपि स्यादिति न सूत्रभाष्यविरोधः । एवं सति समानपतिलक्षणा-
 त्सप्तशब्दान् त्रिङ्गविशिष्टपरिभाषया पत्युत्तरपदलक्षणे ण्ये सापत्य
 इति भाष्यम् । तथा भावकर्मणोरपि पत्यन्तलक्षणे यकि सापत्य-
 मिति ॥

विकारः स्वादिरी ईषा 'पलाशादिभ्यो वा' इति विकारे अण-
योरन्यतरस्मिन् ङोप् कापायायते स्वादिरायते इति पुंवत्वं
भवति । व्याकरणमघेति वैयाकरणी 'तदधीते तद्वेद' इत्यणि
ङोप् । सेवाचरति वैयाकरणायते । 'नैवाम्याम्' इति निषेधात्
अणो नास्ति वृद्धिनिमित्तकत्वमिति पुंवद्भावः । निमित्तशब्दः 'कुर्व
द्रूपचनः ॥'

दीर्घाः केशा अस्याः दीर्घकेशी । एवं मृदङ्गी । 'स्वाङ्गाच्चोप-
सर्जनादसंयोगोपधात्' 'अङ्गात्रकण्ठेभ्य इति वक्तव्यम्' इति
पाक्षिको ङोप् । दीर्घकेशीयते । मृदङ्गीयते । 'स्वाङ्गाच्चेतोमानिनि' इति
स्वाङ्गवचनात्परो य ईकारः तदन्तस्य मानिनोन्यस्मिन्परे पुंवत्वं
निषिध्यते ॥

करिणीयते । औपगवीयते । इडविडयते । दरधते । कठी-
यते—'जातेश्च' इति पुंवत्तन्निषेधः । 'गोत्रं च चरणैस्सह' इति वच-
नात् गोत्रचरणयोः जातिवाचित्वम् । इहापत्यमात्रं गोत्रं अपत्याधि-
कारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यते इति । चरणशब्दः शाखा-
ध्यायिनि रूढः । अत्र इडविड् नाम जनपदो राजा चेति जनपद-
समानशब्दत्वात् 'जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्' इत्यञः 'ते तद्धानाः'
इत्यापादपरिसमाप्तेः प्रत्ययानां तद्धानसंज्ञकत्वात् 'अतश्च' इत्य-
कारप्रत्ययत्वेन स्त्रियां लुकि इडविड् स्त्री ऐडविडः पुमान्भवति ।
दरदोपि जनपदसमानशब्दत्वान् 'द्वचञ्मगध' इत्यगः पूर्वं लुकि
दरद् स्त्री दारदः पुमान् । एते गोत्रवचनाः । कठशब्दात् 'कलापि-
वैशम्पायनान्तेकास्मिन्श्च' इति श्लोके छन्दसि गिरेः 'कठचर-

लाङ्गु' इति लुकि 'छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि' इति छन्दोब्राह्मणप्रत्ययान्तानां अन्धेतृवेदिनृप्रत्ययविषयत्वात् 'तद्धीति तद्धेद' इत्याणि तस्य 'प्रोक्तालुक्' इति प्रोक्तप्रत्ययान्तात्परत्वेन लुकि शाखाध्येतरि वृत्तिः ॥

'भृशादिभ्यो भुज्यच्चेर्लोपश्च हलः' । अत्राच्चेरित्येकवचनं भृशाद्यवयवापेक्षम्, अयं न पर्युदाम इति तत्सदृशप्रतिपत्त्या अभून्तत्रावयवपेक्ष्यो भुवि भग्नस्यै क्यडिति अर्थो भवति । प्रसज्यमतिपेक्षे तु भग्नियोगे च्चिबिधानान् भवतिनेन स्वार्थस्य भवनस्थोक्तवान् न क्यडः । प्रसङ्ग इत्यच्चेरिति वचनमनर्थकं स्यात् । न च सत्यस्मिन् च्यन्तादुत्पद्यमानेन क्यडा भवतेरनुप्रयोगस्य बाधनमाशङ्क्यम् । यदिदमच्यन्ते सावकाशं भवतेरभावे च्चेरप्यभावः^१ तद्योगे तस्य विधानादिति । न च क्यपा योगे डाच इव वचनमाभाष्याद् भवतेरभावेषि क्यडो योगे च्चे. कल्पनं युक्तं । यत् इदं वचनं अच्यन्ते सावकाशम् । भृशादिभ्य इति पञ्चमी लोपविधौ स्थानपट्टी विरारिण्यते । तत्र विशेषणेन ह्य तदन्तविधौ भृशादिषु ह्यन्तानामन्त्यस्य लोप इति अर्थो भवति । एवं च नशब्दोऽन्वाच्ये भवति । अभृशो भृशो भवति भृशायते । शीघ्रायते । चपलायते । मन्दायते । पण्डितायते । रेहायते । रेहच्छब्दो रहसि निर्गुणत्वे मित्राभिलाषस्य च निवृत्तावर्तन इति गणवृत्तौ ॥

तृपायते—तृपश्चन्द्रः समुद्रश्च । वेहायते—वेहर्भोपशानिनी । अण्डरायते—अण्डरो मूर्खो मुक्करश्चेति गणवृत्तौ । अण्डार

^१ यदिदमच्यते सावकाशं बाधित्वा च्चेरभुन्वभावः इति लिखितकोशापाठः.

इत्यन्ये इति न । ओजायते । वर्चायते, ओजोवर्चसौ वृत्तिविः
 पये तद्वति वर्तते । रोहायते । रोहस सरोप इति गणवृत्तौ । दुर्म
 नायते । सुमनायते । उत्सुकायते । उन्मनायते । शण्डा
 यते । पृहायते । अभिमनायते । अत्र सुदुरभिभ्यो मन
 शब्द पठ्यते । तत्र सोपसर्गात्सग्रास्यतेरेव धातुसंज्ञानिमित्त
 प्रत्यय इति ज्ञापनान्मनस एव प्रत्ययइति स्वमनायत इत्यादि
 भवति । 'सुचामन्त्रिते' इत्यत्र 'मनस्युपसर्गे' इति मनसि परे
 उपसर्गस्य पराङ्गवद्भाववचनात् सुमनायते इत्यादौ 'तिङितिङ्' इति
 निघातो न भवति । देवदत्त सुमनायते इत्यादौ सोपसर्गस्य
 निघातो भवति । अत्रामी भृशादयोस्माभि श्लोकगणपाठानुरोधेन
 पठिता । गणवृत्तौ तु बृहच्छब्दो न दृश्यते, मन्द्रशब्दस्तु
 पठ्यते, तथा च कण्डरशब्दश्च । त्वनोभ्यन्तरे स्थूलतत्त्वाभा अस
 सयुक्ता स्नायु महास्नायु कण्डरा । तद्वान्कण्डर मत्त्वर्थे 'अर्श-
 आदिभ्योच्' इति व्याख्यात च ॥

'लोहितादिडाङ्भ्य क्यप्' । अत्र भुवीति वर्तते अच्चेरिति च ।
 तत्रैतद्वाच्यो न विशेषणमसम्भवात् । 'अव्यक्तानुकरणत्वात् द्व्यनव
 वार्षादनिगौ हि डाच्' इति डाच्चिधीयते । यत्र ध्वनौ वर्णवि
 शेषा न व्यज्यन्ते सोऽव्यक्त तस्यानुकरणमव्यक्तानुकरणम् । तस्मात्
 'डाचि बहुल द्वे भवत' इति डाचि विषयभूते द्विरुक्तात् द्व्यन
 वार्षात् अनितिपरात् कृम्वस्तियोगे डाच् भवतीति सूत्रार्थः ।
 यस्य द्विरुक्तस्य समुदायस्य प्रविभज्यमानमर्थं अवर सुष्ठु न्यून
 द्वयञ्च भवति तत् द्वयञ्चकृतार्थः । अक्षरशब्दोपकर्षः । अत
 एव वचनात् कृम्वस्तिभिरिव क्यपापियोगे डाञ् भवतीत्यवर्तयते ।

न च भवति योगे डाचि रुते क्यप प्रसङ्गो भुजो भवति नैवोक्तत्वात् ।
 अलेहितो लोहितो भवति लोहितायति, लोहितायते—‘वा क्यप ’
 इति पक्षे तद् । लिङ्गप्रतिषिष्टपरिभाषया लेहिनीशब्दात्क्यपि लोहिनी-
 यति लोहिनीयते इति भवति । पटपटायति, पटपटायते । अत्र
 डाचि बहुलम्’ इति द्विरुक्ते ‘नित्यमाग्रेडिते डाचि’ इति अ-
 ष्यक्तानुस्मरणस्याच्छब्दस्यान्त्यस्य आग्रेडितादेश्च पररूपे ‘टे’ इति
 टिलोप । इदमेव पररूपवचनं ज्ञापय ‘डाचि बहुल द्वे भवत’ इत्यस्य
 विषयसप्तमीत्वे । अत्र लोहितात्परेषा नीलहरितमद्रूपेणमुण्डाना भृशा-
 दौ पाठ कर्तव्य । तथा च वार्तिक ‘लोहितादिडाग्न्य क्यप्
 चन भृशादिपितरागि’ इति । अत्र वृत्तो—न हि पठितेषु लोहि-
 तादिषु नान्तोस्तीति ‘न क्ये’ इति पठत्वे सामान्यग्रहणाथन
 क्यप क्यपरेणास्यारुतिगणत्वज्ञापनायानि सगृह्यन्ते तेषां भृशादा
 अनुप्रवेश इति स्थितम् । यदाह—यानिपठ्यन्ते तेभ्य क्यडेव
 भवति । अपरिपठितेभ्यस्तु क्यपवेति । तेन तिद्रायति निद्रायते ।
 करुणायति करुणायते । चर्मायति चर्मायते इत्यादि भवति ।
 निद्राकरुणाशब्दां धृतिविषये तद्वति वर्तते । यद्वा—निद्राते
 ‘आतश्चोपसर्गे’ इति कर्तरि कप्रत्ययान्तो निद्राशब्द । अत्र
 गणवृत्तो—

लोहिनश्चामदु खानि हर्षगर्वमुखानि च ।

मूर्ध्नि निद्रा रुपा धूमा करुणा नित्यचर्मणी ॥^१

इति अष्टतिगणसिद्धानि पठ्यन्ते ॥

‘कष्टाय क्रमणे’ ॥ क्रमणमनार्भवम् । अतएव निर्देशात् षतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दात् अनार्जवे क्यङ्भवति । कष्टं कृच्छ्रं दुःखम् । इह तु तत्कारणं कर्म । कष्टाय कर्मणे क्रामति कष्टायते । कष्टं कर्म कर्तुं कुटिलमाचरतीत्यर्थः । अत्र वार्तिकं ‘सत्रकष्टकसकृच्छ्रं गह्नेभ्यः कण्वचिकीर्षायाम्’ इति । कण्वस्य पापस्य चिकीर्षा कण्वचिकीर्षा । सा चेह वृत्तिविषये ‘सत्रादयः पापवचनाः चिकीर्षायां प्रत्ययः’ इति समुदायार्थो भवति । एवं च पापवचनेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः सत्रादिभ्यः चिकीर्षायां प्रत्यय इति वार्तिकार्थः सम्पद्यते । सत्रायते इत्यादि ॥

‘कर्मणो रोमन्यतपोभ्यां वर्तिचरोः’ । कर्मण इति अवयवापेक्षमेकवचनम् । तेन रोमन्यतपोभ्यां कर्मभ्यां यथासङ्ख्यं वर्तिचरोर्धात्वर्थयोः क्यङ्प्रत्ययो भवतीत्यर्थो भवति । कर्मत्वं च रोमन्यतपसोः श्रुतवर्तिचरिक्रियापेक्षम् । वर्तिरित्यत एव निर्देशाण्यन्तादपि क्तिन् । चरिति चरतेः सम्पदादित्वाभावे क्यङ् । रोमन्यं वर्तयति रोमन्यायते । तपश्चरति तपस्पति । ‘तपसः परस्मैपदं च’ इति परस्मैपदम् । अत्र ‘हनु चल्न इति वक्तव्यम्’ इत्युक्तत्वात् कीदौ रोमन्यं वर्तयतीत्यत्र क्यङ् न भवति । अत्र न्यासपदमञ्जयाः अपानप्रदेशाच्चिस्मृतं द्रव्यं कीदौ वक्तुं करोतीत्यर्थोऽभिमतः । क्यङ्ते तु अपानप्रदेशाच्चिस्मृतं द्रव्यमश्नातीति ॥

‘चाप्पोष्म्यामुद्गमे । केनाद्येति वक्तव्यम्’ ॥ कर्मग्रहणमनुयन्ते । तद्यश्रुतोद्गमनक्रियापेक्षं चाप्पादिभिः सम्बध्यते । चाप्पमुद्गमति चाप्पायते ॥

‘शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेधेभ्यः करणे’ । कण्वशब्दः पापवचनः । करणं क्रियां करोत्यर्थः न पारिभाषिकम् । तस्मिन् हि कर्मण इत्यनेन सम्बद्धे, शब्दादिभिः सम्बन्धो न स्यात् । शब्दादिभ्यः कर्मभ्यः करणे क्यङ्भवति । शब्दं करोति शब्दायते । एवं वैरायते । कलहायते । अभ्रायते । कण्वायते । मेधायते । अत्र न्यासे-
‘यद्यप्ययं तत्करोतीति णिचि प्राप्ते आरम्भ्यते । तथाऽपि तत्र बाध्यत इति शब्दयतीत्याद्यपि भवतीत्युक्तम् । अत्र वार्तिकम्—‘सुदिन-
दुदिनाभ्यां च’ ‘नीहाराच्च’ ‘अट्टाष्टाशीकाकोटोपोटासोदामु-
ष्टाप्पुष्टाग्रहणम्’ इति । पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा स्त्री । अतोऽन्ये अष्टादयः क्रियावचनाः । सुदिनं करोतीति सुदिनायते इत्याद्यु-
नाहार्यम् ॥

‘सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्’ । कर्तृ इति पृथक्पदं लुप्तपञ्चीकम् । वेदना ज्ञानम् । कर्तृत्वं च श्रुतवेदनक्रियापेक्षम् । तेन वेदनक्रियायाः कर्तुराधारार्थेयभावेन सम्बन्धिभ्यः सुखादिभ्यो वेदनायामर्थे क्यङ्भवतीत्यर्थो भवति । सुखं वेदयते सुखायते, सुखमनुभवतीत्यर्थः । वेदयित्रा सुखादीनां विशेषणात् ‘सुखं वेदयते प्रसाधको देवदत्तस्य’ इत्यत्र क्यङ् भवति । अत्र प्रसाध्यगतं सुखं प्रसाधकोऽक्षिणिभो-
जनादिना जानातीत्यर्थ इति सुखं वेदयितृगतं न भवति । अत्र श्लोकगणकारः—

सुखदुःखगहनतृप्राण्यत्नालीकप्रतीपकरुणाश्च ।

रुपणस्तोढ इतीमे सुखादयो दश गणे पठिताः ॥*

*अयं श्लोको गणरसमहोदधौ न दृश्यते.

इति । अत्र गणरत्नमहोदधौ आस्त्रशब्देऽपि पठ्यते । यदाह
अस्त्रमेवास्त्रमिति । तृप्तं दुःखं सोढं सहनं अभिभवो वा ॥

‘नमोवरिवश्चित्रदः क्यच्’ । अत्रानुवृत्तं करणग्रहणं अभिवान-
शक्तिस्वाभाव्यात् क्रियाविशेषपरम् । यदाह वृत्तिकारः—नम-
सः पूजायाम्, वरिवसः परिचर्यायाम् । चित्रद आश्चर्ये इति ।
नमस्यति देवान् । वरिवस्यति गुरुन् । चित्रीयते आश्चर्यवान्भ-
वतीत्यर्थः । अन्ये तु परस्याश्चर्यं करोतीत्यर्थ इति । यदाह भट्टि—

तत्तश्चित्रीयमाणोऽमो । इति ॥

अत्रावयवे कृतं लिङ्गमिति न्यायेन चित्रदो ङकारस्य समुदायार्थ-
त्वादात्मनेपदम् । नमस्यति देवान् इत्यत्र ‘उपपदविभक्ते’ कारक-
विभक्तिर्वलीयमी’ इति ‘नमस्स्वस्ति’ इति चतुर्थी बाधित्वा कर्मणि
द्वितीया भवति ॥

‘पुच्छभाण्डचीवराणिङ्’ । ङकारस्तडर्थो णिग्रहणेऽपि सामान्य-
ग्रहणाधिघातार्थश्च । णकारो णिग्रहणेऽपि सामान्यग्रहणायैव, वृद्धि-
भाजः प्रकृतेरभावात् । इहाप्यनुवृत्तं करणग्रहणं पूर्ववदभिधान-
स्वाभाव्यात् क्रियाविशेषपरम् । तदुक्तं वृत्तौ—पुच्छादुदसने पर्य-
सने वा^१ भाण्डात्समाचयने । चीवरादर्जने परिधाने वेति^२ । उद-
सनमुत्क्षेपणम् । पर्यसनं परितः क्षेपणम् । समाचयनं राशी-
करणम् । अर्जनमार्जनम् । परिधानमाच्छादनम् । उत्पु-
च्छयते । सम्भाण्डयते । सञ्जीवरयते । अत्रोदादीनां प्रयोग उद-
सनादिव्यक्तये । पुच्छादेः कर्मणो घातावन्तर्भावात् अकर्मका

एते । 'यविनणोः प्रातिपेधे णिश्रान्ति' इत्यत्र णिग्रहणेनाप्यस्य ग्रह-
णात्कर्मकर्तारि पक्षे यविनणोरभावात् उत्पुच्छयते गौः स्वयमेव ।
उदपुपुच्छत गौस्स्वयमेवेति शप्चडो भवतः । यद्वा उत्पुच्छयति-
रन्तर्भावितण्यर्थः तदा उत्पुच्छयते गामिति गौः कर्म भवतीति कर्म-
कर्तृत्वलाभः । उत्पुच्छयतेः कौ णेत्यपि सोर्हलयादिलेपे छका-
रस्य संयोगान्तलेपे उत्पुत् इति भवति । ब्रश्चादिना पत्वं संयो-
गान्तलेपेऽसिद्धत्वात् न भवति । ननु च 'छोश्शूद्' इति शे
तस्य ब्रश्चादिपत्वे तस्य च भक्ष्वे उत्पुडिति भाव्यम् । तत्र; यतः
शत्वविधौ सनुक्छजे गृह्यते । इह तु पुत् [पदं]* छाद-
यतीति पुच्छशब्दव्युत्पत्तेः तकारस्तुरः संबन्धी न भवति । ननु
यत्र सनुक् छकारो न सम्भवति तत्र केवलो गृह्यते इत्यपि
स्थितेः वान्छतेः कौ वान् वांशो इतिवद्वापि शत्वेन भवि-
तव्यम् । भवतु कामं. तस्यापि संयोगान्तलेपे उत्पुडिति भविष्यति ।
द्विवचनादौ 'स्तोदश्रुना श्रुः' इति तकारस्य श्रुत्वे 'शश्छेऽटि'
इति शकारस्य छत्वे उत्पुच्छावित्यादि सेत्स्यति ॥

'मुण्डमिश्रश्छरणलवणव्रतवस्त्रहल्कलकृततूस्तेभ्यो णिच्' । एभ्यः
करणे णिज्भवति । मुण्डं करोति मुण्डयति माणवकम् । मिश्र
यत्यन्नम् । छरण्याति वस्त्रम् । लवणयति व्यञ्जनम् । व्रताङ्गोन्ने
तन्निवृत्तौ वा—पयो व्रतयति, पयो मुद्धे इत्यर्थः । वृषलाञ्चं व्रतयति,
परिहरतीत्यर्थः । अत्र भोजनतन्निवृत्तौ व्रतशब्दार्थाविति पूर्ववत्क-
रणे प्रत्ययः । श्रूयते च भोजने व्रतशब्दः 'यदस्य पयो
व्रतं भवत्यात्मानमेव तद्वर्धयति त्रिव्रतो वै मनुरासीद्विव्रता

अमुरा एकव्रता देवाः” इति । पस्पशायां न— ‘शतयं चानेन
श्वमांसादीन्यपि व्रतयितुम्’ इति । अयमेव व्रतशब्दो दर्शादिवत्
विपरीतलक्षणाया तन्निवृत्तौ वर्तते ॥

वस्त्रात्समाच्छादने—संवस्त्रयति प्रावारम् । अत्रापि पूर्ववत्स-
माच्छादनं प्रकृत्यर्थे इति केचित् । प्रत्ययार्थे हि प्रकृत्यर्थेन वस्त्रे-
णैकार्थभूतस्य प्रावारान्वयः सामर्थ्याभावात् स्यात् ॥

अथ मुण्डयति नापित इत्यादौ व्यपेक्षाभावे सावकाशं मुण्डा-
दिभ्यो णिज्वचनं तत्करोतीत्येव सिद्धे णिच्चारम्भमाणत्वात् यथा
माणवकं मुण्डयतीत्यादौ सापेक्षत्वेऽपि भवति तथेहापि स्यात् ।
नैवदस्ति । तत्र हि मुण्डादयो धर्मवचना धर्ममपेक्षन्ते न तत्र
दिह वस्त्रमन्यमपेक्षते ॥

अपेक्षं स्यात् मुण्डादौ प्रकृतेरन्योपेक्षावदन भ्रम्यमाणस्य
न्यपेक्षास्तीति । एवं हार्थो न सद्गच्छते । यतः संवस्त्रयति प्रावार-
मित्यस्य प्रावारं वस्त्रं छादयतीत्यर्थः स्यात् । न नैवविध्यते, प्रा-
वारमाच्छादयतीत्येवेत्यने ॥

अयोध्येन उभयपक्षीभ्यामिति । एवं हि वस्त्रमामान्ये प्रावार-
स्यान्वभावात् तन्प्रयोगे न्यर्थस्स्यात् । अथ ‘व्यासना आयाता वसि-
ष्ठोऽप्याना’ इति शब्द विशेषस्य प्रावारस्य प्राधान्यग्राहनाय प्रयोगः
स्यात् । तत्र यत्र एतास्मिन्नाक्षरे एतस्य प्राधान्यपरम्पराया-
न्यं न प्रतिपादयन् न शक्यते ॥

• अत्र सुधाकर —समाच्छादनं प्रत्ययार्थमेवाह सामान्यकर्मणोऽन्त-
र्भावेऽपि विशेषकर्मणोऽनभिहितत्वात् तद्विशेषप्रयोगो यथा भवति
माणवरमितीति । एव सति वस्त्रसामान्यस्य प्रावारो विशेषणो
भवति ॥

हलादीना प्रयाणा ग्रहणे प्रत्यय । हल गृह्णाति हलयति
एव कलयति । एवं कृतयति । अत्र वार्तिक 'हलिकल्पोरच
निपातन सन्वद्वावप्रतिषेधार्थम्' इति । तत अजहलत्, अचकलत्
इत्यत्राग्लोपित्वात् 'सन्वद्भ्युनि' इतीत्य न भवति । अक्रियमाणे पुन-
रस्त्वनिपातने इकारस्य णाविष्ठवदिति टिलोपात्परत्वात् वृद्धावैकारे
तस्यापदेशात्पूर्वं परत्वाच्छोपे अग्लोप्यङ्ग न स्यात् । सन्वैवार-
लोपस्य पूर्वविधावित्वे 'अच परस्मिन्पूर्वविधौ' इति स्थानिवत्त्वेन
लघो चङ्गुरत्वविधातात् विमनेन अग्लोपित्वार्थेन अतत्त्वनिपातनेन।
नेतदस्ति । अभ्यासस्यादिष्टादच पूर्वत्वेन तस्येत्वे स्थानिवत्त्वाप्र-
सङ्गात् । एवमपि कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वादृद्धे पूर्वमेवकारो
लोप्यत इति अग्लोपित्वासिद्धे नार्थोऽस्त्वनिपातनेनेति चेत् न ।
यद्दृष्टौ शब्दान्तरमाप्त्या भवत्वनित्यो लोपः ॥

तूस्ताद्विहने । तूस्त केश इति श्रीभद्र । नदीभूता केशा इति
बोधिण्यासे । पापमिति वैजयन्त्याम् । तूस्तानि विहन्ति त्रितूस्त
यति । विहननद्योतनाय वे प्रयोगः ॥

• सत्यापपाशरूपविणातूलश्लोकसेनालेमत्वनवमेवणेचूर्णेचुरादिभ्यो
/ गिच्' । अत्राप्यनुवृत्त वरणग्रहण क्रियाविशेषोपलक्षण अत्र

१ विशेषः.

२ स्थानिवत्त्वेनाङ्गस्य चङ्गुरिपरत्व विधानिध्यत इति

सत्यापेति निर्देशात् णिचस्सन्नियोगेन सत्यस्यापुक् टिलोपाभा-
 वश्च भवति । अत्र च वार्तिकम्—‘अर्थवेदसत्यानामापुग्वक्तव्यः’
 इति । अत्र भाष्यम्—सत्यस्य कृञि आपुक्चेति । वृत्तौ तु—
 सत्यमाचष्टे सत्यापयतीत्युक्तम् । अत्र हरदत्तः—भाष्ये कृप्रोत्यर्थ-
 निर्देशः प्रयोगदर्शनवशादिह त्वारूपानार्थ इति । एवमर्थापयति,
 वेदापयति, पारां विमुञ्चयति विपाशयति । पाशाद्विमोचयति
 विपाशयतीत्यपि । रूपं पश्यति रूपयति । वीणया उपगायति
 उपवीणयति । तूलैरनुरुष्णाति अनुतूलयति । श्लोकैरुपस्तौति उप-
 श्लोकयति । सेनया अभियाति अभिपेणयति—‘उपसर्गात्सुनोति’
 इत्यादिना पत्वम् । अभ्यपेणयत्—‘प्रान्तिनादद्वचवायेऽपि’ इति
 पत्वम् । अभिपिपेणयिपति—‘स्थादिष्वभ्यासेन’ इति साम्यासस्य
 पत्वम् । लोमान्यनुमार्ष्टि अनुलोमयति—‘णाविष्ठवत्’ इति टिलोपः ।
 त्वचं गृह्णाति त्वचयति—अचप्रत्ययान्तोऽयमकारान्तः तेनाङ्गोपस्य
 स्थानिवत्त्वात् ‘अत उपधायाः’ इति वृद्धिर्न भवति । *ह्रस्वन्तस्य
 तु^१ तत्करोतीति णो त्वाचयतीति भवति । टिलोपस्तु—‘प्रकृत्यैकान्’
 इति प्रकृतिवद्भावात् भवति । वर्मणा सन्नहति संवर्मयति । वर्णं
 गृह्णाति वर्णयति । चूर्णैरवध्वंसयति अवचूर्णयति । अग्रावध्वं-
 सनमेव करणमितीन्दुश्रीमद्गौ^२ । चुरादयो माषवीयायां धातुवृत्तौ
 व्याख्याताः । अत्रार्थविशेषास्तदनुरूपाः समर्थादिभक्तयश्च लोकप्र-
 सिद्धचनुसारेण वृत्तिकारेण दर्शिता इत्यस्माभिरपि तथैव प्रदर्शिताः ॥

अथान्येभ्योपि णिच्प्रदर्शयते—

‘प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च’ ॥ प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे णिज्भवति, इष्टनीव चास्मिन्बहुलं कार्यं भवति । अस्मैव धातुभूतस्य प्रपञ्चः—‘तत्करोति तदाचष्टे’ ‘तेनातिक्रामति’ ‘कर्तृकरणाद्धात्वर्थे’ इति सूत्राणि । अत्र कर्ता करणस्य विशेषणं करणत्वेन लोके प्रसिद्धानां चक्षुरादीनामेव ग्रहणं या भूदिति । अन्यथा चक्षुषा पश्यति चक्षयति । श्रोत्रेण शृणोति श्रोत्रयति इत्यादावेव स्यात् । न तु करि भिरवचम्राति अवकरयति परशुना छिनत्ति परशयति इत्यादावपि । एवं च तेनातिक्रामति इत्येतत् कर्तृकरणादित्यस्यैव प्रपञ्चो भवति । अत्र तत्करोतीत्यादौ तदित्यादिप्रकृतेः कर्मत्वादिमात्रप्रतिपादनार्थं न तु द्वितीयाद्यन्ततार्थमपीति कर्मत्वादिविशिष्टात्प्रातिपदिकादेव णेर्विधानात् पटुमाचष्टे इति विवक्षायामपि पटोः प्रातिपदिकात् ‘णाविष्ठवत्’ इति टिलोपे तस्य ‘अत उपधायाः’ इति वृद्धौ ‘अनः परस्मिन्’ इति स्थानिवत्त्वात्तदभावे पठयतीति भवति । सुबन्तादुत्पत्तौ तु ‘सुपो धातुप्रातिपदिकयोः’ इति सुपो लुकि टे-श्च लोपे अवशिष्टस्य प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वात् पठत्वे पठयतीति जश्त्वं स्यात् । न च टिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन टकारस्य पदान्तत्वाभावात् जश्त्वाप्रसङ्गः यतः ‘न पदान्त’ इत्यादिना नश्त्वे स्थानिवत्त्वं निषिध्यते । न च णो कृत्या भसंज्ञया पटोः टावधेः पदसंज्ञा बाधो यदस्यां टिलोपः स्थानिवद्भवति । अयं च प्रातिपदिकाद्विधीयमानो णिच् यथाकथंचित् ‘प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवति’ इति सिद्धान्तितत्वात् इच्चावन्नाद्यपि भवति । अत एव ‘णाविष्ठवत्’ इत्यत्र मान्ये ‘इष्टवदित्यति-

देशः पुंवद्भावभावटिलोपयणादिपरविन्मतोलुक्कनर्थम्' इति पुंवद्भावः प्रयोजनं दर्शितम् । इदं च पुंवद्भावादिप्रयोजनकथनं न परिगणनम्, किन्तुदाहरणमात्रमेव । तदुक्तं वृत्तौ—'प्रादयोपीप्यन्ते' इति । तत्र पुंवद्भावो यथा—एनीमाचष्टे एतयति । हरिणीमाचष्टे हरितयति । लोहिनीमाचष्टे लोहितयति । कुमारीमाचष्टे कुमारयति इत्यादौ 'भस्यादे तद्धिते' इतीष्टानि विहितः पुंवद्भावो 'णाविष्ठवत्' इत्यतिदेशादत्रापि भवतीति एन्यादीनां एतादयः पुंशब्दाः भवन्ति । 'वसिष्ठवदत्र वर्तितव्यम्' इत्यादौ विशेषातिदेशो ब्राह्मणत्वसामान्यनिबन्धनस्याप्यतिदेशात् इष्ठवदतिदेशो नापि न केवलमिष्टनोऽसाधारणरूपं निबन्धनम् । 'तुरिष्ठेमेयस्सु' इत्यादिकमेव कार्यमतिदिश्यते किन्तु भसंज्ञानिमित्ततद्धितत्वादिनिबन्धनमपीति पुंवद्भावोतिदेशस्य प्रयोजनमुक्तम् । अनेन चेष्ठवद्भावेन नेष्टानि दृष्टमेवातिदिश्यते किं तर्हि सम्भावितमात्रमपीति कुमारयतीत्याद्युदाहृतम् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । अन्यथा राजयतीत्यादाविष्टनोऽनुत्पादात् टिलोपो न स्यात् । 'टे' इत्यत्र कैयटे एतयतीत्यादौ टिलोपेन ङीप् निवृत्ते तत्सन्निभयोगशिष्टत्वात् नकारनिवृत्तौ सिद्धायामपि इष्ठवद्भावात् पुवत्त्वेन रूपसिद्धिर्माप्ये उक्तत्वात्सन्निभयोगशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात् ऐनेयः इयैनेयः इत्यत्र 'यस्य' इति लोपेन इकारनिवृत्तावपि नकारो न निवर्तत इत्युक्तम् । पदमञ्जर्यां स्वेवमुक्तोक्तम्—'अपर आह—इड-विडमाचष्टे ऐडविडयति । दरदमाचष्टे दारदयति इत्यादौ पुंशब्दातिदेशार्थं पुंवद्भवनं' इति ॥

ननु च इडविडादीनामिष्टानि पुंवद्भावो न दृष्ट इष्टन एव

तत्रासम्भवात् । नेष्टनि दृष्टस्यैवातिदेशः ; किं तर्हि इष्टनि संमञ्जोप-
 स्य । अन्यथा अतिराजयतीत्यादौ टिलोपो न स्यादिति । इष्टि-
 शब्देन पृथुमाचष्टे पार्ययति उशिजमाचष्टे औशिजयति
 दि गृह्यते । अत्रेडविडपृथुशब्दात् क्षत्रिण्वचनात् 'जनपदशब्दात्
 क्षत्रियादञ्' इत्यादि तस्य 'ते तद्भाजाः' इत्यापादपरिसमाप्तेः
 प्रत्ययानां तद्भाजत्वात् 'अतश्च' इत्यकारमत्ययत्वेन स्त्रियां लुकि
 इडविड् स्त्री, ऐडविडः पुमान् । वरदुशिजोरपि 'द्वचम् मगध'
 इत्यणः पूर्वबहुकि वरद् स्त्री, वारदः पुमान्, एवमुशिकू स्त्री,
 औशिजः पुमान्भवति ॥

नन्वत्रैडविडादीनां गोत्रवाचित्वात् अपत्याधिकारादन्यत्र लौकि-
 कस्य गोत्रस्य ग्रहणात् 'गोत्रं च चरणेस्सह' इति जातिवा-
 चित्वात् 'जातेश्च' इति पुंवद्भावनिषेधः कस्मान्न भवति ? । उ-
 च्यते—औपसङ्गानिकस्य अयं न भवति अनित्यत्वात् । अत
 एव हैस्तिनीनां समूहो हास्तिकं इत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषया
 'अचित्तहस्ति' इति ठकि जातित्वेऽपि पुंवस्त्वं भवति । अ-
 नित्यत्वे च ज्ञापकं 'प्रवाहणस्य टे' इति प्रवाहणशब्दे पूर्व-
 पदस्य वृद्धिं विकल्प्य उत्तरपदस्य स्वतः सपृष्टिकस्यापि नित्यं
 तद्वचनम् । तद्धि प्रवाहणेयीभार्य इत्यत्र पूर्वपदस्य वृद्ध्य-
 मावेऽपि ढस्योत्तरपदे वृद्धिनिमित्तत्वेन 'वृद्धिनिमित्तस्य' इति
 पुंवद्भावप्रतिषेधार्थम् । नित्ये च जातिलक्षणे निषेधे प्रवाहणे-
 यीशब्दस्य गोत्रवाचित्वेन जातित्वादेनैव पुंवत्त्वनिषेधे सिद्धे किं
 तदर्थं न उत्तरपदवृद्धिविधानेन । एवं तर्हि पुंवद्भावस्य इड-
 विडाद्यर्थत्वात् सन्नियोगशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वे प्रमाणाभा-

दश कयं ऐनेयः श्यैनेयः इति सिध्यतः । तत्रैवं वक्तव्यम्—
 त्प्यकारेणानन्यथासिद्धं ऐडविडयति इत्यनुदाहृत्य एतयाति
 श्येतयाति इत्यादेः उदाहरणादनित्यत्वमेव अवसास्यत इति पुंव-
 द्भावः । रभावः—‘र ऋतोह्लादेः’ इति हलादेरङ्गस्य लघोः
 ऋकारस्य इष्टमेयस्सु विधीयमानो रभावो णावपि भवति ॥

अत्र परिगण्यते—

पृथुं मृदुं भृशं चैव कृशं च दृढमेव च ।

परिपूर्वं वृद्धं चैव पडेतान् रविधौ स्मरेत् ॥

इति । पृथुमाचष्टे प्रथयति । अत्र केचिदाहुः—चडि
 पृथु इ अत् इति स्थिते टिलोपश्च प्राप्नोति वृद्धिश्च । तत्र
 पूर्वं टिलोपे वृद्धिर्न प्राप्नोतीत्यनित्या । वृद्धौ तु टिलोपः शब्दा-
 न्तरप्राप्त्याऽनित्यः । उभयोरनित्ययोः परत्वाद्बृद्धावत एकतिदे-
 शात्पूर्वं^१ टिलोपेऽङ्गस्यानग्लोपित्वात् सन्वच्छुघनीतीच्चे अपिप्रथत्
 इति भवति । अत एव ‘हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनं सन्वद्भाव-
 प्रतिषेधार्थम्’ इत्युक्तम् । यदि हि वृद्धेः पूर्वं टिलोपः स्यात्तर्हि
 हलिकल्योरिकारलोपनैवाग्लोपित्वसिद्धेः किमत्वनिपातनेनेति । ‘णौ
 षडि’ इत्यत्र कैयटे तु—नाग्लोपीत्यत्र अलोप इति वक्तव्ये
 अग्लोपीति प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्यात् षट्ठोदेर्गो वृद्धेः पूर्वं टिलो-
 पेन भवितव्यमित्यग्लोपित्वेन सन्वदिच्चाभावात् अपपदत् इत्या-
 दि भवतीत्युक्तम् । तन्मते अत्रापप्रथदिति भवितव्यम् ।
 तथा ह्रस्वर्णान्तेषु अवर्गोपधेषु च वृद्धावप्यवर्ग एव लुप्यते ।

“अग्लोपिग्रहणवदग्लोपिग्रहणमपि यत्र केवलस्यावर्गस्य लोपः
तत्र तस्य स्थानिवत्त्वेन उपधात्वविधानादेव ह्रस्वाप्रसङ्गादवर्गानि-
वर्णसमुदायलोपार्थं विज्ञास्यते । इवर्णोवर्गान्तयोस्तु पूर्वं वृद्धावग्लो-
पित्वासम्भवः ॥

. ननु स्वामिनमाख्यत् असस्वामत् । गोमिनमाख्यत् अजु-
गोमत् । प्रादुराख्यत् अपप्रादत् । यादृशमाख्यत् अययादत् ।
तादृशमाख्यन् अततादत् इत्यादौ यत्र वृद्धेरप्रसङ्गादनवर्णस्येको
लोपस्तत्रेष्टनिवृत्त्यर्थं अनग्लोप इति वक्तव्यम् । नेतदस्ति । य-
दीदृशाणिजेव नोत्पद्यते । अत्र च प्रमाणं ‘णौ चटि’ इ-
त्यत्र भाष्ये नाग्लोपीतिप्रत्याहारग्रहणेन वृद्धेः पूर्वं टिलोपस्य
ज्ञापकस्यावस्थानम् । स्वामिन्नादेर्गौ तत्कथं सङ्गच्छेन ॥

ननु स्वामिन्नामाख्यत् असस्वजत् इत्यत्र विनो लुक्पुपधाया वृद्धौ
तस्य “इष्टिनिवृत्त्यर्थं अग्लोपिग्रहणं स्यात् । इष्यते च वि-
चिन्तात् णिः । इष्टवद्धावस्य विनो लुक्ः प्रयोजनस्योक्तत्वात् ।
नेतदस्ति प्रयोजनम् । यतः ‘टैः’ इत्यत्र भाष्यकारेण स्तज-
यतीत्युदाहृतत्वात् ‘अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्य’ इति
वा वृद्धेरप्रसङ्गात् ह्रस्वभाविन्युपधेव नास्ति । कस्मिंश्चिदङ्गकार्ये
वृत्ते पुनरन्यस्याङ्गकार्यस्य वृत्तौ प्राप्तायामविधिः तस्य कार्य-
स्य तच्चेदङ्गं परिनिष्ठितं प्रयोगार्हं भवतीति परिष्मणार्थः । अस्ति
चात्र विन्मतोर्लुकोऽङ्गकार्यस्य वृद्धेः पूर्वं प्रवृत्तिः । तस्मात् ज्ञापक-
मेव प्रत्याहारग्रहणं वृद्धेः पूर्वं टिलोपप्रवृत्तेः । अत एव वादितवन्तं
प्रयोजितवान् अवीवदत् वीणां परिवादकेन इत्यत्र योऽसौ णो
णेलोपरतस्य स्थानिवत्त्वेनाङ्गस्य अग्लोपित्वात् उपधाह्रस्वत्वनिपेधे

प्राप्ते 'उपधाद्वस्वत्वे णोर्णिच्युपसंख्यानं कर्तव्यं' इति वार्तिकमा-
 रब्धम् । न च णेः पूर्वं वृद्धौ पश्चादलोपे अङ्गस्य अनग्लोपित्वेऽपि तस्य
 स्थानिवत्त्वेनोकारस्य उपधान्वविवातात् ह्रस्वो न प्रामोतीति वार्तिका-
 रम्भः स्यादिति वाच्यम् । यतः 'किल्लुगुपधात्वचद्वराणिह्रासकुत्वे-
 पूपसङ्ख्यानम्' इति स्थानिवत्त्वं न्यपेधीत् । किञ्च—'ण्यलोप'
 इत्यादिना वृद्धेः पूर्वं णिलोपस्योक्तत्वात् अनग्लोपित्वशङ्कैव न भवति ।
 अत एव भाष्यकारेण 'उपधाद्वस्वत्वे णोर्णिचि' इति वार्तिकमग्लो-
 पित्वात् ह्रस्वत्वं न प्रामोतीत्यारब्धमिति व्याख्यातम् । वृत्तिका-
 रोपि वृद्धेः पूर्वं टिलोपमनुमेने । यदाह—वादितवन्तं प्रयोजितवान्
 अवीषदद्वीणां परिवादकेन । योऽसौ गौ णिलोपस्तस्य स्थानिवद्भावा
 दग्लोपित्वाद्वा अङ्गस्य ह्रस्वो न प्रामोतीति । गतमदः । अपरे तु
 हलिकल्योरत्वनिपातनस्य भाष्यवार्तिकयोरित्वाभावप्रयोजनत्वेन क-
 थनादगिति प्रत्याहारग्रहणाद्वृद्धे पूर्वं टिलोप इति भाष्ये व्यवस्थित-
 त्वाच्च वृद्धेरुत्तरकालं पूर्वं वा कामचारेण टिलोप इति अपपटत्
 अपीपटत् इत्युभयमपि प्रतिपन्नाः । अत्र मते प्रये. अपप्रथत्
 अपिप्रथत् इत्युभयमपि भवति । एवं अदयतीत्यत्रापि । अशयति ।
 क्रशयति । द्रवयति । एषा चहि सर्वथा अग्लोपित्वात् अवभ्र-
 शत् । अचक्रशत् । अदद्रवत् इति भवति । परि-
 द्रवयतीत्यत्र सोपसर्गात्सङ्गमयतेरेव धातुसङ्गानिमित्तप्रत्ययो नान्य-
 स्मादिति पृथक्कृतोपसर्गाद्वृद्धादेरेव प्रत्यय इति 'तिङतिङ.' इति
 निघातो भवति । पर्यवन्नदयत् इत्यत्र परेः परोऽङ्गवति । परिवृ-
 दयत्येत्यत्र परेः त्वान्तेन 'कुगतिप्रादय.' इति समासे 'समा-
 से नञ्पूर्वे क्तो ल्यप्' इति ल्यप्भवति, णे. ल्यपि 'ल्यपि लघु-
 पूर्वात्' इत्ययादेशः । परिविन्नदयिपति पर्यविन्नदत् इत्यत्र संश्र-

दोर्ध्वं देरेव द्विर्वचनं भवति । 'सन्वतः' इति सनीत्वम् । सन्व-
दिस्त्वं चट्चग्लोपित्वाञ्च भवति । इति रभावः । टिलोपः—पटु-
माचष्टे पटयति—'टेः' इति इष्टानि विहितटिलोपो णावपि भवति ।
तस्य स्थानिवत्त्वादुपधावृद्धिर्न भवति । पटुमास्यत् अपपटत्—अग्लो
पित्वात् सन्वदिस्त्वं न भवति ॥

'नन्वत्र इष्टवृद्धिनाङ्गस्य भत्वात् 'यस्य' इति लोपेनापि पट-
यतीत्यादिसिद्धेः किं लोपवचनेन । सत्यम् । अत्रैवं सिद्धयति ।
पटुमुदु*रानादिभ्यो णो पटयति अदयति राजयति इत्याद्यर्थं अ-
वश्यं टिलोपेन भाव्यम् । 'सन्वच्छुनि' इत्यत्र हरदत्तः—यत्र-
केवलस्यानो लोपः तत्र तस्य स्थानिवत्त्वेनाङ्गस्य चङ्गुरणिपरत्वाभावादे-
वेत्त्वाभावसिद्धेः अनग्लोपिवचनं अज्जल्लोपार्थमपीति अददृपत्
अरराजत् इत्यादावर्पात्वाद्यभाव इत्याह । तत्र ; अनादिष्टादचः
पूर्वस्य * कस्मिंश्चित्कार्ये विधातव्ये स्थानिवद्भावो न त्वादिष्टादचः
पूर्वस्यापि† इत्यभ्यासेत्त्वे स्थानिवत्त्वाप्रसङ्गात् । अङ्गस्य चङ्गुरणि-
परत्वं त्वनूद्यते न विधीयत इति तस्य स्थानिवत्त्वाप्रसङ्गेः अङ्गं च-
ङ्गुरं णिपरं न स्यादित्याशङ्का नोदेति । सत्यपि 'वा स्थानिवत्त्वे
तत्सहितमेवाङ्गं ‡ भविष्यति । चङ्गुरणिपरं चेति न स्थानिवद्भावे-
नाङ्गस्य चङ्गुरणिपरत्वभङ्गः ॥

ननु कथं तदुक्तमभ्यासोऽनादिष्टादचः पूर्वो न भवतीति ।
यतः पटुदेर्णो चटि यटिलोपात्पूर्वं अनादिष्टादचः पूर्वत्वेन दृष्टः
पट इत्यादिः स एव द्विः प्रयुज्यत इति स्यादेवाभ्यासस्य अना-

* मुद्रितकाले मृदुषदस्थाने दृपत्पद मृदयतिस्थाने दृपयतीति च दृश्यते
† पूर्वस्मादपि. ‡ तत्पठित्विदमेवाङ्गं.

दिष्टादचः पूर्वत्वम् । सत्यमेवं ; किन्तु यत्कार्यत्वेनाश्रियते
 साम्यासावस्थं न तदनादिष्टादचः पूर्वं भवति । एवं हलिकल्यो
 रदन्तत्वनिपातनं संगच्छते । अन्यथा यस्य कस्यापि अच-
 टिलोपे तस्य स्थानिवद्भावेनाङ्गं चङ्गुरणिपरं न स्यादिति किम-
 त्वनिपातनेन । सत्यपि वा स्थानिवत्त्वे तत्सहितमेव^१ चङ्गुरणिपर-
 मङ्गं भविष्यति । अम्यासश्च तस्यैवेति सर्वथा अनग्लोप इत्ये-
 वेच्छामावो वाच्यः । अददृपत् । अरराजत् इत्यादावग्लोपे अ-
 म्यासस्येत्त्वाभावस्तु अनग्लोपे इत्याश्रीयमाणस्याको लोपाभावस्य
 विद्यमानत्वात् । पटुमारुयत् इत्यत्र वृद्धेः पूर्वं टिलोपे अङ्गस्याग्लो-
 पित्वात् अपपटत् इत्येके । कृतायां तु वृद्धौ टिलोपात् अपीप-
 टत् इत्यन्ये । (कृतायामकृतायां वा वृद्धौ) कामचारेण टिलो-
 पादुभयमपीत्यपरे । पसत्रयमिदं पुंवद्भावे प्रदर्शितम् । पयोरयं
 मतभेदः अन्येषामुवर्णान्तानां कव्यादीनामिवर्णान्तानां च द्रष्टव्यः ।
 कुमार्यादीनां तु पुंवद्भावेन कुमाराद्यादेशविधानात् वृद्धावप्यगेवं लु-
 प्यत इति अचकुमारत् इत्याद्येव भवति । इदं चाग्लोपित्वेनेत्त्वाभा-
 ववचनं सन्वत्सूत्रस्य चङ्गुरेणौ यदङ्गं तस्य योऽम्यासो लघुपरः
 इत्यर्थवादिनां हरदत्तादीनामनुसारेण । न तु चङ्गुरेणौ यल्लघु तस्मि-
 न्परतोऽम्यासस्येति वादिनां कैयटकारादीनाम् । तेषां यदत्राम्या-
 सात्परं लघु न तच्चङ्गुरणिपरम् । यच्चङ्गुरणिपरं न तल्लघु । अ-
 म्यासश्च वर्णान्तरेण व्यवधानात् न तत्पर इति नास्त्यत्रेत्त्वमसङ्गः ।
 तथा हि—तत्र भाष्ये अनजागरत् इत्यत्र अम्यासस्य लघुपरत्वाभा-
 वात् इत्थं न भवतीत्युक्तम् । यदाह—व्यवहितं चात्र लघु चङ्गुरमिति ।

यद्येवं अचीकृतत् अजीहरत् इत्यादावपि व्यवधानं प्राप्नोति ।
नैतदस्ति । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात् इत्ये-
केन वर्णनं व्यवधानमाश्रियते न पुनरनेकेनापि । एवमपि अचिक्षणत्
इत्यत्र न प्राप्नोति । एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति संयो-
गेन व्यवधानेऽपीति । यद्यं 'अत्स्मृद्वत्वर' इति असस्मरत् इत्या-
दीनां इच्चाभावार्थं अत्वं ज्ञास्ति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं च-
द्वरे णौ यल्लघु तल्लोपस्य स्थानिवच्चेन चद्वरणिपरत्वस्याभावादित्वं न
भवतीति वाच्यम् । तदेवं स्थानिवत्त्वं न भवत्यभ्यासस्यादिष्टादचः
पूर्वत्वात्सत्यपि वा स्थानिवच्चे तत्सहितमेव चद्वरणिपरमङ्गं भवति ।
अभ्यासत्वं च तस्यैवेतीत्वं दुर्वारमितीदानीमेवोक्तम् ॥

अथ कथमत्रेच्चादि भवति वादितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवद-
द्दीणां परिवादकेन इति । यावता योऽसौ णौ णिलोपस्तस्य स्था-
निवच्चेनाभ्यासात्परस्य लघोश्चद्वरणिपरत्वं विहन्यते ॥

अत्र वृत्तिकारः परिहरति—'ण्याकृतिनिर्देशात्सिद्धमिति' ।
अत एव णिजातेर्निमित्तत्वेनाश्रयणात् गोबलीवर्दन्यायेन णि-
चोऽन्यस्याको लोप इहाग्लोप इत्यग्लोपित्वादित्वं न प्राप्नोतीत्येतदपि
परिहृतम् ॥

यत्तु सन्वद्धुनीत्यत्र भाष्ये णेः परत्वादृद्धौ कृतार्या लोप इति
अग्लोपित्वाभावादित्वं भवतीति वचनं तत्प्रौढिवादमात्रम् । यत्स्वयमेव
णौ चदीत्यत्र नाग्लोपीत्यगिति प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्यात् 'ण्यल्लोप'
इत्यादिवचनाच्च वृद्धेः पूर्वं टिल्लोपमाह । एवमन्यत्रापि णेर्णौ द्रष्ट-
व्यम् । वहेः के यनादित्वात् संप्रसारणे परपूर्वत्वे होढे 'क्षपस्त-

धोः' इति थकारस्य घकारे तस्य घृत्वेन ढकारे दोढे लोपे दीर्घः उद्दः तमाचष्टे ऊढयति चडि अजादित्वात् द्वितीयस्यैकाचः 'चडि' इति द्विर्वचने कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धत्वेन ढत्वादीनामसिद्धत्वे णौ कृतं स्थानिवत् इति टिलोपस्य च स्थानिवत्त्वे हतशब्दस्य द्विरुक्तौ उत्तरखण्डस्य पूर्ववद्ढत्वादौ अम्यासस्य हलादिशेषे 'कुहोश्चुः' इति कुत्वेन हकारस्य झकारे तस्य च 'अम्यासे चर्च' इति जश्त्वेन जकारः । आटि वृद्धौ च औजढत् इति भवति । अग्लो-
पित्वात्सन्वदिच्चाभावः । औजिढत् इति—क्तिनि पूर्ववत् संप्रसार-
णात् ऊविशब्दाणिच चडि हतशब्दस्य द्विरुक्तौ ॥

ननु कथमिह ढत्वादीनामसिद्धत्वम् । यतः 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्व-
चने' इत्युच्यते, सत्यम् । 'उभौ साम्यासस्य' इति उपसर्गस्था-
न्निमित्तात्परस्य अनितेः नकारस्य णत्वविधानात् अनित्यत्वज्ञापना-
दिहेव तन्न प्रवर्तते । नित्ये चास्मिन् प्राणितीतिवत् माणिणि-
पतीत्यत्रापि अनितेर्नकारस्य उपसर्गस्थान्निमित्तान् परत्वेन 'अ-
नितेः' इति णत्वे कृते तत्सहितस्येव द्विर्वचने सिद्धे किम-
नेन साम्यासस्येति णत्वविधानेन ॥

कर्तृशब्दाणिच णाविष्टवदतिदेशात् 'तुश्छन्दसि' इति विधी-
यमाने तृशब्दलोपे करयतीत्येके । एवं हर्त्रादीनामपि हरयति
इत्यादि द्रष्टव्यम् । दोष्मादेस्तु णौ घत्वादीनां पूर्वत्रासिद्धत्वेन तृ-
शब्दलोपे दोहीयसीत्यादिवत् दोहयतीत्यादि भवति ॥

अन्ये त्वयं तृशब्दलोपः छन्दस्युपदिष्टः कथं भाषायां स्यादिति
कर्तयतीत्यादि प्रतिपत्ताः । पित्रयतीत्यादावयं तृशब्दलोपो नाश-
क्यः । 'उणादयोऽव्युत्पन्नानि' इति पित्रादिषु व्युत्पत्तिकार्यानाश्रय-

णान् अवयवप्रविभागो न भवति । अत्र च ज्ञापकम्—अ-
प्रतिल्यत्र नट्टादीनां ग्रहणम्; व्युत्पत्तो तेषां तृमन्तत्वादेव
ग्रहणासिद्धेः किं तेषां ग्रहणेन ॥

त्वामाचष्टे त्वादयति मामाचष्टे मादयति—‘प्रत्ययोत्तरपद-
योश्च’ इति एकार्थवृत्तयोः युष्मदस्मदोः मपर्यन्तस्य त्वमयोर्वृद्धिः ।
अत्रान्ये अङ्गवृत्त इति वृद्धिमकृत्वा त्वदयति मदयति इति
मन्यन्ते । अपरे पुनस्त्वमयोः पूर्वं लोपे नित्यत्वात्प्रवृत्ते वृद्धौ
पुकि त्वापयति मापयतीति भवति । त्वदयतीति वादिनां
अन्तरङ्गं परपूर्वत्वमित्याभिप्रायः ॥

युवामाचष्टे युष्मयति । आवामाचष्टे अस्मयति—‘युवावो’
इत्यत्र द्विवचनेन द्व्यर्थवृत्तिताया अभिधानेऽपि णिजुत्पत्तिः प्राति-
पदिकादिति विभक्तेरनुत्पादे विभक्तिपरत्वाभावाच्च युवावयोः प्रसङ्गः ।
इह सुषन्तादुत्पत्तावपि विभक्तेर्लुप्तत्वेन विभक्तिपरत्वाभावाद्युवा-
वयोरप्रसङ्ग एव । नच मन्तव्यं अन्तरङ्गत्वात्सुब्लुकः पूर्वं युवा-
वयोः ‘द्वितीयायां च’ इति शेषे लोपापवादे आत्वे पुकि
युवापयति आवापयतीति स्यातामिति । यतोन्तरङ्गानपि विधीन्
बहिरङ्गो लुग्बाधते । उपपादितं चैतत् क्यज्विधौ^१ । ‘प्रत्य-
योत्तरपदयोश्च’ इति त्वमो युष्मदस्मदोरेकार्थत्वात् न प्रसङ्गतः ।
अतः युष्माभाचष्टे अस्मानाचष्टे युष्मयति अस्मयति इत्यत्रापि
न भवतः । त्वामतिक्रान्तं अतित्वां अतिव्रजन्तौ अतित्वां अति-
क्रान्तान् अतित्वान् एवं अतिमान् । अत्र च युष्मदस्मदो-
रेकार्थत्वात् विभक्तिपरत्वाच्च ‘त्वमावेकवचने’ इति त्वमयोः शे-

पेलोपापवादे 'द्वितीयायां च' इति पूर्ववदात्वे शसोऽन्यत्र वि-
भक्तेः 'हेप्रथमयोरम्' इत्यमादेशः । शसि तु 'शसो न'
इति युष्मदस्मभ्यां परस्य शस आदेर्नकारे सस्य संयोगान्तलोपः ।
'युवावौ द्विवचने' इत्यत्र द्वयोर्वचनं द्विवचनं तच्च युष्मदस्म-
दोर्विशेषणमिति स्थितत्वादौटि युवावयोरमसङ्गः । अत्र णौ युष्म-
दस्मदोरेकार्थत्वेन 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति त्वमयोरन्तरङ्गत्वात्पर-
पूर्वत्वे तत्तद्विलोपे च अतित्वयति अतिमयति इति भवतः । अत्रापि
त्वमयोः पूर्वं नित्यत्वाद्विलोप इति चादिना अतित्वापयति अति-
मापयतीति स्थाताम् । युवामतिःक्रान्तं अतिक्रान्तौ अतियुवां अति-
क्रान्तान् अतियुवान् । एवं अस्यावं अस्यावान्—युष्मदस्म-
दोः द्वयर्थत्वात् विभक्तिपरत्वाच्च 'युवावौ द्विवचने' इति युवाव-
योः पूर्वत्वात् 'द्वितीयायां च' इत्यात्वं 'हेप्रथमयोरम्' इत्य-
म्भावः 'शसो न' इति च भवति । युष्मानतिक्रान्तं अतिका-
न्तौ अतियुष्मान् अतिक्रान्तान् अतियुष्मान् एवं अत्यस्मान्—
पूर्ववदात्वविभक्तिकार्ये । सर्वत्रार्थे णौ युष्मदस्मदोरेनेकार्थत्वात् त्वम-
योरभावात् अतियुष्मयति अत्यस्मयतीति भवतः ॥

श्वानमाचष्टे श्वायति—अत्र श्वान् इ इति स्थिते णाविष्ठवद-
तिदेशात् द्वौ टिलोपौ प्राप्तः, 'टेः' इत्येक 'नस्तद्धिते'
इत्यपरः । तत्र 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावात् 'टेः' इत्य-
स्मिन्निवृत्तेऽपि 'नस्तद्धिते' इत्यर्थं भवति । तत्र कृते इष्टनोऽना-
दित्वेन तत्र परे पूर्वस्य भवं दृष्टमिति णावप्यतिदेशेन तस्य
सङ्गावाहकारस्य संप्रसारणे कृते णौ वृद्धावावादेशः ॥

नन्विष्ठवदतिदेशवाक्ये णावित्युपमेये सप्तमीश्रवणात् इष्टवत्

इत्युपमानेऽपि वतिः ससम्बन्तात् इति तत्र परे पूर्वस्य यत्कार्यं दृष्टं तदेव अतिदेष्टव्यम् । नावपि परे न पुनः गोरिष्ठन इव तद्वितत्वमपि इति । तत्र 'प्रातिपदिकस्य' इति वचनस्य प्रत्ययकार्याणां अतिदेशनिवृत्त्यर्थत्वाद्वा गेस्तद्धितत्वाभावात् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपोत्र न स्यात् । अतद्धितत्वादेव त्वयाप्योर्गुणो न कृतः । उच्यते—असत्यपि तद्धितत्वे ब्रह्मवत्तरो ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ विन्मतालुकि इष्टानि परे प्रकृतो नान्तलक्षणाष्टिलोपो दृष्ट इत्यत्रेष्टनोसंभवेऽपि सम्भावनया स्यादेव । यथा पट्टितमा पटिष्ठेत्यादौ 'मस्यादे तद्धिते' इति पुंवद्भावो भवन् कुमारिमाचष्टे कुमारयतीत्यादौ इष्टनस्तम्भावनया भवति । एवं तर्हि दविष्ठ इत्यादौ इष्टनि ओर्गुणः पूर्वस्य दृष्ट इत्यत्राप्यतिदेशेन प्राप्नोति । नैष दोषः । यदस्मिन् संप्रसारणाष्टिलोपो 'असिद्धवदत्र' इत्यसिद्धौ भविष्यतः ॥

अन्ये तु ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ नान्तलक्षणाष्टिलोपात् परत्वात् 'देः' इत्यनेनैव भवितव्यमिति तस्याप्रवृत्तेः इष्टानि परे पूर्वश्रादर्शनादिहतिदेशो न युक्त इति तदभावात् केवलं प्रसारणपूर्वत्वयोः शुनयतीति भवतीति मन्यन्ते ॥

नन्वनयोः आभीषयोष्टिलोपयोः 'असिद्धवदत्र' इत्यन्योन्यस्यासिद्धत्वात्कथं विप्रतिषेधः । नैष दोषः । 'धुमास्या' इत्यत्र हल्ग्रहणेन विप्रतिषेध इदमसिद्धत्वं^१ नेति ज्ञापनात् । तच्च हल्ग्रहणं गोद इत्यादौ अजादौ विडत्यार्धधातुके ईत्वं मा भूदिति यदि च विप्रतिषेधे इदमसिद्धत्वं^१ स्यात् कृतेऽपीत्वे तस्यासिद्धत्वात् अंतेलोपे सिद्धं गोद इत्यादीति किं हल्ग्रहणेन ॥

नन्वेतदीत्वेऽपि 'अचि श्रुधातु' इतीयद् स्यादिति तन्नित्यर्थः।
 मीत्वमेव मा भूदिति अर्थवदेव । नेतदस्ति प्रयोजनम् । यदियदोऽप्या-
 भीयत्वेन तस्मिन्नपीत्वस्यासिद्धत्वात् । मैवम् । युट्ते यणीवेयदीत्व-
 स्यासिद्धत्वाभावो वाच्यः । अन्यथा धियो पियो इति न सिद्धय-
 तः । यद्धानिपिबत्योः कौ कृतं 'धुमास्था' इतीत्वं इयङ्च-
 सिद्धं स्यात् । नेनदस्ति । 'ध्यायतेस्तंप्रसारणं च' इति
 ध्यायतेः प्यायतेश्च कौ संप्रसारणदीर्घत्वयोः धीपीशब्दयोः व्यु-
 त्पादनात् । अवश्यं चैतदेवं वाक्यकारस्य मते विज्ञेयम् । अन्यथा
 तेन वकारे प्रतिषेध इति क्वावपीत्वाभावस्य उक्तत्वात् धीपीश-
 ब्दावेव न स्याताम् । तथा च तत्र भाष्ये 'यदि तर्हि वकारे प्रति-
 षेध उच्यते कथं धीः' इति बोधयित्वा 'धीरिति चोक्तम्' कि-
 मुक्तं नेतदीत्वं किं तर्हि ध्याप्योः संप्रसारणमिति' इत्युक्तम् ।
 यदपि मतं ईत्वे वकारस्य प्रतिषेध इत्यस्य भाष्ये अनवस्थानात्^१
 क्वावप्येतौ शब्दौ भवत इति तदपि क्वावीत्वं विभक्ताविय-
 ङिति व्याश्रयत्वात् नास्त्यसिद्धत्वप्रसङ्गः । एवमपि व्यवस्थार्थं
 हल्ग्रहणं कर्तव्यमेव । अन्यथा आभीयानां अन्योन्यस्मिन् अन्यो-
 न्यस्यासिद्धत्वात् ईत्वमाहोपेसिद्धमाहोपश्रुत्व इति व्यवस्था न
 प्रकल्प्येत । एवं तर्हि 'आतो लोप इटि च' इत्यजादौ कृत्या-
 र्धधातुके आकारस्य लोपो भवति । ततो धुमास्थागापाजहातिसां
 च पूर्वोक्त इडादौ परे आकारस्य लोपो भवति । इदं चेत्व-
 बाधनार्थम् । तत ईत् । ईदप्याकारस्य भवति धुमास्थादीनाम् । इदं
 चाजादिष्वाहोपस्य उक्तत्वात् ह्लादौ कृत्यार्धधातुके भवति । तत

^१ "भाष्ये तु कथं धीरिति कीरिति । धीरिति चोक्तम्"

इत्याद्येव दृश्यते.

^२ भाष्ये न व्यवस्थापनात्.

‘एलडि’ ‘वाऽन्यस्य सवोगादे’ ‘न स्यपि’ ‘मयतेरिदन्यतरस्याम्’ । ततो यति आत इत्येव । यति चात इद्वतीति । एव लघीयसा न्यासेन सिद्धाया व्यवस्थायामपि यद्रीयास यत्रमास्थाय हल्ग्रहण करोति तस्यैतत्प्रयोनन विप्रतिषेधे नेदमासिद्धत्वमिति । एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेध । इषवदतिदेशेनेव द्वावपि टिलोपो भ्राप्येते इत्येकयोगलक्षणत्वात् पौर्वापर्याभावात् । तथा च ‘प्रत्य-
यलोपे’ इत्यत्र वार्तिकम्—तुमुर्घयोश्च विप्रतिषेधानुपपत्ति एकयो-
गलक्षणत्वात् परिवारिति । युक्तो विप्रतिषेध किमेनेनातिदिश्यते ।
यत्प्रकृताववस्थित तत्र च परत्वात् ‘नस्तद्धिते’ इत्येत बाधित्वा
‘ट’ इत्येव व्यवस्थितामिति । ‘प्ररुत्येकाच्’ इत्यत्र भाष्यादौ
ब्रह्मिष्ठ इत्यत्र ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपोऽभिहित ॥

विद्वासमाचष्टे इति णौ टिलोपे विद्वयतीति दौर्गा । अत्रात्रेय —
प्रसारणाभावश्चिन्त्य इति । तत्रेष्टवशावेन भत्वात् ‘वसोस्स-
प्रसारणम्’ इति सप्रसारणे वृद्धावावादेशे चिदावयतीति भवित-
व्यमित्येके । अपरे तु द्रुवते—कृतेऽपि टिलोपे प्रसारण प्राप्नो-
तीति नित्यत्वात् कृते तस्मिन्नन्तरङ्गत्वात्परपूर्वत्वे च पश्चाद्विलोप इति
विदयतीति । ननु टिलोपोपि कृते सप्रसारणे प्राप्नोतीति नित्य ।
नैतदस्ति । कृते सप्रसारणे अन्तरङ्गत्वात् परपूर्वत्वे शब्दान्तर-
प्राप्त्याऽयमनित्यो भवति । म्यादेतदेव यदि प्रसारणमात्रेण शब्दा-
न्तरप्राप्ति स्यान्नेह तथा किन्तु परपूर्वत्वेन । यस्य च लक्षणान्त-
रेण निमित्त विहन्यते नैतदनित्य भवति । नेप दौष । ‘यस्य
च लक्षणान्तरेण’ इति परिमाणा न सार्वत्रिकी । उक्त चेव ‘आड-
जादीनाम्’ इत्यत्र हरदत्तादिमि । अमुमेव पक्षमाश्रित्य भस्या-

भिः माधवीयायां 'धातुवृत्तौ' वेत्तौ विदयतीति प्रदर्शितम् ॥

उदञ्चमाचष्टे उदीचयति — अत्र सोपसर्गात्संग्रामयतेरेवेति ज्ञापकात् धातुसंज्ञानिमित्ते प्रत्यये उपसर्गाणां श्रुतकरणात् क्लृप्तान्तात् लुप्तनकारादञ्चतेरेव णौ 'प्रकृत्येकाच्' इति प्रकृतिभावात् टिलोपाभावे णाविष्ठवदतिदेशेन भत्वे 'अचः' इति लुप्तनकारस्याञ्चतेः प्राप्ताकारलोपापवादः 'उद ईत्' इतीत्वं भवति । चङि णिलोपस्य 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवत्त्वात् 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति विशब्दस्य द्विर्वचने अङ्गस्याटि वृद्धौ उदैचिचत् इति भवति । ह्यपि लघुपूर्वत्वाभावे नायादेशाभावाणिलोपे उदिच्येति^१ भवति ॥

प्रत्यञ्चमाचष्टे प्रतीचयति — अत्रापि पूर्ववदञ्चतेरेव पूर्ववत् णौ भत्वात् 'अचः' इत्याकारलोपे 'चौ' इति लुप्तनकारेऽञ्चतौ पूर्वपदस्य दीर्घः । चङि विशब्दात् पूर्वमाटि यणादेशे प्रत्याचिचत्, 'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च' इति यदा इकोऽसवर्णेऽचि प्रकृतिभावो दीर्घस्य च ह्रस्वः तदा प्रतिअचिचत् इति भवति । ह्यपि तु पूर्ववत् प्रतीच्येति भवति ॥

सम्यञ्चमाचष्टे समीचयति — 'समस्समि' इत्यञ्चतौ सम्यादेशे 'अचः' इत्याकारलोपे 'चौ' इति दीर्घः । अत्रापि चङ्ल्यपोः पूर्ववत् सम्यचिचत् । समीच्येति भवति ॥

तिरोञ्चतीति तिर्यङ् 'तिरसस्तिर्यलोपे' इति तिर्यादेशः । तमा-

चष्टे तिराययति—इष्टवद्भावेन चाञ्चतेष्टिलोपे वृद्धचायो । तिरस
इत्यत्रातोलोप इति अलोपे तिर्यादेशाभाव 'अच' इत्यञ्चते विधी-
यमानाकारलोपविषय । स ह्यनन्तर अनन्तरस्य विधिर्वा भवति
प्रतिषेधो वा । अत्र पुनरिष्टवद्भावप्रवृत्त्या 'टे' इति तिरोरिकार-
स्य वृद्धचाययो कृतयोरकृतयोर्वा लोपो न भवति । 'अङ्ग-
'वृत्ते पुनर्वृत्तावविधिनिष्ठितस्य' इति । यद्वा—'असिद्धवदत्र'
इति प्राथमिकस्य अञ्चतिटिलोपस्य नारामिन्नेऽन्यस्मिन्नसिद्धत्वात् यथा-
कारितरा इत्यत्र तशब्दे पूर्वप्रवृत्ताश्रिणो लुक् पुनस्तत्रापि स्वप्रवृत्ता
वसिद्धो भवति । अत एव तिरे स्थानिवच्चेन अन्ययत्वात् 'अन्य-
याना भमात्रे' इति इष्टवद्भावेन प्राप्तोपि टिलोपो न भवति ।
एवमपीकारस्य 'यस्य' इति लोपेन भवितव्यमिति चेन्न । टि-
लोपस्यासिद्धत्वात् परया वृद्ध्या नाधाद्वा । यत्तु 'कस्येत्'
इत्यत्र भाष्ये कायमित्यत्र इकारवचनसामर्थ्यात् 'यस्येति च' इति
लोषामाश्रयवचन तत्प्रोक्तत्वादयात्रम् । अस्याग्लोपित्वेन उपधाद्वत्त्वा-
भावात् अतितिरायत् इति भवति ॥

सहाञ्चतीति सप्रचङ् 'सहस्य सभि' इति सप्रचादेश
तमाचष्टे सधाययति—पूर्ववत् सधेरिकारलोपाभाव । षडि
अससध्रायत्, अग्लोपित्वादुपधादस्वत्वाभाव । अभ्यासस्येत्तु तु
चङ्गुलपुष्परत्वाभावादपि न भवति । यदीष्टवद्भावेन प्राप्तस्याञ्चतेष्टिलो-
पस्य तिर्यादेरिकारे पुन प्रवृत्तावसिद्धत्वम् । तर्हि कुमारयती-
त्यादौ इष्टवद्भावेन प्रवृत्त पुवच्च तेनैव कुमारादेरकारलोपेऽ
सिद्ध स्यात् । नैष दोष । इष्टवद्भावेनातिदिश्यमानाना कार्याणा
उत्पत्तिदेश एव देश इत्याश्रयाणात् पुवच्चोत्पत्तिश्च 'मस्यादे

तद्धिते ' इति विधीयमानां आभीया^१ न भवति । अत एव भाष्य-
कारेण लोहिनीमाचष्टे लोहितयतीत्यादिषु इष्टवद्भावेन लोहिताद्या-
देशे पुनष्टिलोपः कृतः । एवमपि सधायति इत्यादावद्भवत्तपरि-
भाषया पुनर्वृद्धिर्न प्राप्नोतीति नाशङ्क्यम् । यस्मादेशा भाष्यकारा-
दिभिः यत्राश्रिना तत्रैव प्रवर्तते । अत एवात्र परिभाषावाक्ये
निष्ठितस्येत्युक्तम् । निष्ठितत्वं च प्रयोगार्हत्वम् । तच्चातपरि-
भाषितमन्तरेणावगन्तुं न शक्यते ॥

विषु नाना अञ्चति गच्छतीति विष्वङ् तमञ्चतीति विष्वद्भ्य,
देवान् अञ्चतीति देवद्भ्य—'विष्वग्देवयोश्च ढेरद्भ्यश्चतावप्रत्यये' इत्य-
द्रादेशः । विष्वद्भ्यश्चमाचष्टे विष्वद्भाययति । एवं देवद्भाययति ।
पूर्ववदञ्चतेर्लोपे यस्येति लोपात्परत्वात् अद्रेरिकारस्य वृद्धावायादे-
शः । विष्वक्शब्दोऽयं धर्मवचनोपि दृश्यते । यथा 'घोरस्य
सतो विषुणस्य चारुः'* इति 'विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः'
इति लोमादिलक्षणे मत्वर्थीये नकारे उत्तरपदस्याकृतसन्धेर्लोपः ।
अत्र भट्टभास्करः—विषुणस्य नानाविधा या गतिस्तद्वतः । 'विष्व-
ग्देवयोश्च' इति चशब्दात्सर्वनामोऽद्रादेशे सर्वद्भाययति इ-
त्यादि ॥

अदसोऽद्रादेशे पक्षत्रयम् । 'अदसोसेर्दुदोमः' इति उ-
त्वं द्वाभ्यामपि दकाराभ्यां परयोः, भत्वं च द्वयोरपि दकारयोरि-
त्येकः पक्षः । उत्त्वमत्वे परयोरेवेति द्वितीयः । नेति तृतीयः ।
तथा चोक्तम्,—

• अदसोऽद्रेः शृणुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्वत् ।

केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते ॥

इति । तत्रोत्वमत्वयोः अमुमु आययति । अदमु आयय-
तीति भवतः । उकारस्य तु यणादेशः 'पूर्वत्रासिद्धम्' इ-
त्यसिद्धत्वान्न भवति । उत्त्वमत्वयोरभावे तु अदद्राययतीति ।
षाडि सर्वत्र अजादित्वात् द्वितीयस्येकाचो द्विर्वचने अग्लोपित्वा-
दुपधादस्त्वत्वाभावात् अमुमु आययदिति । अदमु आययदिति
भवतः । उत्त्वमत्वयोरभावे सन्वदितीत्वं अग्लोपित्वाद्वाऽभ्यासस्य च-
ङ्गलघुपरत्वाभावाद्वा न भवति । उत्त्वमत्वयोः 'पूर्वत्रासिद्धीयम-
द्विर्वचने' इति असिद्धत्वाभावः ॥

त्वामञ्चति त्वद्रचद् । मामञ्चति मद्रचद् । उत्तरपदत्वात्
'प्रत्यग्नोत्तरपदयोश्च' इति एकार्यवृत्तयोः युष्मदस्मदोः मपर्यन्तस्य
त्वमदेशोः । पूर्ववदद्रचादेशः । तस्मात् णौ त्वद्राययति म-
द्राययति इति भवतः । युवामञ्चति आवामञ्चति युष्मद्रचद्
अस्मद्रचद् । अत्र युष्मदस्मदोः उत्तरपदपरत्वेऽप्येकार्यत्वात् त्व-
मो । 'युवावो द्विर्वचने' इत्यत्र द्विर्वचनेन द्व्यर्थवृत्तिताया अ-
भिधानेऽपि विभक्तेर्लुका लुप्तत्वेन तत्परत्वाभावात् न युवावादेशौ ।
न च लुकः पूर्वमन्तरङ्गत्वेन भवतः । 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहि-
रङ्गो लुग्वाधते' इत्युक्तत्वात् ॥

युष्मानञ्चति युष्मद्रचद् । अस्मानञ्चति अस्मद्रचद् । सर्व-
त्रात्र णौ युष्मद्राययति अस्मद्राययतीति भवतः । एवं त्वा-
मतिक्रान्तं अतिक्रान्तौ अनित्वां अतिक्रान्तान् अतित्वान् । एवं

अतिमां अतिमान् । एषु कर्मसूपपदेषु अश्वेः क्तिपि अतित्वदङ् अतिमदङ् । अत्र टिलोपे जाते अतित्वादयति अतिमादयति इति भवतः । युवामतिक्रान्तं अतिक्रान्तौ वा अतियुवां अतिक्रान्तान् अतियुवान् एवं अत्यावां अत्यावान् । एषु कर्मसूपपदेषु कौ अतियुष्मदङ् अत्यस्मदङ् । युष्मदस्मदोः द्व्यर्थत्वेऽपि 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधते' इति पूर्वमेव विभक्त्यल्लुका लुप्तत्वात् विभक्तिपरत्वाभावात् न युवावौ । नाप्युत्तरपदनिबन्धनीत्वमौ । एकार्थत्वाभावात् । अत एव युष्मानतिक्रान्तः अस्मानतिक्रान्तौ वा अतियुष्माम्, अतिक्रान्तान् अतियुष्मान् । एवमत्यस्मां अत्यस्मान् इत्यनयोरपि कर्मणोः अश्वतावप्रत्यये उत्तरपदे त्वमयोरभावात् अतियुष्मदङ् अत्यस्मदङ् इति भवतः । सर्वत्रात्र णावश्चतेष्टिलोपे एकार्थत्वाभावादेव प्रत्ययनिबन्धनावपि त्वमौ न भवतः इति अतियुष्मादयति अत्यस्मादयतीति भवतः । सर्वत्र अतित्वादयतीत्यादौ युष्मदस्मदोरुपसर्जनत्वात् 'संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः' इति सर्वनामत्वाभावात् अद्रच्चादेशो न प्रदर्शितः ॥

कमाचष्टे कापयति । अचीकपत् । 'प्रकृत्येकाच्' इति प्रकृतिभावात् टिलोपाभावे वृद्धा पृगागमः । अमाचष्टे आपयति । चडि तु मा भवानोणिणत् इत्यत्र नित्यत्वात् द्वितीयस्यैकानो द्विर्वचने ओकारस्य अनुपधात्वादेव णो चडि ह्रस्वाभावमिद्वेः ऋदित्करणेन 'नाग्योपि' इत्यादिना ह्रस्वनिषेधान् द्वितीयद्विर्वचनान् पूर्वं उपधादस्वस्य ज्ञापनान् । कृते न तस्मिन् 'द्विर्वचनेऽपि' इति णिलोपस्य रथानिवृत्तेन अजादित्यान् पिता-

‘व्दस्य द्विर्वचने मा भवानपिपत् इति भवति । इमाचष्टे आय-
यति । उमाचष्टे आवयति । अरमाचष्टे आरयति । अल-
माचष्टे आल्ययति । ऋकारत्तुकारयोः सावर्ण्यात् तयोः ‘उ-
रणूपरः’ इति स्पत्याहारपरा तयोः वृद्धिः । एषां णौ च-
द्विपधाद्वस्वे ततो द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचने मा भवानपियत् ।
मा भवानविपत् । मा भवानरीरत् । मा भवानलीलत् इति
तत्र भवति । अत्र णौ कृतं स्थानिवत् इति न वृद्ध्यादौर्द्विर्वचने
स्थानिवत्त्वम् । यदयं स्थानिवद्भावः स्थानिरूपस्य द्विर्वचने क-
र्तव्ये भवति । इह तु स्थानिवद्भावे णेरेव द्विर्वचनम् ॥

पुनातीति पूः । लुनातीति लूः । भवतीति भूः । जवती-
ति जूः । एभ्यो णौ पाचयति । आवयति । भावयति ।
जावयति । लुटि ‘णौ चडि’ इति ह्रस्वत्वे ‘णौ कृतं
स्थानिवत्’ इति पूममृतीनां द्विर्वचने पुनरुत्तरखण्डस्य वृद्ध्याव-
योः ह्रस्वत्वे चाभ्यासस्य ह्रस्वत्वं तस्यावर्णपराः पुयण्णः परा इति
सन्वद्भावे ‘ओः पुयणिज’ इति सनि विधीयमाने इत्वे दीर्घे
च अपीपवत् । अलीलवत् । अजीजवत् इति भवति ।

नन्वत्र पूममृतीनां द्विर्वचने पुनरुत्तरखण्डस्य वृद्ध्यावृद्धस्वत्वा-
नीति प्वादेरभ्यासस्य अनादिष्टादन्वः पूर्वत्वात्सन्वद्भावेन पुयणिज
लक्षणे सन्वदित्वे प्राप्ते ‘णौ चडि’ इति ह्रस्वस्य ‘अवः प-
रस्मिन्’ इति स्थानिवत्त्वेनालघुपरत्वात् कथमित्यम् । नैष दोषः ।
‘ओः पुयणिज’ इति इत्त्वस्य सन्वद्भावेन चङ्कतिदेशानर्थक्यम-
सद्भात् स्थानिवद्भावस्यात्राप्रवृत्तेः । इदमेव ‘ओः पुयणिज’
इति वचनं ज्ञापकं णौ कृतस्य स्थानिवत्त्वे । अन्यथा न क-

चिदपि पुयणञि पर उवर्णान्तोभ्यास सम्भवति । नन्वत्रास्ति*
 सम्भव पिपविपते यियविपतीति पवतेर्यौतेश्च 'रिमपृड्भ्रशा
 सनि' 'सनीवन्नर्घ' इतीटि गुगावौ तयो 'द्विर्वचनेऽचि' इति
 स्थानिवद्भावेन पूयूशब्दौ द्विरुच्येते । इदमपि पु इत्युदिद्गृह
 ण यणिति प्रत्याहारग्रहण जिग्रहण च णो कृतस्य स्थानिव-
 द्वाभावे अनर्पकमेव स्यादिति ज्ञापकमेव । यद्येव अचिकीर्तत्
 इति 'उपधायाश्च' इतिऋकारस्येन्व णो कृत इति स्थानिव-
 द्वाभावात् ऋकारवत् एवैकाचो द्विर्वचने अभ्यासस्य उरदत्वे
 अचिकीर्तत् इति प्राप्नोति । नैतदस्ति । यत् इद ज्ञापक यथा-
 जातीयका पुयणञ तथाजातीयकानामेवेति इह न प्रवर्तते ।
 कथंजातीयका पुयणञ अवर्णवदुत्तरखण्डा ! स्पष्ट चैतदेव
 उरदित्यत्र रक्षितपदमक्षयादिपु । 'द्विर्वचनेऽचि' इत्यत्र भाष्ये
 चैवमेव स्थितम् ॥

यत्तु स्तौतिण्योरेवेत्यत्र न्यासे सिपेचयिपति इत्यत्र सिचेर्हेतु-
 मण्णौ कृते गुणे सनि गुणायादेशयो उत्तरखण्डस्य अवर्णपर-
 त्वाभावेऽपि अस्या परिभाषाया सामान्याश्रयेण सिच्शब्दस्य
 द्विर्वचनकथन तदेवमप्यत्र रूपभेद इत्येतावन्मात्रतया न तु सि
 द्वान्तस्थित्या । अन्यथा पूर्वोक्तन्यायेन भाष्यादिविरोधस्त्यात् ।
 एव च सौरदेवेन यदस्या परिभाषाया विशेषविषयतामुक्त्वा पूर्वो-
 क्तन्यासप्रामाण्यात् पूर्वत्रासिद्धमित्यत्र वृत्तौ उत्तरखण्डस्यावर्णा-
 भावेऽपि स्थानिवद्वाश्रयणात् औनिदत् इति द्विर्वचनोक्ते 'लोप
 पिचतेरीच्चाभ्यासस्य' इत्यत्र अपीप्यत् इत्युदाहरणे णो कृत-
 स्योपघाटोपस्य स्थानिवच्चेन पाशब्दस्य द्विर्वचनाच्च यत्पूर्वत्रा-

सिद्धं इत्यत्रं वृत्तौ उत्तरखण्डस्य अवर्णपरत्वामवेऽपि सामान्यवि-
पयत्वकथनं तदपि प्रत्युक्तम् ॥

कथं तर्हि औजदत् अपीप्यत् इति यद्विर्वचनोत्तरकालमपि
टिलोपेन लोपःपिवतेरित्यनेन च उत्तरखण्डे अवर्णापहारस्य
अवश्यं भावित्वात् प्रयोगगतमवर्णं न पश्याम इति गौकृतपरि-
भाषानुपस्थानात् अनच्चत्वात् द्विर्वचनेमेव न स्यात् । उच्यते ।
यद्यपि प्रयोगे अवर्णवन्तमुत्तरखण्डं न पश्यामः । प्रक्रियायां तु
पश्याम एवेति द्विर्वचनोत्तरकालं प्रवर्तमानेनावर्णापहारेण न क-
श्चिदोपः । एवं चैतद्वयं अवर्णोत्तरखण्डे परिभाषेयं नित्या अन्य-
त्र कश्चित्प्रवर्तत इति व्यवस्यागून्यं सीरदेववचनं नाश्रयणीयं
भवति । कथं तर्हि सिपेचधिपतीति यदिह द्विर्वचने उत्तरखण्ड-
मवर्णं न भवतीति णौ कृतस्य गुणस्य स्थानिवत्त्वं न स्यात् ।
मास्तु सगुणस्यं द्विर्वचने अम्यासद्वस्त्वत्वे च रूपं सिध्यति ॥

भ्रुवमाख्यत् अबुभ्रवत् इत्यत्र योऽवर्णपरो यण् नासाव-
भ्यासात्परः यश्च परः पवर्गः नासौ अवर्णपरः इति इत्त्राभावः ।
अशिश्नियत् इत्यत्र अम्यासस्येत्त्वं णौ कृतस्य स्थानिवत्त्वेन
श्रीशब्दस्य द्विर्वचनात् ॥

हेशब्दमाख्यत् अजीहयत् । गामाख्यम् अजूगवत् । रा-
यमाख्यम् अरीरयत् । नावमाख्यम् अनूनवत् । अत्रापि णौ
कृतपरिभाषया सन्ध्यक्षरस्य द्विर्वचने अम्यासस्य द्वस्त्वत्वे 'दी-
र्घो लवो.' इति दीर्घः । अत्रोपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणं । अन्यथा
स्वश्वमाख्यत् स्वाश्वयत् इत्यादि न सिद्ध्यति' ॥

स्तश्चिभ्यत् इत्यादि न सिद्ध्यति.

स्वराचष्टे स्वयति—‘अव्ययाना भमात्रे’ इति टिलोप ।
 ‘प्रकृत्यैकाच्’ इति प्रकृतिभावस्तु येननाप्राप्तिन्यायेन आन-
 न्तर्थाच्च टेरित्यस्यैव चडि टिलोपस्य स्थानिवत्त्वाभावात् स्विश-
 व्दस्य द्विर्वचने असिस्वत् इत्येके । अन्ये तु—णौ कृतस्य
 टिलोपस्य स्थानिवत्त्वात्स्वरशब्दस्यैव द्विर्वचन युक्त इति अ-
 सस्वत् इत्याहु । अत्रान्यासस्येत्त्वं पुनरुत्तरखण्डस्य टिलोपेन
 लघुपरत्वाभावात् भवति । न च टिलोपात्पूर्वमेवास्ति लघुपरत्व
 मिति स्यात् । नित्यत्वात्तस्य । न च चडा^१ लघुपरत्वम् । तस्य
 निमित्तत्वेन ततोऽन्यस्य लवोन्तत्राश्रयणस्य स्थितत्वात् ॥

बहुमाचष्टे भावयति । अत्र ‘इष्टस्य यिट् च’ इतीष्टनि
 विहितत्वात् बहोर्भूभाव । यिडागमस्तु णावित्युपमेये सप्तमी-
 श्रवणात् इष्टवदित्युपमानादपि सप्तम्यन्ताद्वतिरितीष्टनि परे पूर्वस्य
 यत्कार्यं तदेवातिदिश्यते । न तु इष्टनोपीति ‘प्रातिपदिकस्य’
 इति वचनस्याप्रत्ययकार्याणा अतिदेशानिवृत्त्यर्थत्वाद्वा न भव
 ति । ‘टे’ इत्यत्र कैचटे भावयति इत्युदाहृत्य यिट्संज्ञियोग
 शिष्टत्वाद्भूभावस्य यिडभावेऽस्याप्यभावात् बहयतीत्येकीयमतेनो-
 पन्यस्तम् । षदमञ्जया तु बहयतीति स्वपक्षमुक्त्वा भावयतीत्येकी-
 यमतेनोक्तम् । अत्र शास्त्राणा कार्यार्थत्वात् कार्यस्यैव प्रा-
 धान्यात्तदेवातिदेष्टु युक्तमितीष्टवद्वचनमेव इष्टनि परत प्रकृतौ
 दृष्टं कार्यं णावपि विधत्त इति भूभावस्य सन्नियोगशिष्टत्वाभा-
 वात् भावयतीत्येव युक्तमिति वयमुत्पश्याम । एवञ्च यदुक्त
 पुरुषकारे बहयतीत्युदाहृत्येष्टनि यत् किञ्च कार्यं तण्णावप्यतिदि-

श्यते । न चेदनि गिद् नापि फियो भूमावश्च । यिद्विद्योगशिष्ट-
त्मात् । तेन न्यासे भाष्यतीति चिन्त्या प्राप्तिरिति । तदेव
चिन्त्यं भवति । नान्द्रुमाशकटागनेषु पुनः 'इदनि गुरु'
इति महोरेव युक् विधीयते । तत्र मते अत्रापि भूयतीति
भाष्यम् ॥

• सूत्रवार्तिकमाप्येषु नायं पक्षः प्रदर्शितः ।

विरुद्धश्चेति तैरेव न वयं बहुमन्महे ॥

अस्त्येव हि विरोधोत्र पक्षे गुरु मन्तेर्भवेत् ।

तेन णावपि तस्य स्यादतिदेशो गुरुः पुनः ॥

प्रत्ययस्यैव शेषत्वान्नातिदेशो भवेद्यतः । टिलोपः ॥

युणादिपरलोपः—स्थूलदूरयुषद्वस्वक्षिप्रसुद्राणां यणादिपरं पूर्व-
स्य च, गुणः । स्थूलदिभ्य इष्टेमेयस्तु परं यणादि
लुप्यते । एतत्पूर्वस्य च गुणो भवतीत्येतर्णो भवति । य-
णादीत्येतावत्युच्यमाने पुनः सर्वलोपादियत्रादियत् प्रत्ययस्यैव
श्रवणं स्यादिति परवचनम् । अत्र पूर्वस्य गुणवचनं स्थविष्ठ इत्या-
दावोर्गुणे यणादिपरलोपस्य 'असिद्धवदत्र' इत्यसिद्धत्वात् उव-
र्णान्तस्य भस्याभावात्तस्याप्रसङ्गः । क्षेपिष्ठ इत्यादौ उवर्णान्त-
स्य भस्यैवाभावाच्च । अत्र इत्परिभाषोपस्थानादन्त्यस्य गुणो न
भवति । दक्षिष्ठ इत्यादौ तु इकोऽभावाच्चैव भवति । अत ए-
वोक्तं वृत्तो पूर्वग्रहणं विस्पष्टार्यमिति ॥

नन्वेतदिकपरिभाषाभाषेनानिकोप्यन्त्यगुणार्थं स्यात् । नैतत् ।
 'इको गुणवृद्धौ' इत्यत्र भाष्यवार्तिकयोः 'दृशिक्षिप्रभुद्रेष्विग्रह-
 णम्' इति इक एव गुणस्योक्तत्वात् स्थवयति, दवयति,
 यवयति हसयति क्षेपयति, क्षोदयतीति । अत्र स्थवयती-
 त्यादौ गुणस्य 'अचोऽङ्गिति' इति वृद्धिरङ्गवृत्त इति वा प्रा-
 तिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिति बहुलग्रहणाद्धा न भवति । अत्र यु-
 षतिशब्दादपि इष्टेयसुनोर्विहितयोः लिङ्गविशिष्टपरिभाषया यणा-
 दिपरलोपादेर्भाषाणावपि यणादिपरलोपादौ यवयतीत्येव रूपम् ।
 यद्वा—अत्र इष्टवद्भावात् पुंवत्त्वेन युवन्शब्दादेशे तस्य यणा-
 दिपरलोपे भविष्यति तदेव रूपम् । अत्र प्रक्रियारत्ने—बाहुलकात्
 दूरयतीत्यपि कौमाराश्चिन्त्याः दवयतीति भाष्ये उदाहृतत्वेन तेषां
 यत्किञ्चित्प्रयोगमात्रमूलत्वस्यापि सम्भवाच्चेति । सुधाकरोपि—
 'शीकरव्यतिकरेर्मरीचिभिः दूरयत्यवनते विवस्वति' इति प्रयो-
 गमुपादाय इष्टवद्भावादवयतीति भवितव्यमिति । यणादिपरलोपः ॥

'विन्मतोर्लुक्' स्वगस्यास्तीति स्वग्वी 'अस्मायामेधास्वजो वि-
 निः' इति विनिर्मत्वर्थे । तथा गावोऽस्य सन्तीति मनुषि
 गोमान् । तत्र स्वजिष्ठो गविष्ठ इत्यादौ भवन्विन्मतोर्लुक्
 णावपि इष्टवद्भावाद्भवति स्रजयति गावयतीत्यादौ । तत्र कृते
 टेरिति प्रकृते यष्टिलोपः प्राप्तः सः 'प्रकृत्यैकान्' इति प्रकृ-
 तिभावान्न स्यात् । तत्राजन्ते गवादिषु 'अचोऽङ्गिति' इति
 वृद्धिः । स्वगादिषु 'अत उपधायाः' इति 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृ-
 त्तावविधिः' इति न भवतीति भाष्ये स्थितम् । चङ्गलो-
 पित्वात् सन्वदित्वदीर्घत्वयोरभावात् असस्रजत् अनुगवत् इ-

त्यादि भवति । मायाविनमाचष्टे मेधाविनमाचष्टे वमुमन्तमाचष्टे
इत्यादौ विन्मतेर्लुकि प्रकृतेरनेकाच्चाटिलोपे माययति मेधयति
वसयति* इत्यादि भवति ॥ सकारान्तानामपि पय-
स्विनमाचष्टे यशस्विनमाचष्टे आयुष्मन्तमाचष्टे इत्यादौ णां वि-
न्मतोर्लुकि टिलोपे पययति । यशयति । आययति इत्यादि
भवतीति 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यत्र पदमअर्या स्थितम् । कैचटे तु
तत्र—भाष्यकारेण इष्टेयसुनोः विधीयमानोऽयं 'प्रकृत्यैकाच्' इति
प्रकृतिभावः क भवतीति विचार्य विन्मतोर्लुगर्पमिति विन्मत्वन्तात्
इष्टेयसुनोः विन्मतोश्च लुकि स्वगिष्ठादौ स्वगादेष्टिलोपामावायं
इत्यभिधाय विन्मतोर्लुगर्पं नाप्राप्ते टिलोपे आरम्भमाणस्तं बाधि-
प्यते । स एव हि टिलोपः कृतेऽपि विन्मतोर्लुकि स्वगादौ प्रव-
र्तते इत्युभयोः प्रकृतिप्रत्ययविषययोः टिलोपयोरेकत्वमङ्गीकृत्य वि-
न्मतोर्लुगि च स्वगादिप्रकृतेष्टिलोपोपे बाध्यत इति कृत्वा प्रकृ-
तिभावस्यानर्थक्यं प्रतिपाद्य तत्प्रतिपक्षत्वेन पयस्विच्छब्दादिघनि
विनश्च लुकि अनेन स्वगादाविव पयसष्टिलोपस्यापि बाधात् पयिष्ठ
इति न प्राप्नोतीत्युक्त्वा 'यथा लक्षणमप्रयुक्ते' इत्यनभिधानाच्च
भवति टिलोपः । रजस्विनमाचष्टे रजसयति आयुष्मन्तमाच-
ष्टे आयुपयतीति भवितव्यं—इत्युक्तम् ॥

नन्वत्र मते अन्येषामपि अनेन न्यायेन टिलोपो न स्यादिति कथं
वृत्तावेकाग्रहणस्य वसयतीति प्रत्युदाहृतम् । उच्यते । भाष्ये
प्रकृत्यैकाच्, इदं प्रत्यारूप्यानमन्तरेणापि सूत्रं भिन्नविषयस्यापि
टिलोपस्य शास्त्रद्वारेणैक्यमभ्युपेत्याभावः शक्यो वक्तुमित्येवंपरं
न त्वर्पसत्तत्त्वमित्यवश्यं विन्मतोर्लुका भिन्नविषयस्य प्रकृते. टिलोपस्य

*दृष्टद्वन्तमाचष्टे दृष्टयति इत्यधिक मुद्रितकोशे.

वाधासम्भवादेकाक्षु तद्वाधनार्थमारम्भणीय एतत्सूत्र इत्यनेनाक्षु टि-
लोपो भवत्येव । यत्तु पयिष्ठ इति न प्राप्नोति यथालक्षणमप्रयुक्त
इति भाष्यमुपादाय न भवति टिलोप इति कैयटकारवचन तत्
भाष्ये पयस्विच्छब्द प्रस्तुत्याभिधानात्कृतविन्मतुलुगन्तमान्तमात्र
विषय न स्वन्यविषयमपि । अत एव तत्रैव कैयटे ततश्च रज
स्विनमाचष्टे रजसयति आयुष्मन्तमाचष्टे आयुषयतीति भवितव्य-
मिति कृतविन्मतुलुगन्तसान्तमेवोदाहृतम् । यत्तु माययतीत्यादौ
इष्टवद्भावेन विनो लुकि पुनस्तेनैव टिलोपे चिणोलुङ्न्यायेन विनो
लुक् 'असिद्धवदत्र' इत्यसिद्धत्वात् टिलोपाप्रसङ्ग इति चोद्य त-
द्विलोपप्रकरणे तिराययतीत्यत्र परिहृतम् ॥

कुमुदान्यत्र सन्ति इति कुमुद्वान् देश । एव नङ्वाद् वेतरवान्
'कुमुदनङ्वेतसेभ्यो झनुप' इत्यत्र चातुरथिको झनुप । अस्या
नञादित्वेन भत्वाभावेऽपि डित्करणसामर्थ्याद्विलोपे 'झप' इति
मकारस्य वकार । अत्र टिलोपस्य 'पूर्वस्मादपि विधौ' इति
स्थानिवत्त्व 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति न भवति । अत्र
सुधाकर — कुमुदादिभ्यो णौ विन्मतोर्लुगित्यत्र न केवलं मनुबेव
गृह्यते किन्तु झनुविति तस्यापि लुकि कुमुदयति नङ्यति
वेतसयतीत्याह । अन्ये तु 'एकानुबन्धग्रहणे न द्व्यनुबन्धनस्य'
इति न्यायेन विन्मतोरित्यत्र द्व्यनुबन्धनस्य मतुप एव ग्रहण
युक्तं न त्वचनुबन्धनस्य झनुपोपि इति लुगभावाद्विलोपे कुमुदयति
नङ्यति वेतस्वयतीत्येव भवितव्यमित्याहुः ॥

ननु झनुपो लुकि कय कुमुदयतीत्युदाहृतं यावता विन्मतो
लुकि वसुमन्तरो वसिष्ठ इत्यादिवत् प्रवृत्तेऽविलोपेन भाष्यम् । न चे

उपधावेन प्राप्तत्वात् विन्मनोर्लृक् आभीयत्वेन तेनेन पुनटिलोपे कर्तव्ये निगोळुङ्घागेनासिद्धत्वम् । यस्मादिष्टवद्भावेन प्राप्तानां कार्याणामुत्पत्तिदेश एव देशः तदेषस्यैव लिङ्घ्यसिद्धी इति टिलोपप्ररूपेण तिराययतीत्यत्रोपपादितम् । न च इत्तुपि कृतस्य टिलोपस्य अस्मिण्टिलोपे असिद्धत्वं व्याश्रयन्वान् । एवं तर्हि इत्तुपि कृतस्य टिलोपस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवच्चात् पुनर्था-श्रयोपि टिलोपो न भविष्यति । 'विन्मनोर्लृक्' ॥

'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' इतीष्टेयसुनोः विधीयमानः कनादेशो णावपि भवतीति युवानमल्पं वाऽऽचष्टे कनयतीति भवति । अन्यतरस्यां ग्रहणात् कनभावे युवयति अल्पयतीति भवतः । यूनोऽत्र यणादि परलोपादि । युवत्यादेरापि णो लिङ्गविशिष्टपरिमापया कनादेशो कनयतीति भवति । अङ्गवृत्तपरिभाषया यङ्गुलग्रहणा-द्वा उपधावृद्ध्यभावः कनः ॥

इष्टवद्भावरय पुंषद्भावरभावित्वादिना यत्प्रयोननरूपनं तदुपलक्षण-मिति यथासम्भवमन्यान्यपि प्रयोजनानि प्रदर्शयन्ते । अन्तिरुमान्छे नेदयति । बादमान्छे साधयति । 'अन्तिरुवादयोर्नेदमाधौ' इनीष्ठनि विहितो नेदसाधौ णावपि भवतः । प्रशस्यमान्छे प्रशस्ययति 'प्रश-स्यस्य श्र.' 'उय च' इतीष्टेयसुनोः विधीयमानो श्रज्यादेशो अत्र न भवतः । सोऽसर्गात्मंग्रामयतरेवेति ज्ञापकात् शस्यश-ब्दादेव णिच् न तु प्रशस्यशब्दादिति णिच्परत्वाभावान् य-स्मादिष्टनि परे सम्भाविते वा यत्कार्यं सम्भाव्यते तस्मादण्णावपि तद्वयतीत्यवश्यमितिदेशार्थोऽभ्युपगन्तव्यः । अन्यथा अनवस्थाप्र-सङ्गात् । सुधाकरस्तु—श्रापयति उपापयतीति श्रज्याबुदानहार ।

एवं प्रक्रियारत्नकरोपि । पुक्तु मृग्यः । शाकटायनस्तु श्राय-
 ति ज्यायति इत्युदाजहार । स हि 'त्रिणित्यस्याः' इति
 धातोरुपान्त्यस्यैवाकारस्याकारमाह न पुनरन्त्यस्यापीत्यत्राकारस्यै-
 वामावाहूरे पुकः प्रसङ्गः । अत्र मते खजयतीत्यादौ वृद्धे-
 भावः अङ्गवृत्तपरिभाषया बहुलग्रहणाद्वा न भवतीत्येवं नाभिधा-
 नीयो भवति । प्रस्थादींस्त्वाकारान्तानेव व्यधादिति प्रापयती-
 त्यादिसिद्धिः । सर्वमिदमनार्पत्वादप्रमाणमिति प्रक्रियारत्ने दूषि-
 तम् । अस्माभिस्तु श्रज्यादेशावेवात्र नाम्नुपगतौ ॥

वृद्धमाचष्टे ज्यापयति—'वृद्धस्य च' इतीष्टेयमुनोर्विधीयमानो
 ज्यादेशो णापि भवति । अकारोच्चारणसामर्थ्यात् 'प्रकृत्यै-
 कान्' इति लोपाभावे वृद्धो पुक् । अयं च ज्यादेशः 'प्रि-
 यस्थिर' इत्यादिना वर्णदेशस्यापि विधानाद्विकल्पेन भवति ॥ प्रिय-
 स्थिरास्फिरोरुयद्गुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकेभ्यः तदानष्टे इति णौ
 'प्रस्यस्फवर्धेहिर्गर्षिषत्रपद्माचिबृन्दाः' इतीष्टेयमुनोः प्रियादीनां
 ययासङ्गचं विधीयमानाः प्रादयो णापि भवन्तीति—प्रियस्य
 प्रापयति । स्थिरस्य स्थापयति । उरोर्वरयति । बहुलस्य
 बह्वयति । गुरोर्गरयति । वृद्धस्य वर्पयति । तृप्रस्य त्रप-
 यति । दीर्घस्य द्राघयति । वृन्दारकस्य वृन्दयति । प्रादी-
 नामदन्तानां वृद्धो पुक् । टिलोपस्तु 'प्रकृत्यैकान्' इति प्रकृ-
 तिभाषाया भवति ॥

ननु प्रादीनां प्रवृत्तिभावे 'असिद्धवदग्र' इत्यासिद्धत्वात् ए-
 षानेन नास्तीति प्रवृत्तिभाषाभावात् स्यादेव टिलोपः । एवं तर्हि
 प्रादीनामसिद्धत्वादयमपि न भाविष्यति ॥

• ननु मा भूदेवमय प्राद्याश्रयटिलोप. स्थानिवद्भावेन, प्रियाद्या-
श्रयस्तु प्रामोत्येव । नेतत् । प्रियादीनामिष्ठवद्भावेन प्राप्ताटिलो-
पात् परत्वादकृत एव तस्मिन् प्राद्यादेश इति स्थानिनि स
एव^१ नास्ति टिलोप आदेशो योऽतिदिश्येत । वरयतीत्यादौ ब-
हुलग्रहणात् अङ्गवृत्तपरिभाषया वा उपधावृद्धिर्न भवति । अत्र
क्षीरस्वामी—बहुलग्रहणात् प्रादेशाभावात् प्रिययतीत्यपीति । मैत्रे-
यस्तु—स्थिरस्य स्थादेशो बहुलग्रहणात् वृद्धिपुकोरभावात् गुणा-
यादेशयोः स्थायतीति । बहुलग्रहणात् स्थिरयतीत्यपीति कौमा-
रा^२ । भाष्ये तु प्रापयति स्थापयति इत्येवोदाहृतत्वात् उदा-
प्यमेतत् सर्वमित्यनादरणीयम् ॥

व्याकरणस्य सूत्र करोति व्याकरणं सूत्रयति—‘तत्करोती-
त्युपसङ्गुच्चानं सूत्रयत्याद्यर्थम्’ इति णिच् । ‘प्रातिपदिकाद्धा-
त्वर्थे’ इत्येव सिद्धे वचनमिव माणवक मुण्डयतीत्यादौ माणव-
कादिसापेक्षान्मुण्डादे. णिजर्थ ‘मुण्डमिश्र’ इतिवत् व्याकरणादिमापे-
क्षात् सूत्रादेर्णिजर्थमारभ्यते । तत्र लक्ष्यलक्षणसमुदायस्य व्या-
करणशब्दार्थत्वात् सूत्रस्य तदश्वत्वेन व्यतिरेकाद्वाक्ये पठ्यते ।
यदाऽपि सूत्रमेव व्याकरणशब्दार्थः तदाऽपि व्याकृतिक्रियाकरण-
त्वविशिष्ट सूत्र व्याकरणशब्दार्थः । सूत्रशब्दार्थस्तु केवलमिति
राहोद्विशर इत्यादिवन् काल्पनिकस्य व्यतिरेकस्य सम्भवः । य-
दा त्वयं व्यतिरेको न विवक्ष्यते तदा व्याकरणं सूत्रं करोतीति
विगृहीतव्यम् । अत्र वृत्तो वर्तिपदार्थानामेकार्थ्येन विभागाभावात्
अन्यान्वयायोगात् सूत्रस्य व्याकरणेन सचन्धानुपपादात् व्यतिरे-

काभावात् व्याकरणात् पष्ठ्यभाव । अस्य च विशेषकर्मण
सामान्यकर्मण सूत्रस्य प्रत्ययार्थेऽप्यनन्तर्भावात् करोतिना सम्ब
न्धाच्च भवति द्वितीया । उक्त चेव भाष्ये—वाक्ये पठ्या ।
उत्पन्ने प्रत्यये द्वितीया । केनैतदेव भवति । योसी सूत्रव्या
करणयोरभिसम्बन्धस्य उत्पन्ने प्रत्यये निवर्तते । अस्ति च
करोतेर्व्याकरणेन सामर्थ्यमिति द्वितीयेति । अत्र कैयटे—वाक्ये
द्रव्यरूप सूत्र सूत्रशब्देनोच्यते । णिचि तूत्पन्ने सत्वभावाच्चिवर्त
नात् करोत्यर्थाभिधायी सूत्रशब्द सपद्यते । तदुक्त परार्था
भिधान वृत्तिरिति । एतच्च प्रक्रियागतविभागाश्रयेणोक्तम् ।
परमार्थतस्तु धात्वन्तर सूत्रविशिष्टक्रियावचनमिति ॥

अथान्योपि णिचमदर्शयते—कसस्य वध कसवध । ‘हनश्च
वध’ इति वधादेश । ‘कर्तृकर्मणो कृति’ इति कृसात्
कर्मण पठ्या । ‘कृद्योगा च पठ्या समस्यते’ इति समास ।
यद्वा—सर्पिषो जानीते । मातु स्मरति इत्यादौ ‘न मापाणामश्नी-
यात्’ इत्यादाविव कारकस्य शेषत्वविवक्षाया पठ्योसिद्धावपि ‘ज्ञोऽ
विदर्थस्य करणे’ ‘अधीगर्थद्वयेशा कर्मणि’ इत्यादौ कारकस्य
शेषत्वविवक्षायामेव पुन पठ्याविधान पठ्या श्रूयत एव न लुप्यते
इत्यर्थात् समासनिषेधार्थम् । अमुमेवार्थं ‘प्रतिपदविधाना च पठ्या न
समस्यते’ इत्याहेति तस्य ‘कर्तृकर्मणो कृति’ इत्यत्र शेषाधि
कारामावादेशेषत्वविवक्षायामेव कर्मण पठ्याविधौ अनुपस्थानात्
‘कृद्योगा च’ इति वचनं तदपवादो न भवति । किन्तु पठ्या
इति ममासवचनस्य अनुवाद इति राजपुरुषादिवत् पठ्येत्येव स
मास । उक्त च—

साधनैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणश्रित्ये पुन ।

प्रोक्ता प्रतिपद पठ्यो समासस्य निवृत्तये ॥

इति । न चैव मन्तव्यं प्रतिपदविधाना चेति वचनं 'कर्तृकर्मणो
रुक्ति' इति पठ्या समासनिषेधार्थं स्यादिति । 'यत्न वृत्त्यो-
गा च पठ्यो समस्यते' इति तथैव समासोऽभिहित ॥

कसवधमानष्टे कस घातयति 'आख्यानात्कृतस्तदानष्टे' इति
णिच् । आख्यायत इत्याख्यान 'कृत्यल्लुपुटे बह्वम्' इति
कर्मणि ल्युट्, तद्योगाच्छब्दोऽप्याख्यानम्, इहाख्यायमानमात्र आ-
ख्यानशब्देनोच्यते न तु सज्ञाभूत कसवधबलिवन्धमुपग्राहरणादि-
कमेवेति राजागमनादेरपि अयं णिज्प्रसूति । अत्र 'वृद्धहणे गति-
कारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति कसवधादेराख्यानस्य वृद्धन्तत्वम् ।
अत्र कसवध इति स्थिते 'कृत्तुक्' कृत्प्रत्ययस्य लुग्नवति ।
'प्रवृत्तिप्रत्यापत्ति' इति कृत्प्रवृत्तेर्धातौ प्रत्यापत्तिर्भवति । प्रत्या-
पत्तिश्चाविकारस्वरूपेणावस्थानमिति वधादेशनिवृत्तौ हनिरोदावतिष्ठते ॥

ननु प्रत्ययस्य सन्नियोगशिष्टोऽयं वधादेश तस्य लुका निवृत्तौ
स्यमपि सन्नियोगशिष्टपरिभाषया निवृत्तिरूपेण एवेति किं प्रवृत्ति-
प्रत्यापत्तिवचनेनेति चेत् । सत्यम् । अत्रैव सिद्धयति । तत्प-
त्त्यग्रे दर्शयिष्यते । तत्र कसहानिति स्थिते 'प्रवृत्तिवच्च कारकम्'
चकारो भिन्नक्रम कारकमित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यम् । कार्यशब्दोऽ-
ध्याहार्यः । पठ्योसमर्थात् वति । प्रकृतिशब्देन हेतुमणिञ्च
प्रवृत्तिरुच्यते । तदयमयो भवति । वधादे वृद्धन्तस्य यत्का-
रकः कसादिकं तस्य णिज्प्रवृत्ते हन्त्यादेर्हेतुमणो घातावनन्त-

भूतं अकृतनलोपादिकं द्वितीयान्तं यद्रूपं तादृशं भवति । 'हन०
स्तोऽचिण्णलोः' 'होहन्तेर्जिणिन्नेपु' इत्यादिकं कार्यं हेतुमणिच-
प्रकृतेरिवात्रापि णौ भवति । ततश्च कंसात् द्वितीयायां हनश्च
तत्त्वघत्वयोः कंसं घातयतीत्यादि सिद्धं भवति ॥ अनेन चातिदेशेन
कारकस्य धातावनन्तर्भावस्यापि प्रतिपादनादर्थात्तद्व्यतिरिक्तात् बंधा-
देवायं णिजिति तदादेरेव धातुत्वात्तत एव तिङि तदाद्येव ति-
ङन्तं पदं भवति । तथा कंसं घातयतीत्यादौ बधादेरेवाङ्गत्वात्
अङागमः तस्मादेव पूर्वो भवति । एवं कंसमजीघतत् इत्यत्र हन
एव चङ्परिणपरे द्विर्वचनं भवति ॥

नन्वत्रान्तरेणापि कार्यातिदेशं वृद्धिरिवास्त्यैव णेर्णित्वमाश्रित्य
'होहन्तेः' इति घत्वं 'हनस्तः' इति तत्त्वं च भविष्यत इति
किमनेनातिदेशेनेति चेन्न । 'धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्य-
विज्ञानम्' इति यत्र धातोः स्वरूपोपादानेन किञ्चित्कार्यं विधीयते तत्र
धातुनिबन्धनप्रत्यये तत्कार्यमिति विज्ञानात् । अस्य च णेः धातु-
निमित्तत्वाभावात् कंसपरिमृट्काम्यति इत्यत्र मृजेर्वृद्धिरिवात्रापि तत्व-
घत्वयोरप्रसङ्गात् । न चैवं मन्तव्यं—कंसपरिमृट्काम्यतीत्यत्र यदङ्गं
कंसपरिमृडिति न तन्मृजि यश्च मृजिर्नासावङ्गम् । मृजेर्वृद्धिश्च मृजे-
रङ्गस्य विधीयते इत्यन्तरेणापि धातुस्वरूपपरिभाषां नास्त्येव वृद्धेः
प्रसङ्ग इति । यतोऽङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्यापि इति मृज्य-
न्तस्यापि प्राप्नोत्येव । एव नलिबन्धमाचष्टे नलि बन्धयतीत्यादि ॥

नन्वत्र कृच्छुकि सति कृतो लुका लुप्तत्वान् कृद्योगाभावात् न
पठ्ये प्राप्नोति । प्रत्ययलक्षणं च लुका लुप्तत्वान्न भवति । अवस्थितं
च हन्त्याद्यपेक्षया कर्मत्वमिति द्वितीयासिद्धेः किं प्रकृतिवत्का-

अकातिदेशेनेति चेत् । न; असत्यस्मिन्नतिदेशे कंसादेः पृथक्करणमेव न स्यादिति विभक्तेरेवाग्रमज्ञात् वृत्तस्याद्वितीया । किञ्च कंसपञ्चशब्दादेव णिच् नं तु निष्पृष्टकारकाद्व्यादिति सकारकस्यैव तिङन्तत्वं स्यात् । तथा अडागमोपि कारकात्पूर्वमेव स्यात् । न तु कंसपातयतीति हन्तेः । एवं 'चडि' इति द्विवचनमपि कंसादेरेव स्यात् न तु कंसपनीयतत् इत्यादौ हन्त्यादेः ॥

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । यदा प्रकृतिवत् कारकं इत्यनेन कृत्प्रकृतेः हन्त्यादेर्णो दृष्टः कारकाणामनन्तर्मावोत्रापि णी प्रतिपद्यते । तदा प्रकृतिवत् कार्यमित्यनेनापि कृत्प्रकृतेर्हन्त्यादेः शुद्धे णी दृष्टस्य निष्पृष्टकारकप्रकृतित्वस्याप्राप्यतिदेष्टुं शक्यं त्वाङ्निष्पृष्टकारकात् हन्त्यादेरेव स्यात् । प्रत्ययस्य या प्रकृतिः तदाद्यो तिङन्तं भविष्यति । अङ्निवचने च तस्यैव भविष्यतः । सत्यं अत्रैव न दोषो भविष्यति । राज्ञ आगमनं राजागमनम् । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्तरि पठौ । पूर्ववत् "कृद्योगा च पथौ समस्यते" इति समासः । राजागमनमाचष्टे राजानमागमयतीत्यादौ राजादेर्द्वितीया न स्यात् । किन्तु कर्तृलक्षणा तृतीयैव स्यात् । यत् प्रकृतिवत् कारकमित्येतत् प्रकृतेः शुद्धे णी दृष्टं कार्यमेवातिदेशेत् । न पुनरन्यदपि किञ्चित् । 'प्रकृतिवत्कार्यम्' इत्युच्यमाने तु गमने कर्तृभूतस्य राज्ञः कृत्प्रकृतेर्गमेः शुद्धे णी 'गति-शुद्धि' इत्यादिना अस्ति कर्मत्वमित्यत्रापि णी कर्मरूपातिदेशात् राजानमागमयतीति सिद्धं भवति । अत्र एव शुद्धे णी दृष्टस्य कर्मरूपस्यात्रापि णावतिदेशाद्वाज्ञो नलोपो भवति । न चेवं मन्तव्यं 'सुप्तिङन्तं पदम्' इति द्वितीयान्तस्यैव राज्ञः पदत्वादत्र नकारान्तस्य प्रातिपदिकान्तत्वेऽपि पदान्तत्वाभावाज्जलोपो न भवतीति । यद्वा तस्याऽन्तर्वातिन्या विभक्त्या प्रत्ययलक्षणेन तदन्तत्वे नान्तं भवत्येव

पदम् । 'न चास्ति 'न लुमता' इति प्रत्ययलक्षणाभाषः । यदयं लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य यत्कार्यं लुप्तप्रत्ययमाश्रित्य प्राप्नोति तत्रैवेतीह नावतरति । एवं च प्रकृतिवत्कारकवचनं वंसादेर्द्वितीया-
र्थं च भवति । यतः 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति पृष्ठा अङ्गस्य भवति । न ह्यङ्गं कर्म कर्तृ वा तत्परं सम्भवतीति 'न लुमता' इत्यस्य प्रवृत्तेः प्रत्ययलक्षणेन कृद्योगलक्षणा पृष्ठा प्राप्नोति । तदेवं कंसा-
दीनां कारकाणां णिजुत्पत्तौ पृथक्करणस्य सिद्धत्वात् 'आख्यान-
त्कृत्', इत्याख्यानशब्दः अर्थात्स्वावयवकृदन्तपरो भवति ॥

मृगाणां, रमणं, मृगरमणम् । कर्तरि पष्ठच्चाः पूर्ववत्समांसः । मृ-
गरमणमाचष्टे मृगान् रमयति—'दृश्यर्थायां च प्रवृत्तौ' इति
णिच् अत्राख्यानत्कृत इत्यादि सर्वं सम्बध्यते । तदस्यायमर्थः—
मृगरमणस्य येयमाख्यानरूपा प्रवृत्तिः सा यदि दृश्यर्था एत-
स्मिन्नवकाशे मृगा रमयन्ते इति प्रदर्शनार्था भवति तदा णिज्भ-
वतीति । एवं च मृगान् रमयतीत्यस्यायमर्थो भवति, स्वयं मृग-
रमणमनुभवन् अन्यस्मै तद्दर्शयितुं आचष्ट इति । इदं च 'दृ-
श्यर्थायां च' इति वचनं 'आख्यानत्कृतस्तदाचष्टे' इत्येवमाख्यानप्रवृत्तेः
दृश्यर्थत्वेऽपि सिद्धे णिच्चारम्यमाणमदृश्यर्थत्वे मा भूदित्येवमर्थम् ।
तेन यदारण्ये स्वयं दृष्टं मृगरमणं ग्रामस्थोऽन्यस्मा आचष्टे 'एवं
मृगास्तत्रागत्य रमयन्ते' इति तदा मृगरमणमाचष्ट इति वाक्यमेव
भवति । अत्र कैयटे—'दृश्यर्थायामित्येतच्च मृगरमणादिविषयमेव
द्रष्टव्यम् । राजागमनादौ तु दृश्यर्थाभावेऽपि णिज्भवति' इति । अत्र
रक्षणक्रियायां कर्तृमूतानां मृगाणां रमेरकर्मकत्वेन शुद्धे णौ
'गतिबुद्धि' इत्यादिना कर्मत्वादत्रापि णौ कर्मत्वम् ॥

रात्रेर्विवासो रात्रिविवासः विवासोतिक्रमणम् । कर्तरि प-
ठ्याः पूर्ववत्समासः । ततः 'आह् मर्यादाभिनिद्धयोः' इत्याहोऽव्य-
यीभावः । आरात्रिविवासमाचष्टे रात्रिं विवासयति । 'आहोपश्च
कालात्यन्तसंयोगे मर्यादायाम्' इति णिनि मर्यादावचनस्याहो-
लौपः । इहाख्यानादिति न सम्बध्यन् इति षदमञ्जर्याम् । कृत्-
गदि । पूर्ववत् । इह कालस्यात्यन्तसंयोगः सन्निहितयाऽऽख्यान
क्रिययाऽवयवेन सम्बद्धः । तत्रश्च रात्रिं विवासयतीत्यस्यायमर्थः—
यावद्वाधेरतिक्रमणं तावत्कथाः कथयतीति । इहाख्यानं आख्येय-
मपेक्षत इति कथा इति । दर्शितवसिक्रियायां कर्तृमृताया
रात्रेर्विवासेरकर्मत्वेन शुद्धे णो 'गतिशुद्धि' इत्यादिना कर्मत्वाद-
त्रापि णो कर्मत्वम् ॥

सूर्यस्योद्गमनं सूर्योद्गमनम् । अत्रापि पूर्ववत् कर्तरि षष्ठी समा-
सश्च । विक्रमसिंहपुर्याः प्रस्थितः काशीपुर्यां सूर्योद्गमनं सम्भाव-
यते सूर्योद्गमनं प्राप्नोतीत्यर्थः । भू प्राप्नो आत्मनेपदी शुरादौ ।
सूर्यमुद्गमयति । 'नित्रीकरणे प्रापि' इति रुदन्ताच्चित्रीकरणे
गम्यमाने प्राप्नोत्यर्थाणिगच्, कृत्गुगादि पूर्ववत् । अत्रोद्गमने कर्तुः
सूर्यस्य पूर्ववद्गमेः शुद्धे णो 'गतिशुद्धि' इत्यादिना कर्मत्वान्
दृशेरपि णो कर्मत्वम् । विक्रमसिंहपुर्याः काशीपुरी दूरस्येत्यु-
दयात् पूर्वं तावतो देशस्य गमनमिहाश्रय्यकरणम् । इहाप्यसम्भ-
वात् आख्यानादिति न सम्बध्यते । तत्र प्रकृतिवत्कारकानिदेशान्
सूर्यस्य णो षष्ठ्यभावः, सोपसर्गात्संग्रामयतेरेवेति ज्ञापकादुदोषेणि
सूर्यमुद्गमयदित्यादि भवति ॥

पुप्येण योगः पुप्ययोगः । अत्र यथा 'अन्तर्धौ येनावशेन-

मिच्छति' इत्यात्मनः कर्मणो नियमेन गम्यमानत्वाद्येनेति कर्तुः पट्टी-
 'उभयप्राप्तौ' इति नियमान्न भवति एवमत्रापि गुणिक्रियाक-
 र्मणश्चन्द्रमसो नियमेन गम्यत्वात्तद्योगे कर्तुः पुप्यात् पट्टी भवति ।
 पुप्यश्चात्र कर्ता, 'चन्द्रमाः कर्म, स हि तं युनक्ति । पुप्ययोगं
 जानाति पुप्येण योजयति—'नक्षत्रयोगे क्षि' नक्षत्रयोगवा-
 चिनः कृदन्तादस्मात् जानात्यर्थे णिचि कृल्लुगादि पूर्ववत् ।
 अत्र प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनेन वधि कृते 'चजोः कु धिण्यतोः' इति
 कुत्वं निवर्तत इति कैयटपदमज्यादिपूक्तम् । प्रकृतिवत्कारकमित्य-
 नेन कृत्प्रकृतेः शुद्धे णो यद्रूपं कारकं तद्रूपमत्रापि णावित्युक्तत्वा-
 द्योगे कर्तुः पुप्यस्य गत्यादिप्वनन्तर्भावेन कर्मत्वाभावादत्रापि णो न
 भवति कर्मत्वमित्यात्मनः कर्तृत्वाश्रयेण तृतीया भवति । न्या-
 'से तु पुप्येण करणभूतेन चन्द्रमसो योग इति करणे तृतीयामुक्त्वा
 कृत्प्रकृतेर्युनेः शुद्धे णो पुप्यस्य करणताविपर्ययाभावात्तत्र दृष्टमे-
 वात्रापि णावतिदिश्यते इति तृतीयामुक्त्वा यदा पुप्येण सह योग
 इत्ययमर्थो विवक्ष्यते तदा कारकातिदेशस्थायं विषयो न भवति ।
 पुप्यस्याकरणत्वात्सहार्थ एव' तृतीया वेदितव्येत्युक्तम् । अनयोः
 पक्षयोः पुप्येणं करणभूतेन सह वा तेन चन्द्रमसाऽन्यस्यान्ययोगे इ-
 त्यर्थस्तस्यात् । अत्र कैयटे—प्रकृतिवत्कारकमित्यनेन 'तेन तुल्यं क्रि-
 या चेद्वतिः' इति तृतीयार्थे वतिमङ्गीकृत्य णिचो या प्रकृतिः कं-
 सवधादिराख्यानक्रियापेक्षया प्रतिपन्नकर्मभावः तया तुल्यं भवत्यप्र-
 तिपन्नकर्मभावं कंसादिकमपीति कंसं घातयति राजानमागमयती-
 त्यादौ सर्वत्र कंसादिहिताया सामर्थ्यान् । तदनेनैव न्यायेन पुप्येण

योजयतीत्यत्रापि पुष्पस्य कर्मत्वात् द्वितीया स्यादित्याशङ्क्य वत्कर्-
रणात् स्वाश्रयस्य कर्तृत्वस्यानिवर्तनात् तृतीयासिद्धिमुक्तैवमुक्तम्—
अथवा प्रकृत्या तुल्य वर्तते इति प्रकृतियत्प्रकृतेरिव प्रकृतिव-
र्णयन्तस्य कारकमित्युभयधातिदेशाश्रयणात् कचित्किञ्चित्परिगृह्यत
इति ॥

अथान्योपि प्रातिपदिकाश्रय प्रदर्श्यते । ‘आचारेऽवगल्मस्त्री-
बहोदेभ्य क्तिप्वा वक्तव्य’ । ‘कर्तु क्यङ् सल्लोपश्च’ इत्यत्राय
पठ्यत इति उपमानात्सन्निहिताचारक्रियाया कर्तु प्रातिपदिका-
दाचारेऽर्थेऽय क्तिप् वा भवति । अत्र वाग्रहण तत्क्रकौण्डिन्या
येन कौटिल्ययडा क्रियासमभिव्यक्त इवावगल्मादिप्रातिपदिकवि-
पयेणानेन क्तिप् सुबन्तविषयस्यापि क्यङो बाधो मा विज्ञायाति । न-
न्विद् गल्माद्यनुकरण ‘कर्तु क्यङ्’ इत्यत्र सुबन्ताधिकारे क्रियते ।
क्यङपवादश्चाय क्तिप् । उत्सर्गसमानदेशत्व चापवादना प्राचुर्येण
दृष्टमिति सुबन्तादेवानेन क्तिप् भवितव्यम् । न चेत्तदस्ति । यद्गल्मा
दीननुक्रम्य ‘सर्वप्रातिपदिकेभ्य’ इत्येक इत्याह । न चेद् प्रा-
तिपदिकग्रहण सुबन्तोपलक्षणार्थं स्यात् । तर्हि सवेभ्य इत्येक इत्येव
वक्तव्यत्वात् प्रातिपदिकग्रहणमनर्थकं स्यात् । यत्तु तदुक्तं गल्मादो
वाग्रहण तदिदानीं न वक्तव्यं भवति । यतः * सर्वेभ्य क्तिप्
विधीयते क्यङ्देत्यन्तरेणापि वाग्रहण वचनद्वयप्रामाण्याद्विकल्पो
भविष्यति ॥

यदेव गल्मादयो नानुक्रमणीया इति न मन्तव्यम् । यदेपापनुदात्ते-
त्वप्रतिज्ञानार्थमेवानुक्रमणम् । इदं चानुदात्तेत्वप्रतिज्ञानं क्तिप्त्रियो-

गत इति अवगल्म इवाचरति अवगल्मायते इत्यादौ वाक्ये क्यङि चाकारस्य श्रवणं भवति । अवगल्म इवाचरति अवगल्भते । अवगल्भाञ्चक्रे । अवगल्भता । अवगल्भप्यते । अवगल्भताम् । अवागल्भत । अवगल्भेत । अवगल्भिषीष्ट । अवागल्भिषट् । अवागल्भप्यत । अनुदात्तेत्वात्तद्ध् । सोपसर्गात्संग्राहयते-रेवेति ज्ञापकांन्निष्कृष्टोपसर्गाद्गल्भादेव प्रत्यय इति गल्भस्यैवाडागमो भवति । तथाऽवागल्भ्येत्यत्र अवशब्दस्य 'कुगतिपादयः' इति समासे तल्लक्षणो ल्यव्भवति ॥

ह्रीवते । ह्रीवाञ्चक्रे । होङते । होडाञ्चक्रे । इत्यादौ 'का-
स्प्रत्ययादाम्' इत्याम्प्रत्यये 'आमः' इति लेरुक् ॥

ननु तत्र प्रत्ययग्रहणमपनीय 'कास्यनेकाच इति वक्तव्यं नु-
लुम्पाद्यर्थ' इत्युच्यते । एते अवगल्मादय एकाच इति कयमाम् स्यात् ।
नैप दोषः । यद्यपि क्तिप्सन्नियोगैनेकाचो भवन्ति तथाऽप्युपदेशेऽनेकाचो
भवन्ति । कास्यनेकाच इत्यत्र च भूतपूर्वगतिराश्रयिष्यते । इदमेव क्ति-
विविधानं भूतपूर्वगत्याश्रयणे प्रमाणम् । अन्यथा गल्म धाष्ट्ये,
ह्रीवृ अधाष्ट्ये, होङ् अनादरे इत्येतेभ्यो अनुदात्तेभ्यः अवग-
ल्मने इत्यादिसिद्धेः किमनेन क्तिविविधानेन । अत एव धातूनामने-
कार्थत्वात् आचारार्थश्च भविष्यति ॥

अश्वं इवाचरति अश्वति-प्रातिपदिकात् प्रत्ययविधानात् शप्प्रत्य-
यकारयोः अपदान्ताश्रयं 'अतो गुणे' इति पररूपत्वं भवति ।
अन्यथा अन्तरितिन्या विभक्त्या पदत्वात्पररूपत्वं न स्यात् । अश्वा-
ञ्चकार । अश्वितां । अश्विप्याति । अश्वतु । आश्वत् । अ-

भेत् । अश्च्यात् । आश्चीत् । आम्बिप्यत् । अतो लोप आर्धधातुके ॥

क इवाचरति कति । चक । चकतुः । इत्यादि अतोलोपस्म-
येत्र । अयं च ण्यल्लोपेत्यादिना वृद्धिं वाधते । अ इवाचरति अति ।
लिटि—औ । अतुः । उः । इत्यादि । मयञ्चात्र द्विवचने अ-
तोलोपादन्तरङ्गत्वात् अतो गुणे पररूपत्वे तस्याङ्ग्रहणेन प्राप्तादतो
लीपात् परत्वादभ्यासग्रहणेन ग्रहणान् 'अत आदेः' इति दीर्घः ।
'आतो लोप इटि च' इत्यालोपः किति । णलिं तु 'आत औ
णलः' इत्येत्यै वृद्धिः ॥

यथाकथं चित् प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टं गृह्यत इति
स्थितत्वात् मालेवाचरति मालाति । मालाञ्कार । मालिता ।
मालिप्यति । मालातु । अमालात् । मालायात् । माल्या-
यास्ताम् । अमालासीत् । 'यमरमनमाता सगिदी' इतीटि
कृत्यैजादावार्धधातुके 'अतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः ।
देवाचरति ज्ञाति । जज्ञौ इत्यादि पूर्वत् । प्रत्ययान्तत्वेऽप्येवाच्चा-
दापभावः । आ इवाचरति आति इत्यादि ॥

कविरिवाचरति कवयति । कवयाञ्कार । कवीयता इत्यां-
दि । आशीर्लिङि 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' इति दीर्घः—कवीयात् ।
लुङ्चन्तरङ्गमपि गुणं सिचि वृद्धिरपवादत्वाद्वाधते इति वृद्धावायादेशे
च—अकवायीत् ॥

विरिवाचरति वयति इत्यादि । पूर्ववृत्तिरिति प्रत्ययान्तत्वेऽपि
एकाच्चादामभावे—विवाय । विव्यतुः । विव्युः । विवयिथ ।
विव्यथुः । विव्य । विवाय । विवय । विव्यिथ । विव्यिथ । णिति
वृद्धिः । णिति गुणः । किति 'एरनेकाचः' इति यणादेशः ॥

इरिवाचरति अयति इत्यादि । लिटि एकाच्त्वादात्मभावः
 इयाय । ईयतुः । ईयुः । इययिथ । ईयधुः । ईय । इयाय,
 इयय । ईयिव । ईयिम । अत्र किति^१सवर्णदीर्घे 'अचि श्रुधातु'
 इतीयङ् । यद्वा—सवर्णदीर्घत्वात् परत्वेनोत्तरखण्डस्य 'एरनेका-
 चः' इति यण्यपि नास्त्यत्र रूपभेदः गुणवृद्धिविषये अयायीः
 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवत्त्वादेकारस्यैकारस्य च द्विर्वचने
 अभ्यासहस्वत्वे 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीयङ् । यदाऽपि गुणवृद्ध्यो-
 रपि स्थानिवद्भावादिकारस्य द्विर्वचनं तदाऽपि सवर्णदीर्घात् परत्वा-
 त्पुनरुत्तरखण्डस्य गुणादावस्त्येवाभ्यासस्यावर्णपरत्वमिति इयङ्सिद्धिः ।
 न च पुनः प्रवर्तमानाभ्यां गुणवृद्धिभ्यामन्तरङ्गत्वात् सवर्णदीर्घेन
 भाव्यमिति मन्तव्यम् । एवं हि 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीयङ्वचन-
 मनर्थकं स्यात् । नन्वयमस्त्यवकाशः अर्तेर्लिटि द्विर्वचने अभ्यासस्य
 'अर्तिपिपत्योश्च' इतीत्वे इयति । इयृतः इत्यादि भवति । नैतद-
 स्ति । न ह्येकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति । इयनि हि प्रयोजने
 'अभ्यासस्यार्तो' इत्येव ब्रूयात्^२ । इयेः इयेप । ओणेः^३उवोण
 इत्यादितु न प्रयोजनम् । यतोऽयं छन्दसः, भाषायां त्वामा भवितव्यम् ।
 छन्दसि च 'तुन्वादीनां छन्दस्युपसङ्ख्यानम्' इति 'त्रियम्बकम्'^४
 'सुवर्गः'^५ इत्यादिवत् इयडुवडौ सेत्स्यतः ॥

लक्ष्मीरिवाचरति लक्ष्मयति । लक्ष्मयाञ्चकार । लक्ष्मयिता
 इत्यादि । श्रीरिवाचरति श्रयति । शिश्राय । शिश्रियतुः । शि-
 श्रियुः । 'एरनेकाचः' इति यणादेशः संयोगपूर्वत्वान्न भवति ।
 'अचि श्रुधातु' इतीयङेव भवति । ईरिवाचरति अयतीत्यादि ।
 लिटि पुनः 'इजादेश्च गुरुमतोऽबृच्छः' इति आभि—अयाञ्चकार
 इति भवति । तत्र व्यपदेशिवद्भावेन इजादित्वगुरुमत्त्वे समाश्रिते ।

विभ्रुवाचरति विभ्रवति । विभ्रवाचकार । विभ्रविता । वि-
 ध्रिप्यति । विध्रवतु । अविध्रयत् । विध्रवेत् । आशिपि
 'अट्साविधातुकयो' इति दीर्घे—विभ्रूयात् । अविधारीत्—
 गुण सिचि वृद्धिरपवादत्वाद्वाधते । व्रुवाचरति कयति । चुकाव
 इत्यादि एनाच्त्वादांमभाव । उरिवाचरति अवति इत्यादि ।
 पूर्ववच्छिटि गुणवृद्धिविषये अभावो स्यान्निवन्नादोकारस्य च द्वि-
 र्वाचने अम्यासदस्वत्वे । 'अम्यासम्यासवर्णे' इत्युवदि—उवाव ।
 उवयिथ । उवाव इति भवति । यदाऽपि गुणवृद्ध्योरापि स्था-
 निरावाहकारस्य द्विर्वाचन नदाऽपि 'अम्यासस्यासवर्णे' इत्युवद्
 विधानसामर्थ्यात् सवर्णदीर्घान् पूर्वमुत्तरखण्डस्य गुणादिर्भवतीत्यस-
 वर्णपरत्वादुवच्चसिद्धिः । सामर्थ्यं च इयमित्यत्र उपपादितम् ।
 किद्वचनेष्वन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घे पश्चादुवद् उपतु । उवधु । उव ।
 उविय । उविय इति भवति । अत्र 'वार्णाटाङ्ग वलीय' इति म
 वर्णदीर्घान् पूर्वमुत्तरखण्डस्योवदि पश्चात्सृते तस्मिन्नुवतुरित्यादि स्या
 दिति न मन्तव्यम् । यत इव परिभाषा आङ्गवार्णयो समानाश्रयत्वे
 भवतीति यथा धारक इति । अत्र हि प्रत्ययमेवाश्रित्य गुणवृद्धी
 प्राप्नुत । उवतुरित्यत्र उकारमाश्रित्य सवर्णदीर्घे प्राप्नोति ।
 उवद् तु प्रत्ययमाश्रित्येति नास्ति समानाश्रयत्वम् ॥

वध्रुवाचरति वध्रवति । वध्रवाचकार । वध्रविता इत्यादि ॥
 भ्रुवाचरति भ्रवति । वुभ्राव । उभ्रुवतुरित्यादि । 'आचि
 श्रुधातुभ्रुवाम' इत्युवदादेशः । अथ च वृद्धिगुणगोर्विषये ताम्या
 परत्वात् चाप्यते । उरिवाचरति अवति इत्यादि । लिटि
 'इज्जदेश्च' इति । आभि—अवाचकार इति भवति । पितेवा

नरति पितरति । पित्राचकार । पितरिता । पितरिष्यति
 पितरतु । अपितरत् । पितरेत् । पित्रियात्—‘रिड शय
 ण्डिङ्शु’ इति रिडादेशः । अपितारीत्—अन्तरङ्गमपि गुण
 सिचि वृद्धिवचनाद्वाधते इत्युक्तम् । यद्वाऽत्र गुणेऽपि न दोषः । य-
 त्कृते अस्मिन् ‘अतो ल्यन्तस्य’ इति पुनर्वृद्धिर्भविष्यति ॥

नेवाचरति नरति । ननार इत्यादि पूर्ववत् । आ इवा-
 चरति अरति—‘पात्रा’ इत्यादौ अर्तिग्रहणेन

अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुता ।

शास्त्रार्थस्तेषु वर्तव्य शब्देषु न तदुक्तिषु ॥

इति रीत्या दृश्यादिसाहचर्याच्च धातुपाठस्थ एवार्तिर्गृह्यते, न पु-
 नरयमपीति ऋच्छादेशाभावः । अत एव तत्र पदमञ्जरीदौ
 ‘ऋ गतिप्रापणयो’ इति भ्रौवादिक् । ऋ गतो इति क्रियादिक् ।
 ऋ सृ गतो इति जुहोत्यादिक्’ इति त्रीनेषोपादान्त्ययोरग्रहणे
 कारणं शिदसम्भव साहचर्यं चोक्तम् । तथा ‘समोगमृच्छि’
 इत्यत्र वृत्तौ ‘अर्तीत्युभयत्र पठ्यते । सृ गतिप्रापणयो’ इति भ्रूवा
 दौ । ऋ सृ गतो इति जुहोत्यादौ । विशेषाभावादुभयोरपि
 ग्रहणम्’ इति । यदि च नामधातोरिह ग्रहणमिष्येत कथमेवमु-
 च्येत । एवमन्यत्रापि तत्रतत्र प्रतिपदविधानं धातुग्रहणेषु अभिव्य-
 क्तपदार्थानां धातुपाठपठितानामेषोपादानं क्रियेत । ‘बाह्वादिभ्यश्च’
 इत्यत्र भाष्यकैयटयोरपि “अनभिव्यक्तपदार्थानां तत्तत्कार्यं न भ-
 वतीति अद्यत्वे बाहो. ‘बाह्वादिभ्यश्च’ इतीजोऽभावात्सामान्येऽणि
 बाहव इति भवति । तथा सज्ञाश्वशुरस्य ‘राजश्वशुराद्यत्’

इति यतोऽभावादन्तलक्षणे इति श्वाशुरिरित्येव । 'मातृपितृभ्यां स्वसा' इत्याभ्यां परस्य स्वमूर्विधीयमानं पत्वं क्रियाशब्दात् परस्य नेति धान्यमातुः स्वसेत्यत्र न भवति" इति । एवं चास्मादशब्दाद्धिटि 'ऋच्छत्युताम्' इति किति लिटि विधीयमानो गुणो न भवति । तत्र घात्वभ्यासयोः सवर्णदीर्घे घातुग्रहणेन ग्रहणात् ऋकारान्तलक्षणे गुणे कृते अररतुरित्यादि भवतीत्येके । अन्ये तु अभ्यामग्रहणेन ग्रहणात् उरदत्वे हलदिशेषे 'अत आदेः' इति दीर्घे 'आतो लोपः' इत्याकारलोपे सति अतुः इत्यादि प्रत्ययमात्रमेवावशिष्टं भवतीति । एवं 'णिश्चिद्भुम्भ्यः' इत्यनभिध्यक्तपदार्थत्वेन आचारकिबन्तस्य द्रोर्ग्रहणामावात् चढभावात् सिचि अद्रावीदित्यादि भवति ॥

भूरिवाधरति भवति इत्यत्र 'गातिस्थावुपाभूम्यस्तिचः परस्मैपदेषु' 'भुवो वुग्लुङ्लितोः' 'भवतेरः' इति विधीयमानसिङ्गुवुग्न्यासात्त्वानामभावात्—अभावीत् । अभाविष्टाम् । अभाविषुः । वुभाष इत्यादि एव भवति ॥

पिबतेर्विधि पाः तस्याचारकिबन्तस्य 'पात्रा' इत्यादौ 'गातिस्था' इत्यादौ चाग्रहणात् पिबादेशसिङ्गुकोरभावात्—पाति । अपासीत् इति भवति । एवमन्यदप्युत्तेयम् ॥

पूरिवाधरति परति । पपार । पपरतुः । पपरुः इत्यादि । अयं पृशब्दोऽनुकरणं घात्वन्तरं न पुनः ऋचादौ जुहोत्यादौ वा पठ्यमान इति पाठाश्रयः आहूश्च न भवति । किति लिटि 'ऋच्छ-

त्युताम्' इति ऋकारान्तलक्षणो गुणः 'शृद्ध्राम्' इति ह्रस्वाविकल्प-
स्तु अनभिर्व्यक्तपदार्थत्वान्न भवति ॥

गम्लृ इवाचरति गमलयाति । गमलांचकार । प्रत्ययान्तत्वा-
दामि ऋकारलृकारयोः सावर्ण्यात् 'उरणपरः' इति लपरो गुणः ।
ऋ इवाचरति अरति । अरांचकार । 'इजादेश्च गुरुमतः' इत्या-
म्प्रत्ययः । लृ इवाचरति अलति पूर्ववद्गुणः लिटि द्विर्वचने लृवर्णः
सवर्णदीर्घाभावात् उत्तरखण्डस्य यण्यभ्यासस्योरदत्त्वं लपरं—आल ।
अलतुः इत्यादि ॥

परमहेवाचरति परमहयति । परमहयांचकार^१ केवलान्त्वाम-
भावात् जिहाय । लुङि सिचीट्ययादेशे हलन्तलक्षणा वृद्धिः
'नेटि' इति निषेव्यते । 'अतो हलादेः' इति वृद्धिविकल्पोपि
'ह्यच्यन्तक्षण' इति यान्तत्वान्निषिद्धच्यत इति अपरमहयीत् इति भवति ।
एकार इवाचरति अयाति । लिटीनादिलक्षणे आमि—अयांचकार^२ इति
भवति । लुङि^३ आटि—आयीत् । अन्यदा पूर्ववद्धलन्तलक्षणा-
या वृद्धेः 'नेटि' इति निषेधात् मा भवानायीत् ॥

गौरिवाचरति गवाति । जुगाव । अगवीत् । अगावीत्—'अतो
हलादेः' इति वा वृद्धिः ॥

ओकारवदाचरति अवति । अवांचकार । लुङि हलन्तलक्ष-
णाया वृद्धेः 'नेटि' इति निषेधात् मा भवानवीत् इति भवति ॥

परमरा इवाचरति परमरायति । परमरायांचकार । रा-
यति । रराय । ऐकार इवाचरति आयति । आयांचकार ॥

^१ परमाहेवाचरति परमाहयति परमाहयांचकार... . अपरमाहयीत्.

परमनौरिवाचरति परमनावति । परमनावांचकार । ना-
वति । नुनाव । केवलादौकारात् आवति । आवांचकार । गोषु-
गिवाचरति गोदुहति^१ । य इवाचरति ययति । लिट्ये-
काच्च्वादाभावात्—ययाय । लुङि सिचि यान्तत्वात् वृद्धच-
भावात्—अययात्^२ ॥

* द्यौरिवाचरति देवति । स्वरिवाचरति स्वरति । फलतीति
फल् फल्लिवाचरति फलति । अनयोर्लुङि ‘अतो हलादे’ इति
विकल्पापवादे ‘अतो लान्तस्य’ इति नित्य वृद्धौ—अस्वारीत्
अफालीत् इति भवति । ‘चरफलोश्च’ इत्यत्र न्यासविस्तरयो
“फलेर्णौ किपि फाल्, अयमप्येकदेशविकृतन्यायेन गृह्यत इति
यद्गङ्गुकीरम्यासस्य नुवि पफाल्यते अपंफालीत्” इत्युक्तम्,
तदेतत् ‘उत्परस्यात्’ इति तपरकरण ‘अतो हलादे’ इत्या-
दिद्वयं न केवलनिर्देशार्थं अपि तु सवर्णग्रहणनिवृत्त्यर्थमपीत्या-
श्रयणेन^३ । अन्यथा प्रतिपदोपादानेषु अभिव्यक्तपदार्थानामेव भा-
ष्यादौ ग्रहणस्य स्थितत्वार्थितत् युज्यते ॥

इदामिवाचरति इदामति—‘अनुनासिकस्य किम्रणे’ इति
दीर्घ । अत्र झल्लदिकिप् धातोरेव सम्भवतीति तत्साहचर्यात्किञ्चपि
धातुविहित एव गृह्यत इति नात्र क्वावय दीर्घ इति केचित् । तन्न अस्य
किप् क्कारस्यात्र सामान्यग्रहणमन्तरेण प्रयोजनाभावात् । य-
डिवाचरति याडति । अणिवाचरति आणाति । राजानति ।
झति । ककुभति । अघति । पदति^४ । योषीत । मि-

पजति । शम्भति । अङ्गति । पण्डति । त्वदति । म-
दति—‘प्रत्ययोत्तरपदयोश्च’ इति त्वमौ ॥

युवामिवानरति, आवामिवानरति, यूयमिवानर-
ति, युष्मदति । अस्मदति । युष्मदस्मदोरनेकार्थत्वात् न त्वमौ
विभक्तिपरत्वाभावात् युवावौ नापि यूयवर्यौ । त्वामतिक्रान्तः
अतित्वम् । एवं अत्यहम् । कौ अतित्वदति । अतिमद-
ति । ‘प्रत्ययोत्तरपदयोः’ इति त्वमौ । युष्मानतिक्रान्तः अ-
तित्वं अत्यहम् । अत्र द्विवचनत्वे तदाश्रित्य युवावौ न भवतः
पराम्यां त्वमाम्यां बाधात् । अत्र कावपि अतित्वदति अतिमदति ।
मत्सति । कफति । तुच्छति । मठति । मन्थति । त्वचति ।
पटति । अन्तति । कङ्कति । अयति । वेशति । पप-
ति । पयसति । अत्र अपसिद्धा ये हलन्ताः तेषां कारिणौ
टिलोपे कौ ‘णेरनिटि’ इति णेश्च लोपे तद्धलन्तत्वं द्रष्टव्यम् ॥

अथ एतत्किञ्चन्ताद्धातोः ‘किप्च’ इति कर्तरि कौ किञ्चिदुच्यते ।
‘यूस्त्र्याख्यौ नदी’ इतीकारन्तमूकारान्तं च शब्दरूपं स्त्र्याख्यं
नदीसंज्ञकमित्युक्तम् । तत्र कुमार्यदेः एतत्किञ्चन्तात्कर्तरि कौ
कुमारी ब्राह्मण इत्यादौ स्त्र्याख्यत्वाभावात् नदीसंज्ञा न भामोति ।
तत्रोच्यते—‘प्रथमलिङ्गग्रहणं च’ इति किञ्चुप्समासैः । अन्यलि-
ङ्गत्वेऽपि प्रथमलिङ्गाश्रया नदीसंज्ञा भवतीत्यर्थः । अत्रापकृतत्वा-
च्चुप्समासौ न प्रदर्शयते । एवं च कुमारी ब्राह्मण इत्यादौ आ-
चरतिवर्तमानस्य कुमार्यदेर्नदीसंज्ञायां हे कुमारि ब्राह्मण इ-
त्यादौ ‘अन्धार्यनद्योर्ह्रस्वः’ इति ह्रस्वो भवति । कुमार्ये ब्रा-
ह्मणायेत्यादौ द्विद्वचने च ‘आण्णद्याः’ इत्याडागमः ‘हैराग्रद्या-

७ प्रीम्यः' इत्यामादेशः । कुमारीणां ब्राह्मणानां इत्यादौ 'ह्रस्वनद्या-
पः' इति नुङ्गति । एवं 'हे ब्रह्मबन्धु ब्राह्मण ब्रह्मबन्धवे
ब्राह्मणाय.' इत्यादौ ह्रस्वादि द्रष्टव्यम् । नदीत्यादेव बहवः कुमार्यो
ब्राह्मणा यस्मिन्बहुकुमारीको देश इत्यादौ 'नद्यृतश्च' इति
कर्मभति । यत्पुनरिप्पशनिप्रभृतीनां ह्रस्वान्तानां स्याख्यानां श्री-
धूमप्रभृतीनां इयदुपह्रस्वानानां च 'हिति ह्रस्वश्च' इति नदीसं-
ज्ञाविकल्पनं तदेगमाचारकिबन्तानां (पुष्टिज्ञानां) 'प्रथमलिङ्गग्रहणं
च' इति न भवति । तथा च वार्तिकम्—'ह्रस्वेयदुवह्रस्थानप्रवृत्तौ च' ।
अत्र भाष्यम्—ह्रस्वो च इयदुपह्रस्थानौ च प्रवृत्तौ च प्राक् च प्रवृत्ते
स्त्रीवचनानिव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यमिति । प्रवृत्तिः क्तिवादीनां,
तेनार्थेन संक्रान्तिः । इपवे ब्राह्मणाय । अशनये ब्राह्मणाय । धेनवे
ब्राह्मणाय । श्रिये ब्राह्मणाय । भुवे ब्राह्मणायेत्यादौ नदी-
संज्ञानिमित्तकार्यं न भवतीति । यत्तु स्त्रीवचनं तत्र इत्ये ब्रा-
ह्मण्ये इपवे ब्राह्मण्ये । अशन्ये ब्राह्मण्ये अशनये ब्राह्मण्ये ।
धेन्ये ब्राह्मण्ये । धेनवे ब्राह्मण्ये । श्रिये ब्राह्मण्ये । श्रिये
ब्राह्मण्ये । भुवे ब्राह्मण्ये भुवे ब्राह्मण्ये इत्यादौ पक्षे चित्तं-
ज्ञानिवन्धनमपि भवति । यस्त्वपर आह—ह्रस्वो चेयदुवह्रस्थानौ
च प्रवृत्तौ च प्राक्प्रवृत्तेश्च स्त्रीवचन एव नदीसंज्ञौ भवत
इति वक्तव्यमित्यत्र क्वचिद्राप्यकोशेषु स्त्रीवचन एव नदीसंज्ञौ
भवतः, इत्यकारप्रत्ययेण पाठस्तोपपाठ इति कैयटे उक्तम् । एवं
कुमारीमिच्छति कुमारीयतीत्यादौ क्वावहोपयलोपयोः कुमारी ब्राह्मण
इत्यादौ द्विद्वचनेषु कुमार्ये ब्राह्मणायेत्यादि द्रष्टव्यम् ॥

इदमपरं कौ कार्यं विचार्यते—युष्मदस्मदोः युष्मानाच्चे अ-

स्मानाचष्टे इति णौ टिलोपे णेश्च लोपे अनेकार्थत्वेन 'प्रत्य' योत्तरपदयोश्च' इति त्वमयोरभावात् युष्म् अस्म इति मान्ते युष्मदस्मदी भवतः । तत्र तु कृदन्तत्वाद्धिमक्तिषु एकोदशविहृतस्यानन्यत्वान् युष्मदस्मदाश्रयाः विभक्त्यादेशाः प्रकृत्यादेशाश्च त्वादयो भवन्तीत्येके । तन्मते 'यूयव्यो जसि' 'त्वाहोमो' 'तुभ्यमहौ हयि' 'तत्र ममो हसि' इति योगचतुष्टयविषयाः प्रकृतेर्यूयादयो भवन्ति । तथा 'युष्मदस्मद्भ्यां हसोऽश्' 'हेप्रथमयोरम्' 'शसो न' 'भ्यसो भ्यम्' 'पञ्चम्या अन्' 'एकवचनभ्य च' 'साम आकम्' इति योगसप्तकविहिता विभक्त्यादेशाश्च भवन्ति । एवं 'युष्मदस्मदोरनादेशे' 'द्वितीयायां च' 'प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्' इत्यात्वं 'योचि' इति यत्वं 'शेपे लोपः' इत्यन्तलोपश्च यथायोगं भवति । अत्र 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यात्वम् । 'योचि' इत्यनादौ यत्प्रविधानं चापवादोऽवशिष्यते ॥

अथ रूपाणि—त्वम् । अहम् । युष्माम् । अस्माम् । विभक्तिपरत्वेऽपि युवावौ प्रकृत्योद्घर्षार्थत्वाभावात् न भवतः । यूयम् । वयम् । युषाम् । असाम् । युष्मान् । अस्मान् । युष्या । अस्या । युषाभ्याम् । असाभ्याम् । युषाभिः । असाभिः । तुभ्यम् । मय्यम् । युषाभ्याम् । असाभ्याम् । युषभ्यम् । असभ्यम् । 'भ्यसोऽभ्यम्' इति अभ्यमादेशपक्षे इदं रूपम् । अन्यदा शेपेलोपे पदकार्ये जस्तादौ युङ्ग्यम् । अङ्ग्यम्, इति माव्यप् । युषत् । असत् । तव । मय । युष्योः । अस्योः । युषाकम् । असाकम् । युष्यि । अस्यि । युष्योः । अस्योः । युषासु । असासु ॥

युवामाचष्टे आवामाचष्टे इति णौ कौ णेश्च लोपे विभक्तौ पूर्ववत् 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति त्वमयो युष्मदस्मदोरनेकार्थत्वाभावादभावात् । अस्ति च द्व्यर्थत्व विभक्तिपरत्व चेति युवावो भवत । तत्र 'यूयव्यो अस्ति' इत्यादियोगननुष्ठयविषये परत्वाद्यूयव्यादयो भवन्ति ॥

• अत्र रूपाणि—त्वम् । अहम् । युवाम् । आवाम् । यूयम् । वयम् । युवान् । आवान् । युवया । आवया । युवाम्याम् । आवाम्याम् । युवाभि । आवभि । तुभ्यम् । मयम् । युवाम्याम् । आवाम्याम् । युवत् । आवत् । युवाम्याम् । आवाम्याम् । युवत् । आवत् । तव । मम । युवयो । आवयो । युवाकम् । आवकम् । युवयि । आवयि । युवयो । आवयो । युवासु । आवसु । विभक्त्यावेशादि पूर्ववत् ॥

• त्वामाचष्टे मामाचष्टे इति णौ 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति त्वमयो 'प्रकृत्येकान्' इति प्रकृतिभावाट्टिलोपामावे णेश्च कौ लोपे त्वाद् माद् इति भवत । अङ्गवृत्तपरिभाषया वृद्धिर्नेति वादिना त्वद् मद् इति भवत । तत्र विभक्तिषु मपर्यन्तत्वामावात् यूयादयो न भवन्ति ॥

तत्र रूपाणि—आदिन पञ्चसु वचनेषु त्वा मामिति । वृद्धिर्नेति वादिना मुजसो शेषलोपेन द्वारलोपे त्वम् । मम् । इति भवत । त्वान् । मान् । त्वाया । माया । अकृत्स्नित्वे त्रया । मया । त्वाभ्या । माभ्या । त्वाभि । माभि । एव 'देप्रथमयोरम्' इत्यपि शेषलोप 'आतो घातो'

इत्याकारलोप । त्वाम् । माम् । त्वाभ्याम् । माभ्याम् । म्य-
मादेशे पूर्ववच्छेपेलोपे त्वाभ्य । माभ्य इति भवति । पूर्व-
वच्छेपे अभ्यमादेशपक्षे आच्छेपे च त्वभ्य । मभ्यं इति भवति ।
अवृद्धिपक्षे शेपेलोपे त्वभ्यं । मभ्य । अङ्गवृत्तपरिभाषया
'बहुवचने झल्येन्' इत्येत्वं न भवति । त्वत् । मत् । पूर्वव-
च्छेपेलोपाच्छेपो त्वाम्या । माभ्या । त्वत् । मत् । त्व ।
म । पूर्ववच्छेपेलोपाच्छेपो त्वायोः । मायोः । अवृद्धिपक्षे
त्वयोः । मयोः । त्वाक । माकं । त्वायि । मायि ।
त्वायो । मायो । अवृद्धिपक्षे त्वयि मयि इत्यादि ।
त्वास्तु । मास्तु । अत्र येषां दर्शनं गौ त्वमयो परपूर्वत्वात्
पूर्वमनेकाचत्वेन टिलोपे वृद्धौ पुकि ङो णेलोपे त्वापि मापि
इति भवत इति । तेषामपि पूर्ववत् शेपेलोपादिषु वृद्धिपक्षे या-
नि रूपाणि तानि द्रष्टव्यानि ॥

ननु युष्मदस्मदोर्मान्तत्वे कथं यूयादयः प्रदर्शिता यतस्ते
'मपर्यन्तस्य' इत्यधिकारे विधीयन्ते । 'मपर्यन्तस्य' इति च
युष्मदस्मद्भ्यां वैयधिकरणेन सन्नध्यते । 'व्यपदेशिवद्भावश्चाप्राति-
पदिकेन' इति प्रतिषिध्यते । अवश्य चैतदेव विज्ञेय, सामा-
नाधिकरणेन सबन्धे मान्तयोरादेशप्रसङ्गात् । उच्यते अत्र मा-
न्तस्येति वचनेनाप्युक्तेऽर्थे सिद्धे परिग्रहणसामर्थ्यात् अप्रातिपदिके-
नेत्यस्याप्रवृत्ते व्यपदेशिवद्भावसिद्धे । अपरे पुनराहुः—सति शेपे
पर्यन्तशब्दो वर्तते । तेन मान्तयो युष्मदस्मदो यूयादेशेन न
भवितव्यमिति तन्मते पूर्वं 'यूयवयो जसि' इत्यादिभोगचतुष्टय-
स्याप्रवृत्ते यूयवयाद्यादेशाभावः ॥

तत्र रूपाणि—युपम् । असम् । 'द्वेप्रथमयोरम्' इत्यभि 'श-

पेलोपः' इत्यन्तलोपः । सुजसोर्द्विवचने तु 'प्रथमायाश्च द्विवचने' इत्यात्वम् युषाम् । असाप् । चतुर्थ्येकवचने तुभ्यमंहादेशाभावात् 'हेप्रथमयोरम्' इत्यमि शेषेलोपे युषम् । असप् । पष्ठ्येकवचने 'युष्मदस्मद्भ्यां डसोश्' इति अशादेशे 'तवममो-डसि' इति तवमयोरभावे शेषेलोपे युष् अस् इति भवति । इदं च शेषेलोपप्रदर्शनं 'शेषेलोपः' इत्यस्य शेषे विभक्तौ पर इत्यर्थपक्षे । यद्वा तु मात् परत्वं शेषत्वमिति पक्षस्तदा शेषेलोपाभावान्मकारस्य श्रवणं भवतीति युष्मं अस्मं इत्यादि भवति ॥

इति श्रीसायणेन विरचितेयं
प्रत्ययान्तनामधातुवृत्तिः समाप्ता.

शुद्धिपत्रिका.

—००—

पुटे.	पङ्क्ति	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
३७	२	री क्षि	रि क्षि
५२	११	घघश्चः	घघश्चः
"	१३	सम्प्रसारण	सम्प्रसारण
७१	७	तत्पचति	तत्पचतीति
७४	८	डोढे	ढोढे
७७	२	लिङ्गिष्टी	लिङ्गिष्टी
१९२	"	शीतेयादेशः	शीयादेशः
"	"	शीय	शीयते
१४२	१८	च्छस्यते	च्छस्यते
१४४	४	इन्धे	इन्धे
१९७	११	इयुक्तम्	इत्युक्तम्
१६४	२	अस्यत्यपि	अस्येत्यपि
१७१	३	याचन्ना	याचन्ना
१७३	११	क्रियति	क्रियतीति
१९७	१२	'अर्तिलु'	'अर्तिलू'
१९८	३	तस्तरिपे	तस्तरिपे
"	"	तस्तरिपहे	तस्तरिपहे
२०२	५	'सि पर	'सिचि घ पर
२१०	८	'हल'	'हलः'
२२७	२०	तथोलडि	तथोलडिः
२३१	११	अग्रहीत्	अग्रहीत
"	१९	अग्रहिष्ट	अग्रहीष्ट
"	"	अग्रहिपातां	अग्रहीपाताम्

पुटे	पं. टी. त	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
२३३	१	शकुनय	शकुनयः
२३९	१५	कुस्मयि.	कुस्मीयः
२४७	१६	स्त्रीयां	स्त्रियां
२५९	१७	• ज्वृधाम् •	• ज्वृधाम्
३२५	१४	क्षीयस्ते कामविग्रहां	क्षीयते कामविग्रहा । *
३३८	१२	स्कृञ्भ्यः श्रु	स्कृञ्भ्यः श्रु
३४२	५	प्रत्यया	प्रत्ययान्ता
	१३	सामर्थ्यम् ।	सामर्थ्यम् ।

इत्येष युक्तम् । अत्र “मिलिङ्गविक्षपिप्रभृतीनां
‘प्रातुत्वं’ धातुगणस्यासमाप्ते ” “क्षीयत इति
कर्मकर्तरि” इति वामनसूत्रव्याख्यानसन्धेयम् ॥

पजति । शम्भति । अङ्गति । पण्डति । त्वदति । म-
दति—‘प्रत्ययोत्तरपदयोश्च’ इति त्वमौ ॥

युवामिवाचरति, आवामिवाचरति, यूयमिवाचरति वयमिवाचर-
ति, युष्मदति । अस्मदति । युष्मदस्मदोरेकार्यत्वात् न त्वमौ
विभक्तिपरत्वाभावात् युवावौ नापि यूयवयौ । त्वामतिक्रान्तः
अतित्वम् । एवं अत्यहम् । कौ अतित्वदति । अतिमद-
ति । ‘प्रत्ययोत्तरपदयोः’ इति त्वमौ । युष्मानतिक्रान्तः अ-
तित्वं अत्यहम् । अत्र द्विवचनत्वे तदाश्रित्य युवावौ न भवतः
पराम्यां त्वमाम्यां बाधात् । अत्र कावपि अतित्वदति अतिमदति ।
मखति । कफति । तुच्छति । मठति । मन्थति । त्वचति ।
पटति । अन्तति । कङ्कति । अयति । वेशति । पघ-
ति । पयसति । अत्र अप्रसिद्धा ये हलन्ताः तेषां कारिणौ
टिलोपे कौ ‘णेरनिटि’ इति णेश्च लेपे तद्धलन्तत्वं द्रष्टव्यम् ॥

अथ एतत्किञ्चिन्ताद्धातोः ‘किप्च’ इति कर्तरि कौ किञ्चिदुच्यते ।
‘यूस्ञ्याख्यौ नदी’ इतीकारन्तमूकारान्तं च शब्दरूपं स्ञ्याख्यं
नदीसंज्ञकमित्युक्तम् । तत्र कुमार्यादेः एतत्किञ्चिन्तात्कर्तरि कौ
कुमारी ब्राह्मण इत्यादौ स्ञ्याख्यत्वाभावात् नदीसंज्ञा न प्राप्नोति ।
तत्रोच्यते—‘प्रथमलिङ्गग्रहणं च’ इति क्क्लिप्समासिः । अन्यलि-
ङ्गत्वेऽपि प्रथमलिङ्गाश्रया नदीसंज्ञा भवतीत्यर्थः । अत्राप्रकृतत्वा-
ल्लुप्समासौ न प्रदर्शयते । एवं च कुमारी ब्राह्मण इत्यादौ आ-
चरतिवर्तमानस्य कुमार्यादेर्नदीसंज्ञायां हे कुमारि ब्राह्मण इ-
त्यादौ ‘अम्भार्यनद्योर्द्विस्वः’ इति द्विस्वो भवति । कुमार्ये ब्रा-
ह्मणायेत्यादौ द्विवचने च ‘आण्णद्याः’ इत्याडागमः ‘हेराप्रद्या-

०. श्रीभ्यः' इत्यामादेशः । कुमारीणां ब्राह्मणानां इत्यादौ 'ह्रस्वनद्या-
पः' इति नुङ्गति । एवं 'हे ब्रह्मबन्धु ब्राह्मण ब्रह्मबन्धवे
ब्राह्मणाय.' इत्यादौ ह्रस्वादि द्रष्टव्यम् । नदीत्वादेव बहवः कुमार्यो
ब्राह्मणा यस्मिन्बहुकुमारीको देश इत्यादौ 'नद्यृतश्च' इति
कंभति । यत्पुनरिष्वशनिप्रभृतीनां ह्रस्वान्तानां स्त्र्याख्यानां श्री-
भ्रूमभृतीनां इयदुवङ्स्थानानां च 'ङिति ह्रस्वश्च' इति नदीसं-
ज्ञाविकल्पनं तदेषामाचारक्रिवन्तानां (पुष्टिङ्गानां) 'प्रथमलिङ्गग्रहणं
च' इति न भवति । तथा च वार्तिकम्—'ह्रस्वेयदुवङ्स्थानप्रवृत्तौ च' ।
अत्र भाष्यम्—ह्रस्वौ च इयदुवङ्स्थानौ च प्रवृत्तौ च प्राक् च प्रवृत्ते
स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यमिति । प्रवृत्तिः क्रिवादीनां,
तेनार्येन संक्रान्तिः । इषवे ब्राह्मणाय । अशनये ब्राह्मणाय । धेनवे
ब्राह्मणाय । श्रिये ब्राह्मणाय । भ्रुवे ब्राह्मणायेत्यादौ नदी-
संज्ञानिमित्तकार्यं न भवतीति । यत्तु स्त्रीवचनं तत्र इष्वै ब्रा-
ह्मण्यै इपवे ब्राह्मण्यै । अशन्यै ब्राह्मण्यै अशनये ब्राह्मण्यै ।
धेन्यै ब्राह्मण्यै । धेनवे ब्राह्मण्यै । श्रियै ब्राह्मण्यै । श्रिये
ब्राह्मण्यै । भ्रुवै ब्राह्मण्यै भ्रुवे ब्राह्मण्यै इत्यादौ पक्षे घिसं-
ज्ञानिवन्धनमपि भवति । यस्त्वपर आह—ह्रस्वौ चैयदुवङ्स्थानौ
च प्रवृत्तौ च प्राक्प्रवृत्तेश्च स्त्रीवचनं एव नदीसंज्ञौ भवत
इति वक्तव्यमित्यत्र कचिद्भाष्यकोशेषु स्त्रीवचनं एव नदीसंज्ञौ
भवतः, इत्यकारप्रश्लेषेण पाठस्तोपपाठ इति कैयटे उक्तम् । एवं
कुमारीमिच्छति कुमारीयतीत्यादौ कावलोपयलोपयोः कुमारी ब्राह्मण
इत्यादौ द्विवचनेषु कुमार्यै ब्राह्मणायेत्यादिं द्रष्टव्यम् ॥

इदमपरं कौ कार्यं विचार्यते—युष्मदस्मदोः युष्मानाच्चे अ-

स्मानाचष्टे इति णौ टिलोपे णेश्च लोपे अनेकार्थत्वेन 'प्रत्य-
 योत्तरपदयोश्च' इति त्वगयोरभावात् युष्म् अस्म् इति मान्ते
 युष्मदस्मदी भवतः । तत्र तु कृदन्तत्वाद्धिमक्तिषु एकदेशविकृ-
 तस्यानन्यत्वात् युष्मदस्मदाश्रयाः विभक्त्यादेशाः प्रकृत्यादेशाश्च
 त्वादयो भवन्तीत्येके । तन्मते 'यूयवयौ जसि' 'त्वाहोसो' 'तु-
 भ्यमहौ वसि' 'तव भमौ वसि' इति योगचतुष्टयविषयाः प्र-
 कृतेर्यूयादयो भवन्ति । तथा 'युष्मदस्मद्भ्यां वसोऽश' 'वे-
 प्रथमयोरम्' 'शसो न' 'भ्यसो भ्यम्' 'पञ्चम्या अत्'
 'एकवचनस्य च' 'साम आकम्' इति योगसप्तकविहिता विभ-
 क्त्यादेशाश्च भवन्ति । एवं 'युष्मदस्मदोरनादेशे' 'द्वितीयायां
 च' 'प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्' इत्यात्वं 'योचि' इति
 यत्वं 'शेषे लोपः' इत्यन्तलोपश्च यथायोगं भवति । अत्र
 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यात्वम् । 'योचि' इत्यजादौ यत्नवि-
 धानं चापवादोऽवशिष्यते ॥

अथ रूपाणि—त्वम् । अहम् । युष्माम् । अस्माम् ।
 विभक्तिपरत्वेऽपि युवावौ प्रकृत्योद्धर्त्यत्वाभावात् न भवतः । यू-
 यम् । वयम् । युषाम् । असाम् । युष्मान् । अस्मान् ।
 युज्या । अस्या । युषाभ्याम् । असाभ्याम् । युषाभिः ।
 असाभिः । तुभ्यम् । ममम् । युषाभ्याम् । असाभ्याम् ।
 युपभ्यम् । असभ्यम् । 'भ्यसोऽम्भम्' इति अम्भमादेशपक्षे
 इदं रूपम् । अन्यदा शेषेलोपे पदकार्ये नञ्त्वादौ युद्धयम् ।
 अद्धयम्, इति भाज्यम् । युपत् । असत् । तव । मम । युज्योः ।
 अस्योः । युषाकम् । असाकम् । युज्यि । अस्यि । युज्योः ।
 अस्योः । युषाम् । असाम् ॥

० युवामाचष्टे आवामाचष्टे इति णौ कौ णेश्च लोपे विभक्तौ पूर्ववत् 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति त्वमयोः युष्मदस्मदोरनेकार्थत्वाभावादभावं । अस्ति च द्व्यर्थत्वं विभक्तिपरत्वं चेति युवौ भवतः । तत्र 'यूयवयौ जसि' इत्यादियोगचतुष्टयविषये परत्वाद्यूयवयादयो भवन्ति ॥

० अत्र रूपाणि—त्वम् । अहम् । युवांम् । आवाम् । यूयम् । वयम् । युवान् । आवान् । युवया । आवया । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युवाभिः । आवाभिः । तुभ्यम् । मह्यम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युवत् । आवत् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युवत् । आवत् । तव । मम । युवयोः । आवयोः । युवाकम् । आवाकम् । युवयि । आवयि । युवयोः । आवयोः । युवासु । आवासु । विभक्त्यादेशादि पूर्ववत् ॥

• त्वामाचष्टे मामाचष्टे इति णौ 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति त्वमयोः 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावाट्टिलोपामावे णेश्च कौ लोपे त्वाद् माद् इति भवतः । अङ्गवृत्तपरिभाषया वृद्धिर्नेति षादिनां त्वद् मद् इति भवतः । तत्र विभक्तिषु मपर्यन्तत्वाभावात् यूयादयो न भवन्ति ॥

तत्र रूपाणि—आदितः पञ्चसु वचनेषु त्वां मामिति । वृद्धिर्नेति षादिनां मुजसोः शेषिलोपेन दकारलोपे त्वम् । मम् । इति भवतः । त्वान् । मान् । त्वाया । माया । अवृद्धिपक्षे त्वया । मया । त्वाभ्यां । माभ्यां । त्वाभिः । माभिः । एवं 'हेअथमयोरम्' इत्यमि शेषिलोपः 'आतो धातोः'

इत्याकारलोपः । त्वाम् । याम् । त्वाभ्याम् । माभ्याम् । भ्य-
मादेशे पूर्ववच्छेपेलोपे त्वाभ्यं । माभ्यं इति भवति । पूर्व-
वच्छेपे अभ्यमादेशपक्षे आछेपे च त्वभ्यं । मभ्यं इति भवति ।
अवृद्धिपक्षे शेषेलोपे त्वभ्यं । मभ्यं । अङ्गवृत्तपरिभाषया
'बहुवचने ह्रस्वेत्' इत्येत्वं न भवति । त्वत् । मत् । पूर्वव-
च्छेपेलोपाह्लोपौ त्वाम्भ्यां । माभ्यां । त्वत् । मत् । त्व ।
म । पूर्ववच्छेपेलोपाह्लोपौ त्वायोः । मायोः । अवृद्धिपक्षे
त्वयोः । मयोः । त्वाकं । मार्कं । त्वायि । मायि ।
त्वायोः । मायोः । अवृद्धिपक्षे त्वयि मयि इत्यादि ।
त्वासु । मासु । अत्र येषां दर्शनं णौ त्वमयोः परपूर्वज्ञात्
पूर्वमनेकाच्त्वेन टिलोपे वृद्धौ पुकि कौ णेलोपे त्वापि मापि
इति भवत इति । तेषामपि पूर्ववत् शेषेलोपादिषु वृद्धिपक्षे या-
नि रूपाणि तानि द्रष्टव्यानि ॥

ननु युष्मदस्मदोर्मान्तत्वे कथं यूयादयः प्रदर्शिताः यतस्ते
'मपर्यन्तस्य' इत्याधिकारे विधीयन्ते । 'मपर्यन्तस्य' इति च
युष्मदस्मद्व्यां वैयधिकरण्येन संबध्यते । 'व्यपदेशिवद्भावश्चाप्राति-
पदिकेन' इति प्रतिपिध्यते । अवश्यं चेतदेवं विज्ञेयं; सामा-
नाधिकरण्येन संबन्धे मान्तयोरादेशप्रसङ्गात् । उच्यते. अत्र मा-
न्तस्येति वचनेनाप्युक्तेऽर्थे सिद्धे परिग्रहणसामर्थ्यात् अप्रातिपदिके-
नेत्यस्याप्रवृत्तेः व्यपदेशिवद्भावसिद्धेः । अपरे पुनराहुः—सति शेषे
पर्यन्तशब्दो वर्तते । तेन मान्तयोः युष्मदस्मदोः यूयादेशेन न
भवितव्यमिति तन्मते पूर्वं 'यूयवयो जसि' इत्यादियोगचतुष्टय-
स्याप्रवृत्तेः यूयवयाद्यादेशाभावः ॥

तत्र रूपाणि—युपम् । असम् । 'हेमन्थमयोरम्' इत्यमि 'श-

‘शेपेलोपः’ इत्यन्तलोपः । मुजसोर्द्विर्वचने तु ‘प्रथमायाश्च द्विवच-
ने’ इत्यात्वम् युषाम् । अस्वाम् । चतुर्थ्येकवचने तुभ्यमंशादेशाभावात्
‘डेप्रथमयोरम्’ इत्यमि शेपेलोपे युषम् । असम् । पष्ठचे-
कवचने ‘युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽं’ इति अशादेशे ‘तवममौ-
ङसि’ इति तवममयोरभावे शेपेलोपे युष् अस् इति भवति ।
इदं च शेपेलोपप्रदर्शनं ‘शेपेलोपः’ इत्यस्य शेपे विभक्तौ
पर इत्यर्थपक्षे । यदा तु मात् परत्वं शेषत्वमिति पक्षस्तदा शेष-
लोपाभावान्मकारस्य श्रवणं भवतीति युष्मं अस्मं इत्यादि भवति ॥

इति श्रीसायणेन विरचितेयं
प्रत्ययान्तनामधातुवृत्तिः समाप्ता.

शुद्धिपत्रिका.

—००—

पृ. सं.	पङ्क्ति	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
३७	२	री क्षि	रि क्षि
५२	११	वव्रश्चः	वव्रश्चः
"	१३	सम्प्रसारण	सम्प्रसारणं
७१	७	तत्पचति	तत्पचतीति
७४	८	ढोढे	ढोढे
७७	२	लिङ्गिदौ	लिङ्गिदौ
१२२	"	शीतेयादेशः	शीयादेशः
"	"	शीय	शीयते
१४२	१८	च्छत्स्यते	च्छत्स्यते
१४४	४	इन्ध्वे	इन्ध्वे
०१५७	११	इयुक्तम्	इत्युक्तम्
१६५	२	अस्यत्यपि	अस्थेत्यपि
१७१	३	याच्छा	याच्छा
१७३	११	क्रियति	क्रियतीति
१९७	१२	'अर्तिलु'	'अर्तिलू'
१९८	३	तस्तरीषे	तस्तरिषे
"	"	तस्तरीवहे	तस्तरिवहे
२०२	५	'सि पर	'सिचि च पर
२१०	८	'हल'	'हलः'
२२७	२०	तथोलडि	तथौलडिः
२३१	११	अग्रहीत्	अग्रहीत
"	१५	अग्रहिष्ट	अग्रहीष्ट
"	"	अग्रहिपातां	अग्रहीपाताम्

पुटे.	पङ्क्ति.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
२३३	१	शकुनय	शकुनयः
२३९	१५	कुस्मयिः	कुस्मीयः
२४५	१६	स्त्रीयां	स्त्रियां
२५९	१५	• जवृधाम् •	जवृधाम्
३२५	१४	क्षीयन्ते कामविग्रहाः	क्षीयते कामविग्रहा । *
३३८	१२	स्कुञ्ज्यःश्च	स्कुञ्ज्यःश्च
३४१	५	प्रत्यया	प्रत्ययान्ता
"	१३	सामर्थ्यम् ।	सामर्थ्यम् ।

* इत्येव युक्तम् । अत्र “मिलिक्कविक्षपिप्रभृतीनां
धातुत्वं” धातुगणस्यासमाप्तेः ” “क्षीयत इति
कर्मकर्तरि” इति वामनसूत्रद्वयमनुसन्धेयम् ॥